НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УСНОЇ ІСТОРІЇ
ЗАПОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ЗАПОРІЗЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім.Я.НОВИЦЬКОГО

Усна історія Степової України

Том 9

Запоріжжя
АА Тандем
2010

Усна історія Степової України

Том 9

Запоріжжя
АА Тандем
2010

ББК 63.3(4 Укр) + 63.5(4 Укр), 019
УДК 94(477.64) + 39
У 75

Усна історія Степової України. – Запоріжжя:
АА Тандем, 2010. – Т.9. – 412 с.

Дев’ятий том Усної історії Степової України репрезентує матеріали експедиції до села Скельки Василівського району Запорізької області здійснену Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету в серпні 2002 року.

Важливість і унікальність видання полягає в тому, що, поперше, старовинне село було розташоване у Великому Лузі і зберегло пам'ять про унікальну атмосферу плавневої зони, а по-друге, усна історія є вагомим чинником історичного буття, значущим елементом відносин – побутових, економічних, суспільних і, що головне, – визначальним механізмом передачі історичної пам'яті і, як наслідок, – елементом ідентичності тієї чи іншої суспільної, соціальної, етнічної групи.

Для істориків, філологів, фольклористів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історичною традицією, віруваннями, уявленнями

ISBN 978–966–488–008–3

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Матеріали, які увійшли до дев'ятого тому серії "Усна історія Степової України", були зібрані в процесі проведення археографічної експедиції в селі Скельки Василівського району Запорізької області в серпні 2001 р. Учасниками її були викладачі, аспіранти, здобувачі та студенти Запорізького державного університету, історики за фахом – Володимир Мільчев, Геннадій Шахров (на превеликий жаль, нині вже покійний), Наталя Сурева, Олександр Мірущенко, Надія Швайба, Роман Молдавський та Володимир Марчук. Усі учасники, окрім В. Мільчева, який уже мав досвід експедицій попереднього року, опинилися "на селі" з такою специфічною метою – запису спогадів старожилів – уперше. Тож, 2 серпня 2001 року стало для них днем "бойового хрещення", а для кількох – Н. Суревої, Р. Молдавського, Н. Швайби (згодом незмінних учасників всіх наступних експедицій) – ще й днем, який розділив усе їх життя на дві частини: першу, "до того як почалися експедиції" та другу, яка, фактично, стала "експедицією, що ніколи не завершується".

Завдяки попереднім домовленостям із районним і селищним керівництвом (голова – П. Райна) експедицію із семи осіб на десять днів оселили в будівлі місцевої загальноосвітньої школи. Місцева влада також допомогла зі списками старожилів села та планом вулиць. Нею ж було вирішено й проблему харчування – Г. Шахров на своїй "Таврії" бежевого кольору щодня привозив із кухні польової бригади "обіди" – великий сталевий бачок наваристого борщу, ще більшу каструляку масної каші з гуляшем, кілька буханців запашного хліба, випеченого там же.

Завдяки щедрості приязних жіночок-поварих, що підпали під чари Г.Шахрова, цього "обіду" з лихвою вистачало також на сніданки й вечері. Подібна щедрість скелянок уже через тиждень дала не тільки прямий (у вигляді набраних кілограмів ваги), але й зворотний ефект – т. зв. "кашні бунти": одного дня поруч із кухонним столом було вивішено жартівливі плакати із закликами на кшталт "KASHA, GO HOME!" та "НІ! ПРОСУВАННЮ КАШІ НА СХІД". Коротке розслідування виявило зачинщика – ним, на превеликий подив, виявився Р. Молдавський.

Втім, більшість часу займала, звичайно ж, робота – записи інтерв'ю, їх копіювання та розшифровка. У розпорядженні "істориків із Запоріжжя", оселених у школі, окрім приміщення їдальні ("чоло-

віча половина"), невеличкого коридорчика ("жіноча половина") опинився ще й великий спортзал, що згодом перетворився на апаратну зі звукозапису. Причиною такого перетворення стали великі розміри та, відповідно до цього, чудова акустика вказаного приміщення. Для членів експедиції це мало величезне значення в ті "аналогові" часи, адже доводилось щодня переписувати більше десятка інтерв'ю з маленьких диктофонних касет на великі магнітофонні "TDK", бо перших просто не вистачало – їх і було-то з десяток на всіх.

Тихими зоряними вечорами тривав обмін отриманими враженнями, почутими історіями, які вкотре дивували неоднозначністю перебігу, здавалось би, добре відомих подій XX століття. Поступово в інтерв'юєрів-новачків формувався досвід проведення інтерв'ю з людьми літнього віку, особливо стосовно тих ситуацій, коли треба було викликати довіру до себе; вкрай обережно звернутися до питань, які намагалися обійти у своїх спогадах респонденти, допомогти їм справитися із розгубленістю, коли старенькі починали плакати, згадуючи про розкуркулення родини, пережитий голод чи події війни...

Історична пам'ять багатьох опитуваних зберігала відомості столітньої давнини. Бесіди з селянами для більшості з нас, мешканців міста, ставали зануренням у світ традиційної селянської культури. Поступово ми дізнавалися про найцінніше, що мали мешканці цього регіону – дніпровські плавні, затоплені у 1955 р. штучним Каховським "морем". Спогади про плавні – це були спогади про те, що неминуче втрачено. Більшість із старожилів, що називали численні озерця-бакаї, річечки, короткі плавневі переходи до інших сіл, розповідали про плавні, починаючи зі згадок свого дитинства. Саме плавні як унікальний природний ландшафт визначали специфіку місцевого господарського життя, дозволяли безбідно жити до колгоспів, рятували у 1920 – 1940-х роках від голодної смерті... Для мешканців Скельок та інших сусідніх селищ плавні виявилися невід'ємною складовою усної мікроісторії краю.

Серед жителів села не бракувало людей цікавих, неординарних, по-справжньому унікальних. Чого варта була, наприклад, зустріч із майже столітньою бабусею Марією Нечет (1908 р.н.!), яка чудово пам'ятала події навіть Громадянської війни, не кажучи вже про добу колективізації, в яку вона була вже заміжньою господинею. Або ж, як не згадати години, проведені за розмовами зі скелянським "Гри-

горієм Сковородою", дідом Григорієм Сірим, небайдужим до всього трансцендентного, який зажив собі слави активного шукача вищої істини. Всю колоритність цих зустрічей неважко уявити собі навіть за опублікованими інтерв'ю, очне ж спілкування із ними закарбовувалося в пам'яті назавжди. Вистачало серед селян не тільки гарних оповідачів, але й людей, обізнаних на традиційних для плавневого регіону ремеслах – наприклад, на плетінні всіляких виробів із лози.

Ще одним відкриттям для членів експедиції став Скелянський сільський музей, розташований в одноповерховій будівлі колишньої земської школи. Музей було засновано наприкінці 1960-х рр. місцевим жителем, великим ентузіастом і небайдужою людиною – І. Гармидером, колишнім фронтовиком та інвалідом війни.

Музей явно знав кращі часи – це було видно з представницьких експозицій, з добротності конструкцій вітрин, з того, що колись він опалювався взимку. У запасниках музею, серед матеріалів, що не увійшли до основної експозиції, було виявлено унікальні старі фотографії, фронтові листи, документи, що стосувались історії села ще з початку XX століття. У такий спосіб були віднайдені списки забраних селян під час війни до Німеччини, відсутні навіть в обласному архіві.

Документи з історії села і краю збиралися після війни, значна їх частина не вписувались в експозиційні рамки скромного сільського музею радянського села. У бурхливі 90-ті було не до музею, який кілька разів грабували шукачі бойових нагород та цінних експонатів Другої Світової. Стало очевидним, що крім збирання усної історії, потрібно звертати увагу й на сільські музеї. Їх матеріали як у цій, так і в наступних експедиціях, дозволяли краще зорієнтуватись у місцевій історії, розпитати про постаті, добре відомі односельчанам, доповнити скопійованими чи сфотографованими матеріалами зібраний усний наратив.

Попрацювавши десять днів у Скельках, експедиційна група продовжила свій рух теренами області. Далі шлях лежав на її південь – до Приморського району. Із собою експедиція увозила десятки записаних інтерв'ю, оригіналів і копій фотографій та документів і, звичайно ж, вдячну пам'ять про це дивовижне село та його чудових мешканців.

Редакційна колегія дякує всім, хто допомагав у проведенні експедицій.

Підготовка розповідей до публікації науково-популярним методом та звірка тексту з аудіозаписами здійснені Ю. Іріоглу. У створенні транскрипту прийняли участь Т. Молдавська, О. Пашненко, В. Ликова. Вичитка та перевірка підготовленого до друку тексту здійснена Ю. Головко, А. Бойком, К. Острогляд. Іменний та географічний покажчик впорядковано К. Петровою, тематичний покажчик – Ю. Головко. Програмне забезпечення І. Кулика. Упорядкування дисків з аудіо- файлами та транскриптом А. Бойка та П. Бойка. Автори передмов В. Мільчев (Переднє слово) та К. Острогляд (Мої Скельки).

Редакційна колегія тому

МОЇ СКЕЛЬКИ

Скельки – це село, розташоване на березі Каховського водосховища за 16 кілометрів від районного центру Василівки. Вчені стверджують, що на його території 70 – 30 млн. років тому було море. Геологи знайшли тут рештки молюсків, зуби акули та кістки інших морських тварин. Два чи мільйон років тому тут піднялася суша, змінилася природа, з'явилися тварини та поселилися первісні люди раннього палеоліту, які жили полюванням та збиранням рослин. Поблизу Скельок археологами знайдені поселення пізнього палеоліту (більше 15 тисяч років тому), поселення та могильники неоліту (VI – IV тисячоліть до н.е), залишки поселення епохи бронзи (I тисячоліття до н.е), скіфські кургани (IV – III століть до н.е.).

Починаючи з епохи бронзи, всю територію сучасної Запорізької області населяли кочові племена, для яких основним засобом життя було тваринництво. Протягом XI – XVI століть наші давні предки зазнали набігів половців та монголо-татарського поневолення, гноблення польської шляхти та феодально-кріпосницького тиску Російської держави. Селяни стали шукати порятунку, тікаючи в південно-східні степи та за дніпровські пороги.

Скельки – село мого роду від діда-прадіда. Це мені достовірно відомо з розповідей батьків і рідні, до того ж я мала змогу не дослідити (не вистачило часу), а заглянути у документи, що зберігаються в Державному архіві Запорізької області.

Отже, мій прадід по маминій лінії – селянин Муленко Георгій (а звали Єгор) Дмитрович 1879 року народження. Батьками його були селяни Муленко Дмитро Родіонович та Килина Стефанівна. Дружиною прадіда Єгора була прабабуся Марія Григорієва (дівоче прізвище Сіра), з якою він одружився 1900 року. У 1903 році в них народився мій дідусь – Муленко Харитон Єгорович, який у 1925 році одружився з моєю бабусею – Двірник Анастасією Терентіївною, 1903 року народження. Сім'я Двірників була багатшою від Муленків. Чи просто так склалося, чи мало якесь до того відношення те, що батько Анастасії Терентіївни, мій прадід з боку бабусі – Двірник Терентій Тимофіїв (рік народження невідомий) служив у царській армії та вийшов у відставку як запасний старший унтерофіцер 49 піхотного Брестського полку. Мати бабусі Анастасії, моя

прабабця Дарія Ігнатівна (рік народження невідомий) була нібито родом із Федорівки, з російської родини.

Періоду військової служби прадіда Терентія, на жаль, ми не знаємо, але перша дитина Терентія Тимофійовича і Дарії Ігнатівни – Мотря, зареєстрована у скельківській Свято-Костянтинівсько-Єленівській церкві 1885 року.

Цікава історія полку, в якому служив прадід, про яку я дізналася з архівних документів. Сформований був у 1806 році і мав спочатку назву Ширванського мушкетерського полку, в 1811 році перейменований на Брестський піхотний полк. Брав участь у російсько-шведській війні, у Вітчизняній війні 1812 року, під Бородіно та за межами Російської імперії, у Кримській війні 1853 – 1856 років, у 1861 році полк був названим Брестським піхотним його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Михайловича полком, з 1864 року отримав номер 49, з 1891року – 49-й піхотний Брестський полк. (Жартома, можна сказати, що серед скелян є і нащадки мушкетерів).

У мого діда Муленка Харитона Єгоровича та його дружини Анастасії Терентіївни народилися чотири дівчинки: моя мама Марія Харитонівна – 1926 року, та її сестри Галина – 1929 року, Мотрона – 1931 року, Тетяна – 1936 року. Після війни він, удівцем, одружився з бабою Василиною, теж удовицею, і в них у 1947 році народився син Микола. Помер дід Харитон у 1964 році.

Про батькову родину я знаю менше. Дід – Острогляд Павло Антонович народився у с. Скельки 1877 року (на два роки старший від прадіда Єгора). Його батьки – Острогляд Антоній Михайлович та Феодосія Іванівна (рік народження не знаю). Першою дружиною діда Павла була Єлена Михайлівна, з якою він мав чотирьох дітей. Вдівцем одружився з моєю бабусею, теж удовицею, Оксаною Дмитрівною, для неї це теж був другий шлюб (прізвище її за першим чоловіком Папуча, дівочого прізвища та року народження не знаю). У другому шлюбі мали дітей: мій батько – Острогляд Григорій Павлович народився 1919 року, та його сестра, моя тітка Наталя, 1924 року. І дід Павло, і баба Оксана померли до мого народження і я, на жаль, знала їх лише за розповідями.

А мої батьки – Острогляд Григорій Павлович та Муленко Марія Харитонівна – побралися у 1947 році. Я, Острогляд Ксенія Григорівна, народилася у 1954 році, сестра Світлана у 1949, а Наталя у 1950 році.

Це коротко про мою родину. У моїх записах є брати та сестри дідусів, бабусь та їх дітей. Але оскільки у селян дітей раніше народжували багато, то простежити весь родовід до сьогодні– справа непроста. Хотілося б зробити це, і, мабуть, пора, бо час невблаганно витирає наші сліди на численних скелянських доріжках не лише з пам'яті.

У нас у сім'ї казали, що скеляни – то нащадки вільних запорозьких козаків та пізніших переселенців із маєтків російського поміщика Попова.

За історичними джерелами, першими поселенцями на колишній території Олександрівського, згодом Мелітопольського повіту Таврійської губернії були запорозькі козаки та втікачі-солдати. Після 1784 року, за указом Катерини II, декілька поселень Мелітопольського повіту стали власністю генерал-майора Василя Попова, начальника канцелярії князя Потьомкіна, який став переселяти сюди своїх кріпаків. Ним були засновані села Василівка, Янчекрак, Карачекрак, Еристівка та Скельки. До Скельок було перевезено кріпаків з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній.

У нас казали, що в селі були також росіяни-переселенці з Курська.

Кількість населення села у 1864 році складала 1483 жителів[1], у 1910 році понад 2700 жителів[2], у 1915 році – 4399 жителів[3], у 1923 – 2777 жителів[4], у 1938 році – 2744 жителів[5], у 1966 році – 2827 жителів[6], у 1977 році – 2552 жителів[7], у 1980 році – 2615 осіб[8].

Щодо назви села, то ніхто не мав сумніву, що Скельки – від невеличких скель, скельок, що відділяли плавневу частину села від

---

[1] Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. Випуск I. – Запоріжжя, 2004. – С.46.

[2] Фонд Обласної редколегії тому "Історія міст і сіл Української РСР" по Запорізькій області з посиланням на видання "Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под ред. П.П. Семенова-Тянь-Шаньского, Т. XIV. – СПб., 1910, стор.663"; ДАЗО. ФР-3325, оп.1, спр.93, арк.12.

[3] Князьков Ю.П. Запорізька область...

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] ДАЗО. ФР-3325, оп.1, спр. 93, арк. 1.

[7] Історична довідка Скельківської сільради.

[8] История городов и сел УССР. Николаевская область. — К.: УРЭ, 1981. – С.237.

степового верху, де також селилися люди. Їх довго, аж доки не переселилося із затопленням плавень водами Каховського водосховища нагору все село, називали “горяни”, плавнівців же – відповідно “низяни”.

З дореволюційного минулого в моїй сім’ї, як і в більшості моїх земляків, не залишилось спогадів про панщину. Найстаріші мої земляки, спогади яких представлені у цьому томі, згадують роботу на пана спочатку 2 – 3, а потім і 5 – 6 днів на тиждень. Це була хліборобська праця та рибальство у багатих плавневих річках та озерах. Мені припала до душі розповідь Нечет Катерини Федотівни про своїх “величеньких” та “сильненьких” пращурів Ромашових чи Ромащуків, які втекли від Попова, зв’язавши сторожу, та ходили від пана до пана, шукаючи де краще, доки й оселилися у Скельках. Цей факт згадують й інші мої земляки. І я чула цю історію від мами. Ця історія, безумовно, має в основі справжні події, бо в селі однозначно називають Ромащенків (може раніше вони були Ромашови?) першими поселенцями та звуть їх по-вуличному Ходунами саме за ходіння у пошуках кращої долі.

А от про події Громадянської війни та становлення радянських інститутів влади на селі пам’ятали і розказували. У зв’язку з тим, що Скельки опинилися практично в епіцентрі боротьби за владу червоних та білих, анархістських селянських повстанських загонів, на плацдармі військової інтервенції громадянської війни на півдні колишньої Російської імперії, вони змушені були захищатися від усіх. Напевно, революційна агітація за рівність та справедливість мала більший успіх серед селян, тому в плавнях було створено партизанський загін скелянина Антона Піддубного, за допомогою якого у січні 1918 року в селі було встановлено радянську владу та створено ревком, котрий конфіскував землі та худобу, сільгоспінвентар та господарські будівлі маєтка Попова. Усе те роздали селянам у їх власність.

Та уже в середині квітня 1918 року Скельки зайняли австронімецькі війська, які протягом 8 місяців грабували населення. На цей час загін Піддубного у складі близько 250 бійців об’єднався із загоном І. Опанасенка, діяв на території Василівського району, і згодом увійшов до 5-го Задніпровського полку Робітничо-селянської Червоної Армії[1]. З 1918 до 1920 року село неодноразово

[1] ДАЗО. Ф-215, оп.1, спр. 701, арк.15.

переходило з рук у руки воюючих сторін. Селяни гинули від рук денікінців і врангелівців, потерпали від нальотів Махна.

Мої тітки розповідають, що їх діди, а мої прадіди Єгор та Терешко мали різні політичні переконання. Багатший Терентій, мабуть, не хотів ділитися своїм нажитим добром, а Єгор був навіть зв'язковим у загоні Піддубного, доповідав про обставини в селі та навколо, виконував якісь доручення. Був спійманий, його допитували, ставлячи босими ногами на гарячу сковорідку. Від кого саме потерпів (хіба не було від кого?) – не знаємо, але в селі вважався революціонером.

Але закінчилася громадянська війна і селяни мусили жити за новими комуністичними ідеями. Ледве скеляни піднялися на ноги після революційної розрухи, як прийшла черга нового випробування – організація колективних господарств.

Перший колгосп у селі був створений у 1929 році і, пам'ятаючи славетну партизанську минувшину, був названий "Червоний партизан". Розуміючи невідворотність колективізації та можливі репресії (які й справдилися пізніше), хитромудрі селяни вранці здавали до колгоспу своє майно, а вночі потайки забирали його додому, ховали, що могли, а що ні – те вже знову силоміць забиралося до колгоспу наступного дня.

Невідворотні репресії все ж переконали скелян у необхідності вступу до колгоспу, і в 1930 році на території Скельок з одноосібних селянських господарств були створені і діяли чотири колгоспи: "Червоний партизан", "Червоний Запоріжець", "Червоний путіловець" та "Маяк". Успішність колгоспів у перші роки їх існування влучно оцінена у скелянській жартівливій приказці: "Путіловець" та "Маяк" – нема хліба, та ніяк!".

Два колгоспи були сільськогосподарські, один – рибальський, хоча теж мав землю, а "Червоний Запоріжець" був артіллю, в якій робили віники, плели корзини, з плавневої лози робили плетені стільці, крісла, етажерки і навіть кушетки (ліжка).

Після війни сільськогосподарські селянські колгоспи та колгосп села Златопіль об'єдналися у колгосп "Зоря комунізму".

Рибальський став називатися "Путь к коммунизму" і займався виключно рибальством.

"Червоний Запоріжець" став відділенням Запорізької меблевої фабрики, де й у 50-і робили плетені меблі: крісла, стільці, столи, столики. У нас були крісла, красиві, легкі, зручні. Скільки кошту-

вали, щоб порівняти, на жаль, не знаю. У нас дома на фотографії мої сестри 3 – 4 років стоять у цих плетених кріслах з ляльками в руках. Чи дорого, чи ні, а такі меблі були у скелян. Як не стало плавень і лози, "Запоріжець" перейшов на виробництво платтяних шаф із дзеркалами, яким досі зносу нема. У кого збереглися, то це їм уже за півстоліття, а вони дебелі, будуть ще століття стояти. Така якість. У 70-х виробляв частини до популярного тоді запорізького меблевого гарнітура.

Ще на початку ХХ століття у селі були каменоломні, в яких працювали селяни Скельок та сусіднього села Маячки, добуваючи ракушняк та вапняк. З нього і була побудована білокам'яна селянська церква, якою так гордилися та й зруйнували скеляни. Камінь добували десь до середини 50-х. Але кому належав кам'яний кар'єр, де було його правління я не знаю.

У моїй рідні, з прадідів, ні Терентій, ні Єгор до колгоспів не вступали. Дід Харитон вступив одним з останніх, бо був добрим господарем-трудягою і не хотів віддавати нажитого чесною працею до колгоспу, куди ввійшли не тільки бідні, а й нероби. Тьотя Галя казала, що дід Харитон спочатку працював у "Путиловці" конюхом, а потім бригадиром чи обліковцем, бо був грамотним. Якісь колгоспні документи, казала тьотя, брав додому та писав "руськими буквами".

У спогадах Сидоренка Івана Трохимовича у цьому томі згадується застосування репресій до куркулів та виселення їх на Соловки ще в кінці 20-х – на початку 30 років.

З моїм дідом Павлом взагалі сталася особлива трагічна історія, яку я взнала уже дорослою, може вже у 80-х, коли горбачовська перебудова відкрила нам чимало невідомих сторінок історії. Я думаю, нам, дітям, не розказували цього, щоб ми не знали родинного куркульського минулого та могли вступати до лав піонерів та комсомольців з чесними дитячими очима.

Дід Павло Острогляд мав такий собі офіційно зареєстрований черепичний заводик. Насправді, це було невелике кустарне виробництво, піч чи печі для випікання черепиці зі скелянської червоної глини. Був, мабуть, і свій особливий рецепт, бо дідова черепиця мала добру славу і селяни охоче вкривали нею скелянські хати, аж поки не стали будувати нові хати під шифером. Отож черепиця з дідовим клеймом надійно захищала селянські будівлі від негоди, жари та холоду десь до 60-х. Працювали у діда на заводі лише свої діти, з

невістками та зятями, найманих працівників у діда не було. Та з-за цього заводу дід потрапив до списків куркулів і був би висланий, якби не попередив хтось, обізнаний з планами сільради. Однієї ночі дід Павло взяв вузлика із самим необхідним, що зібрала баба Оксана, мого 14-річного батька Григорія та утік з ним до міста Запоріжжя. Баба ж Оксана взяла свого вузлика, молодшу дочку Наталю та пішла жити до старшого сина від першого шлюбу Папучі Максима, кинувши рідну хату. А дідову хату віддали 25-тисячнику, що приїхав піднімати колгоспи.

Ще маленькою, незнайомі чужі бабусі питали мене, показуючи на якусь хату на 8 квартали: ти знаєш, шо то ваша хата? Та більше не казали нічого, і я не могла второпати: про що вони? Спитала у мами, вона відповіла: колись там жив батьків батько, дід Павло. Та й усе. Потім уже розказувала, що там був будинок діда Павла та ще й черешневий сад на гектар, якого не було ні в кого. В родині казали, що дід був освіченим культурним господарем і виписував сільськогосподарські журнали та саджанці аж із Америки. Мабуть ні, але ж десь діставав, якщо мав сад, як ні в кого. Взагалі, скеляни (це є і в томі) часто кажуть про сільськогосподарську техніку, ніби куповану в Америці. Може й справді щось таке було.

У Запоріжжі дід із батьком працювали на заводі, батько навчався у вечірній школі. Перед війною він був призваний на строкову службу до лав Червоної армії. Таким чином, сім'я батька врятувалася від репресій і не загинула, дякуючи тим невідомим мені добрим людям, хто, безумовно, ризикуючи, попередив діда чи бабу про заплановане виселення.

Та це ще не вся історія. Діда Павла на війну не призивали, бо був старий, під час окупації він вернувся до сім'ї в село і німці повернули йому будинок. Хочу зауважити, що ніхто з проживаючих там не постраждав. Та звільнили село і діда знову вигнали. Дружина того двадцятип'ятитисячника (прізвище знаю, але називати не хочу), виганяючи діда, дуже побила його, насміхалася та знущалася. Скоро він захворів і помер, як казала мама скоріше не з побоїв, а від туги та образи. Черешневий сад пропав, бо черешня дуже примхлива і потребує особливого догляду...

Батько воював на Чорноморському флоті, демобілізувався в 1946 році та повернувся в село уже комуністом, нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора, багатьма медалями. Після повернення з війни працював на багатьох керівних посадах: началь-

ником пошти, начальником сільпо, директором комунгоспу. Так сталося, що дочка тієї жінки, яка жила в дідовій хаті та дуже побила його, захворіла тяжко, невиліковно. У ті часи важко було дістати необхідні ліки, не маючи зв'язків. То вона прийшла до мого батька, падала у ноги, просила пробачення та допомоги – батько допомагав, жодним словом не згадуючи минуле. Про це не від нього знаю.

Довгою в часі була історія з дідовою хатою, а я ще хочу повернутися в село 30-х років XX століття.

Найзначнішими для мене подіями, які відбилися в моїй пам'яті, хоч і з розповідей мами та її сестер, були знищення церкви та голод 1932 – 1933 років. Вони і співпали в часі.

Скеляни дуже гордилися своєю новою білокам'яною церквою, збудованою з місцевого вапняка на віки російськими майстрами. На відміну від старої, що знаходилася в нижній частині села і прослужила з 1853 до 1909 року, нова, висока, із золоченими куполами церква, була зведена нагорі і селяни стверджували, що її було видно через плавні із Запоріжжя. Освячена вона була у 1910 році як Свято-Георгієвська, та встояла лише до 1932 року.

На жаль, до руйнування церкви долучилися і наші родичі. Мамин двоюрідний брат, активний комсомолець, з двома іншими активістами, знімали хрест з церкви. Та робилося це весело, з музикою і співами. Важка доля спіткала усіх трьох.

Дядько Дмитро, повертаючись уночі з гуляння, натрапив на тих, хто вкрав та зарізав колгоспного бугая у голодному 33-му, то й судили його разом з ними, як подільника. Був ув'язнений, війну пройшов у штрафбаті, в бою контужений, став інвалідом, до села не вернувся, одружився і жив у Тульській області. А тоді ж, у селі у нього народився син у дівчини, з якою не встиг одружитися. Той син мав прізвище чоловіка, що всиновив і виростив його і дядька Дмитра за батька не визнав. Інших дітей у нього не було.

Із знищенням церкви було заборонено і церковні свята та обряди. Але дома, в родинному колі святкували і Вечерю, і Паску. А хрестили уже тоді таємно: тьотю Таню, 1936 року народження, хрестили у Василівці, без кумів. Та ікони у Муленків ховали. Хоча з молитов діти читали тільки "Отче наш" на ніч. Під час німецької окупації православна церква відновила свою діяльність і, як розказували у нас у рідні, знаходилася у простій селянській хаті поблизу нинішньої сільради. Церковні традиції стали поступово повертати-

ся після війни, певно, зважаючи на значні пожертви православної церкви на Перемогу.

З того, що пам'ятаю сама, в кінці 50-х – до середини 60-х рр., коли православні свята ще мали зміст саме релігійного обряду, а не були приводом для праздного безділля, як це стало пізніше, нам офіційно не забороняли святкувати Різдво чи Паску, але ідеологічно те засуджувалося комсомольськими та піонерськими організаціями. Хто пам'ятає, у тексті клятви піонера було "...і не вірить в бога".

Вечерю на Різдво діти носили потайки, вслух про це не розказували, але між собою ділилися здобутками колядування. Ми з сестрами носили кутю з рису чи пшениці в мисочці, загорнутій у білу хустинку, але ховали її в господарську сумку. Ходили до діда Харитона, бабусь-сусідок з шани до них, а не з розуміння свята, бо були невіруючими, думаю, як і переважна більшість дітей мого покоління у селі. І ще носили вечерю двом учителькам маминого віку, що жили на нашій маленькій вулиці, бо їхні діти приносили до нас. У нас було заведено: господарі куштували декілька ложок нашої куті, а на замін докладали своєї. Дід та баба дарували нам за вечерю цукерки та атласні стрічки, у всіх нас були довгі коси, гроші не давали, як я тепер розумію, не з виховних міркувань, просто колгоспники не отримували грошей, і їх копійчини, може вторговані за якусь дещицю, були їм надто дорогі.

Загальносільського свята Різдва не було. Не було гуртових гулянь та колядувань.

Так само святкували і Паску. Бабусі пекли надзвичайно смачні паски та красили яйця. А в школі слідкували: у кого руки у фарбі – значить крашанки красив. Спійманого не карали, але вчителі кепкували з нього, подаючи і нам приклад. Може і вони мали на те якісь вказівки згори. У Паску багато хто з молодого покоління порався по господарству, на городі, бо тоді ж окремого святкового вихідного не було, вихідним днем була тільки неділя, а навесні у селян багато роботи. Для нас, дітей, головним було не те, що Христос воскрес, а смачні паски од пуза (усі ж пригощають одне одного) та змагання кольоровими крашанками: хто кого поб'є, чия крашанка міцніша – переможець. А от поминальний день після Паски був усе ж загальносільським. Його відзначали у неділю, бо понеділок і вівторок були робочими днями і на кладовище виходило чимало народу, хоча поминання тоді ще не перетворилося на загальне кладовищне

застілля. На могилках залишали нехитрі цукерки та печиво, дехто з дітей збирав поминальне з гробків. У нас і казали не кладовище, а гробки.

Церкви тоді у селі не було, дітей у нашій сім'ї (батько комуніст та ще й керівник!) хрестили таємно. Світлану батькова зведена найстарша сестра тітка Гаша возила хрестить у Василівку, Наташу мамина сестра тьотя Галя возила хрестить у Запоріжжя. Я чомусь залишилася не хрещеною. І хрещення вже в дорослому віці – то був мій власний вибір родинної віри.

Родинні, ще дореволюційні ікони зберігалися до 90-х років, спочатку в сім'ї спільного сина діда Харитона та баби Василини, потім у сім'ї маминої сестри тьоті Моті. У 90-х вони були викрадені. Я не знаю матеріальної цінності тих ікон, але викрадено було лише ікони. Жаль, що втрачено родинну цінність, дорожчої од якої у нас не було, як це зрозуміло зараз.

Крім віруючих православної церкви, у селі здавна були молитовні общини баптистів (їх ще називали штунди) та суботників. Міжконфесійних сутичок між скелянами не було, селяни різних конфесій навіть одружувалися. Зрозуміло, що суботники та баптисти намагалися залучити нових членів родини до своєї віри. Тьотя Галя розказувала мені, як невістка Пріня Гаврила потай принесла додому на Різдво чийсь гостинець – шматок сала, то він як угледів, то взяв те сало на шпичку, щоб не торкатись і руками, і викинув на вулицю – сала не їли і звичаїв своїх дотримували ревно.

Був у нас у 50-ті рр. фотограф дядя Володя (прізвище, здається, Змієвський). До 60-х у майже в кожній скелянській родині є його чудові фотографії. І людиною він був доброю. Але був суботником і відмовився від строкової служби в армії, бо його віра не дозволяла брати зброю в руки, за що був засуджений та ув'язнений на декілька років. Після цього у нас уже не було свого фотографа в селі, у середині 60-х з'явилися перші, ще рідкісні, як явище, фотоапарати та любительські знімки, а для фото випускників запрошували фотографа з міста.

Про суботників не знаю, а баптисти залишалися в селі і на моїй пам'яті. Ми знали баптистських дітей, які ходили разом з нами до школи, вступали разом з нами до лав піонерів та в комсомолу, хоча останнє ми, юні ленінці, засуджували, але ніколи того прилюдно чи в школі не обговорювали. Може тому, що вчилися баптистські діти добре та відмінно і це змушувало поважати. Молитовного будинку

баптистів у селі, принаймі до 70-х рр., не було, вони їздили молитися до Балабино.

Про голод 1933 року мама казала, що голод зробили, бо викачали все у селян. Такого великого голоду, як в інших селах, у Скельках не було, бо рятувала плавня, де дорослі і малі діти ловили рибу, пташину, збирали їстівні рослини. В родині ніхто не помер, завдяки турботам та вродженій селянській кмітливості діда Харитона. У плавнях тримали город. Як і всі інші селяни, дід Харитон ховав зерно пшениці, кукурудзу, квасолю, горох, буряки, картоплю та все, що можна було їсти та можна було сховати, але ховав не дома, а в плавнях. Казала мама, що мішки з картоплею кидали прямо в озерця, а потім діставали, брали трішки та знову ховали то по плавневих заростях, то в озерах. Діти слідкували, чи не йдуть збирачі по вулиці. Як бачили збирачів, то дорослі ховали у прабабусину скриню якийсь бідненький наїдок та швейну машинку Зінгер (дореволюційна), накривали скриню рядном, садовили зверху чотирьох дівчат та наказували їм: кричіть якнайголосніше. І діти піднімали такий крик, лемент та плач, що до них і не підходили. (Цю машинку у війну загорнули в лахміття та зарили в попелі, на городі. Дістали цілісіньку. Шили на ній фуфайки, бурки і платтячка дівчата трьох поколінь. І зараз є. Як шию, рідко, то на новій, а вона – як почесний член родини).

Мама казала, що їсти дуже хотіли та просили, але батьки суворо контролювали їжу та пиття, то в сім'ї ніхто від голоду не опухав, як в інших. Пам'ятала мама голодуючих чужинців, що заходили в село та просили їжі. Бачила, як один з них помер на вулиці. Розказувала про маленького сусідського хлопчика Ваню, що помер, бо наївся кісточок з абрикосової дички. Вони гіркі і містять отруту – синильну кислоту. Я бачила актовий запис про смерть цієї дитини, де причиною смерті було написано: "умер от абрикос". Пояснювала колегам, яким цей запис здався дивним, що це означає. Може і сама б не зрозуміла, якби мама не розказала.

Свідчення моїх земляків про голод 1932 – 1933 років мають певні протиріччя. Грінченко Іван Омелянович каже, що сім'я пережила голод без втрат, бо працювали у лісництві, мали город, до якого, певно, не добиралися збирачі, отримували пайок. Трошина Євдокія Олексіївна страшного не згадує, згадує шкільну їдальню та плавневі городи, що годували селян. А от Сірий Григорій Пимоно-

вич, хоч і говорить, що з семи дітей у сім'ї ніхто не помер від голоду, свідчить, що в Скельках померло більше тисячі чоловік: "Ховали того на степу, того під кручею, той десь у плавні".

Була якась жінка, більшовичка, що особливо жорстоко ставилася до селян, забираючи у них їжу та добро, про це розказують і земляки у спогадах. Тьотя Галя казала мені, що за те її втопили, а те місце за рибколгоспом називають "біля більшовички". Може того і не було, а залишилося у пам'яті лише як слід від неймовірного бажання помститися за кривду.

В актових записах за 1929 – 1932 роки, що збереглися не повністю, у Скельках зареєстровано 41 померлого[1]. Записи за 1933 рік не збереглися зовсім.

Зараз, коли ми вже маємо сумну статистику усіх померлих в Україні у 1932 – 1933 роках, варто пам'ятати, що кожна одиниця статистики, то була жива людина... Безумовно, Скельки пережили велику скруту в часи Голодомору, хоча "золоті" плавні, як каже один із моїх земляків у цій книзі, і врятували життя не одному з них.

До війни мама закінчила сім класів. До школи ходили і сестри. Тьотя Галя розказує, що перший і другий класи були в школі нанизу. 1-й навчався до обіду, а 2-й – після. У першому класі була вчителька Галина Варивонівна , а в другому – Тетяна Тимофіївна. У третій клас перевели в школу з червоної цегли, що наверху. Ходила у школу і під час війни. Писали в зошитах чорнильними ручками, а чорнильниці носили окремо в сумочках.

Тьотя Галя каже, що до війни вдома на Новий рік ялинки не було. А у школі, пам'ятає, якось була ялинка і дітям дали подарунки – великі кульки, згорнуті з газет, "з конфєтками і пічєнням".

Мама казала, що родина була грамотна, усі вміли читати. З власних книжок був зачитаний "Кобзар", тьотя Галя згадує, як читали всією родиною при каганці та плакали. Брали книжки в бібліотеці.

Молодші дівчатка гралися в ляльки, які самі шили, з допомогою бабусі Насті. Тьотя Таня зараз сміється, як розказує, що ляльки ті були пошиті з такого лахміття, що коли мама прибирала в хаті, то командувала їй, щоб та позбирала до купи своїх циганчат.

---

[1] ДАЗО. ФР-5593, оп.7, спр. 96, арк. 98 – 106.

Тьотя Галя розказувала мені, у що гралися дівчата, окрім, звичайно, ляльок.

У шпильки. Дітлахи сідали на призьбі (це така лавка біля двору, зроблена з глини разом з огорожею) складали долоні разом, а хтось також у стулених долонях держав шпильку і проводячи між долонями дітей, комусь непомітно лишав її. Треба було вгадати кому роздано. Хто вгадав, тоді сам роздавав шпильку. Приказували таку складну-ритмічну приказку: "Гад-гад-гадила, що по полі ходила, дай Боже угадать, щоб у нього шпильку взять".

У "Панаса" та "латку" грали і хлопці і дівчата. Одному зв'язували хустинкою очі і він повинен був схопити інших, що бігали навколо, дражнячи "Панас, Панас, лови мух, а не нас", або й торкалися та відскакували швиденько, щоб не бути спійманими. Спійманий ставав "Панасом".

Вибрана "латкою" дитина повинна здогнати і, добре приклавшись долонею до когось із дітей, крикнути: "Латка"! "Залатаний" ганявся з тим же за іншими.

Хлопці грали у м'яча, зробленого із кріпко скручених тряпок.

Та, мабуть, оклигавши від голоду, не встигли награтися довоєнні діти. 22 червня 1941 року почалася війна, а 5 жовтня в Скельках уже були німці. Це ще одна трагічна сторінка з історії мого села. Я оце й думаю, скільки ж їх було, якби порахувати, радісних, але не одного дня, а таких, від яких би почався відлік того світлого майбутнього, про яке ми мріємо з покоління в покоління, із роду в рід?

Бої Скельки обійшли і населення не зазнало ні господарських, ні людських втрат від військових дій. Але скеляни надавали активну допомогу партизанським загонам, створеним за рішенням партії у дніпровських плавнях. Вони поставляли їм інформацію про обставини в навколишніх селах та вісті з фронту, їжу та одяг. З багатьох причин ці загони, що намагалися шкодити німецьким окупантам, були просто приречені. Дуже швидко, ще в 1941 році, були спіймані та розстріляні радянські парашутисти, закинуті в плавні, та 7 партизан-підпільників села Скельки. На острах населенню окупанти звели в селі виселицю, щоб кожен розумів, що його чекає в разі спротиву.

При німцях селяни працювали при тих же колгоспних господарствах, поділених на "десятидворки". На десять дворів з колишнього колгоспу німці давали якусь худобу, плуги, інший реманент, земельні наділи і встановлювали норми за числом членів сім'ї, ра-

хуючи і найменших, і інвалідів. Норму треба було виробити. Трудилися не покладаючи рук, але вирощеного вистачало на те, щоб сім'я не голодувала. Тітки кажуть, що урожай їздили здавати на станцію Попово.

Під час війни в хаті діда Харитона, що мала дві кімнати (казали велику й малу хату) та відокремлену кухню, – у великій хаті стояли німці. Цікавих дітей від себе суворо гнали, але до сім'ї ставилися пристойно. Тоді вже баба Настя була лежачою хворою. Казали, хворе серце. Приходив німецький лікар, слухав бабу Настю, давав якісь ліки, таблетки та мікстури. Дітей інколи частували шоколадом.

Під час окупації німецька влада спочатку агітувала населення на добровільну роботу в Німеччині, а оскільки бажаючих було замало, то згодом стали влаштовували облави та примусово вивозити молодь на роботу до країн, окупованих фашистами. Важко працювали остарбайтери на заводах та фабриках, більше пощастило тим, хто потрапив до бауера в сільське господарство. Повертаючись додому, вони проходили перевірки НКВС та відчували зневажливе ставлення від влади та й людей, за те, що ніби допомагали фашистам.

Значного лиха зазнали прості селяни у 1943 році, коли німці, змушені відступати під натиском Червоної Армії, вигнали усе село (сховалися у плавнях одиниці, переважно чоловіки, чекаючи підходу своїх) та гнали конвоєм людей десь аж до Рогачика в Херсонській області, прикриваючись ними, як живим щитом.

Після танкового обстрілу та бомбардування радянськими військами німецьких частин у цьому районі німці покинули населення і далі відступали самі, а наші селяни раділи зустрічі з визволителями та збиралися додому.

Та це була не просто "радість із сльозами на очах". Не в одну сім'ю прийшло й чорне горе. Не витримало хворе серце баби Насті – померла на десятий день евакуації. Там її і поховали, люди принесли нову одежину, як годиться, на могилку поклали вінки з гілок ялинок. Мама, 17-ти років, залишилася з трьома дітьми. Я кажу "баба Настя", а їй було всього 40 років. Під час обстрілу один із снарядів влетів прямо в димохід хати, де знаходилися мама з сестрами та інші наші родичі. Від осколків снаряду, що розірвався, загинув один із маленьких синів тітки Ялени, поранено маленьку дочку тіт-

ки Катерини (це дідові сестра та невістка), поранено було і мамину сестру, маленьку Мотю.

У Скельки поверталися хто як міг. Мамі пощастило, зустріла серед червоноармійців знайомого скельчанина, допоміг добути коня та бричку, щоб доїхати до залізничної станції. Правда, інші червоноармійці, невдовзі, забрали того коня, бо був кращий, але замість неї дали якусь бідолашну виснажену шкапу, яка і дотягла усю родину до поїзда. По дорозі зупинялися, перев'язували дітей у госпіталях, що траплялися. Малих посилали просити їжу, бо не було.

Як тільки Радянська армія зайшла в Скельки, було негайно мобілізовано все чоловіче населення: і ті, кого, як діда Харитона, за віком не призвали у 1941-му, і тих хлопців, що підросли до призиву за роки війни. Загальновідомий факт, що забрали їх, не забезпечивши ні обмундируванням, ні зброєю. Багато з них і полягли у перших же боях, недалеко від рідного дому, та значаться пропалими безвісти, бо ще й у списки не були внесені. Дід Харитон встиг повоювати, та теж недовго, у бою йому відірвало ліву руку, отож після лікування у Псковському госпіталі повернувся додому калікою.

За останніми даними, які маю, у Великій Вітчизняній війні воювали 953 мої односельці, з яких загинуло 588. У томі "История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область" вказано, що 276 з них були нагороджені орденами і медалями. Я думаю, ці цифри будуть змінюватися, бо і досі ведеться пошукова робота, знаходяться нові факти та відкриваються нові імена в архівних документах та віднайдених воїнських захороненнях.

Серед односельців, чиї імена були уславлені за особливі бойові заслуги – Герой Радянського Союзу Антон Євгенович Михайліченко, нагороджений (посмертно) за мужність та героїзм при форсуванні Дніпра у 1944 р. та учасник штурму рейхстагу Петро Дорофійович Щербина, нагороджений за цей подвиг орденом Бойового Червоного Прапора. У середині 60-х він приїжджав до села і його умовили розказати про штурм рейхстагу в сільському будинку культури. Це був надзвичайно скромний і порядний чоловік, який не виказував ніякої гордості із своєї причетності до встановлення Прапора Перемоги, а більше розказував про своїх фронтових товаришів, багатьом з яких вижити не пощастило.

Дві братські могили в селі Скельки дали вічний притулок своїм захисникам. В одній із них поховано 111 борців за встановлення Радянської влади, в т.ч. 9 партизанів-односельців у період грома-

дянської війни, 7 партизан, розстріляних німецько-фашистськими окупантами у 1941 році та 8 радянських воїнів-визволителів, що загинули у 1943 році. У другій братській могилі поховано 369 радянських воїнів, що загинули під час боїв за звільнення навколишніх сіл району.

В селі встановлено пам'ятник на честь воїнів-односельчан, що загинули у боротьбі з гітлерівськими загарбниками.

Багато імен моїх односельців, що загинули на війні, занесено до Книги пам'яті, що вийшла у 1994 році. А ми ще в школі, десь у середині 60-х, ходили по дворах та записували, хто в кого загинув, де, коли. Нам розказували охоче. Пошукову роботу організовував вчитель англійської мови Й.Л. Клімовецький. Думаю, це були цікаві матеріали, чи збереглись вони в шкільному музеї? Ми росли в шані до подвигу нашого народу у Великій Вітчизняній війні.

Святкування Дня Перемоги в селі було не офіційно-організованим, а справжнім, народним. Я добре пам'ятаю, як на 9 Травня усе село збиралося спочатку біля братської могили в центрі села, з яким хвилюванням виступав перед сельчанами голова сільради та як потім, заповнюючи вулиці широким потоком, люди прямували до другої братської могили, що біля старої школи, біля старого кладовища. Багато жінок були в чорних хустинках. Пам'ятаю запах пилу, збитого сотнями ніг, та зламаного, пов'ялого бузку в наших руках. Пам'ятаю, як щороку до тієї могили приїжджали вдова та діти похованого капітана.

Не було мабуть, у селі родини, в якій війна не забрала рідних. У нашій рідні загинув єдиний брат діда Харитона Федір та чоловіки усіх його сестер: Параски, Пистини, Ялени та Лукері. Живим, та калікою, лишився дід Харитон, в евакуації померла мамина мама. Батькова доросла племінниця Галина, яка комсомолкою добровільно пішла фронт та всю війну пройшла санітаркою, повернулася хвора туберкульозом, від якого скоро й померла.

Жаль, що батько про війну нам не розказував, може тому, що ми були дівчата. Уже працюючи в архіві, я отримала з Центрального архіву РФ нагородний лист батька, з якого дізналася, що орденом він був нагороджений за те, що, ризикуючи своїм життям, кинувся у воду та голіруч відтяг на безпечну відстань від корабля плавучу міну, врятував і корабель, і команду. Пам'ятаю тільки, казав, що першу дочку назвав на згадку про дівчинку Світлану, яка підне-

сла йому квіти у звільненому Севастополі. Орден я бережу, а з медалей багато ми "заграли" в дитинстві...

Після війни в селі був дитячий будинок для сиріт, чиї батьки загинули на фронті. На початку 50-х останні випускники закінчили школу і дитбудинок був закритий. А дитбудинівські платтячка та фуфайки ще потім носили в селі.

Якось на посаді заступника директора Державного архіву області мені довелося бути на нараді в облдержадміністрації, на якій обговорювали новий підручник з історії, в якому не було Вітчизняної, а тільки Друга Світова війна, що викликало обурення ветеранів. Вчені мужі говорили округло і невизначено, а мені чомусь випало відповідати на тричі поставлене до мене особисто питання ведучого: яка моя думка? Кажу зараз, як і тоді, що не в моїй компетенції оцінювати підручники, а для мене особисто ця війна була і залишиться "Отєчествєнная", бо в цю війну захищали свою землю і свою родину мій батько і дід.

Від тих днів Перемоги з мого дитинства у мене назавжди залишилося почуття гіркого людського єднання та потрясіння від того, що люди обнімали одне одного, сміялися і водночас плакали, співали або мовчки дивилися на те зажуреними очима. Тоді ще насправді не були забуті ніхто і ніщо. Коли це змінилося? Не знаю.

В радянських, та і нашого часу виданнях з історії, пишуть про швидке післявоєнне відновлення промисловості та сільського господарства, про героїчну працю радянських людей. І те, фактично, правда. Але який був зміст того героїзму зсередини? Багато з сельчан після війни поїхали працювати до міста Запоріжжя, дехто поїхав на Донбас. Середульші мамині сестри теж поїхали до ремісничого училища і залишились працювати на заводі. Молодь виривалась до міста, сподіваючись на краще від селянського життя. Щоб припинити відтік молоді до міста, невдовзі було заборонено видавати паспорти селянам, так було ще в 60-х рр.

У відновленні колгоспів найважче лягло на жіночі плечі: у 1944 році чоловіки ще воювали (багато хто вже й склали голови), у селі лишалися підлітки, діти та непрацездатні старі.

Працювали в колгоспі "Зоря комунізму", рибколгоспі "Путь к коммунизму", промисловій меблевій артілі "Запорожець" та ще в кам'яному кар'єрі. Та найбільшим господарством був колгосп "Зоря комунізму".

У 47-му році в країні знову голодували і в селі, і в місті, але до голоду 33-го не дійшло. У нас у дідовому городі щасливо знайшлася загублена золота монетка з приданого баби Насті (може ще з царської служби прадіда?). Її віддали мамі (бо вона була за хазяйку) на хліб. Скеляни знову виживали з допомогою риби та городів у плавнях.

У 1955 році Каховське водосховище повністю затопило плавні, що годували покоління скелян. Змушені виселятися нагору і, побудувавши нові хати, вони ще довго не кидали своїх домівок і садиб, і я пам'ятаю ці декілька хаток, до яких не дійшла вода, як ми, цікаві діти, хотіли туди залізти, та хазяї чомусь виявлялися дома та ганяли нас. У верхніх кварталах села воду треба було діставати з колодязів і часто вона в них була жорстка і солона, інколи навіть гірка. Отже, таких городів, як у плавнях, нагорі у селян уже не було. Ми ходили з відрами за доброю водою для пиття та їжі на сусідню вулицю до Чинбарів, прізвища не знаю. У них у загаті був перелаз, спеціально для сусідів, а колодязь – внизу їхньої балки, що була і садом, і городом одночасно.

Рибу можна було тепер купити за гроші чи за пляшку в рибалок, що пополудні завжди поверталися з моря із торбинками риби. Одна з коротких стежок від рибколгоспу до села, якою ходили рибалки, проходила через нашу межу з сусідським городом. Зразу після затоплення плавень риби було багато. Ловилися півтораметрові соми та щуки – це я бачила на власні очі.

Селяни жили бідно, практично до кінця 60-х рр. Як згадують колгоспники, працюють цілій рік, чекають оплати, восени збираються загальні збори, і, як раніше було заведено, одноголосно приймається рішення: гроші не платити, а направити на розвиток колгоспу, або підписатися на облігації державного займу. Отже, колгоспники працювали майже безкоштовно. Пережив колгосп та і всі ми, хрущовські кукурудзяні експерименти.

Пам'ятаю той хрущовський кукурудзяно-гороховий хліб, черги за хлібом, по одній буханці в руки. Я, не спитавшись, пішла по хліб, і мене трохи не задавили у тій черзі біля хлібного кіоску. Хліб був глевкий і недобрий. А наступного дня уже псувався, ставав клейким всередині та вонючим.

Продавали хліб у сільпо (так називали люди, а правильно російською – СельПО, сельское потребительское общество), створе-

не, сказати просто, щоб селяни не возили “надлишки” своїх продуктів на базари, а могли здавати їх безпосередньо у селі за копійки. У сільпо здавали свиней на забій, кролів, шкури тварин, яйця, квасолю, сухофрукти та інше. Узимку сільпо заготовляло лід. Його випилювали великими брилами у водосховищі і закладали у глибокі ями у дворі сільпо, де були й склади, засипали товстим шаром тирси. Лід під тирсою не танув і влітку, там зберігали усе, що могло псуватися. Як я була мала, то в нас у селі продавали морозиво у паперових стаканчиках, по 5 чи по 7 копійок. Може і робили його в селі. Було воно з грудочками, льодинками, якими можна було хрумтіти. Найкраще морозиво, яке їла будь-коли. Мабуть і його зберігали на тому льоднику, холодильників же не було.

На дефіцитні товари в сільпо були встановлені норми здачі якихось продуктів. Тоді можна було купити цей товар мінус вартість зданого. Кольорову гумову кульку діти могли отримати тільки в обмін на яйце.

Деякий час мама працювала одним із продавців у сільпо. Магазин сільпо продавав усе. В одному кутку були продукти (переважно консерви, печиво та цукерки, масла чи ковбаси були хіба раздва на рік, та і то на кілька покупців), потім іграшки та одіж, потім взуття, а з краю стелаж із книгами. Там, під прилавком, ховаючись від покупців, я просиджувала читаючи книжки, бо в школу ще не ходила, а дитсадка у селі тоді уже не було (був колгоспний дитсадок декілька років зразу після війни).

Краще стали колгоспники жити лише коли колгосп перейшов на грошову оплату праці у 1966 році. (Це записано в історичній довідці колгоспу “Зоря комунізму”).

У ці часи колгосп “Зоря комунізму” уже став якщо не передовим, то міцним господарством у районі, особливо за голів Шарапова та Крайника. У 1966 році була нагороджена орденом Леніна ланкова городньої бригади Плюйко Варвара Юхимівна. (Є вона серед опитаних). У 70-ті орденом Жовтневої революції був нагороджений механізатор колгоспу Гальченко Микола Прокопійович. У колгоспі вирощували хліб, мали ферми корів, свиней та овець. Були насаджені два молоді фруктові сади. Був власний млин. Та особливо славилася скелянська олія з колгоспної олійниці.

А ще десь у кінці 50-х – на початку 60-х (бо я це пам’ятаю) у колгоспі розводили шовкопрядів. На шовкопрядах робила баба Василина. Ми бігали до неї подивитися та й помагали. Рвали листя,

гілки молодої шовковиці в спеціальних колгоспних посадках та в'язанками носили годувати шовкопрядів. Гусенички шовкопрядів були розміщені на дерев'яних полицях у теплих кімнатах, де чомусь завжди погано пахло і стояв безперервний специфічний шурхіт. Шовкопряди з неймовірною швидкістю з'їдали свіже листя, товстішали на очах, а потім замотувалися в кокони. Ті кокони треба було вчасно зібрати і зварити, щоб метелик не вилетів. Давали нам кокон погратися, він як маленьке пташине яєчко, сіренький, з нього і розмотували шовкову нитку та робили натуральний шовк, але це вже не в колгоспі.

Навесні, як тільки зазеленіють пагорби над морем (так у селі називали водосховище), виганяли пастися колгоспну отару. Собаки вівчарів заганяли овець докупи, щоб не розбрідалися. Два рази пройдуть вівці і все, – зелені як не було. Витоптана та випалена сонцем земля з кущиками якоїсь ледь живої трави, деінде проб'ється чебрець (по нашому – щапчик), дрібненька польова гвоздичка, на верхівках круч зависне духмяний горошок та ще сокирки синіють.

Звичним для нас, школярів, було в літні канікули ходити на роботу до колгоспного саду та городньої бригади. Робили день, як і дорослі, але норми нам встановлювали менші. Хто виконував, хто ні, але свою торбу огірків, помідорів чи яблук набивали повнісіньку і тягли додому. З того наші мами робили консервацію на зиму, особливо коли з'явилися металеві кришки та пішла мода на консервацію. У сад та на город нас возила колгоспна вантажівка з восьмого кварталу (як називається ця вулиця не пам'ятаю, вулиці поназивали десь у середині 60-х, а кварталами називали завжди, від заснування села). Інколи нас знімали і з уроків, щоб допомогти колгоспу. То була, звичайно, весела подія. Возили на тік чистити кукурудзу. Колись привезли на колгоспний баштан, прибирати кавуни. Мені вони здавались величезними. Кавуни тоді можна було виписати (купити) в колгоспі, здається, по 5 копійок за кілограм. Дома закочували їх під ліжка та потім тягали до пізньої осені. З битих кавунів варили мед, якщо не було потреби згодувати скотині.

Колгоспні обліковці рахували нашу роботу та чесно записували нам трудодні, а восени нам видавали нараховані гроші. І то була така гордість отримати зароблене разом з дорослими. Правління колгоспу було в будівлі сільського клубу і гроші видавали у великому клубному залі. Пам'ятаю важкий дух приміщення, повнісінького людей, що прийшли за грошима. Дехто з чоловіків ніс гроші і

до сільського буфету. У буфеті пам'ятаю таблички "Не курить" та "Не сорить"; підлогу, посипану тирсою, дядю Гришу-буфетника в білому жакеті у віконці стійки. Діти забігали туди за склянкою ситра, як пощастить. То були ласощі.

З ласощами в селянських сім'ях було скромно. Цукерки для нас були великим святом, купували рідко. А краще за цукерки був колотий великими грудками цукор, який можна було тягати в кармані до сірого кольору. За ласощі був просто хліб, змочений водою і посипаний цукром-піском, у когось мастили під цукор олією. На зиму варили своє варення та повидло, купували в магазині густий джем у великих жерстяних банках. З тим джемом пекли пироги. Бабусі, по-своєму, пекли великі смачні пиріжки з квасолею та сушеним абрикосом, або з гарбузом та абрикосом; пекли товсті, на сковорідку, коржі. Як було, то зверху мазали медом. Наша мама на свято пекла пиріг-наполеон: то були тонкі коржі з листкового на олії тіста, перемащені повидлом. Мода на торти, як і на олів'є з вінегретом, прийшла у село десь у кінці 60-х рр. Звичайною селянською їжею селян був борщ, картопля та яйця по всякому, оладки, сало – таке, що не зіпсується з ранку до вечора, бо холодильників теж не було, мабуть, до 70-х, хоча у середині 60-х рр. село було уже повність електрифіковане і радіофіковане.

Пам'ятаю, як з'явився на нашій вулиці у сім'ї вчительки російської мови Надії Гаврилівни Лютікової перший телевізор у селі. Це була подія! На вечір сусіди брали стільці і йшли собі дивитися телевізор. Ніхто й не питав дозволу. Була відкрита хвіртка, прив'язана собака, і у великій хаті, так звалася найбільша, звичайно гостьова кімната в будинку, збиралося чималенько народу. Нам, дітям, теж було цікаво подивитися, але за дорослими просто не було видно. Ми плуталися під ногами, поки нас не виганяли гуляти на вулицю. І тоді вважали телевізор для дітей зайвим.

Після війни село почало потроху відбудовуватися. Був такий звичай, десь він називався толокою, а в нас у Скельках казали "ходити на вальки". Гукали людей на вальки для того, щоб швидко звести стіни та накрити стелю в новій хаті. Я сама це бачила і пам'ятаю. У великій неглибокій широкій ямі ногами (а було – і кіньми спочатку) замішували землю, глину, кізяк та солому, і з того робили вальки – такі крупні цеглини. Мокрі вальки добре натоптували в дощані форми для стін, що називалися ярма. Так, громадою за один день зводили стіни або стелю. На стелю під вальки пости-

лали дошки та очерет. Робили весело, співали, а після роботи господарі, як годиться пригощали і добрим обідом і чаркою. Пам'ятаю: мама - молода, красива, в рясному жовтому в коричневий горошок платті, збирається на вальки. Мамо, не вдягай, це ж найкраще плаття в тебе, а як замажеш? Та ні, посміхається.

Мої батьки десь у 50-у році купили глинобитну хатку на шостому кварталі, у якій і прожили до середини 70-х. Була в ній одна кімната, кухня та сінці. Пам'ятаю ту хату ще з лежанкою, на якій так добре було відігріватися взимку, з глиняною долівкою, яку мама мазала глиною з кізяками. На початку 60-х, як свято, – настилали нову дощату підлогу, перекривали покрівлю, поставили нові вікна, добудували верандочку. А стеля так і лишилася стара, з кожним роком прогиналася більше, лякаючи нас, дітей. Батьки були впевнені, що встоїть.

Ми з сестрами дуже любили, коли до нас у гості приходив дід Харитон. Запам'ятався невисокою, але міцною селянською статурою, пишними русявими вусами і доброю посмішкою. Моїм почесним обов'язком було подавати діду до столу дерев'яну ложку, бо іншою він не їв. На літніх канікулах і ми любили гасати на дідовому дворищі.

Дідова хата була на 10 кварталі і городом виходила на глибоку балку, в якій росли груші, яблука, сливи, були там, рідко як у кого, яблука-кислиці та терен. Та ще й дебела кропива, як калірована! На дні тієї балки було темно і прохолодно і влітку. Там було добре, хоча і страшнувато, гратися в хованки. Взагалі, перші верхні вулиці Скельки скрізь порізані балками, та ці балки усі були засаджені трудолюбивими скелянами садками. Така ж балка, тільки мілкіша була і в нашому дворі, і у сусідів.

У хаті висіли ікони у вишитих, з кружевами рушниках, поряд у великій рамі під склом було густо наклеєне фото усіх родичів, декого ми і не знали. Лави, покриті кольоровими полосатими рядninами, мали різні спинки та боковини, і ще був красивий кухонний різний шкаф зі склом. Казали, що зробили це ще у 20-і роки брати баби Насті, вправні майстри.

А ще в діда нас принаджувала піч, в якій сушили великі та такі смачнющі груші. Ми тягали їх, не дожидаючись зими, прямо з печі, досохли – не досохли... З тих груш варили узвар, який був зовсім відмінний від нашого компоту.

Після війни дід сторожував у колгоспному саду, а дома вправлявся по хазяйству однією рукою: і картоплю чистив, і город сапав, і води корові приносив, напував. Тримали вони із сусідами корову одну на двох, кажуть, корова була розумна і знала якого дня до якого двору йти. Хата діда Харитона стоїть досі, тільки похилилася та задня стіна підперта, будована ж давно, без цоколя.

Жили тоді в селі бідно, але просто і довірливо. Коли йшли в город чи до сусідки, то на двері у хаті вішали дужку від замка. Ішли далеко – вішали простий замок, ключ від якого висів десь поблизу на гвіздочку. У нас і забору не було з вулиці довго, а якась загата з хмизу від скотини, а у дворі була ліса (плетена з товстої лози огорожа), що відокремлювала двір від городу, а на її кілочки було зручно вішати горщики та банки.

Улітку ми лягали спати надворі на свіжому повітрі, бо кватирки в хатах з’явилися пізніше, а влітку з вікна просто виймали шибку (скло). Одного разу ми з дівчатами полягали спати у дворі, а сусідські діти-товариші ще сиділи поруч, мріяли разом з нами, дивлячись у зоряне небо, та й заснули. Прийшли вночі їх батьки: чи нема, бува, наших? Взяли сонних та й понесли додому. Щоб за те були покарані – не знаю.

Ми, діти, бродили без особливого контролю, на вранішньому батьківському наказі, який часто й забували. Ватагою ходили за тюльпанами, ходили аж на Лису гору вздовж берега, кілометрів так 8. Бродили берегом моря, який віддалявся після зими, знаходили багато старовинних монет, намистинок, кремінних скребків, які переважно щедро відносили до шкільного музею. Тоді не було поширеним колекціонування чи продаж з метою наживи. Шукали клади, як усі діти. Де завгодно, як нам видавалось якогось дня. Ми, звичайно, знали легенди про скарби скіфських могил, але до такого розкопування не доходило, були ж малі.

Літом бігали на море купатися. Поралися по домашніх городах, що наказували батьки: поливали, пололи, збирали та й пригощалися одночасно, чим поспіло. Маку росло у всіх по городах несіяного стільки, що город квітував. Конопля росла у нас як бур’ян – називали прядиво, але вже не пряли з неї. Ні про яку наркоманію не чули і не знали.

Справжніх іграшок у нас було мало. Зі своїх пам’ятаю пластмасового бурого ведмедика та ляльку із зшитим з тканини, набитим тирсою тулубом, але з голівкою із пап’є-маше. Згадую, я впустила її

і голова розбилася. То мені іншої не купували – мама зробила з білої тканини кругленьку гульку, пришила її до ляльки, намалювала на ній личко та волосся, і я її стала любити ще більше.

З ігор, в які ми грали, найбільше запам'яталася суто селянська гра в землю: на сирій землі обводили коло і ділили його на сектори, по числу гравців. Кидали ніж у сусідній сектор, щоб застряв і проводили лінію під його нахилом, прирізаючи чужу землю собі і стираючи стару межу. Грали доти, доки супротивник міг стояти на своєму клаптику однією ногою.

Хлопці грали в суворо заборонену їм гру, яку ми називали жостка або жорстка. Суть полягала в тому, що до маленької хутряної кролячої шкурки кріпили пласку свинцеву основу. Жостку підкидали, ловили на ногу і набивали ногою хто скільки міг. За цю гру карали зниженою поведінкою, викликали батьків до школи, але грали, ховаючись, доволі довго, десь до старших класів. Чемпіона дуже поважали.

Грали і в інтелектуальні ігри: дуже були популярні шашки та шахмати. У декого були доміно і лото. Грали трохи і в карти, але без завзяття. Дівчата щось там собі гадали на картах, але карт і не було вільно.

Хлопці грали і в Чапаєва, і в червоних партизанів, в окопах за селом, що лишилися від війни.

Зимовою розвагою було катання на ковзанах на замерзлому морі, на санках та на лижах. Клімат тоді був суворіший, зими були морозні та сніжні. Інколи метелиця перемітала вузькі вулиці і ми не ходили до школи, доки трактор не прогорне дорогу. Сніг лежав до весни і ми вже ходили по втоптаних доріжках по сніжному насту, що був вище загорож та загат. Танув сніг потроху, збігав струмочками, і, що цікаво, був білим.

З довідки, яку готували до видання другої редакції тому "История городов и сел Украинской ССР" по Запорізькій області, відомо, що протягом 1959 – 1979 років у селі Скельки було побудовано 435 нових житлових будинків, будинок культури із залом на 450 місць, 2 бібліотеки з загальним книжковим фондом 20,6 тис. книжок, дільничну лікарню на 25 ліжок, стадіон, будинок побуту, відділення зв'язку, АТС. У середній школі навчались 364 учні, пра-

цював 31 вчитель, у школі розміщувався історичний музей села на громадських засадах[1].

Я пам'ятаю простору на два зали колгоспну бібліотеку, в якій були книжки на будь-який смак, газети та журнали. Скеляни охоче читали і бібліотекар тьотя Дуся воювала з ними за своєчасне повернення книжок.

У будні на стадіоні проводили уроки з фізкультури з школярами, а у вихідні майже все село збиралося на футбольні матчі, які були тоді дуже популярні. Грали сільські команди між собою та особливо престижними були районні футбольні змагання на кубок Героя Радянського Союзу Є. Михайліченка. Виграти кубок свого земляка було справою честі – вигравали!

А ще був колгоспний драмгурток, в якому грали колгоспники та старші учні. На вистави збиралося чи не все село. Із завмиранням подиху дивилися "Наймичку", щиро плакали, аплодували, не жаліючи долонь. І зовсім не псували вражень ні примітивні декорації, ні перефарбовані обличчя, ні умовно театральні костюми. Ми гордилися своїми акторами.

Дуже популярною була колгоспна та шкільна самодіяльність. На радянські свята обов'язково готували великі концерти в клубі: читали вірші, співали, старшокласники самі писали пісні про рідне село. Я пам'ятаю тільки приспів: "І веселі вулиці широкі, молоді зеленії сади!" Від того часу я залишаюся вдячним глядачем.

У школі в 60-х роках було запроваджене виробниче навчання, що мало на меті дати можливість учневі отримати професію ще за шкільною лавою. Ми вивчали списаного колгоспом трактора, що стояв у шкільному дворі. Якось він ще трохи їздив, але після того, як хтось із хлопців уночі покатався на ньому, назовсім угруз у землю, то після цього навчання було теоретичним. Випускники 1966 – 1967 років, як моя сестра Світлана, мають у свідоцтві спеціальність "механізатор широкого профілю", а в мене уже не було. Але на уроках праці і дівчат, і хлопців разом учили основам електрики та роботи на токарних станках в шкільних майстернях, а вже окремо дівчат – готувати їжу, а хлопців – столярній справі: робили стільці, на що інше, мабуть, не було матеріалу.

Найяскравіші звичаї, що запам'яталися – весільні. Після війни, казали мені, весіль майже не гуляли. У батьків весілля не було. Уже в п'ятдесятих, на початку шістдесятих почали відмічати весіл-

[1] ДАЗО. ФР-3325, оп. 2, спр. 75, арк. 39 – 40.

ля, а в нас казали – свайби. Пам’ятаю, як приходили до нас молоді, батькова двоюрідна сестра, була вбрана у віночок український зі стрічками. Зайшли до хати, вклонилися. Кажуть: просили батько і мати, і ми просимо до нас на весілля. Молода давала на запрошення шишку. А в кінці весілля роздавали дивень – довгі палички з акації, обгорнуті по спіралі тонкою полоскою надрізаного прісного солодкого тіста, з цукеркою, або штучною квіткою на верхівці.

Була традиція, яку пам’ятаю уже з кращих часів, із середини 60-х, може і раніше була, не знаю. Це, що на другий день влаштовувалося гуляння під назвою “цигани”. Місцеві весельчаки вбиралися циганами, дебелий чоловік вбирався молодою, а обов’язково менша жінка – нареченим. Навмисно карикатурно розфарбовували обличчя. Одяг, звичайно, був “циганський” – комічне лахміття зі збереженням атрибутики наречених: фати, квітів; чоловік взував, як знаходилися, туфлі на високих підборах і “молоді” у супроводі такої ж “циганської” ватаги ловили сусідських курей та готували частування, бешкетували і на те не можна було ображатися. Юрба з жартами та приказками купувала матері нареченої подарунки та гостинці, часто спідню білизну якнайбільшого розміру, тільки для сміху, а ще й було, матір нареченої садили до господарської тачки та везли купатися до води, і купали, якщо справжній наречений, чоловік її доньки, не відкуповував свою тещу, за що треба було гарно заплатити.

Не було у моїх батьків свайби, а в батька була. Мріяв батько доробити до пенсії і кинути клопітку роботу. Казав: як дороблю, то влаштую гуляння, як весілля, на все село, повідкриваю навстіж і двері, і вікна, і кватирки!.. Не доробив півроку. Помер від інфаркту в серпні 1978. А весілля було. У той же день, у сусідів, за стіною. Прийшли зі сльозами, вибачаються, просяться, у нас же люди покликані та наготовано, столи вбрані, що ж нам робити? Та і ми зі сльозами: вибачайте і нас, що зіпсували вам свято, ніхто не винен, що так сталося, гуляйте. Отак і співала та танцювала батькові чужа свайба майже до ранку.

До того, як ми забрали маму в Запоріжжя, куди всі виїхали після закінчення школи, вона працювала років з п'ятнадцять у сільраді рахівником-скарбником, збирала державні податки та страховки, бувало, наслухається за державу на свою адресу. Збирати податки часто ходила до сусідніх сільрадівських сіл, а звідти пішки, та поверталася додому пізно увечері з портфелем цих грошей, бо сіль-

рада була вже закрита. Мама знала практично всіх людей із Скельок, Маячки, Златополя, Шевченкового та Первомаю. Колись збалакалися ми з нею про скелянські прізвища та вуличні прізвиська і вона нашвидкоруч записала мені усе, що згадалося, на аркушик зі шкільного зошита. Я знайшла цей жовтенький, потертий листочок, на якому років тридцять (та ні, більше) тому маминою рукою написано:

Замула – Зайці
Солодкий – Лисиці
Кривуля – Вовки
Бондаренко – Жаби, Бережні
Івченко – Пшеничний
Ведмеденко – Кулики, Деми
Муленко – Магудзи, Холоди
Лебеденко – Набоки
Боженко – Ноги
Дворник – Пуличі
Кривий – Сичі
Семеренко – Колеси
Крайник – Керен
Древай – Мурло
Зінов'єв – Шлапак
Райна – Очеретяни, Чавуни
Назаренко – Громики
Запара – Косарі
Ромащенко – Ходуни
Дібров – Баша
Духонченко – Вершина
Шевченко – Німенки
Гальченко – Клименки
Брик – Юди
Папуча – Гундоси
Поданенко – Лінько
Змієвський – Горобець
Антоненко – Сова
Брилисти – Картоплі
Пилипенко – Волощук
Грінченко – Кривохатько
Довженко – Пендюр

Клименко – Монька

Мамина сестра, тьотя Галя, розказала ще таке:

Райни, що жили біля гробків (кладовища) мали вуличне прізвисько Гробаки.

Острогляд Гаврило – Кайнара (я потім знайшла таке прізвище в подвірному списку скелянських господарств).

Муленко Оверко – Яреми.

Бондаренко – Сибіряки.

Артеменко – Драгани.

Пріні – Царі.

Солопи на 10-му кварталі – Никони, мабуть по батьківському або дідівському імені.

Тьотя Галя пам'ятає вуличні прізвиська скелян Очеретяни та Сьомки, а прізвище їх уже не згадає.

За текстами спогадів моїх односельців можна помітити, що одні й ті ж прізвища по-вуличному кличуть інакше. Мабуть так і відрізняли однофамільців за кличками. А ще, я сама запитала тьотю Галю, чого ж на дідів двір казали Пуличі, як він Муленко. З'ясувалося, що дід був у приймах у батьків Насті Двірник, у Пуличів...

Багато чого хотіла б запитати у мами, про село та й про власну родину, уже не розкаже – померла у 2000-му. Казала: ніколи не думала, що доживу до нового тисячоліття....

Немає уже й багатьох односельчан, чиї розповіді стали малою частиною незвичайної усної історії нашого села, частиною загальної усної історії Степової України.

Сьогоднішнє село зовсім не схоже на те, про яке записано археографічною експедицією Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького з усних свідчень моїх земляків. Змінилося воно і з часу мого дитинства та шкільних років, проведених у селі Скельки. Немає ідеологічного комуністичного диктату. Немає колгоспів. Що є?

Сільськогосподарське ТОВ “Промінь”, декілька фермерських господарств, амбулаторія сімейної медицини, старий будинок культури, школа I – III ступеня, в якій ледве набереться 200 школярів, мережа торговельних закладів. Близько 2 тисяч населення.

Ще є Свято-Гергієвський храм, відновлений замість зруйнованого у 1932 році.

В історії мого села, як і загалом в історії України, багато фактів і подій, які потребують нового дослідження та переосмислення. Важко віднайти все втрачене за багато років, відновити перекручене та встановити істину. Але можливо, за умови копіткої праці у виявленні і вивченні усіх можливих історичних джерел (серед яких важливе місце належить усній історії села, закарбованій на сторінках видання) – наблизитись до неї.

Ксенія Острогляд

УСНА ІСТОРІЯ
СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Нечет Марія Михайлівна, 1908 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Марія Михайлівна Нечет. Дєвіча [фамілія] Папуча. Я з [190]8. [Батько] Михайло Іванович, а [мати] Софія була Миколаївна. [А з якого вони года]... От я за це не скажу вже. Старі вже були [як вмерли]... Більше вже як по вісімдесят. Та вони померли вже послє войни, послє войни померли вони. Більше вже як по п'ядисят год, як вони померли вони. Материна [дєвічья фамілія була] Нечет. Нечет вона була, Нечетивнівна. А батько був Папуча.

[Діда, бабу]... А знаю, шо бабушка в нас жила батькова, в нас ще жила, така. А батько був, мого батька, тоже такий був, пасічник. Держав много-много пасічників. А бабушка була така старесенька. А умерла вона в нас уже вона, це я знаю, нічо, а так не знаю. В Скельках, всі, всі, всі. Вся рідня в Скельці. І в плавнях жили, там держали скотину. Так жили в плавні. Так держали вівці, держали корови, держали гуси тамечки, і занімалися пасічником, батько мій... І держали там, у плавні, оренду. А молоді невістки, брати, дома, хазяйнували, сіяли, молотили, косили. Оце все брати робили. В мене шість братів! Шість братів, шість сестрів, нас сімнадцять душ було, сімнадцять душ.

З батьками. Дві невістки і в невісток було по, по одному. По одному. А в моєї матері нас було одинадцятеро було. Так так шо ми не гуляли! Батьки в плавні. Сама старша невістка замісто матері у нас була, їй довірили, і все сказали: не так – лозинкою, не слухає – заставляй. Ото дєвочка сидить, ото в неї батька з войни не вернулося, так вони ото посадили її замість того, сина, а то самі сини, одна тільки не прийшла з хутора Шевченково, захворіла та не прийшла, а одна умерла. Було нас п'ять дівчат. І шість хлопців. І всі ніде не гуляли, і не судилися, всі роботали в батька. А батько в плавні сидів, оренду держав. Корови держали, тамочки, вівці держали. Все, все було, все в мого батька.

Він, навєрно, орендував, наймав тамочки, там було. Було ж поміщики, як його, я й знала як, забула. Так наймали в нього землю в плавні, в того поміщика. Так шо, видно, і корови держали. Ну, хіба тоді так платили як сійчас! Раньше, ви ж подумайте, одна копійка отака булочка! Копійка! П'ять копійок буханка така шо... А тепер? А

[1] Опитування провів В. Мільчев (1-2 серпня 2001 р.). Дешифрували аудіо-запис та створили транскрипт В. Ликова, Т. Молдавська.

тепер шо?! Руб тридцять балабушка, ми колись такі балабушки пекли, а тепер шо вони? Так шо ми раньше жили. Хоч работали, робить було багато. На степу брати тамечки і сояшники садовлять. От я тепер не знаю – тепер гектар, а тоді називали десятина землі. Землі. Так це я не скажу, шо більше – гектар, чи десятина більша була? [Гектар більше]... А десятина була.

[Землі було в батька]... На, на кажду душу було землі... десятина. Одинадцять душ! Батько одинадцять, дванадцять, мати тринадцять, і считайте оце... [Так шо, сімнадцять десятин]... Да, землі багато було. Да, тоді на души ділили землю, тоді на души давали. Уже як невістки поставали ми, землі вже не брали. Бо ми вже брали, а на ці душі, шо у батька, на, на дітей, батько получав на, на дітей землю. І було молотим, і та скільки тії пшениці на горіщі понасипають, аж горіща трищать! Та було каже мама: "Ти б іще стовп підбив під той, під сволок, бо коли ще б не лопнув". Отак було понасипають, а тепер шо ж? Може, тоді була хуже жизня, а тепер луче, ну, шо за луче, сидить нарвав, торгує. Хорошо, шо як ти виторгуєш. А як не виторгуєш, чим ти будеш жить?

Ото батько держав, пшеницю сіяли, овес сіяли, ячмінь сіяли, кукурузку садили, це ми все пололи сапами. Мошинкували кіньми, конем одним. Був така мошинка, і ото коня запрягають і машинкують. А ми полем та співаєм! А теперочки? Кончили полоть, приїхали раньше, як оце і пашол у Кінську, покупались: "Та йдіть, та не довго! Бо рано завтра вставать в п'ять". Бо там в нас же не було так, як сійчас бані, той шо. А тоді як тільки той: "Ми підемо в Кінську". – "Ну, йдіть, тіки ж не довго". Покупалися і прийшли. А ці невістки коли так, той нагріють води: "Та я в ваганах скупаюсь". А пашол! Усі чередою! У Кінську, прийшли покупалися, повечяряли. Гулять ніхто нікуда не піде. Всі спать, бо завтра рано вставать.

Сім коров держали. [Вівці держали, ну], ми [вівці] не доїли. А тоді вже дві корови оставили, а ці попродали, та розділили хлопців, та по корові дали ж. І такечки... Кіндрат поїхав у Балки, та взяв коровку, батько дав. Каже, забирайте, бо все одно ж розберуть, розтягнуть. Та ще при те, та скажуть розкулачувати. О. А наше ж... Та вони так тіки тіки не попали. А тіки шо був такий шо, Шульга, називали його. Так він записав батька середняком. А так би був попав би розкулачували. І держав батько худоби багато. Трудився, робочих не держав, а считали його вже за розкулаченого, а то його, спасіба, Шульга, був у сільсоветі, і зробив середняком. Пасіки багато було.

Скотини багато було. Четверо коней було. Двоє лошат було. Жив батько добре. Ну, й сім'я ж велика. Ми ж робочих не держали. Сім'я ж своя ж обработувала. І от... Ага, казав, шо батько прийшов, та кажуть, шо спасіба Шульгі, переробив на середняка, а то...

Попав би, кажуть, розкулачували! А я своїм же трудом, ніде ж нікого не наймав. А збоку женщіна бєдна була, на тій стороні там жив, так ніколи не поможе, шо вона така бєдна, хазяїна поховала. А землю держала, а убрать нема чим. То він, батько, було каже хлопцям: "Кончили вже звозювать?" – "Оце вже послідня". – "Їдьте зберіть Катерині, шо вона, шоб..." І ото попоїдуть, у скирту складуть. Дома, тут, у нас! Бо тут будуть молотить. Складуть, її скирту отдєльно. Ми, нашу помолотили вже, в скирти, вона помагає. І солому вибирать, і віять помагала. А тоді її, помолотим, убрала, зерно переносили її, солому перекидали через загату – вона ж по-сусідські, загата. Солому через загату перекидали, хлопці помогли, вона на скирту, а хлопці помагають. Тоді вона скирдочку зробила. Ото так наш батько помагав тій женщіні. А тоді вона виїхала. Не знаю, куди вона виїхала, а хату продала, і так...

У двадцять першому годі отділили старшого. Я вже даже й не знаю, скільки йому тоді год було. Ну, молоді ще були. Ще молоді були. А один, а другого – мати, дочка, було дочка, їх двоє, може й більше та померли. А тот вже син помер, а дочка осталась, а мій брат оженився на ній та взяли та пожили тут у нас. А батько вмер, а мати одна осталась. Так вони тоді і того, і цього нашого отділили тоді туди, як у прийми пішов. Дали йому коняку, коровку дали йому, розділили їх, і тому дали коняку, корову, ділили все їх. Ага... Ой!

Шість братів було – ніхто, не один не судився, ні оден! Бо не гуляли, не крали, а работали. І тепер би так! Чого, чого ж не можна було, колхоз разпустили, харошо, так ви ж поділіть на двори. На каждий двір, хай двадцять дворів чи по десять, зробіть ланки, ланки обрабатували б, хліб люди у ланках робили, получали б і государству було. Можна було б так? Так не зробив, а живе сам для себе він живе, дома... Чого Шарапов не построїв такого дворища, шо, в його грошей не було? Я знаю, шо в Шарапова й в Михайлівці були гроші на пошті.

Гражданську [помню]... Оцю миколаївську, миколаївська... Миколаївська ми називали, батько ж мій служив у миколаївську войну. [Служив] у тому, у Одесі. У Одесі служив батько мій. Ну, він був, оте... Й фотографія була, він був якийсь начальником у войну. Ма-

ма це було їзде туди, та і прижили собі. Ото біля батька сидить, такий чорненький, ото вони прижили, ото. Із чотирнадцятого він году, отак. Ой-йо-йой-йой-йой! Нам тоді було харошо, канешно, нам було харошо. А тоді вже старшого отділили.

О! Так я ж Махна бачила! Бачила! Білий, він не білий, а такий рижуватий, патлатий такий! Кожушок на йому красненький, рукава такі позакачені патлаті тутечки. Він же ж у мого батька брав коня! А брат старший не дає, так він як урізав пльоткою. Батько кричить, шо брось, отдай, а він не дає! Так він як... Так він так і присів. Так ви знаєте, шо рубашка лопнула, отак ударив його і така попруга була, як палець на йому. Узяли ж того коня забрали. Як ускочили в хату, так вони перерили отак. У мами був такий якийсь, називались керас, разний, одівали на зборах отутачки, красиво пошитий, отутачки, так вони вкрали. Вони і не бачили коли... Перерили, пере... Страшне шо робили. Були там кури і гусі тутачки, а вони там взяли курей і гусей, мать, штук п'ятеро узяли. Махна я знаю! О-о-о!!! Махно, а тоді Керенський ше був, а тоді ці ж оці ж кадєти. А кадєти шо? Тіки кадєти перейдуть, тіки наші увішли – уже кадєти, тільки кадєти вишли – вже Махно тут. Ту я войну знаю, шо за война тоже була. А Махна я, паразита, бодай він позщез. Де шо не попаде, він тільки залетів так, і курів бере, і гусів бере і шо, самошече, ну, банда, банда, він бандит був. [А скеляни в нього служили]... Не знаю, за це я не скажу. Чи служили в нього, чи не служили, за це я не скажу. А Махна, паразита, як оце щас бачу, курносий, рижий, некрасивий такий, ще й горбатий.

[19]21 год... Ну, первий год був голод. Да, був голод, а чо ж не помню. В сорок первому голод був, хто вижив, ну, а хто... Ну, наш батько вижив, того шо у нас худоби багато було і запас був великий, був запас. А збоку була сусідка, в неї двоє діток було, а батько їхній умер, вдова, хазяїн в неї. Ну, наш батько помагав їй. Оце було помолотять її, а нам помагає на току, а наші тоді візьмуть перевезуть її, перемолотять. Он зерно вона забрала, соломку забрала і ото так. Посіють її, помагали її. А в голод вже вона тоже страдала, а батько мій помагав її, сказав матері, шо помагай її, помагай, помагай. Помагали, так шо вона вижила у двадцять первому годі.

В [19]21-м годі теж був голод. Но бачите, овець багато було, [*нерозбірливо*] небагато було. То повезуть у город овець, виміняють муки. А мука кукурудзяна. А тільки, ви знаєте, як вальцована. Хароша, нема в неї нічого. Адже не нада прямо і сіять. Но просівали на

сіто. А тоді в отой чавунець води. Раньше ж чавунці були, не каструлі. В чавунець води, вода кипить. Мама туди муки тієї насипе. Не міша зразу. Ні. Вона кипить, кипить. Вона міша, шоб вона не збігла. А тоді беруть кописточку. Така була, з дерева. Чистенька. Мішають. Розмішають. Вона зробилась, як каша. Називали мамалига. Було кажуть: "Беріть мамалиги. До молока". І ото чавунець той наварять, мамалиги, борщ і молоко. І оце кажуть... А мамалига як каша. Так шо у двадцять первому годі батько, він не голодував. Бо скотини багато було! А люди єсть голодували. Ага. А ще й було [голодували]. Муки було привезуть чувалик-два, кукурузяної, за овець намінюють. А овець було багато, до півсотні, чи може й більше. Весь загар. А тоді начали – то різать, то продавать. Оставили там, було чи семеро, чи восьмеро. А більш уже не держали, овець. Багато вже не держали.

[При НЕПі як жилося]... Як же це... Ну, тоді ж були, конєшно ж, золоті гроші. [Ну, вже при совєтской власті коли були золоті гроші]... Може помню, а може і забулося. А, а як оце було дають гроші там, ідеш у школу, а було конфети біля школи продаються. Такі довгі з китицями дудки. Оце я тільки не знаю, вони стоїли полушка, а оце полушка чи копійка вона стоїла, я шо забула. Було кажуть: "Та дай їй полушку, хай купе там собі канфет". [Півкопійки]... Ну, да. Полушка.

А колхоз начався в [19]30-му. Потому шо я служила в Михайлівці... Я приїхала з Михайлівки, уже мене забрали, уже начали оце вукуіровать, силать, а мого хазяйка, мого хазяїна, хазяйку начали щупать, ссилать її. А я в їх записана, як [племенниця], а раньшє за [профсоюз] за роботників платили. А вони мене як за племенницю. Убирали харашо мене, одівали харашо. А тоді як оце таке стало... [А як ви до них попала]... А в мого батька та сестра в Михайлівні замужом, а вони турбуються, шоб де дівчину найти, а вони, та сестра каже батькова – я вам найду дівчину. "Поїдь в Скельки і привези". І ото вона привезла туда мене. А тоді як оте стало, і я попадаю, а тоді шо ж письмо написали в Скельки та батько приїхав верхом конем та приніс звідсіля бумажку, вона моя рідна дочка, фамілія тут же дали бумажку з сільсовєта, з якого года родження, якого шо. Так вони ото мене тоді відпустили, та ото була б попала під те...

[А їх куди визвали]... А її я не знаю. Чи її вивезли ту хазяйку чи ні, не знаю. Я вже не знаю, я вже не скажу, чи її вивезли чи ні, бєдна, хороша, вони, вони такого нічого, вони шо, скотиною занімалися та

сам хазяїн, ковбаси начиняли ото таке, окаріка коптив. І у їх була така невеличка в дворі столовочка, люди ідуть у столовочку там, хто пообідать, чи там поснідає, а хто ковбаси купував, ото там так вони жили, вони такого нічого не, не робили, а не знаю, за шо її зачипали, не знаю, чо її зачипали. А я в їх була як охвіціаночка, ото хто прийде там віднесла, принесла, прибрала, ото так я в їх була, п'ять год прослужила я в їх. Хароші люди, хароші, їх не нада й вивозить, вони хароші люди. Ісаулов, фамілія їхня була.

[Колхоз як організовували, батько в колхоз вступив]... Отдав коней, пару коней одвів, віялка була, плуг, букарь, борани – все поздавали у колхоз тоді, іздавали оце, все здавали в колхоз. [Батько] середняк, батько середняк зчитався. У колхоз "Червоний Путіловець"...

Та ні вони не проти цього були, уже. Воно вже таке робилося, оця, оце уже ж война та таке ото, так вони вже уже бросили, совсім уже вони, менше стали худоби держать, менше стали бджолей держать, начали розпродувать і начали, із плавнєй вибралися до дому. Бо там у плавнєй тоже банда була, тоже, оце ж тоже такий, тоже бандити там лазять скрізь, тоже набираються банда, так вони вибралися з того. [При совєтській власті там банда була]... Да, да, да, оце вже як кадєти коли переворот оце ж як був, банди багато було, багато, і не знаєш яка вона, чия вона, чи вона кадєтська, чи вона, чи вона совєтська, чи, чи холера зна чия вона! Не поймеш!

А тоді вже начали... тікать з плавні, потому шо не можна було вже в плавні жить. Тьолку... тьолки не стало – спіймали тьолку. Не стало тьолки. Начали вибираться – банда якась піймала. Піймали. А ми із Люською, а їх три. Ходило. Вони нас і питають, шо: "А ви не бачили отут [*нерозбірливо*] не їздили?" Каже: "Ми не бачили". А тоді на другий день каже – прийшли рибалки, прийшли та кажуть, шоби ніде не ходили. Пита: "Отут двох дівчаток ви не знаєте? Тут не прийдуть гулять?" – "Нє, не знаєм". Прийшли і кажуть: "Не йдіть гулять туда. Не ходить, не беріть, бо вас заберуть". І ми не стали ходить, стали бояться. Це банда...

Так наші не стали і начали вибираться з плавні. Начали бджоли вивозить. Переказали, шоб приїхали хлопці гарбами забрали бджоли. Ноччю. Гарбами. А тоді вигнали скотину. Видали вівці і ото вибралися відтіля. З плавні. А, хто – я не знаю. Це хто там був, хто його зна... А бандів було багато тоже. Набиралиася банда. А чия вона? Шо воно за банда? Чи вона Бєлєнькі? Чи вона Скельки? Чи хто йо-

го зна, відкіля вона? А бандів вже начало багато... Начали... Наші то сказали – не ходіть, бо ще піймають. Половлять, позакидають. А тоді стали вибираться. Стали вибираться додому. Дома ото держали вівців. Батько жив в нас непогано.

У тридцять третьому... [А у тридцять третьому голод був]... А чо ж конечно, ну, в [19]33-му голод був, це ж я думаю... Ну, шо воно... Тоді я не знаю як воно, шо получилось, шо голод був. От... Так мабуть не в [19]33-му? Чи в [19]33-му, я вже забулась, у яким годі. [Після колективізації вже як був, після того як колхоз тіки]... Помню, помню, було. Тоді воно голод був та ще й забирали ходили. Так мама заховають, ми ж на печі сидимо, а мама ховає там у сумочку, захова, а вони витягають, знаю. [Хто витягав] та нема їх вже померли. Скелянські, у нас тут була, на неї називали Ковалька була, були, були так. Чєша був по-сусідські там жив тоже, та жінка продала хату та виїхала, а він купив. Отож тоже лазив по горищам, по горшках, знаю. Ні, ми не дуже голодували. Бо мама ж та папа понаховують було. [Я колхоз тоже пішла вже робить]... Та! Де пошлють. Та то трошки кухарила, а тоді вже де пошлють. З сапою.

А особенно оцю [войну]... Оцю, вже так отож мати й осліпла того. Я ж в евакуації була далеко,з дітками, аж річка Інгулець, може ви знаєте. Туда ж. Туда ж за Дніпро, за, де Ляпатиха... [Німець в евакуацію погнав]... у сорок первому. Ну, да, в сорок первому, він же ж начав, война у первому, у самому первому война. Ні, мабуть, мабуть в сорок другому він нас вакуіровав. В первому вона началася, а в сорок другому, начало сорок другого начав вакуіровать, ото ж гонять. Ми бросили все, все, ото тільки дітей та коровку узяла, а там німці забрали. Та я ж тачкою, коровкою туди їхали, а звідтіля уже самі так, а тоді тачку бросили, та в поїзд, та поїздом добилися сюди додому.

І протів Ляпятихи нас туди переправили. Та тамечки єсть річка Інгулець, там така бистра біжить, шо ви знаєте очима не взгляниш. Він же нас переправив, паразіт, він же нас чуть не витопив, переправив. Переправив, а тоді вже там німецькі калони були, тоді він нас вже бросив, уже нас. Бо вже наші вскорості прийшли вже сюди. Уже ми були в німецьких хатах. Та прийшли вже красні сюди, до нас. Я тіки вийшла по дрова в мене там сусідка була, ми вдвох ми з нею в одній хаті, та каже: “Йди по дрова та будем, мать, начинати топити”. Та я тільки за угол та по дрова, як крикне: “Век!” Ой! Я як брошу ті дрова, кажу: “Санько! Німці тут уже”. – Та ти шо!” Кажу:

“Да”. Тіки німці оце той, коли вже наші заскакують отак у хату, питає: “Немає нікого?” – “Начі ж нема нікого”. – “На горіщі нема?” – “А хто його зна, за горіщє не розглядемо, не знаєм”. Ой, ой, ой, ой! Шо там, аби ти знала, моя дєточки, скільки їх там лежало, скільки ми їх переносили, та молодесенькі, молодесенькі. [*Плаче*]. Нас же згоняли там, шо йдіть збирайте. А німців бросали, а тоді вже начали, шо ми і німців брали, ви не знаєте, бо вони пораспухали вже, страшні, так ми німців не брали, не бачили. А наших! Там страшне шо було!.. Нам там один і казав, німець там такий, наш, простий, виїжджали та й казав, шо відсіля ви виїжджайте, бо тут такі будуть бої страшні. А ми ж не послухали, не виїхали. Ну, так якось Бог дав, шо пережили. А наші як ввійшли – отак оружжя, отак орудія, орудія стоять, одна перед одною, не можна заглянуть! Пушки летять, як ну, страшне, а їх вибили, наших, а тоді якось наші вернулися. А він кричить: “У вогонь!” На, на тих, на, на солдат – “У вогонь!” Ну, думаю, їх ж, бєдненькіх, у вогонь упхнуть, солдат, ну, їх там і лежало, ніколи не забуду, скільки їх там бедненькіх погибло. [*Плаче*].

Було діла багато. Багато розказувать, бо багато й прожив, багато і прогорював. Ну, більше горя не бачила, коли кадєти були, і махновці, ну, не бачила убитих... А оце! Не можна... Не можу, я не можу забуть їх скоко... [*Плаче*]. Я не знаю, як ми їх ізбирали!.. Ми там же, ми там же були вакуірані, так нас заставляли, наші ж солдати. А тіки наші солдати були, а тіки вони там шось в їх риються, чи документи може забирають. А ми ото, беремо, за руки-за ноги, а третя під спину і на машину... Молодесенький! Оце не забуду, поки й умру, не забуду! [*Плаче*]. Це ж я не знаю. Так нальотами налітали, забирали, обгрібали. Обгрібуть, ночю, оце тіки, тіки перейшли – уже, уже, вже наші входять. І вже наших нема, вже, кажуть, кадєти... А оце! Сиділи ми в хатах, попід стінками, [думаю], як дасть та привале, та діток своїх обняла, та зогнулась, пока, поки вони оце вже все, і наші, кажуть, попід стєнками, до вікон не йдіть, бо можуть... А лягайте попід стєнками. Ай-яй-йой! А вже перейшло це, перегуготіло!.. Не дай Бог... А воно вже весна та порозпухали. Бідненькі, бідненькі! За шо вони страдали? [*Плаче*]. За шо?! Шо люди біз хліба сидять? Отака дороговина! Шо вони зробили? Шо вони зробили?.. Розтягли той колхоз, розтягли... Кажен собі оре там, засіває собі.

А тоді вже як наші пройшли вже, утихомирилось, зайшли наші, ми начали рушать. Коли один каже мені: “Ви б не їхали у вас дітки малі, а ми вас одвезем”. А коли одвезуть? А я собі думаю :“Добре, як

ви мене одвезете, а не дай Бог вернуться назад, а ви одступите, а я тоді куда?" А я кажу: "Я не буду бросати, вже буду з своїми людьми їхать". А тачка поганенька така. Ну, вони там десь колисо достали, зробили. Я ото хлопців на тачку посадила, та там вузлики, і ото ми приїхали на Софіївську станцію. Приїхали туди, а там я посадила старшого у поїзд, а менший, а меншого матроси ухватили та поставили, понесли в столову. Я ж тут кричу – хлопці, я ж посадила того! Коли один якось крикнув хлопців, видно, старшій: "Ребята! Зразу ж віднести, помагти". Так вони мені помагли, ото посадили мене і помагли, ото матроси. Ой, ой, ой!

А тоді вже сюда на Попову як добилася, тут уже послала хлопців там одна женщіна додому. Так він прийшов та сказав, та наші приїхали, сестра й батько оце, та забрали мене коровкою до дому. Гарбичка і коровки, та коровками забрали мене. А я сюди приїхала, а тут повно солдат у хаті. Я поїхала до батька, а тоді кажу: "Піду ж туди, шо ж там чи вони ж пустять мене". Приходю, коли їх там повно. Я кажу: "Ребята, хазяйка приїхала". А він каже: "Ну, что, як хазяйка, значить, буде хазяйка, ми же будем виходить, раз хазяйка. А де ви були?" – "Та ми були Бог святий зна де", – так я йому розказала. Нічого він не сказав, я пішла до дому. А він каже: "А з ким ви приїхали, самі?" Я кажу: "Та ні, в мене двоє діток". – "А де діти?" Кажу: "Там у батьків". "Ну, так ідіть забирайте, – самий старший, главний которий, – ідіть забирайте своїх". І ото я з тими хлопцями майже тиждень побула, коли вони ось пішли вже, десь не знаю, куди вони поїхали. А тут уже наші, не було нікого воєнних. Отак я, деточка, прожила свій вік. І тамочки прожила не дуже гарно. А тоді наймалася, наймали мене, в Михайлєвці прослужила п'ять год.

А прийшла додому мені вже було двадцять, було вже, двадцять один було. І там я прослужила у їх. Так шо я свій вік проколотилася. Оце война, война й война. І война. А тоді ж тоже ж так, то кадєти, то те приїде, то тей, то з шашками отими, та як витягне отой, шо аж блищить, а він гонеться, наші тікають красні часть... Бачила на своїм віку, багато бачила шо, шо робиться.

[А ще як незаміжня]... Ми тоді дуже не гуляли... Ходить не гуляли дуже. Трошки так, поспівали там якої-небуть. Співали улишною. Поспіваєш було. Да, помню! Помню. Співали оції... [*Нерозбірливо*]. О це пісні такі співали. І хлопці співали, тут же ж баси хороші такі – рявкнуть, так аж! А це пісня, ви знаєте шо за пісня? Я вам розкажу за неї. Отут жила ось у нас в городах, у їх була дівчина і була вона

така насмєшкувата, така багата, одна в батька, і насмішкувата, і привела двоє діток. А тут жила жєнщина така, якось на неї називали, шо вона пісні складала і оце вона пісню склала. Про неї оце пісня. Так вона було як почує цю пісню та й каже, шо не співайте, бо я не могу, ви ж про мене співаєте, про неї співали. Може складала, ну, не знаю. Ну, так, самі між собою, самі між собою співали оце, а так не... Не співали. Ой!.. От забула вже, забула, забула вже. Я знаю, шо її Нюська звуть, а фамілію забулась. Вона молода була! А, Малиновська хвамілія. [А оцю дівчину, шо двох дітей привела]... Дуська, Дуся. А фамілія була – на неї казали Солки. Як же їх фамилія була? А так на неї казали Солки чи може і фамілія була, а так Сьомка називали. Така як і ми, як і я була.

[А на досвітки ходили]... Ха! Ходили! Як було на досвітках... Та як було. Підем оце ж, сидимо, лави були, гармонь грає, танцюють, співають. Натанцювалися, наспівалися і додому досвіту. А так шоб ми гуляли, додому ходили. А в кого є ухожор додому повів. А у мене ше ухожора не було, як на досвітки ходила, ше сама ходила, а тоді вже найшла на свою голову. Ну, можна було жить, так война не дала. Восєм годочків пожили і все...

[На досвітки у когось в хаті збирались]... Да, в хаті, в хаті, там весело було. Оце, може ви знаєте Альошка, він у млині робить та в його був тесть, ото він нас пускав, ото ми в нього гуляли на досвітках. Ну, шо на досвітках? То тільки називали "на досвітках", а так ото сидиш на лавах, хто танцює. А як хто сидиш, то бере тебе – потанцюєш із ним, із хлопцем, там поганого не було на досвітках, шоб пагане було, ні. Хто в карти грає, хто так, а хто хтось співає, а хазяїн лежить на, на лежанці ото там, тіки дивиться, вже время, він скаже – ну, шо ж рєбята вже время, додому всі йдуть. Ну, бачиш, так поганого нічого, шоб на досвітках було погано.

Платили. Як оце празнікове, як оце Рожество, так ото хоч сала принеси, хоч хлібину. Попросиш у матері: "Мама дайте кусочок сала бо я на досвітки". – "Я дам та тіки батькові не кажи". Винесу такий кусок гарний, замотають, та тільки ж не кажи батькові. Нє, на досвітки вони не возражали, шо ми ходем на досвітки, а серед будня, субота, це вже в суботу не підеш гулять. Тіки в неділю. А в суботу знай, шо вже, ну, да, в неділю не підеш, а в суботу підеш, а в неділю вечором то вже не пускають, завтра рано вставать. Пряли, ткали, корзини плели у хатах, достануть то прядіво, мнеш ногами, а вони, мамка прийде з невісткою, а старші дівчата тамечки топлять, ото, а

вони сидять прядуть, а я, а я прядіво мну, а ті на печі лежать лишні, ото так було раньше так ми жили раньше. А тепер бачиш яка, як воно тепер. І тутечки як устала я, уже в оцих, тоже було насмажем насіння та не ляжем спать поки не полускаєм.

[Ну, вот хлопець і дівчина зустрічаються]... Ну, як його сказать, якось ми сходилися, ну, як я його люблю, вони не оддають, а я йду. Ну, я так не було, а єсть такі, шо вона його любе, а її не віддають. А мені нічого не суперечили, пішла та й усе, мама правда трошки суперечила, а батько – "Та брось! Станови, Василь, бутилку!" – "А тобі аби бутилка".

Я не думала за цього йти, же ж він мамі і родич. Ми ж родичі все. А ми зійшлись, наші-то не знали, шо ми зійшлися. А як уже прийшов сватать, то тоді мама і сказала: "Та ми же родичі. А раз родичі, то у вас діти не будуть". Так і получилося. У нас же девочка померла неблагополучна. Ці харашо, а та первінка ні. Ну, і сказала: "Ми же родичі, а родичам сходиться нізя". Мама – тьотя його батькові. А ми ж-то не знали, шо ми родичі. А зійшлися з хазяїном. Ну, а батько тоді каже: "Шо ж уже, раз так, а шо ж, хай іде, шо Бог дасть то і буде". Девочка в нас первінька неблагополучно вийшла. Правильно, шо нельзя зходиться рідні.

[Сватів засилали]... Сватали. Як, як це було... Ну, прийшли оце як староста прийшов, вони ж то мене знають, як мене звуть, а тоді ж питають, ми в великій хаті, а тоді ж нас гукають. Пригукали: "Ну, як ви? Согласні?" – "Согласні". – "Любите одне одного?" – "Да". Ну, шо ж... Давайте, раз люблять, давайте, будем розчітивать. Та так... Мама зразу ж: "Ще б погуляла б". А батько: "Та те... То вже... Станови, Василь, бутилку!" – "А тобі аби бутилка". А тоді прийшла мати його, погукали ж, там ще сусідку гукнули, та гукнули ще одного брата, та ото й посиділи, випили тамочки, а ми вбралися та пішли гулять, трошки погуляли. О... А тоді ж прийшли сюди до дому до нас, вони ще, правда, гуляли. А ми пішли в велику хату, там сиділи. А тоді вже ж пришли... А тоді вже ж, а на другу неділю до їх погукали на могорич, та там вже випили, а тоді за одним заходом, брат оженився, а я заміж пішла, а брат оженився. Так нас дві молоді було за столом, тоді мене повели туда, а того звідсіля привели до нас.

Ото так була в нас свайба. Такої свайби дуже не гуляли, вечір одбули, посиділи молоді трошки погуляли, потанцювали, ото так, а такого не розчінали дуже багато, свайби. [Це було у 19]33-му. Тоді брата привели з молодою до нас, ото там по-сусідські не далеко, а

мене тоже, мамі тоже недалеко, та повели туди до його, ото так йшла я заміж.

[Приданне давали]... Да! Аякже ж! Сундук у мене й досі стоїть. Той, шо мама давала, сундук. Давали. Давали, було в мене ліжник, четверо! Або ось... Мать, четверо! Чи п'ятеро. Ага, четверо, ряден, хароших, таких. А то двоє вовняних, крашених. А тіки не мама ткала, не ми ткали. А були чужі, називали бєжєнці, були. Так вони ткали так у клєтку, якось у них получається. Красиві, і ото там мама ті рядна давала, застилать. Одіял не було, оцих, марсєлєвих, а давала оці рядна застилать кроваті. Нам. Ну, як ми заміж ішли, то складем кровать, а тими красивими ряднами застилали. Ну, а свекруха ж було нічо ж не каже, бо і в неї дочки були, то у неї дочки бідніші були... Їх тоже чиманенько було. Ну, отаких не давала ряден, бо вони овець не держали. А такі рядна, простенькі. А в мене були красиві рядна, чи так ото. А одіял не було! Нє! Ото ліжник. Лягаєм спать – рядном заслали, подушки, ізверху, а ліжником укрилися. Тай всьо. А тепер бачте як? Ватяні одіяла, та шоб ще й були по згибу простіні! А тоді не було. Нєт. А мама наша ото так. А в мене верстат і досі на горіщі лежить!

[На свайбах]... Співали, співали, співали. Співали [*нерозбірливо*]. Оце такі співали пісні. Вже вечером. Вечером. Співали. [Вже як гуляють]... Вечером як уже та, вечером було співають ото цю пісню, співають. Співали. [А як тіки під вінець готовлять молоду, співали]... Співали: “Ой мамочка, та й мама [*нерозбірливо*]. Візьми мені та й [*нерозбірливо*]... Візьми мені та й [*нерозбірливо*]. Ноченьку хоч й послідню та й свободи [*нерозбірливо*]”. Оце співали.

Та їх багато, багато було. Та вже позабувала! Оце як була, вивозять, вивозять із двору, молоду, тоже ж було співають... Отож, бачте, вже позабувала, як. А знала ж, шо як же ж як вивозять, молоду: “Вилітала перепелочка! Вилітає перепелочка! Не сьогодні, так теперечки!” – оце співали. Багато, багато знала, так уже позабувала. Бо воно уже в голову не йшло. А вийшло все, як вже не стали, пішли заміж, вилитіло все! Повилітало. А особенно як оце война, та хазяїна не стало – все звідти вилитіло, з голови, все!.. Все. Все на моїй голові! Нада й дров привести з плавні, коровкою притягти. Тачку брати зробили, та ото тачку, коровку запряжу та й десяток накладу оберемків, та й привезу. Та й привезу. Так шо вже до пісень не було! Гулять не ходила! Було, тут по-сусідські – вони з чоловіками, та собираються, та гуляють, приглашають. Я не ходила. Нє. Я собі, я ха-

зяїна як виряжала, а він мені й каже, шо ти мені зміниш, підеш заміж. А я кажу йому: “Клянусь я перед тобою! І Богом, і собою. Не зміню я на тебе ні на кого! Ні на кого. До своєї смерті ні на кого не зміню! Даже, я й гулять ніде не піду, біз тебе”. Я так і робила. Я ніде не ходила. І обійшлася, і прожила. А вони, бачте, пили, гуляли, повимирали. І нема. Нема! Оцей сусід, отут жив – пили обоє добре, страшне. Страшне. І ото в їх всігда гулька. Всігда гулька тутечки. Немає. Оце тут були Крайники... Нє, були Брилисти, Крайники, Криві, а це Верхоловка – оце їхня шайка, оце. Нема нікого! Даже і сини померли. Бо сини тоже добре пили. І сини тоже вскорості за батьками померли. Нема нікого. А я й досі ще живу. Та оце шо в мене очі. А я своєму хазяїнові поклялася – і до смерти не зміню його! Ні на кого, ні на кого. Він в мене був хороший! Він мене не обіжав! Я восім год прожила, я не чула от його паганого нічого.

Ми на той вулиці жили, це ми купили як вийшли ми заміж та пішла я заміж, та розділялися, менший ж брат його женився, а ми тоді мати й каже свекруха: “Ну, шо ж хлопці, міряйтеся на, на кобиску. Хто буде зверху – той біля мене, а хто під сподом – той піде од мене”. Ну, ото начали мірятися – менший попав зверху, а ми під сподом, оцю хатку купили, тут було тільки одне вікно, а то позакладені вікна було, позакладені, воно ж у сорок первому годі ото строїлось, а воно голод, так вони померли, а двоє діток осталося. А дядько оцих дітей забрав до себе, та ото діток цих доглядав і тоді оцю хату продав. Бо її розтягли вже, верх почали розтягать та палить, а ми ото купили. Батько мій пішов до його, там він по сусідські жив та каже: “Слухай, Копитон, ти не продаси того стовпа, Корнійового?” Каже, продам. Всьо равно з нього діла не буде, його розтягать. Так ми ото й купили стовп оцей. І перекрили вікно, обмазали хату обмазали, та так і жили, а воно ж то ж война тошо, а ше й вакуація, та ми її бросили. Ну, там ми зробили то малу, маленьку хатку і мала хата для нас хватало, а ця хата була закладені вікна. І так оце й пока й уже Вася оцей виріс, та перестроївся, та оце ми одрімонтівали хату, а то вона була поганенька. Ну, а все таки жили. Це вже Вася перестроїв нову хату, а веранду це вже тут і Вадя, тут вже всі вони, всі вони вже самі строїли. І оно мені вже не нужно на сто год нічо, не нужне вже...

Ну, а тепер бачте, раньше хіба соломою топили... Керпичом топили, дровами топили, борщ варили у горшках, у горшку у печі все: і хліб печеш, і кашу вариш, і борщ вариш, все, все, все у пичі. Все,

пліти не було – піч. Дровами, дровами накидаєш або на ніч кирпичу накладешь поверх дров, встаєш, уже харашо розгорілось. Протів половня становиш горщьок здоровий. Я вже тут як стала, отут, у Нечитів, у свекрухи, це їх шестеро, я – ну, восім душ. Так горщьок добрий нада! Тягать у піч. То вона було мені каже: "Осюди у запічок жару нагортай, станови, воно от жару буде кипіть". То так. І м'яса там, і картошка, й бурячок, і капуста, кладеш, і морсу кладеш. Вобше, і борщ хароший. І було поїли, [*нерозбірливо*] – він цілий день гарячий. Цілий день! Витягнеш обідать – бери гарячий. Пообідали, опять у піч посунули. Вечерять тоже. А як уже останеться, то тоді вже витягаєш, становиш, не холодне.

Ну, [*нерозбірливо*] раньше було, ну, а люди сильніші були, як січас. Раньше було м'ясо – мясо. Вівці держать, корови держать. Кури-гусі, як не те зарізали, то те... Но не їли [*нерозбірливо*] у п'ятницю... Середа – це уже пісне, а тоді до нього борщ... Варять як уже четвер, субота, неділя. Це [*нерозбірливо*]... А як п'ятниця, воно вже нє... Середа... То вже не варять їсти... Борщ з квасолею варять, або пиріжечки з квасолею... або сушеним пасльоном. Паслін раньше був. То нарвать, нарвуть, насушить. То періжки пекли, із сушеним пасльоном. Понапікають. І не голодували. [*Нерозбірливо*]. І тягаєм через день пиріжок. Шо робиш? Зробила, взяла пиріжок. Понапікають... А паслін же рвали... Раньше паслін же їли. Сушили. Не пустять гулять, поки відро пасльону не нарвеш. Не підете! Ідіть, беріть хліб, беріть відро – ідіть паслін рвать. Нарвали. А вони тоді піч протопляють та сушуть. Насушили. А зімою гарбуз і паслін... Печем пиріжки. Печуть. І такі добрі! А тепер же ж цього немає. І пасльону такого немає ніде. Люди жили... Або оце, де Держинське, там був Єсен. Там був сад, а Єсен був якийсь поміщик. Жив... І там такий сад був! І там груші... Хто туда іде – наймалися убирать груші. Наймав він. Володя ж. Так було батьки наші, беруть корзини, їдуть у Єменську... До Єсена. І там корзин три привезуть груш. Мама протопляє із невісткою піч (і на дворі була піч, і в хаті, у нас) ото печі попротопляють, і груші в піч. Попекли – і на сонце. Ті витягають, припечені, і – на сонце. А ті – закачують, от. І понасушують. Зімою кампот сякий-такий. От. І ходили ото [в] Єсен... Там же щас Дзержинське. Там же який був сад... Там був же ж жив чоловік... Жив. Наймали, платили, годували... Він не обіжав людей.

І це тепер шо, простилки... А ми тоді ше... Ми простилок не слали. Потрусиш долівки соломою, помазали долівки. Долівка тоді ж

була! Тоді ж глини набереш, підеш на конюшню, там дома, як є коняка. А як нема, то до сусіда підеш. Возьмеш в коняки. Трошечки замісив, і мажиж у хаті. Просвіжили, сіном затрусили, рядочком, шоб там те, як у великій хаті. А в малій же хаті, темечки, отак солома. А як мужики вже, під осінь, підуть у плавню, ріжуть ліску – корзини у хаті плетуть. У хаті, мужики. А баби прядуть, сидять. А мужик корзини плете. Корзини наплели, повезли в Михайлівку, продали. А тоді там шось накупили. Везуть відтіля такий хліб – як січас хіба... А тепер отака хлібиночка – руб тридцять. Хіба так можна оце жить? Так нізя жить. Колхоз розвалили, розпустили. Так нізя жить! Не можна!

Невжелі не можна було зробить так, шоб чи на двадцять, чи на десять дворів поділили землю, і все. Як була ланка. І ланкою люди б робили, поділили б, і государству було, і людям було. А вони так не зробили. Це все Горбачьов перевернув. І до Горбачева ще. Шевченко добрий от. Харoший. Прямо, Шарапов же не построїв собі такий дом? Шо, в його грошей не було? А чоловік грамотний, він знав, шо буде. А цей... А шо, він не зна, шо ше буде? Хтозна, шо буде. Бо в Писанії і сказано, шо буде, ой, наперед, внутрі. Скандили будуть. Будуть люди скандалить. Так жить же ж нільзя! Так не можна. А жалко людей. Людей жалко! Я як надумаю, за оцих, шо побили їх!.. [*Плаче*]. Не можна!.. Не нада й войни!.. А тіки ж не можна так! Як же ж оця молодіж житиме, як же ж вони житимуть, вони ж йдуть у банду! Їй ж роботи немає! Аби були ланки, вони б пішли к ланки, і робили б. Приробили б, і земля б була б, і все б було. Розтягли! Розтягли, трактори розтягли, поховали...

Отам, Кащенко Микола живе, так там борони, мать, і досі лежать, у амброзії. Куча! Вони йому нада? Шо він їх туди натягав? Вони не нада! Рядовки стоять. Тоже позаростали. Тоже, і там і плуги, там і машини, там і все. Чиє воно? Колхозне! Колхозне. І наші ж батьки!.. Іздавали... Батько мій пару коней одвів, і ту, і плуг, і букарь отдав. І борони отдав, віялку отдав. Все-все в колхоз отдав. Все! І там же не тіки мій батько. І такечки люди жили харашо, і в колхоз здавали. Здавали в колхоз! Да, пока ж воно то... А тоді вже все воно... Ні сіялок, ні віялок. Вже трактори стали. Вже пішло луче, і луче, і луче. І жили. Получали й по три кілограми, о, і по шість кілограмів. Ось мій хазяїн на тракторі робив, так по шість кілограм получали, пшениці давали, було по [*нерозбірливо*] на горіщі лежали. І я робила, і я по три кіла на трудодень получила. А теперича оце бу-

ли? Були б ланки, було б люди жили. Не сиділи б отам би на [*нерозбірливо*], оці дині продавали, вона б не пеклась, а чи продала, чи не продала! А їсти ж то хочеться! Хочеться на шось же може, на хлібинку виторгувать! А чи вона виторгувала, чи не виторгувала? А їсти нема чого. Нізя так жить, нізя! Не можна так жить! І Шевченко нехароший. Нехароший. Людям не давав, не платив, а сам собі строяв, строяв! Отакий домака. Він тобі нада? Він тобі на сто год не нужен. Ти ж пойми, ти ж пойми, ти ж в гостіх живеш! Ми ж гості! Сьодні живеш, а завтра вже тебе немає. Кому ти його построяв? Кому? Построй собі отако, шоб, шоб тобі було жить де, жить. Ну, не отаке, як ти отлічився от людей, построяли німецькі дома! І дочкі построяв, і собі построяв!

[В школу тут ходили, у Скельках]... А оце, де оце червона школа. Оце ходила первий год на низ, на низу була школа у нас. А тоді біля церкви, де сєйчас у нас церква, то школа в нас була. Вона церковна називалася, вона. А земська ото була земська, ото красна, ото земська називали. Єлєна Достофєєвна, я і досі її не забула, Єлєна Достофєєвна. А шо на низу вчила – Ніна, той, Валєнтіна Миколаївна, була там. А туточки Митрофан Іванович учив. За фамілії вже не скажу вам. А за земську, це я знаю. Чи її фамілію шо на, наверно ж фамілія, шо ми називали, та й казали у земську школу.

[За те, шо в школі вчилися] не платили тоді. Нє, не платили. А тільки так получилося... Нас троє ходило у школу. Оце в третій клас. Я не доходила третього класу. А там у сусідки, один був у неї хлопець, і ніде не помістились – міста не було у школі. Так вони тоді шо? Мене – зі школи, а хлопця – на моє місто. Так я тоді зосталася – два з половиной года проходила, всьо. Ну, хвате з мене. Хвате.

[Уроки і на дом задавали]... А як же? Давали. Раньше задача була... Сильніша, як січас. Більш якось вона, задавали... Я чітала харашо... Ну, шо ж? А тоді так ото осталась, стали так... Осталась. Я більше не пішла. Ну, хвате з мене. Учителювать не учителюєм. А брат один був у мене, той проходив чотири класи. О! Був грамотний. Механіком ото він був. Работав. Голова бита була. Виходе не перший в школу... У нас нанизу була школа. А тоді сюда, в церковну – це у другий клас, а третій клас... Там женска була. Єлєна Достохфєвна була. Не забуду я її ніколи. Вона... А тут, у Церковному, був Митрохфан Іванович, він учив нас і співать... І піаніно була у нього, і на піаніно ото учив. А на низу була Валентина Миколаївна. Там. Я учителів не позабувала. Ще у пам’яті осталися учителі.

Як ідем у школу... Пиріжки з гарбузом. Замотають у бамажечку, у сумочку. А сумки були і полотняні, на плече наділи... Пошили, там книжечки, а зверху такий карманчик, там чорнильниця, і [*нерозбірливо*]. А воно ж холодно. Зімою ідеш, туди позаправляєш харашо, позакутуєш, рукавички плетені, із вовни, і носочки з вовни поплетені тоже... Чобітки, правді, пошиті були. Сапожники шили. О! Ото так воно, ходили отак. Брали пиріжки з гарбузом у школу. Там у школі ми, уже на перерву вийшли, уже ота... Та ми ж зімою, так там була така біля школи... Отдєлєніє було. Туда ми заходили, сідали. Шо в кого єсть і іли. А дід і баба там жили.... А учителька... шо холодно і мете, і замітає. То вона там ночує. В неї там була комнатка. А дід та баба потопляли. От. А бувало так, шо і ми в класі ночували. Така фурделиця-метелиця. Так ото було там ночуєм, у класі. А в класі тепло. А там... Хто, в кого шо є. [*Нерозбірливо*] чи кухфаєчка, прикрилася. А одежка та, шо на тобі, зімняла, склала, під голову поклала. То так пересипляли зіму, як дуже замі... уже мете і хурделиця. Так батьки уже і знають, шо там уже осталася. А кому близько – то додому ідуть. Низяни – то додому, а горяни – оставалися у класі ночувать, як уже хурделиця б'є, о... Ото так переживали. Переживали.

А в школі нам розказували за Ісуса Христа. Як його звуть... Учітєль... І нам же ж було... Приходе... Як... Утром... Ми не сідаєм. Ми не сідаєм, пока він прийшов. Як прийшов, тоді нам молитву читає. Він читає, заставляє, а ми за ним і розказуєм: "Царю Небесному, [Очищителю] душі, [*нерозбірливо*]. Ти сяєш, Сокровіща жизні [*нерозбірливо*] очисті од всякої скверни. І спасі душі наші, Святий Боже, святий [*нерозбірливо*], святий Бесмертиний, помяни нас, Святий Боже, святий [*нерозбірливо*], святий Бесмертиний, помяни нас, Пресвятая Троїця, помяни нас, Господі очисті грехі наші. Владико, прости беззаконіє наше, [*нерозбірливо*] наші, Ім'я твоє [*нерозбірливо*] Господі, помилуй, Господі, помилуй, Господі, помилуй. Господі, прости і помилуй нас, грєшних". Оце нам було... Дяк приходе... Оце ми за дьяком цю молитву читаєм. Оце утрішня. Як прийшов на обід – значить, обідня, "Отче наш". Як додому йдем, "Достойного" прочитає. І оце такі у нас в школі були молитви. Прочитаєм – і пішли ми додому. А як пообідаєм у школі, то обізатєльно "Отче наш"! "Отче наш, іже єсі на нєбєсі, да святиться імя твоє, да прийде царствіє твоє, да будить воля твоя, яко на небі, так і на землі. Хліб наш насущний даш нам десь. Оставі долги наши, яко ми ос-

тавляєм должнікам нашим. І не веді нас на іскушенія, но ізбав нас од лукавого. Як твоє є царство, сила, слава, Отцю і Сину, і Святому й Духу. Нинє і прісно, вовєкі вєков. Амінь". Оце в нас була обідня. А тутечки, бачите, як кажеш: не веди, не веді нас на іскушеніє... Не лайся, не думай нічого поганого. За себе. "Не веди нас на іскушеніє, но ізбав мене од лукавого". Бо лукавий є, он нас скушає. Скуша. Ми черкаємось, ругаємось. В мене ніколи нема, шоб я зачеркалась. Я ніколи не черкаюсь. Ніколи, ніколи я не згадую. Он так і ходе біля нас.

Хтось, може, й бачив [його]. Оце ж вішаються – це лукавий доводить. Він же ж [*нерозбірливо*] такий. Но лукавий єсть. Бо, оце ж бачиш, всігда молитва... Оце ж, бачиш "одведи, каже, мене од іскушенія, но ізбав мене од лукавого. Яко твоє Царство... Твоє царство є сила, і слава, і Отцю і Сину, і Святому Духу. Нинє прісно і вовєкі вєков. Амінь". Ой, Господи Милостивий! Ой! Є! Він так і ходе. Він людину так іскуша, шо вона не думає. А він [*нерозбірливо*], бо вона... Черкаться, лається незя, не можна. Зачем?

Та ну, шо ж там [в школі] вчили, церковне все там вчили. [Закон Божій]... Церковне... Я ж ходила у це все врємя, співала. [Змалечку співали]... Ходила ж, з дванадцяти год я пішла. Оцей Митрофанович, він відбирав голоса дєтські, та такі, та в нас отаківо. А ми співали, а тоді вже як виросла, вже й січас, я не стала ходить, а то всьо врємя ходила. Співала. Приходив батюшка ось на Пасху, я там у сина була старшого, в нього жінка вмерла, так вони туди приходили. Та заставили мене співать, вони ж нотне не співають, а я їм нотне наспівала. Так вони і цей год приходив, на Рождество, тоже. Все нема, кончілось, все, все упало, все, все, проклята старість забрала все, де вона взялася, все здоров'я забрала все! [*Плаче*].

Окопний Іван. А як його по батька... Фамилія Окопний, і Іван звуть. Ну, так називали, мать, отєц Іван. Та після нього були, він довго правив. Та після нього, мабуть орлянський був, так він шось не довго і був. А тоді ото закрили церкви, і вони ото так і пішло. Все, все отпало, все. Оце я вам таке розкажу, шо раньше було. А цю войну, ой... А цю войну вже не надо її. Оце хоч, оце хоч згадувать, она мені так увійшла отуди, я як надумаю. не знаю де мій, та молодесенький, молодесенькі такі діти... [*Плаче*].

[В церкві] з книжок читали, співали. А то так ми по нотам співали раньше, давніше. Тепер не співають, тепер вони тільки з книжок просте. А ми раньше і нотне співали, ну, і їх трошки коє-что повиу-

чували, нотне, оці дівчата, но мало, мало. А нам же туточки, оце ж батюшка цей, Окопний, показував же, вчив же ж нас. Можу вам заспівать...

Як називається, ми кажемо на неї отут “Нині отпущаємось”, це ми так називаєм, названіє таке – “Нині отпущаємось”. Та й ще і “Достойно єсть” співали. [*Співає нерозбірливо*]. Ой, ой, ой! [*Співає нерозбірливо*]. Небагато, все, голос вже не той, хіба ж такий голос, як сейчас.

Як розібрали [церкву]... А чо ж, канєшно ж [помню]!.. [Коли це було]... Це я вам вже не скажу, у якім воно вже годі було. Та, мать, в тім годі, як колхоз, мать, у [19]33. Як колхоз начався. Ілі [19]33-му, ілі [19]31-му. Отак розібрали церкву.

[Церковні празніки були]... Паска. Рожество. Ну, і Троіца тоже. Була. Це ж на... Тройця вже пройшла в нас... Це ж було на Тройцю співають. [*Нерозбірливо*]. Яке було пєніє! Боже мой! Та це ж я сама! А ми ж гуртом! Та баси! Не наслухаться, не наслухаться! А було як співаєм оце, батюшка читає, ну, подають же люди, на отаких, за упокой, та співаєм. Та він, знаєте, [нотна] плаче було, так по йому було жалко, так було... “Святий Боже! Святий, крєпкий! [*Нерозбірливо*] помилуй нас! Святий Боже! Святий і крєпкий, [*нерозбірливо*]. Помілуй нас!” Було плаче, плаче. Ой, пройшло, пройшло, пройшло. Нема!.. Нема!.. І не буде! І не верниться. І ніколи не верниться, ніколи... Ой, бережіть свої года, бережіть! Молодість свою бережіть! Ой, я ж її не вберегла! Не вберегла я... Я ж її не жаліла!.. Не ледача була!.. Водки не пийте!.. То первий для людей яд! Яд! То наш яд робиться. Ага, а ми її берем, п’єм. Людина як людина – випила чарочку – уже вона, уже вона весела, уже вона літать, можна потанцювати. І біз водки можна потанювать. А як вже вип’є вона, вона вже разні майори показує. Ой-йойой-йойой! Їх не нада, не нада, не нада! А це ж яд, яд водочний, наш, наш! А січас, так раз приділили його, шо в кажній хаті є, в кажній хаті. І торгують, на базарі торгують вільно, самого гонять. Чого не заборонить? Оцей яд, оце скільки людей од неї погибло. Скільки ж людей од нього погибло. Душать, душать, душать, унічтожають народ, унічтожають. Нє, нєправильно.

[Праздники були]... Рождєствували... Да. А як же ж було... Так раньше лудше, раньше звізда зроблена, а отам в середині горить свічечка, вони приходять хлопці рождествують, співають Рождество. Да, аякже ж, Рождество було, а тільки раньше, а тепер не ходять, а

раньше з звіздою ходили, посипать ходили, рождествувать ходили хлопці тоже і хорошо співають. Так харошо було співають! А їм батьки дають праздникове, там чи руб, чи скільки, воно ж тоді гроші дорожче стояли... Дадуть їм та там іще шось, дадуть їм чи конхветів, чи шо. Чи бубликів. О. Да, ходили, ходили раньше тепер вони не ходять, тепер не ходять, а раньше ходили.

Як рождествували... "Рожество твоє, Христе-Боже, [*нерозбірливо*]". Це співали на Рождєство. Ага. Не одна. І це співали. [*Нерозбірливо*]. Це співали. Та колядували раньше не так як сєйчас, от до мене приходили дівчата колядувать, так вони співають хорошо, шо ми раньше шо там співали. Ходили "Коляд, коляд, колядниця" співали. "Коляд, коляд, колядниця, з первим медом паляниця, а без меду не така, дайте дядьку п'ятака". Ото така. А такого ми не співали, шоб співали. Оце співали, ось дівчата до мене приходили, наші пєвчі, та співали з батюшкою. Харошо співали, мені нравилося, приходив батюшка, дівчата приходили співали. А мене ж заставили Рожєство співать нотне та я їм ото співала: "Рожество твоє, Христе-Боже [*співає нерозбірливо*]".

[На рождество ворожили]... Ворожили, кілочки считали. Оце раньше ліси були, плетені, тепер забори, а тоді ліси плели. І кілки, кілочки. Ну, і щітали ж. Як, ага, один, два, три, чотири, п'ять, шесть, сім, вісім, дев'ять, десять. Десятий. Як впав десятий, як високий – значить буде чоловік високий, а як так нерівний, горбатий – значить буде чоловік горбатий. І прив'яжешь тряпочкою його ото ж, щоб сам знав який буде. Чобіт перекидали через хату. Через хату, чобіт. А чобіт падав за хату, а тоді туди йдеш і дивися куди він носа, носоком упав. Як упав в той край, значить в той край підеш заміж, як в оцей край, у цей край заміж підеш. [*Нерозбірливо*]. Так наш брат пристидив нас, шо ми оце ж робим. Кинули чоботи через хату, а він був там він, шось робив вечером чи ходив в туалет, не знаю. "Хто вкрав чобіт?" А ми поки робили – чобота немає. Туда-туда, немає. Да ми до сусіда, туди через загату. Солом'яна була. Туди – нема. А воно ж холодно. А він тоді з-за угла виходить: "Нате хоч мій, кидають куди она заміж вийде, хтось прийде та й возьме". То таке було. Кидали, ворожили. Або голка, циганська. На голку надіваєш кусочок хліба і сюди кладеш значить, там то сіль, то хліб тутечки, то шось клали. Ой шо ж ми ще клали? Печина й вуглина. Значить як буде замужем, чи піде на пичину та дуже буде скандал, чи буде на вуглину та буде значить дуже, чи піде на сіль буде харашо,

як підеш на хліб все буде харашо. Дуже ворожили. Тоже було все, та робили. [Не, збувалося]... Нє, нє, нє... Все брехня. Брехня. Нє.

Маслініцю... Як гуляли... Ну, оце як Масляна... Наварять вареників. Гукнуть там сусід, було. Батько і мама, і оце ж було... Гукають сусід. Своїх. “Підіть бабу Мар’яну гукніть!” Не було баби Мар’яни. “Підіть діда Галушку гукніть! І бабу Галущіху. І до Щербинів підіть”. Ото вони там наварять вареників, і сидять там вони. А так у їх водка, бутила одна стоїть, і отака чарочка. Сидять гомонять. Це ж вони там вареники поїли, поблагадарили. Довгенько сидять, гомонять. А тоді ідуть додому. Не чула, шоб на Масляну співали якось...

А ми, уже як Масляна, у мами отака діжечка, накладена сира, така. То вона накладе, а тоді туди масла, покладуть у сир, отакі паляниці,з десяток, клали туди, наклали, затоптали. А тоді тряпочку кладуть, одну й другу. А тоді беруть руду глину, заб’ють рудою глиною, перевернули діжечку, і стоїть до самої Масляної. А тоді вже як вони Масляну у той, [роблять] вареники. Тоді беруть ту діжечку, перевертають. Воно не випало. Беруть ті тряпочки. А тряпочки вони ж висять довгі, шоб їх узять, ізнять, шоб туда ж глина не попала. Обв’язані, а тоді обвяжуть, шоб... А тоді беруть ті тряпочки, знімають, глинку ту із тряпочки, борсають. І ви знаєте, і сир, так наче сьогодні тіки положений! А тоді беруть той сир і варять вареники. Маслічко витягають вітіля, і вареники варять, бо коровки ж може не той, доїтимуться, мало даватимуть. І ото вареники варять цілий тиждень. І вечером вареники, і утром вареники. А як оце сусідка ше жила, та й вони їй накладуть у мисочку, та й варяничок штук дві, покладуть їй туди. Та миску сира накладуть, та ото понесуть їй. Та і вона варе вареники. Так шо батько наш ше помагав і сусідці.

[Частушки я не співали]... Я не співала... Я считала їх нехароші. Ну, в мене такого не було, шоб я так той... Нє. Я ходила в церкву. Я такого [древнього] не випивала, бо я знала, шо воно оце нехороше, о. А посидіть посиділа, так як люди. А єсть понапивались. Та єсть і хлещуть. А в мене... Я цього не любила, о. Воно Бог святий знає, як воно буде. Шо воно буде. [*Нерозбірливо*] каже – за тєрпєніє Господь дасть спасєніє. Як вони тебе ни обіжають, як вони тебе не роблять, а ти терпи. Господь буде бачить! Усе простить тобі, а їх накаже! А як я буду огризаться, то... Воно нічо не поможе! Нічого. Тіки більший скандал. А луче промовч, луче притерп, і воно наладиться. І буде харашо. Не можна. Так нільзя, жити в [сім’ї], скандал. Так

нільзя... Нада... Зачем тоді й сім'я? Одна сім'я, ми одні, а зачем нам скандалить? Ми ж не чужі? Ми ж свої? Отак...

А на Пасху приходив батюшка, так я їм співала тоже нотне, бо вони ж не співають нотне, а просте, так він ото мені і каже, шо заспівайте Ви мені, Ви помните, як Ви співали нам на Паску? Так я ото співала їм на Паску. "Христос воскрєсє, Христос воскрєсє [*нерозбірливо*], [жизнію] смерть поправ". [*Нерозбірливо*]. Оце ми нотне раньше співали. [*Нерозбірливо*]. Ой, я співала як раньше харашо.

Та на Паску співали. На Паску співали ж. Співали. І так, в церкві, в церкві. Заспівать? [*Нерозбірливо*]. Як я тягла, як воно мені наравилось! [*Нерозбірливо*]. Це було на Паску, співають. Так це я сама, а як ми гуртом! Та баси! Не можна, у церкві луна! Так співалося, все минулося. А тепер сяду сама собі, та заплачу, та сама собі співаю, та плачу... Усе минулося! Куда воно пішло? Яка ця проклята старість! [*Плаче*]. Вона нехороша! Шо вона зробила? Нехай би старий, [а ще] молода! Зачем воно оце так опускаться? Умирать – значить умирать.

[В церкві співала] до сього году! Оце, оце не стала якраз мене, я захворіла на голодну кутю, і оце ж, і більш... Говіть я ходила, а співать я вже накрилась – не ходила, не пішла вже, вже всьо, одпало, пропало все, нема, я б ше якби не очі я б ше ходила, я би голосом би співала, а то я вже ослабла. І... Ой, в мене голосочок був. Приїжджяли артисти в нас були не знаю шо, він приводив на вечір, вечером, і вони тут у нас вечеряли і гукнули мене, я їм заспівала. Так він мені каже той, шо їх обуча, якби вам хоч годів п'ять назад – ми б вас забрали. Кажу: "Абиж... А то вже немає". Ох, яка мелодія красива.

Не знаю, я в чужих селах не їздила, і не чула й не знаю. А по Скельці оце наші пісні, я знаю шо співали, Ну, вже коє-які позабувала, конечно, а коє-які ше знаю, вже уже ж дев'яносто третій год, ой-йой-йой-йой-йой! На шо я вже похожа?! Мамочка! Які в мене ручечки, де ж вони подівались, а там на фотографії я ото ізнята, ото в платечкє – то я. А яка ж я сєйчас?..

[Як оце пости]... Посний нєт, оце як первий раз, оце перший, так я їй кажу – ти зготов пісненьке, а тоді вже ні, я вже не поснідаю, мені все Господь простить. [Як молоді]... Так, тоді я постилася, тоді я так постилася, по правді сказать, первий тиждень і другий послідній тиждень, а так я молочко, там ото крашаночку, то я їла. Потому шо робота на роботу йдеш, то як будеш пісненьке їсти, то і отощаєш,

а так крашаночку їла, молочко я пила, а послідній вже тиждень то вже тоді...

[А оце у [19]33-му годі церков як поламали... І відкрили оце ж тіки недавно]... Співала, я ж їздила по чужих церквах! Їздила ось у Кам`янку, їздила і в Білозірку, їздила і в Василівку, була ж тут... Їздила. А оце як у Василівці відкривали церкву, так кажду неділю ми їздили туди, бо в них не було хористів, пока вони собралися, набралися, тоді вже у їх свої були, а то ми їздили. Як первий... А у нас хор Скельок і нема вимерли, недавно повимерали коє-які, а то ж були, ну, ше осталося чотири нас. Осталася Ключиха Марія, Мотря Вінчичиха і Міхайліченчиха Христя, оце в нас чотири ще осталось таких, шо ми ходили співать. Одна з [19]10-го, на два годи, а Мотрінчичиха – от уже й забулась, з якого... Ну, та молодша і Ключиха молодша, ну, небагато там. Так вони больні, вони такі больні, шо ногами не ходять. О... В мене оце глаза. Глаза, плохо бачуть. Оцей хор наш... З якого організували? Оці пєвчі, которі вони померли старі, так вони як церква построїлась, вони там перва, шо вони начали ходить і ми біля їх оце і вчилися, а тоді вже, як я в школу в третій клас пішла, так на вибирав уже отой оце ж, шо їх учив. Ми з ними й ходили, вони стануть здорові поряд, а ми маненькі у середині у їх приучалися та коє-які побрасали, а коє-які померли, а як осталася і осталася до цих пір я осталась. Ну, уже кончилось.

[Із старих пєвчих помню... Коли ще маленькі були]... Той та всіх помню. Була Гармашка Тетяна, була Брилистихова Гашка і Брилистиця – вони удвох ходили, був Івченко, був Крайник, був, як я знаю, ну, на їх кажуть Німеньки, Шевченко, Шевченко оце фамілія була ходили. Потом Дворник, дід Марко ходив Дворник, а мені забивається вже... Назаренко! Яків ходив, дід Гальченко, Гальченко дід Яким ходив, всих пєвчих старих знаю, всих! Дід Копитон ходив, вже старий дідок був, всих, всих знаю, як сьогодні. Христя була, Фекла була, Ниська була, Санька була, Надька була – оце хористи дівчата були, оце. Женя була, Саня була та нас багато було, двадцять дві душі, всих знаю! Не забула нікого! Бабу Гашу не забула, тьотю Таню не забула, і Івга була, не забула, і Христю не забула, тьотю Феклу не забула, тьотю Гашу не забула, нікого не забула, нікого!

Часто [ходили співали]... Як неділя, так ідеш було, як неділя, так ідеш, посилають – ідеш, посилають, і не лінилася. Безплатно, ну, оце коли праздник там Пасха, ну, на Пасху ні, а на Рождєство – ото там було коли по троячки, коли дадуть праздникові, а так ні. А так

бєзплатно. Боже сохрани, вони і тепер уже ж, як оце ж і ми збиралися хоч і церкви не було, а ми отам десь підем. Було часто підем до тьоті Тані, до Гармашки ходим співать, зберемося там, співаєм і я вже ж замужом, а я ходила й співала. [А як церкви не стало – в друге село в церкву їздили]... Да. Помолитися, поспівать. Хочеться поспівать... [Їздили] більше в Білозірку. [В Малу Білозірку]... Нема дєточка, все одпало в мене, все одпало, нема нічого, нема нічого, все не забула, нікого з них не забула, ось до цих пір нікого не забула, нікого.

[Там вишивка висить. То сама вишивала]... Мама [навчила]. І ткала, і пряла. Верстат на горіщі лежить. Тошо простилки ткали. Він на горіщі лежить. Такий здоровий, а тоді ото сідаєш, накидаєш нитки, береш котущані нитки, і снуєш... І ото накинеш, і сидим, тчем. З мамою. Мама у нас була, на все способна. На все! Була способна. Так вона нас виучувала, і прясти, і ткать, і мазать, і стирать. Ми не гуляли! Низбирає – сім'я велика. Невелички, невелички. По одному дасть – стирай! Шо є, стирай! Отак, отак, отак! Не отак, а отак, отак! Мила не було! Так тоді щьолок був! Щьолок брали, стирать. І палили із сояшників оці головки. Було сояшників навезем, із степу, і ото понапалять їх у пічі, і ото той попіл. Ви знаєте, як він... А тоді ж ходили ни, ни в отакому! А ходили в полотняному! Полотно ткали. Із прядіва. Прядіво сіяли, і ото те прядіво мочили, у Кінську возили. Вимочать, а тоді, вже як привезуть, от вона й заставля – побийте. І була терниця така, і ото на ту терницю трем те прядіво...

І така як оце коса. Таке прядіво зробиться. І багато його. Це ж не одна жменька. І ото мама сидить пряде, ото, на прядку, напряде, скільки там. Вона розщітує, на скіки там його снує, чи на три патлі, чи на читирі патлі, там на скільки вона. І ото те полотно натчуть, багато натчуть. Метрів може й... Тоді метрів не було, на аршини. Казали, на аршини. Ну, може, аршинів двадцять там чи тридцять. І ото ж з того полотна нам шиє рубашки. І ми не ходимо в платтях, літом, а у тих рубашках. У полотняних, ходим. Вона тіки повибілює його. Оцим попілом, шо оце з сояшників, пересипає, і в піч суне, у чавуни. Вона там оббілиться, а тоді іде у Кінську, виполоскує його, там його несколько раз. А тоді на гряду, стели, шоб воно висихало. А тоді обратно намочує його. І воно зробиться біле-біле полотно, таке хароше. І ми в тих полотнах, в тих рубашках ходили. Це літом. А зімою тамечки уже плаття. Ну, не таке, ми так не ходили як січас. Ні, ми так не ходили. Мит по платтях там набере, таке з матерії, а то

полотняних. Все полотняне носили ми. А тепер розкошні! О... ми ото постилочки, рядна. Не було в нас ватяних одіял, нєт. А ліжники, із вовни. Ото по... Тоже ж, постірає харашо його, цю вовну, розкубе його на скілько тих рун, там чи п'ять, чи шість, чи й десять рун роблять. Чи не до півсотні! Так шо ото вовну... Вовну то розстеле, а тоді заставляє: сідайте! І гребинь. Днище дає. На те днище сідаєш, гребинь устромляєш, і ото тоді так крутиш, і одвиртаєш, і накрутиш тоненько, на ліжники. Із тим нас мати оддавала, ни з ряд... З ватяним одіялами, а ото з тими ліжниками. Так називали, ліжник, о. І він і теплий, з вовни, ну, теплий. Хароший. І білий. А там, чуть померeжуть, там то біла вовна, а то чорна. То мережки роблять, шоб вони красивіший був. Отак нам мама, нас усих отдавала. Одна читирі нас отдала, а п'ята в нас умерла. Був тіф, вона вмерала, ага, п'ять, читирі нас живих, було. Це одна я осталася! На муку. Міжду ними сама одна осталась!

Ше моєї мами верстат! І оце та цей верстат вона сказала: "Вдруг я умру! А ви останетесь. Шоб ви не скандалили за верстат. Нужен Марії – хай Марія бере, нужен Ульяні – хай Ульяна бере, нужне Настасії – хай Настасія бере. Не скандальте". Ну, ми так мирилися. Як у Уляни верстат – так я туда беру, вона каже: "Забирай, тут накинем, і тут і витчеш! Чо ти будеш з верстатом тягаться?" Ото так ми і мирилися. Мирилися, не скандалили. А тоді вже, оце послідній раз, я вже ткала рядна, і [ткала]. Сестра заболіла, а цю паралізувало тоже, так вони верстат уже не брали, а він так у мене оце остався, і оставсь. Так я оце Валі казала: "Спаліть його". А вона каже: "Хай лежить, він їсти не просе". Ше і начіння в мене там є, все-все! Так до його нада ж ше і нитки позатягать. А спереду тут така ляда, закладають тут такий гребінь, і в той гребінь затягають за ниточки, а тоді сюди прив'язуєш, тут такий єсть, перегородна, та отак же ж і сидиш, тут. А тоді закладаєш батіжок такий, той батіжок прив'язуєш ж до цього, шо на переді. А тоді човничок такий, туди в човничок закладається там намотається нитки, закладається. І тоді отак туди сюда кидаєш. А тут ногами перебираєш, о, отак. І тчеш. І получається хароша штука. Так шо ми...

[В якім годі послєдній раз ткала на верстату]... Та, сказать... Може, годів десять. Як не ткала. А то рядна ткала дівчатам. Дирок багато. Та надерем. Це не, це не вони, отам вони позакладувані, ті шо ткала. Вони не застилають. А там у кухні заслала вона, в оцій кухні, де колись конюшня називали ми, так вона тамечки. А зверху

пльонкою. Заслала... Багато я, я їй багато наткала. Метрів по шисдесят я їм наткала оцих самих, постилок. Так вони тепер понакупляли ж ото, бачте, лучіх, то ті, [*нерозбірливо*]... Як вони називаються?.. Ну, нехай. Та позастилали. А теперечки... А ці позакладали, лежить. Нема, нема моди на їх. А як не було – так вони застилали, була мода, застилали, скрізь. А як оце вже стали дужче заживаться – познімали, нема моди на їх. Покупили новіші, а ці позакладали, лежить оно в мене в дивані.

Нічим [рядна не красили]... Бірки, вони ж, вони ж матерія, оця ж, ми носим. У нас же це. І ото... А там перепікали. Єслі єсть красні – значить, робиш просмужку красну, а єслі є чорне, або синє, або жовте – робиш, мережиш. Да. Так вони помережені. [Видєлки] робили. Так шо багато кой-чого.

[В хаті і ікони були]... Багато, багато. Ікони красиві були. А то була картина... Здорова така, довга, широка... Там було, як оце Ісуса Христа мучили. Як його мучив оцей Юда, єврей. Мучив його. Здоровий, обв'язаний так, на картині... Обв'язаний так платком. А сам здоровий такий. Оце штани в його поки... А цей, бєднєнький, голий. Ісус Христос. Зігнули і ото розп'яли його на хресті... Ой, бідний. І били його. І ручечки, і ножечки прибивають. Мучили його, страшне, як мучили! Там, на картині оце ж, видно, шо вони там роблять. Там мучили його, бєднєнького. Так ото було, та картина довго була. А тоді я не знаю, чи не стало її, чи вона де порвалася... Бо вона біз скла була. Ой! Ага. А ікон в наших багато було. Багато... Раньше купували ікони, батьки отдавали дівчатам ікони. Давали. Багато було.

Вишивали рушники! А тіки вже їх немає... Я... Ну, там... Квіточки, да? Ну... Листочки. А тоді таке біля листочка робиш, вишиваєш, тоже. Його пишеш, карандашем, а тоді вишиваєш. Листочки там, цвіточки, о. Всякі! І маненькі, й великі. Вони рушики красіві. Все погубилося, все погубилося... Ну, бачте, січас як оце, бачіте як? А ранше ми рушниками хати убирали.

[Вишивала]... Гладію вишивали. І хрестиками вишивали. І гладію вишивали. А більше гладію вишивали. Вона ж разного буває. Тамочки беремо, так вона якось зверх ще накладається. А то такечки одна так, розводи робиш. Ну, я вже так не робила. Багато так мама як поучила, і так ми так і робили. [А як хрестиками]... Я вам не скажу за це, я не бачила. А ми вишивали з подругами, ми одні хрестики робили. Простенький. Нє, картин ми не вишивали. То, то цвіти...

Невісткою брали за старшого сина з дєтдому. Так то дівчатка подарували її на то, шо з дєтдому. Ми ж, шо оце умерла, вона в нас з дєтдому. Так мені її жалко, шо я не знаю... [*Плаче*]. Вона така була хароша! Шо я не знаю, яка вона була! Як баче, шо я йду, ось через город, так вона біжить, уже стрибає. Тіки прийшла – "Сідайте їсти". – "Та я, дєточка, не..." – "Та сідайте, хоч трошечки". Нема, нема... Ото п'ятеро осталося діток. Ну, вони одна тіки неоприділена. А то, хоч вона і умерла, так дві осталося, а дві пішло, заміж, при її. А ці вже біз неї вийшла. Одна, ну, за хароших людей, харашо живуть. І вона там, харашо живе. А я їй приказую: "Знай! Шо єсть мати, шо єсть батько". Вона зразу прийшла, мені каже: "Я не могу сказать "мамо". – "Ну, як це так, ти не можеж сказать "мамо"? А як же ти кажеж?" – "Тьотьо". – "А чого вона тобі тьотя? Йому мама, а тобі тьотя? Нєт, дєтка. Переходь і кажи "мама" і "папа". В тебе мама вже умерла, немає. Так шо ти кажиж "тьотя". Так нехарашо буде. А кажи "мама"!" – "Я буду казать". – "Кажи!" Ну, думаю, підожди ж. А я ішла в магазін, а я там жила, два годи, у їх там, бо там же ж осталися й він, і та ж дівчина осталися. Так я же там в їх жила. Та пошти шо три годи. Так я тоді ішла в магазін, побачила ж сваху. Кажу: "Свахо! Ну, як Наташа?" Каже: "Я не знаю. Чи може хто сказав, чи... Прийшла, а я, – каже, – на городі. Коли вона гукає: "Мама!" А я думаю: шо це, казала "тьотя", а це "мама". – "Ідіть сюда!" Я прийшла. "Давайте чи пообідаєм, а тоді..." "Ну, давайте". "Я й жду". Так вони пообідали, та давай там шо друге робить. Ото. Каже, так вона й шла. Тоді вона приходе, я кажу: "Як ти?" – "Ой! Така мама рада, як я сказала "мама". "Отож, – кажу, – бачиш, як. "Мама" й "папа" кажи. А так, – кажу, – будеш казать, "тьотя" – нехарашо. І ти її слухай! Питай! І кажи, "шо я його оце не робила, я, мама, не знаю, підказуйте мені, я й сердиться не буду". І кажи, вони й вивчуть тебе, будеш все знать. Все будеш робить". Так вона мені казала – і слуха, і питає. А де, кажу, може не так, та шо може там тобі скажуть – не огризайся. Боже тебе сохрани! Не огризайся. Обертайся і обратно кажи "мама". Так вона живе харашо. Харашо живуть. Не знаю...

[А ранше було в селі таке, шо невістка з свекрухою не мирилась]... Ой! Було. Та й тепер є! І тепер. А ранше ж тоже так. Невістки не понімали, шо це мати. А є понімали, шо мати. У нас було дві невістки, а по-сусідськи жили, немирилися. А в нас же дві, дві жили, вони "мама", "тато". Там у плавні скотина, і пасіка, все там. Ну, дома держали корову. Для такого, значить, звідтіля поки молоко чи

сир привезуть, чи масла. Макітри привозили масла, а відтіля. А тут одну коровку держали, для сім'ї. А мирилися. І вона в нас сама старша була невістка – як не слухають – бери лозинку. І не бійся, я сердиться не буду! Бо я за очима. А ти тутечки біля їх. Так ми слухали її. І жили, мирно, харашо жили. І отділялися. А як отділялися, вони, то папа сказав так: "Ідіть туда". Уже вечором. Вечором вони повивозилися. "А утром приходьте снідать. Шоб ми поснідали сім'єю. Так як ми жили, так шоб ми й поснідали". Ну, вони прийшли, ми й поснідали, гуртом, усі. А плачу було! Як наче на похороні. Жалко було їм. "Іти – каже – не хочеться мені іти, мамо. звідціля. Не хочеться. Я привикла тутечки". І ото так розділилися. А ми було як тіки той – біжимо до неї. А в неї хлопчик був невеличкий. І ми ото було там хлопчика нянчим їй. От було вона каже: "Марія! Іди додому, тобі уроки вчить!" І я ото погуляю трошки, та й піду. Бо ще уроки вчить. "Іди, йди додому! Іди". Хароші були невістки.

А тоді оце ж другу, вже тоже. Жила довгенько, послє, мать, годів три, жили вони. Батько ж вмер, а мати одна осталася, так вони ото отділили. Тоді одного ше. А тоді один оженився, третій. І оце вже вони довго жили, з третьою невіскою. Довго, мать, годів сім жили. А тоді ж оце вона, то война, тошо. Так він тоді вибрався, у Балки. Поїхав, він там був, біля тракторів, мєханіком, там. І так ото він там в Балках жив. А тоді вже оце як война, так він з Балок та переїхав сюди, до, до батька вп'ять. О... Перевіз її сюди. Та не дай Бог! Скільки клопоту було тому батькові з нами. Атекечки... А там война, позабирали хлопців на войну. Ну, поверталися. А одного не стало. А ці вернулися. Самий старший, казали же ж, підвозив снаряди, підвозив... Самий старший. А цей, шо оце недавно вмер, цей був у плєну. Це він уже прийшов, у плєну. А одного, хтозна, де він дівся, звєстки немає. Де він... Так як оце мого хазяїна нема. Хтозна, де він погиб.

[А, як, коли Скельки населилися]... Вони, було, розказують так. Коли вони населись, то не знаю, а тіки було кажуть, шо ми як сюди перейшли, так тіки було три хаті, оце на цій улиці, де вони живуть. Січас уже там. Три хаті, тіки нас, кажуть, було. А тоді вже населялися. А коли вже воно те... А то було кажуть, шо тіки три хаті. Було отутечки, як ми построяли ту хату. А оце де, оцео, це тут був степ. Тут сіялось, це казали, тут ще не сіялось, тутечки. Пшениці сіяли люди. Тутечки. А тоді вже населилися вже... А цей вже отой, як, отой за, отуди за, за городи в нас, то вони з нізу, на низу люди жили. Де їх повиселяли, бо там же море робили. Так їх оце сюда, оце пови-

селяли. А це тут, у нас за городами тоже, степ був. Кукурузка була, рицина, рицина. Колхоз. А оце населили низян, з низу, населили. А це не було. Пустеля тут було. Так шо...

Не було біля Скельок [німецьких колоній]... Туда, на хутори, були... Туди. Там, за Василівки, були. [*Нерозбірливо*] німецькі калонії. А оце, дивись, де ми були [*нерозбірливо*]... Де він нас бросив... Німець... Там німецькі калонії були. Там німці жили. Наші німці, но вони повибиралися... Там побросали, так же, як же ж і ми... Ми його не тронем. Там і мішки, і горшки, і шо хочеш – так воно і осталося. Тамечки... То побросали, а повтікали... А куди вони? Чи в Німечку, до німців повтікали, чи Бог його зна... А побросали. Які там були... Там уже послідній виїжжяв німець, так казав, шо "Ви б звідсіля виїхали". Бо такі будуть... Потому шо, там такі посадки! Страшні посадки! І вони кругом обсажені. Там у їх страшне!!!

За Василівку не знаю. Не знаю. Оце, на Поповій були [Поповські]... А оце, де замок був? Якийсь же ж був... А, так називають... Шо чують, кажуть, та біля замка. А хто там був, це вже батьки знають. А ми за це не знаєм. Таке розговору не було.

Грузин був отам. Но це грузин... Грузин був у нас із... Грузії!!! Грузин був. Це він держав он там... І ми, було, як ідемо, на город. Там город був. Та біля грузина! Грузинський же там фамілія була. Да, був грузин... Був. Князь був. Жив там... біля гробок. Оце було підем, заглядаєм туди, через [*нерозбірливо*], а в його там лощина, внизу. Він же ж.... Там хата та і досі... Там жила женщіна, щас не знаю, вона умерла. Он, хіба дочка знає, хто там тепер живе. У тій хаті, де князь жив. Так ми було, як підем туди, заглядаєм туди. А вони, прокляті, такі скаженющі оті княженята!!! Страшне! Глянуть, шо ми ото заглядаєм, і бистро коня сідла. А коні такі невеличкі такі, гніденькі і вороненькі були, і рябенькі. Всякі коні. Багато було коней в його. І тоді гоняться, як сумашедший! І льоткою чеше тебе, шоб не заглядали, не ходили. Не ходили. Так він мого брата так вдарив, отак, через плече, так попруга така була... Так ми більш не ходили туда, не заглядали. Мама було каже: "Не ходіть туди, не заглядайте. Ви ж знаєте, шо вони, як собаки скажені. А ви лазите туди, заглядаєте! Чого ви до його заглядаєте?!" Так ми ото... А княженята були скаженющі і вооружонні. Ви знаєте? У його... Ой, у його і наганчик тут... Це все... О!!! Не знаю я [як фамілія їх була]... То ми так називали, княженя, князь. А як [*нерозбірливо*] були. Самашедші тоже. Багато... Було багато, діла то... Позабували все...

[Балки біля села]... І Хомина була... Дашивська була... Балки... Це так називали... Ну, я оце вам скажу, Хомина називалася, навєрно, таке було, якийсь, ну, дражнили, дражнили може його. А шо його навєрно земля була там, у балці. І ото там називали, Хомина балка. Дашівська балка. Мала балка. Оце називали так. Отак називали.

Та я знаю, те, ми такого нічого не розказували. А було ж оце кажуть: та там, ведіть коровку пасту у Хомину балку! Нам, на парах. Там було пари оставляють. Так ми ото ведем туди корови пасти, на, на Хомину балку. Це Хомина балка. А то Дашивська балка! Там був колодязь, у Дашівській. Хароша вода була! Там коровки напували ми. Так раньше якось, паслись самі собі. Там каждий пар держав, на степу. Мій батько тоже держав. Було оце запрягають гарбу конів, наперед. А ці поприв'язують. А корови гоніть на пар пасти. Гоніть на пар пасти! Вони йдуть на пари. На степу. Ну, нічо.

[Могили біля села]... Це називалася Висока могила. Оце біля села. А то Батрачка була. А отутечки була... Ну, я не знаю як, шо, шо на неї називали Дрисливка. Біля Дрисливки, кажуть. А чого вона так називалася, та могила... Не знаю. Називалися могили. "Біля Батрачки". А то це було кажуть "біля Дрисливки". А це Висока могила називалася. На високій могилі біля села. Називалася... І їх сім було. Ну, вже багато й позабував. Я знала, багато знала. Усі виходи знали де.

[Були в селі штунди]... Як вони взялися. Тутечки був не наш. Не наш. Я не знаю тіки, відкіля він був. І він їх, і ото він їх і те... І притягав, о, отуда, до себе. І ходили. А тепер уже набралися так, шо багато вже їх січас. Ну, вони, штунди, ви знаєте, вони тіки шо не понімають, не признають Христа. Шо Ісуса Христа мучили на христу, так гріх хреститься. Оце вони. А так вони такого плохого ни те... Вони такого не... Ну, тіки пєніє не те, шо в нас. У їх друге пєніє. А такечки вони плохого не... Та січас багато у нас штундів. Перейшло, тоже єсть такі, багато перейшло. А єсть такі перейшли, я от зразу скажу, шо гуляли, пили, а тепер пішли в штунди.

[А батюшка за штундів]... Та він, ви знаєте, даже й разговору не було. Колись там за штундів. Не було в нас разговорів за їх. За штундів... А тіки було, шо то не, не поступали. Оце було так. А так ні, нічого не було... [Я як мала ще була вони вже були в селі]... Були, були. Були й суботники вже, були. Це суботники вже отдєльні. То штунди, а суботники вони отдєльно. Суботники, штунди, понімаєш ти, вони їдять м'ясо. А суботники сала не їдять. І вони празнують

тіки суботу. Неділю вони не празнують. А тіки оце суботу. Суботники... Були й суботники! І штунди були! Ой, ранше той! Й штунди були, й суботники були. І ранше. Давніше. Знаєм.

[Главний був]... Замула був, [Кіндрат]. [Це у штундів]... Очєство вже у його... Та, то їхній главний був. А у штундів був Вершина. Сірьога. То [*нерозбірливо*]... Очєство тоже забула. [Ше в двадцяті годи було]... Да, да, це давно вже, давно. Раньшє було багато, багато, й раншє їх було, було багато, штундів. Суботники були тіки по, по суботах. Празнують. А так вони нічо не празнують, вони. Ну, хто знає, чия буде віра правильна? Должно буть Господь. Може їхня правильно, а христианська неправильно. Там в тих штундів січас так: як хто вмре – у їх водки нема на столі. Нема ні грами. А в нас як умруть – просе батюшка, шо ни, ни становіть водки. Вона не нужна. Ни поминайте водкою. Нєт, становлять! Становлять, і бутилки становлять! Тоже ж це нехарашо. Вона і в нас не нада водки! Вона не нужна! Поминається так, тіки цим, шо... А в нас як настановлять водки та поминають водкою. Шо за водка поминальна? Ета... Ни понімають. Просе, шоб не ругалися. Шоб водки не пили. Шоб мирно жили. У сім'ях. Шоб друг друга почитали. Шоб батьків не обіжали. Тоже ж приказує. Но... Не знаю, як по других сім'ях, а в нас, слава Богу, нічо.

[А відьми у селі були]... Були. Вони й січас є. Вони й січас є. Січас ше більше, як ранше. Щас більше. Тепер бачте, знають одроблять там, як... Привезіть там, вона якось шось там робе. А раньшє ж тоже одробляли люди, но... Да, відьмів було багато ранше. Ну, і тепер ше більше. А звідкіль вони бралися? От січас, як вони бралися? Ось вони беруться з ото, з средства. Средство було, видно ж, якесь. І вони понаучувалися, о. Так у мене оце ото. Отой старший син, який він був, я не знаю! А як пішов бригадіром, управляющім, як розпоїли його, так такого... А скільки було завісті! Шо отакі діти, біз батька, отакі діти!.. Та й пішов Вася, оце, як було... Шарапов постановив. А це пішов вправляющим. І як розпоїли його! Він нікудишній. І тепер. Ну, вроді трошки угомонився. А не знаю, як дальщі. А вроді нічого. А, а напоїли. Одна мені сказала. Отак говоре: "Бабо..." Ми возили дівчину, Ніночку, я возила, туди, [*нерозбірливо*] за Мєлітополь. Так ця баба сказала, шо оці во... Вона сказала, привезіть фотографію, хоч... Так я їх обох возила: з невістки і з його. Вона й сказала, шо йому пороблено! Напоєно! Напоїли вже! В його завісті було багато, на його. Ну, буде боліть! І та буде боліть, і пить... Так полу-

чилося... Ну, каже. Я як [*нерозбірливо*] де то їх брали, так приїдете сімнадцятого числа – я поїду до вас.

І в мене була зовиця. І це ми поїхали. І я повезла оцю Ніночку. А ця Ніночка та перелякалася. І не стала балакать. І вона прийшла до мене... А вони [везли] до тії бабки. А їх тоже пороблено. Вона так, бєдна, й умерла. Не одробили. Баба сказала: “Я тобі не одроблю. Бо тобі пороблено погано”. А я розкажу. І тоді ми собралися, вона й каже, шо “вбирай Ніночку, і поїдем, туда”. У Якимовку. Приїджяєм, тіки стало сіріть. В баби засвітилося. Він і каже – золиці тії чоловік: “Ну, я ж тепер піду до баби, скажу, шо ми привезли дитину”. Вона каже: “Харашо, я підправлюся”. А машин уже стоїть хтозна-скіки. “І прийму першого в очєрєдь, рєбьонка”. Управилась вона, гука нас. Він узяв поніс ту дєвочку. Балакала-балакала, то таке, балака хтознай-шо. А ми, не балака. Вона поклала та каже: “У... Громкий чоловік, був п’яний, тьомний, громкий, громкоголосний. Она перелякана. Ну, она заговорить”. Ну, вона там шось їй робила, довгенько робила, читала шось. А тоді ж ото вона кидалася, та дівчина, та дивиться на ту бабу. А тоді начала полащать, та й [я кажу] осьо, осьо! І привезли, і ви знаєте? І пішла дєвочка, як неначе... Вона, каже, заговорить. Вона була злякана дуже. А оцій золиці сказала, шо: “Я тобі, дєтка, не могу одробить. Тобі так пороблено, шо це не мого. Ти запечатана”. От які є люди! Живим печатають! “Ти – каже – запечатана. Ти будеш, бедненька, мучиться. Ну, я не могу, не могу... А єсть у вас Євочка, красіва, хароша. Ну, – каже, – шукайте. Її сватать – ніхто не сватає. Приходять до неї, ну, а брать не беруть, бо їй зроблено, шоб вона заміж не пішла. А там, – каже, – в палісаднічку, шукайте шишку. Єслі ви шишку найдите ту – однесіть на море і пустіть її на воду. Тоді ваша дєвочка піде заміж”. Так і зробили. Пішла дєвочка заміж, за воєнного, тепер вони живуть... А цій сказали, моїй золиці: “Ти запечатана! Ти будеш мучаться”. Так і є. Сиділа в креслі, бедненька, засохла! Істягло її. Страшна, страшна! Страшна. “А зробила тобі навсковзь причьолком. Так, сусідка, навпротів отак. Сосєдка, – каже, – тобі зробила”. Падло... А я, каже, каже, думаю, яке ж я злобу їй зробила? Тоді надумали. Он як вибирався син, і невістка. Так попросили сундук виносить! Із хати. Прийшов хлопець і каже: “Іди, [Ольга Йванова] гукає, шоб ти прийшов винести сундук”. А цей взяв та й пішов же ж. Помогти сундук винести. А вона вийшла з хати та каже: “Ну, будеш помнить, кому ти сундук виносив”. І оце і він умер, і вона вмерла, і свекруха вмерла! Нема вже

нікого! Один остався онук. Недавно оце прийшов з [ДОПРа], сидів шість неділь у [ДОПРі]. Той, шість год сидів. У [ДОПРі]. За чіпуху. Узяв наганчик – вони кажуть, за чіпуху. Узяв наганчик. І пішов оце по таких, як я, без чоловіків, грошей. І наганчиком тим. І йому за той наганчик дали шість год. Так він оце недавно прийшов. Хата стояла пустиня. Уся сім'я вимерла. Нема. Не було. Оце так. Отак роблять тепер! Бачите як? Запечатала. А сказала як – насковзь причьолком. Сусідка! Сказала, знатимеш, кому ти сундук виносив.

[Циганки ворожили по селах]... Да, ходили ворожили. Ходили. Багато ходило циган раньше. Ворожили. То же збрехали шо підеш туди і за того. А брешуть. Моїй сестрі казали, шо, циганка, там по сусідські він живе через дві хаті, так він так її хотів брать, но вона до нього не пішла – не нравися. А вони хотіли й батьки взять нашу Уляну. А вона не зхотіла. Так казала циганка: "Підеш ти далеко заміж". А вона: "Нє!" – "Підеш". Коли вона не пішла. Збрехала циганка.

[Як маленькі були мама казки розказувала]... "Ласточка, з весни, ласточка, з травки..." Ні... Це вірш. Ой, вже забулася. Це вірш, "Ласточка, травка, ти лєтаєш", це вірші... Забула вже! А розказували... Вже позабувала! Ой... А розказували, і багато...

[А маленьким дітям пісні співали]... А, шоб приспати, було співають. "Ой, батюшки-баюшки, шовкової вервечки, [*нерозбірливо*], пішли до Кирилися. Шо Кирилко поробля... Шо Кирилко поробля... Шо Кирилко поробля...Колисочку підправля". Оце співали. Та їх і ше якісь були. А хіба їх [всі] запомниш? І ще, ще було багато, но... Ше ж уже годи пройшли.

В ігри гралися. У "панаса" гралися. О... У квача. Оце плюнеш, а сюди слина упаде, то ти квач. І ото тобі вже, ловиш. А то глаза зав'яжуть, платочком, і станеш, шукаєш, ага, там по куткам поховалися. А ти мацаєш, де він. Найшов, піймав – значить, уже йому глаза зав'язуєш, він буде "панас". Оце такі ігри були. Гралися. В отаких. У "ворона". Оце наберемося оце спереду, отутечки, стоїть, це ж "ворон", а тут в'язка ціла. І сусідські, це вже за двором граєм. І багато! А там, а той же ж ямку копа. "Вороне-вороне, шо ти робиш?" – "Ямку копаю". – "Нашо?" – "Людям очі заливать". – "А як я піймаю?" – "Не піймаєш. Бо я ж вовк. А вовка ніхто не бере". І вовк тоді ганя, а той лови, а той лове. Поки пійма, [*нерозбірливо*] такий, а цей обороняється. Грали. То впаде там, то... Грались.

Були кукли! Тіки шили! Із тряпок нам. Не купували. А з тряпок. Пошиє мама, і руки тут. А тоді платтячко якесь там, ізшиє, на куклу. І ото такі були ігри куклячі. Ага. Гралися! Хатку робили. Із грязюки. Оце на, на те, наліпим... Де намісим грязюки. А тоді туди соломки, намісили. Зробили хатку, куклам. Там вони. Хатка велика така. Туди постелим їм, туди тряпок настелим, поклали їх спать, накрили їх. Там вони ночують. І зверху, оце хатка, зверху як тряпкою якоюсь накрили, шоб туди дощ не помочив. А то таке були.

[А це кукли у дівчат. А хлопцям шо робили]... Ну, хлопцям, шо робили? У хлопців були дерев'яні, молоточки, робили, у хлопців. То там їм шото ізроблять, якусь з дощечки таку як ослінчик, о. То він там робе дощечку, таку, зроблять дощечку, як уроді його стругальник. То він стругає там. І забиває там гвіздочки, який. Уроді стука. Оце такі в їх були ігри. О...

Так проживаєш, вік, свій... Тоді з дєтства було там побіж... Дєтство вспоминаєш, вспоминаєш, як де оце по площаді бігали, там ми грали, у "ворона" грали. Було, із школи вибіжим, граєм, в платочка граєм. Вспоминаєш його, де бігав, де... І вспоминаєш, як у школу ходили, ше й санки брали, з гори спускалися, там на горі. А там у сусід, ізбоку школи бросили санки. А тоді на гору тягнем. Тягли-тягли, схотіли покататься, сіли – поїхали на низ! А вітіля тягнем санки. Накаталися. "Чо ви так довго з школи? Після обід, мать, були?" – "Та ні. Ми на санках каталися". А я [*нерозбірливо*] так довго в школі була. "А коли будеш уроки вчить?" – "Та, я, я вивчу". А каганці були... Це ж, карасін був... Та другий раз кажуть: "Прикрутіть лампу! А то карасіну мало!" А тожі ж ото як припізнися з уроками, уроків багато. "Іскинь склянку! І прикрути. Тобі ж видно! І пиши". Шоб, шоб ше й карасін не потратила. Ранше лампадами, каганцями світили. Не світили такими, як оце. А каганцями. Два каганці – один у цій хаті, а другий у цій хаті. А в конюшнях там фонарі були, на ніч засвітять у конюшнях. А дома, у хатах, лампи. Карасіном топили, той, світили. [Свічки самі робили]... Да. Самі. Віск розтопляють, а тоді, як уже він розтопиться, беруть із той, а тоді на стіл кладуть, така, із чого там. Ну, а більше із... шо... в каганці, розпалять, і тоді ото розстилають, і качають свічки. У мене тоже дві свічки чи три скачаних, здорових. Це із воску. Приготовила! Було воску багато! Свічки качали! Ідуть у церкву, беруть свічки, беруть і дві свічки. Там постановлять свічки. І купували. А то й свої становили. Свічки, у церкву... Воску було багато.

[Як хтось заболіє]... Лікували... Як лікували? Так ото, ну, як, самі, самі лікували більше. Да, було, було напувають оце тим... А оце як глаза заболіють, так було із вікон, ото там роса біжить, росою заставляють, то мажте, то. А то так було, тими, напувають, якось, да, забуваю... Розводять та напувають, шоб так... Попілом напували. Як жолодук заболить, так попіл. На наколотили в воду попілу, напоїли, попили. І ви знаєте, проходе! Попілом! Да, трави давали. Давали, давали. Давали, називали ми і горох, такий степовий. Незнаю, так якось... Так давали тоже, оце горох. А от чого це, там заболіє як чи женщіна. А як женщіна заболіє – хмелєм, тоже хмель пили, тоже не знаю, як, з-за чого. Тоже шо хміль пили. Тоже як женщіна заболіє. О, оце таке, знаю трошки, шо чим лічіли. Лічилися, женщіни. У нас невістка так старша була, заболіла, то ото хмелєм було, пила, пила хмель.

А оце як дитина рожалася, тоді ж роддомів не було, бабки помогали]... Бабки. Да. У мене тоже бабка вбирала отого старшого. Бабка вбирала. Ви знаєте, бабка – то же почти як і колхозика. Я Васю родила вже в больниці, а девочку тоже дома, но була акушорка, а цього бабка була. А забула, чо воно, шо [*нерозбірливо*] шо перемішала. Свекруха привіла бабку. Ну, бабка хароша була. А, а так от, як от. Як акушорка мене вбирала Васю, так і бабка вбирала, вбирала, вбира мені акуратно, так нічого. Єсть бабки і хороші були. А єсть... Не знаю я вже... Я їх троє хлопчиків зродила, більш не було у мене. Я вже їздила в болницю, я трошки заболіла, її здала в Запорожьє до Карпова. Ну, він мені сказав уже, шо вже рожать больш не будите. Вже всьо. Так і було шо я... "Но будете болеть. Но приезжайте [*нерозбірливо*]". Давав пилюльки, я пила. Мать, разів три я до нього з'їздила, а він вже мені давав пилюльки. А потом давав лєкарства, і пройшло все. І нічого я, вже, я вже більш мені. Та шо ж мені було, ше сорок п'ять год і я вже не ждала нічого.

[А примети були, як угадували хлопчик буде чи дівчинка]... А були. Так воно і правда. Як чистий отуто лобік, нема нічого значить буде девочка, а як буде пятиночко якись – буде мальчик. Було. І це правда. В мене було пятиночка. Мама нічого не казала, а невістка було як я прийду каже: "Ой Марія, буде в тебе головатий". – "Я жду дівчинку". – "Ось побачиш, буде хлопець". Так і є – Вася.

[А як дитина народилася]... Ні, зразу не хрестили. А так недільки – тиждень, або недільки дві пройде, тоді несуть хрестить. А так зразу маленькими не хрестили зразу найшлось, не, не хрестили.

[Як дитина родилася]... Приходить мама, як є вже народиться дитина, приходе мама, приносить кусочок хліба, посолений та дасть. А тоді вже там приходять чи сусідки, чи сестри. Тоже не йдуть з порожніми руками. То пильоночку, а пильоночки ж не магазинні, із полотна, полотняні. Тіки біда з ними [*нерозбірливо*]. І ото принесуть, з порожніми руками не приходили, а приносять то польоночку там, то рушничок, то платочок запинать, або ж шапочку зшиють. Та в мене сестра була, тут жила вона, шапочки харашо шила. Так вона шапочку пошила. Принесла шапочку і пильоночки, а тіки полотняні, полотняні. Я загортала – полотняна і ряднинка ткана, а тіки вовняна, в ряднинці, ряднинкою обмотували. І зверху ж прикривали ж ряднинкою, так як ми ліжником укриваєш, така ряднилочка укриваєш. А подушечки з соломи, солом'яна подушка. Матрасік такий із соломи набиваєш. В мене [*нерозбірливо*], а сіном, сіном. Тоді там тиждень чи скіки побудеш, тоді витрусюєш, а свіженького набіваєшь і в колисочку кладеш, і дитину кладеш, а на подушечку на перину не клали, нельзя класти малу дитину на пір'я. А ото на такий матрасік, і зшивала. Зшиєш, і ото та. А як народиш [*нерозбірливо*] мами не має як народиш, мама не приходе, а бабушка або свекруха може як той би прийде. Мама не прийде. Мама йде вже як я народила, тоді принесе кусочок хліба, посолить і дасть. Ото так робили. Так раньше було.

Скільки ходив, де тільки не був... Собралися в плавню. Гуртом. Це ж ми, шайкою. А на морі... рибаки. [*Нерозбірливо*], ідуть. І ото розбираємося... Тоді ж без трусів... Трусів не було ні в кого. Без трусів! Полотняна сорочка, або спідничку якусь з матерії пошили. А тут сорочка. Тільки вишиті. Повишивають мама... Тут, на рукавах, тут повишивають... То празникові були. То спідничка пошита. І ото зібрались, як неділя, по рибалки. Пішли. Туди. І без штанів. Штанів не було, і моди не було. Зіма. У школу ідеш, ні трусиків нема, ні штаників нема. І так ото без штанів ходили. І наче і не холодно було.

У плавню... Бігали. Оце ж я вам розказую. Репалки рвати. Рогіз рвали. Молодий рогозик. Він такий хороший. Нарвем, а тоді з рогози, коріння. Нарвем коріння. А тоді розбираєм, а воно там, як мука. І таке хароше, солодке. І то його понаїдаємось. Пішла до берега, обмилася. Пішли додому. А рапалок... Рапалки, знаєте, такі, як мак. Як ото мак, а тільки зерно таке крупне, разне. Всередині і чорненьке, і красненько – всяке. Зернечко. І добре. Понариваємо таких жмутів

тих рапалок, і додому принесем. І самі понаїдаємось, і додому принесем. Хароші. А то ще цвітуть. А то вже, як поспіне, то вона в воду, у воді. Но висока і ми розгортаєм, і шукаєм ту ропалку... Понабираєм!!! І додому принесем. Оце ж бігали у плавню. А то молоденькі... А то рогозу нарвем, ніж берем. А відтіля принесем ще й додому рогозу. Солодке. Понаїдаємось. Раньше як воно... Якось воно... Ну, ходили...

Плавня була хароша! Но залили ж плавню. А!!! Яке царство залили. І ліс, і дрова, і верби які були!!! Верби. Здорові та багато. Скільки дров було у плавні. Їде, кожен хазяїн по дрова в плавню. Та не раз. Та навозить тих дров, та є чим топить. Раньше ж угля не було. Солома і дрова. І кирпич. А кирпич робили із гною. Вичищали то конюшні, по з-під коров... А тоді у скирту складають, він перегорає. Перегорів, тоді розкидають, конем замісюють. Тоді ногами, гуртом, притопчують його. Він там кілька днів полеже. Тоді беруть лопату, лопатками ріжуть його на клітки, цей кирпич. Тоді вистанавлюють його, сохне. І то було кирпичем топимо печі. Було, кажуть: принесіть кирпича і дров, бо завтра хліб пекти. От. А як так шо, то соломою топили. Соломою грубу топлять було. На велику хату. А в печі соломою, а як хліб печуть, їсти варять, то тільки дровами нада. А як так протоплять, у хаті холодно, мать, взять соломи і протопить у печі. Так ото було протопляють. І тепло в хатах. Труби позакривають, і тепло в хатах. А спали ми долі, на полу. Розстелять пол, солома. Розіслали. Кому подушка, не хвата подушки – кожух у голову поклали. Або тулуп, тулупи були. Укрили ліжаками, і не холодно було. Одіял не було, ніяких. Дві комнати [було в хаті]. Мала і велика. І більше не було. В малій – невістки. І ми. А на лежанкі – папа і мама спали на кроваті. А ми вчотирьох на лежанкє. А тут, у хаті, де невістки, всі старші дівчата спали. Тутечки. У хатах. Ото так розселялися. А ми на лежанкє спали. А мама і папа спали на кроваті. Спали. Сім'я була велика, а порозходились.

Ловили [рибу в плавнях]! Папа мій ловив. Він же рибачив. Його ятері були. Ятері були у його. То постановив ятір, туди риба... І клітки були. А то були карасі раньше... І ліни. Ліни. [*Нерозбірливо*] були. Но я не їла ні лина, ні карася, ні лина. Одну щучку я тільки їла. Мені було, не знаю, чого це та риба... Та було принесуть, хто зна скільки тієї риби. Та понасушують у печі. І [*нерозбірливо*]... Щучки як принесуть, щучки посолять... А тоді на сонці коринять їх. Вони по шо? Покоріняться. А тоді зімою... А тоді там ятір є... В ятір на зі-

му, на горище складають... А тоді зімою, як [*нерозбірливо*] чай чи самовар поставе... То буде на вечерю. А оце лини, карасі насушать і борщ варять. Пісний борщ. Раніше в піст варили. Це було для посту держать. М'яса не їмо в піст, а то риба сушена. Да. А лини тоже ж такі. Но я його не любила. Лина. Ага, лини були. Я їх не любила. Не чистять, нічого. Голову обріжуть тільки, та і всього. А лини, карасі – це у пічі сушили. На борщ, на піст. І то ж [*нерозбірливо*]. Батько мій рибачив. Риби було багато. А то було зберемося, по-сусідськи там жили. Беруть корзинки, пішли і ми ж просимось. Ми йдемо покупаться? Ну, йдіть. А ми не купаться, а ми ото рибу ловить. Вони корзинами накривають, а тоді той... І накриють – є штук дві-три рибини. Отакі. Лини або карасики. Понакривають, і приносять відро риби додому. Ну, то ми ходили. А як прийдем, воно ж й тому.... У озері грязюка, а литки ж не вимили. А вони: а де ви лазили? А де ми лазили? А чого у вас ноги такі? Зразу ж по [*нерозбірливо*]. Воно ж по березі, і таке... Де ж лазили? Десь по грязюці лазили? Та ніде ми не лазили. Та дивіться, які у вас литки оно... То ми ото побаним дома... А ми рибу ловили. А в тім озері грязюка страшна, а риби багато. Раньше було більше риби, як січас. У кажнім озері риба, кажний становив ятір. І ятер як... Риба була...

Як озера називалися? Одне називалося... Як же його називали? От уже і забулося. А то – Горобець називалося. Вершина, на вершинах називалося. Вершини називалися. То такі. На лимані, ото лиман. У якім лимані? У Дурнім. То лиман Малий, а то Великий. А чого він дурний? Він дуже глибокий. Так ото називали його "Дурний лиман". Назвали його. Так там дуже глибоко. А тут на меншім лимані, тут мілко було. Так то кажуть, у малому лимані. А туди... Йосип тоже називалися. Через Йосипа їдьте, на Йосипа їдьте, на Вершини. На Вершинах, і ото називалось так. Горобця. Де корови стоять? Біля Горобця. Ото так озеро називали. Коло Горобця. Оце називали Кінська. Біля Кінській.

[Кінська глибока тут була]... Глибока! Глибока була. Можна було втопиться. Далеко не те... Не запливали. Но я, як уже у плавні ми жили, так там була баба Малиновська. Так вона нас вивчила плавать. Із своєю дочкою. Ми плавали страшно. І там річка була Помийниця. Це ми сиділи, батьки наші, біля Помийниці... Так ми тамочки у тій Помийниці, вона нас, було, поведе у море, таке озеро. Але глибоке. Ну, вона од нас не одходила, а тільки учила там плавать. А тоді вже як вивчила плавать... Мать, на Маковія чи на Спа-

са... Мать, на Маковія... так, каже, ну, шо ж? Михайле Івановичу, давайте подивимось, як наші дівчатка плавають. А Уляна каже: "Та вони поплавають..." А вона каже: "А! Тоді ви не бачили ще, як вони плавають". Та й не бачили ж. так то ж празник. Вони пішли до тієї Помийниці. Там і воду брали, і стірали, воду брали. А вона бистра. Вода з берега тут не так, а там, зайти на середину, вода дуже бистро біжить. Вода. І широка. Широка. Вона і каже: "Ну, шо ж, дівчатка, хай вам Бог помага!" А вони: "Та ви шо? Та ви шо?" – "Та не бойтеся!!!" Вона тож так балакала: "Та не бойтеся! Чого ви боїтеся? Перепливуть Помийницю! Я вірю! А не перепливуть, будуть потопать, я повитягаю". Баба плавала здорово. "А шо дівчатка? А шо?" А тоді як стали на середину, а воно нас заносе, бо... А вона кричить: "Навскіс, навскіс, навскіс!" Ми вже навскіс беремо. Поки перепливли той бистре... А то вже менше – легше. Як перепливли ми Помийницю, вони сидять: "Ой! Боже! Ой, Боже! Пропали діти! На шо ж ми послали?" – "Та чого ви? Чого ви? Не беспокойтесь". Так ми тоді, як перепливли, а там ожини... Такі ожини! Такі-во! Знаєте, шо то за ожина? З його і варення можна наварить. А рясно їх! А ми відсіля кричимо: "Ой, ожин багато! Так ожин!" А баба каже: "Та нічого. Завтра каюком переїдем". По ожини. А там пісок. Ми полягали на піску. Знаєте, без штанів. Без штанів! Нема штанів... Полягали на піску, покачалися з неї... А вона каже: "Не беспокойтеся. Подивіться, шо вони виробляють!" Ой! Посіли, попереверталися. А та [*нерозбірливо*] кричить. А я кажу: "Дуся, [*нерозбірливо*]". А вони кажуть: "От Марія [*нерозбірливо*]". Полізла. Вона мені подала бич. Поки ширяли, поки ширяли, поки поваляла – попадали... А вони кажуть: "Ви беспокоїлись... А як же ж вони відтіля?" – "Та то і відтіля будуть плисти. Ну, дівчатка, обмивайтеся, пісок обмивайте, і назад давайте". Пливемо назад. А вони: "Ой, Боже, ой, Боже!!!" – "Та чого ви?" А ми вже під берег підпливли, та й [*нерозбірливо*]. Назад. Ой! А вони: "Ой! А ви кричите! Вони ж не погибли ті дівчата. Вони і Дніпро перепливуть! Ті дівчата". Плавала страшне! Ага.

А вона на тому, ото на вербах... Дикі птахи. Одного орла боялася. А де гала або сорока – то наші з Люською. Вона не вміла, вона не лазе. А я [*нерозбірливо*]... Так я ж вже старенька. А я присідаю на ноги! А як операцію мені робили, в Запоріжжя, в городі, так казав [*нерозбірливо*], як перепіряв: "А де ви свої мускули розрабатували?" А я кажу: "Де найвища верба, де найвищі осоки – то мій!" А, каже, ноги розработані в мене. Люди не сядуть, а я сяду. Я присідаю

ще. Ноги розработані в мене. Разработані. У городі поклали були. І батьки сиділи, і ми там були... Цих один братік [*нерозбірливо*]. Там інчі були, то він [*нерозбірливо*]. А другий... Телятка приймали... Білянський, з Біленького. То там вони переправляли, через Дніпро. А наші приймали, пасли. Ну, вони платили за те. А то хлопці пасли. Скотину і вівці пасли. А тоді, як банда стала вже оце... То Махно, то той, то той... Тоді вже вибрали з плавнів... То банда. Банди стали у плавні багато. З плавні начали вибирать. Та все одно тут банда була. І тут хватало банди. А тоді вже пішла война... Таке, переворот... Багато пережили. Хорошого дуже не бачили, а в полотняному проходили... А теперечки... Це ото, як був Брежнєв, це пожили харашо. Як і раньше стали матерія... Магазини позабивані... Скрізь. І ото точно, як було при Брежнєві. Було, підеш у магазин, і одіяла лежать, які ти хочеш, і якийсь же такий... [*Нерозбірливо*]. І такі, і матерія, і шо хочеш, і кохти... Та все! А як закрили, і магазини побросали. Паразити! Потравили. І Брежнєва потравили, всіх вони потравили!

[В плавнях] хуторки були. Ні, невеличкі. Потому, шо вода заливала. А там була могила... Називали Городище. Там вода не заливала. Там вже люди не вспівають перебираться, так ото на ту могилу переберауться... Там прив'язують скотину. На ту могилу, і самі тамочки. Якісь земляночку зроблять чи курінець од дощу. І сидять, пока вода начне спадать. А рубають верби і годують корови. Рубають верби і годують корови. Бо нема де, чим пасти. Хто не вспіне... То наші, то вспівають.

[Овець держали... Овчини самі не чинили]... Не самі. Чинив там дід, на низу жив. На низу ж було жило. Так на низу. Тоді називали – дід чінбарь. Піти до чинбаря, одвести кожі. І ото там той дід чінив. І ото [я] вичиню, і кожухи шили. Тулупи шили. Із тих кож, о. І нам кожушки шили, там женщіна шила, тоже кожушки такі. Тут карманчики, попришиває, тут такі обложечки чорненькі, з льна. Такі вони, називались каракульські. І тутечки пороби. Отакі кожушки нам пошили, всім дівчатам. Тоже, шили, в кожушках. Ходили в кожухах. І гуляли в кожухах. Були такі, називали, зб'ють, як повсть ото, та ото пошиють було, на, як жекетик такий – от дощу, називають... Юпку! Юпочку надіньте. Отак називали. Юпку надіньте, от дощу. А дощ не промочував. Воно так ізбите, валько[ване] якось. Возили вовну десь бить. І ото зб'ють, а тоді шиють. Воно таке тоненьке, ну, а збите харашо. І ото так пошиють. І ото так ходили. А, свитка! Свитку надіньте! Надівайте свитки! Бо дощ іде. А в кожу-

хах ходили. Кожушки харашо пошиті, ходили. А то такі були, тоже, полусукно було. Такі коротенькі, пошиті. То празнікові були. А кожух оце, як холодно зімою, то надіваєш, було надіваєш, бо холодно. І юпок, юпка оце для дощу. Хоч оце було йдеш й гулять, вечером, хоч і субота, та дощік іде – надіваем юпку.

Меду було того – лепівки стоять, дерев'яні, меду, вже засахарився, шо його було і не вдовбаєш. Та було отакий сахарь... А майський сахарь – той ні! Той, було, який майський, з окації, окація була, тепер же ж окацію вивели. А тоді біля каждого двору окація. Цвіте окація, забалі (?) й улиця, а в каждого були бджоли. Не тільки в мого батька були, а були й в людей бджоли. То ото було мед, майський, отдєльно, а той отдєльно. Меду було – його не хотілося і їсти. Так меду було багато. А мед було качають, така машинка була, ото качали. А то було воск такий, із воску висасуєш, його, воно добрий такий, мед. Всякі були бджьоли! І такі були, ті вулікі, і такі були. Там були вирізають, стільники вирізають. Мед у стільниках, запечатаний такий. Беруть наріжуть, кладуть, до чаю було, постановлять, накладуть, повна миска стільників. Беремо, їмо з чаєм, висасуєм. Чаєм запиваєм. Бубликів принесуть із магазина, в'язку таку, або й дві – то до чаю, о... Ну, було сказать, шо погано, ранше погано було – нам було наче харашо, непогано було. Ранше.

Ну, не ходили ми, шоб, так, як січас ходять – нарядні ходять. І полуголі ходять. Так не ходили... А біз штанів ходили! Не було штанів! Ми понятія не іміли. Да. Вже здорові були, а понятія не іміли. Так і батьки ж, матері ходили біз штанів. Вони ж не ходили в штанях. Понятія не було. Я не знаю, як воно, шо ж не було понятія. Їдуть у плавню було, оце беруть у плавню якусь, сіно та вже ж і холодно. А біз штанів же ж. І не холодно наче було. Та ми ходили в школу – упадеш, у сніг перевернешся, задубилося ж тут, холодно – а обтрусилася, обтой, і пішла. І не холодно наче було.

[Старший у селі це Грінченко Іван Омелянович на Октябрьській біля сільсовета. Він 1913-го року]. Він там живе... На тій вулиці. Біля сільсовєта... Оце я, мать, найстаріша осталася? Мабуть найстаріша, нема вже на нашій вулиці нема. Тут були десятого, була одна вмерла, ото був з мого, восьмого году тоже, а то такі, ну, правда одна восьмого году баба тут була, тоже вмерла, немає. А це тут такі молоді вже осталися, я вже сама. Да багато, багато, ой-йой-йой! Немає і не буде і не вернеться ніколи ж, не вернеться ніколи, ніколи не вернеться. Ніколи не вернеться...А оцю войну я її не забуду, поки не

вмру – я її не забуду, тих солдатів шо лежали!.. [*Плаче*]. Оце як ляжу сама собі і ви знаєте, я ночами ночю не сплю, як надумаю – вони наче мені прямо переді мною, а тоді сон сниться мені, ото ж так думаєш до того до воріт прийшли, вроді воєнні з сумачками і з такими шанелі погані. Той в картузику, той без картузика, такий прямо бєдний, немає нічого в їх. Так я узяла та це, шо я сама жила та взяла та спекла, та однесла сусідкам перепічку та поминайте – чи вони вбиті чи живі, но прийшли до воріт, ну, повно. Вони бідненькуваті і роки там наші, чую, шо вони там, ми їх оплакали.

Грінченко Іван Омелянович, 1913 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Іван Омельянович Грінченко. [Я з 1913-го року]... Оце вже пішов два місяці восємдесят девятого году. Він вже два місяці, восємдесят девятий год. [Тут у Скельках і родився]...

[Батька звали] Омелько. Омельян Павлович. [А скіки йому год було]... А хто його зна! Це ж я тепер кинувся в поіск. У запісь – да... І батьків батько був сапожник, плотник. І батько у мене був плотник, сапожник. Да. Ружжо імів, охотився. Плавня яка була, дичі було скіки хоч. Ага. [Мати звали] Варвара Паромовна. [А дєвіча в неї фамілія була] Райна. [Багато Райнів. І прєдсєдатєдь]... Це тоже родичі. Да. Оце його прадіди, і моєї матері – це мій дядько. Мати була безграмотна. Совсім не вміла ні читать, ні розписуваться.

Матір-то вже у сорок первім я ховав. А батько в двадцять первім годі. Врачів не було. Приїхав з Полтави, ішов з Попової пішком. І тут [*нерозбірливо*] там під краєм. Верби були. Він присів з двома дочками – у їх дочки – і простяг жекет. Захворів і ліг. Оце як [*нерозбірливо*] оце його як каже старша: "Буди батька. Бо земля сира". – "Та хай поспить. Він на жекеті". Він як схватиться! Бо [бік] потягнув. І за три місяця... Бо врачів не було. Возили в больницю... За три місяці сльог і помер. Йому, вже не молодий...

[Діда, бабу своїх]... Ни помню. Хтозна... Баба Тетяна була... Батькова мати. А батько Павло. О... [Зі Скельок]...

Нас було... Да. У нас було восем дівчат і двоє хлопців. После мене ще були Марія, і Дуня... Варя! Марія і Дуня. Троє після мене було. Перед мене була Олена – второго году. Катька, пятого. Лукерья сьомого. Брат був восьмого. Сестра Килина дев'ятого. Десятого. Тетяна дванадцятого. Я тринадцятого. Там...

[Себе так помню]... Ну, з скількох год... Служив. У багатих людей. Верхом їздив, молотив, на токарню, на [*нерозбірливо*]. [Ну, це ж вже після революції]... Послє революції не знаю нічого. [А гражданська война, оце як Махно входив]... Оце я помню. Я, у нас там сарай стояв, а попід сараєм ліси плетені. Бо на низу ж біля річки город городили для помідорів. Так біг, бігли солдати, як отступали – і гвинтовку під лісу, а самі через городи і в плавню ховаться. Бросали... А хтозна шо за солдати! А ми з сестрою похватали ружжя та в

---

[1] Опитування провів В. Мільчев (2 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська.

хату! Батько: “Де ви його взяли!!! Несіть назад!” Так ми його назад, коли [*нерозбірливо*]: “Ви його побросали, а ми підобрали!” [*Сміється*].

[А батько воював, ще в перву війну, проти німців]... Був! В читирнадцятім году! Да, призвали. Ше й фотографія була. От... Їх три було... По фотографії... Ну, не знаю, де вони, шо вони... Шо воно було. Тут же революція, розпалася... Чув я про це! А... Шо воював Махно. А так я його не бачив, нічого не знаю. Та самі селяни! Сиділи, як у мішках! Нічого ми не бачили!

[А голод 1921-го року]... Помню. Помню, голод тут був. [Дуже голодували тоді]... Та не дай Бог! І главне, за Дніпром не було голода, а отут було. Тут викачав, етот, Врангель. Бо як отступав, так позабирав собі. Там і коні позабирав, і скот, і хліб. Е! Там усе їздили туди, возили і вівці, і свині, і [*нерозбірливо*] возили пшеницю. Жито, ячмінь – хто шо помне. [Вівці, свині було, просто хліба самого не було]... Да! Та й з цією худобою було крутенько. І отож багато й вимерло в двадцять первім году.

Ну, та колєктівізація в двадцять сьомім годі началась. [Ну, год пітнадцять було, шестнадцять]... Вже батька не було. [Мати] хазяйнувала, бо уже восім дівчат, і нас два. Землі було чи п’ять гектар, чи шо. А нам давали під Михайлівською межою три гектари. І той дядько ото молотив, сів. Зерно привезе, а то йому – з половини. А тут було трошки, там півтори, чи дві десятини, а то баштан, то таке. Кукургузу садили... І ото так. Ну, було дві корови, ми держали. Молока було скіки хоч! [*Сміється*].

[Я] робив і в городі. В тридцять втором году робив на перва домєнна пєч, строїли. Вже той, як його, нарком тяжпрома. Та він [*нерозбірливо*]. Микоян. Приїхав. Взвод солдат. О... Приїхав Петровський. В Харькові столиця була. Калінін приїхав. Так ми там гуртом били трибуну. Степ був!!! Степ був! А оце Шестого посьолка у нас тут де жилізна дорога, і був товкач. Впереді паравозик, і площадки тягав такі. Низенькі. Там ото ставали, сідають на них. Паровозіком там возили. І ото він той... Виступили. Калінін виступав, Петровський, і він виступив, і сказав: “Хто сьогодні – празник на три дня. Доменну печ імені Комсомола. Двадцять читвертого сінтября! В тищу девятсот тридцять втором году”.

О... “Покормить. Із пяти блюд”. І для кого [*нерозбірливо*] була. Даже Запорожжя восімсот грам на книжку давали. А Дніпрострой – кіло. Ну, там видали. Пішли покормили... Тоді водки не було. Вод-

ки – ні! А потом сказав: “Кому пренадлежить премія – видать. Подарки видать”. Ну, я получив, шо за премію? Раньше було багато у кожаному. Так коли визвали уже, уже в моїй організації – а ця організація була от Харькова, котора строїла еті... Да. Я получав. Зразу картуз оділи мені кожаний. Хароший. Тоді оділи тужурку, і брюки. І пару чобіт, кожані. Обули. Розписавсь. Помню як січас: восємдесят рублів, восємдесят копійок! Ну, в те врем’я. Да. І три дня празники видать! Ага, він казав, – видать, шоб видать сухим пайком. То нам видали: масло, манки, по кілу хліба. Докторський хліб, такі буханка невелика. Ми знали, шо... Да. Кілограмові буханки. Получили й оце. І на три дня роз’їхались по домах. Празнували.

Ну, тридцять третій... Я ж кажу, шо [тяжко]. Вже ж робив на, на проїзводстві. Яото як в тридцять втором году робив на “Запоріжсталі” оце... А потом ми удвох, з одного села, перестріли хлопців, в старій часті города. А вони в заводі “двадцять девять”, воєнний, цей, авіціонний. “Давайте до нас! Поступайте!” Ми обратились туди – “Давайте документи”. Ми там розчіталися, сюди подали. А потом з нас потребували [*нерозбірливо*] з сільсовєта. Може розкулачені! [*Сміється*]. Привезли ми справки, подали, сказали: “Пождітє. Днів пять”. Через пять днів поїхали туди, там жили в бараки. Так, временно. Бо вже тут ми не жили, на Дніпрострої. Коли нам кажуть – нема містов. Так ми й поїхали додому. І вже так добре хазяйнували. Я вже взрослий був, біля матері. Брат пішов у армію, три годи с половиною служив на границі, на польській. А в цю войну погиб. І оце така була сім’я, осталось нас двоє. Я і сестра в Василівкі.

[Тридцять третій ніхто у нас ни вмер]... Всі ми пережили тридцять третій. Бо я, ото як переїхав, так, а брат демобілізувався якраз в тридцять третім годі. Бо він двадцять дев’ятому, двадцять восьмому. А в тридцять третім заполовині приїхав, а тут така... Він став в Запорожжі робить, в охрані в заводі, а тоді перейшов у лесничество. Да. І там робив десятником, і я пішов туди. І ото в лесничестві ми получали пайок, і там город садовили, і матір забрали... Короче, забрали всих!

А тут вчителя жили, у нашій хаті. А потом ото... Ну, вже сестри пішли заміж, тих уже не було, старших. А ото троє осталося, так були там. А потом назад повернулися... І так ми голод пережили. Ага. А отут ще відкрилося, було, з Кам’янки совхоз, і городина була. І я там устроївся, пахав землю. Коли мене мій Ромоданов, Ромоданов був – а послав мене возить конем верхом з Попової продукти. Хліб,

короче говоря. Ну, пшоно там, чи крупа, у мішках. Так я... Зразу не конем, зразу лодкою. Ми втрьох. А тоді вже підсохло, тоді вже верхом. А потом дали бричку, так я бричкою возив. І там ми і голод пережили. Я получив, а ми там удвох робили – один пайок їли, а один так. [*Сміється*].

[В армію пішов]... В тридцять пятому. Правив флот. У тридцять пятом году... Забув, якого сінтября... В воєнкоматі Кушугумі, числився от Кушугумівського сільсовєта, ага. І нас три Івани. Піддубний... Той, не Піддубний. [Лащенко], Іван Семенович... А як же цього, забув... Забув... Тоже Іван. А його брат жив у [Заполі]. Ковалєр, прийшов [в орденах]. А ми втроьх подали в ковалєрію.

Коли мене пішли до вєсов – є, каже, спинку поламаєш! Важкий! [*Сміється*]. Да. Послали мої документи аж у Крим до моряків. "Будеш у флоті служить". Да. Забирають... Ну, то... Старшина забрав мене, у [*нерозбірливо*] повів, вже там на всю [*нерозбірливо*] було. В кого гроші єсть, скинулись, пішли купили, поснідали, випили. Два ящики винтовок узяли, патрони, і вручну на вокзал, на Южний, на поїзд. А я й кажу капітану: "А як же я додому?" З Одеси там [пришли], з Сєвастополя. А я, ми відтіля вже писали додому. А я не признав, шо в мене була малярія. І коли я, потой, служив, як виявили, вивезли [*нерозбірливо*] Чорне море, баржою. І викинули круги, обучать плавать. Шоб не боялися моря. Так [*нерозбірливо*]... А я говорю: "А я Дніпро перепливав! Так важко! Вода тече... [*Нерозбірливо*]. А в морі наполовину легше". І я розігнався, як плигнув! Коли гукає: "Хто то первий?" Тут каже: "Грінченко! Плигнув сам". Винирнув – ой! Зверху лежу на воді! А тіки ж [*нерозбірливо*]. Бо тут дна нема! [*Сміється*]. Страшно. Два круга оплів і отдихав. А потом як напала малярія! Я чотирі місяці прослужив. Вже як не робили! І шо іспитували. Дали стакан молока – сирого молока – коровьєго, сирого молока. Випив. А воно, гад [не впало]. [*Нерозбірливо*]. Так мене списали. А ішов так як оце ти. Пошти голий отуди. Ну, штани, тапки, і рубашка, й майка. Таке. А зіма. Хтозна, отакі в мене тіки взяли бушлат, таке все, списали. Тридцять рублів узяли. Приїхав у Запорожжє, а тут шо ж... У запчасть. Теріторіяльна армія. Два, два місяці, кажуть, год служить будеш. Да, було. В Павлограді. [Я] в Кушугумі жив. А потом я з Кушума як переїхав сюди, і тут узявсь на учьот, і там [*нерозбірливо*] нас визивали. У Хвінську вчастував. Нас шість чоловік із Скельків.

Короче говоря, нас мобілізували, і з Малокатєріновки грузили на поїзд, в ковані брички. Да. Приїхали в Дніпропетровськ, коли дванадцятого марта кончилась война. Ну, шо, везти? Коли начальство... Там ми сутки побули, у вагонах. Назад. Вигрузили, отдали назад коні по колхозах. А нас у полкову школу, на Правий берег. Там був Дом отдих імені Хатаєвича. Да. А тоді як став він враг народа, так імені Партс'єзда став. І там була одна часть, Дніпропетровської області. І ми. Восьмий мотострєлковий полк. І нас вісімдесят чоловік, з області. І в нас школа, і зробили з нас командіров. Ну, ми получили старший сєржанти. А чотирі чоловіки... Я тож попав був, приглашали, вчиться в више – поїдете вчиться – ну, я отказався. Я вже був жонатий. Бо жонатий, дочка, жінка, син, маманя – хто ж дальще буде робить дома? І я отказався. А чотирі чи п'ять чоловік поїхали вчиться. Так [*нерозбірливо*]. Я в тридцять сідьмом годі женився, сідьмом. [І діти вже були перед війною]... Первий син тридцять сідьмого году.

[Як війна началась був у Скельках]... На сорок перві сутки войни мене взяли. Уже підобрали мене впослі. І нас дванадцять чоловік офіцерів. Командірів, короче говоря. Був [на фронті]. У Дніпропетровську був ранетий в голову. Да. Пробило каску. Поїхав в Павлоград, попав в госпіталь, там побув поки те зажило, а сотроясєніє мозгов, були там номера, номер первий, вторий, побули. А тоді ми добровольно пішли. Собрались чоловік двадцять. Там погано годували. "Пішли на фронт! Поки ми тут голодувать будем!" І пішли в штаб проситься. І нас переоділи, повезли. В Дніпропетровськ. Коли дорогою їдем, вже виїхали на Дніпропетровську, з Павлограда, десь на половину дороги. Да. Коли армія йде, і я впізнав свого командіра роти. Стала машина, ми позлазили. І назад... Ой, забув! Петроковка за Дніпропетровськом? Короєдовка. Село. Ми туди попали. Там побули, поформірували, і на Харьков. І в Харькові зайняли оброну, і ото отступили до [Решетилівського] району Харьковської області. І там мене оце поранило. В ногу, чи в руку. І попав я в госпіталь, а через сутки госпіталь в окружєніє попав. І нас двісті шіснадцять чоловік було ранених. Німці де льогко ранеті позабирали в плєн, а тяжолих бросили. Так наші... І восім чоловік там... Я у тридцять... У сємдесят третім годі їздив, писав туди – може документи які є, може. Нема ж документів! Вони кажуть: "Приїдете – дамо". Так я їздив. Кажуть: "Восім чоловік, ото, за больницею похоронені". Ну, дали мені виписку. Да. А в мене була справка, як я йшов [з дому].

Штамп був, а пєчаті не було. [Це в сорок втором в окруженіє попали]... Ото в госпиталі. В госпиталі попав. Так вони другу дали. Ну, я приїхав, а тут уже комісії не проходив, і так я оставивсь без нічого. А тоді [*нерозбірливо*] як Україна отділилася, начали усих потой... Я второй групи ін... На пенсію второй групи. Після пенсії дали втору групу. І я став воєнним уже! [*Сміється*].

[То німці] вони не забрали нас! Вони ж вибрали льогко ранетих, а тяжолих бросили! І нас село годувало! Перезімувалися. Напровесні... Не перезімувалися. Ми в сінтябрі попали, а зімою... Короче говоря, місяців через два. У нас був один був син полка, ротний, і був із Дніпропетровську, або за Дніпропетровським... Я забуваю... Петраковска. А він з Петраковки, цей Іван. У ногу ранетий, п'ята одбита. Іти ніяк, він на костилі. Так він цього, Шурка, написав йому пісьмо, і написав на конверті, як іти, по яких сьолах, до його додому – і хай жінка запряга корову в тачку й приїзжя по мене! І він пішов. Коли через неділю приїхала машина. Полуторка. Оказалось, шо його брат старший дома. Демобілізований, так і оставсь в колхозі. Да. І вони вдвох приїхали. А документ був у їх при німцях. На пядесят чоловік, шо можна забрать. А взяли нас тіки трьох Іванів! [*Сміється*]. Оце вони Дніпропетровськ, то Петропавловка, з Петраковки, а я з Запорожжя. Так я оце через міст, правим берегом іти. Коли – пропуска в мене нема. [*Нерозбірливо*] кажуть: "В лагєрь беруть! Тікай!" Поза ларьком. І я [*нерозбірливо*] і пішов.

[Коли пришов у Скельки]... [Це вже сорок третій був]... Да. Напровесні. І то в Василівку прийшов, тоді ж тут міст сплавляли. Ну, мене вхватили. Поліції. Кажу: "Зведіть мене у больницю, і я перев'язку зроблю". А тут дома ж, знакомі врачі. І нємка врачиха була. І немка прогнала поліціїв, бо пойняла, шо тут усі свої. І вона мені перев'язку здєлала, і оставила мене у болниці. Каже: "Пока втихне". А потом пішов я до тестя. В мене жінка василівська була. А на другий день із [меншим] братом вдвох пришли у Скельки. І так я остався в Скельки. А вже як виганяли німців, мене вже не брали [*нерозбірливо*].

[Німці] нічо. Не чиплялись. Та застав [їх порядки]! Творили шо хоч! [Німців в Скельках] не багато. А вообще комєнданти були. А войска не було тут. Войска не було. Комендатура була. Поліції пошти самі свої. [Не лютували]... Були парашутісти, випускали... У те... У плавню. А один вийшов до жінки, а вони [*нерозбірливо*] забрали їх. І він загинув. Так і їх. Одного повісили, а один як утік

десь, і чорт його, де він дівся. Десь пішов на Сєвер. А того, [Книша], повісили, за того, Бездєнєжного, Григорія. Він сам був з тисячу десятого году. Він з Канкриновки. Царкута. З Царкута. Комуніст був. Хароший дядько був. Ой, Боже, так... Та оце ж, за оце ж, за безпорядок! Уже наші! Уже наші, наші. Це вже наші повісили.

[Плавні хорошо помню]... У лесничестві робив... А це і кучерував, возив от Запорожья ото, з Камянки, директора возив! [Директор] лесничества був. Наркомліс. А директор був... Первий Іван... Як по батькові? Забув... О! Ти диви як! Другий був, Єлєєв Петро Потійович. [*Нерозбірливо*]. Оце Махінь, Махінько. Іван Федотович був, Махінько. А Дєлєєв був Петро Потійович. Так Дєлєєв був наркомліса, а цей лісгоспа. Лісгосп був менший. Цей збирав ліс. А той перерабатував. [*Сміється.*] Ну, а я їх возив тачанкою. [Ще] до войни! [Після війни]... Я вже там не робив. Я у тридцять сідьмом году, коли пішло сокращєніє, наркомліс якось анулюровали. А в лісгосп директор пішов десь туди, в обком. А я временно робив на угольном складі, возив дрова, в лесничество. Ну, повозив там місяці два. До весни, короче говоря. А весною пішов в село, це у колгосп, і так у колгоспі й робив.

Первий був колхоз імені "Красних партізан". Це вже я тобі не скажу, в яком [годі]. Їх було два. Первий був "Партізан", "Красних партзан", а другий "Запорожець". А тоді той "Запорожець" перейшов на мебельний. Виробляв меблі. Землю отдали цю. А тоді виник "Путіловець", "Красний путіловець". А тоді вже звели всі в кучу... [Той, шо один, називався]... Уже став "Зоря комунізму".

Комбайнером робив. Бо я трошки, бач, робив трошки в "Комунарі" по зборки комбайнів, та познакомився. Та як прийшов... А як я перейшов, бросив та перейшов, а вони мені документ виписали. А сюди прийшов в колхоз, висипав усі документи: "О! Так ти ще й комбайни знав! Строїв". – "Та було". О! МТС у Василівку, діректор приїхав: "Єсть, – кажуть, – тут один". Він документи провірив. З степу визвали. І каже: "Будеш комбайнером". Знайшли мені роботу. Так я був помошником.

[Це] в тридцять восьмому! Зразу первий год, зразу став робить. Я год ото... Короче, один сезон поробив, а на другий сезон я вже [сіяв], орав. Ми ж так: то комбайнером, кончилась робота – давай другу. І так я вже більш туди не пішов, вже там другі молодші. Да, спеціалісти вже були, вчилися на комбайни, пішли туди, а я там вже... Рядовим у колхозі був.

Я вже в дядька вивчився, в материного батька... Брата. Шить чоботи. А це кроїть уже навчився. Ще з малу. І в його то шив. А тоді перейшов, тут сапожник був. Так я в його, тоже шив, з третьої. А він носив краюуть, до другого. Та платив тому. А тоді я став:“ Шо ж ви платите? Я ж могу краять”. Тоді напополам. Стали ми напополам.

Корзини плів. А мебель – ні. Не робив мебель. Ну, варили ж лозу... Варили у баках. І [оцукрювали]. І гнули. Стулья. Поки ж обратся ж кора. Та отож мебельний цех, там він і є. Ну, він шо – стоїть. Нема чого. Тепер уже робили не з того, а з дерева, а дерева щась нема. Пропало, розійшлося, закрилось. Шо там у їх щас у мебельному – не знаю.

[Озера в плавнях були]... Та озера вже позабував. Озер багато було! От Дурний лиман, так називався. Там... Та всі позабував... Тому шо великий такий, болотяний дуже! Болотяний. Називали його Дурний лиман. Піскувате, озеро було, рибне. Тоді двоє – Мале і те, Велике. А чого воно так? Да. Затон був. І це все рибні такі були. Було рибу ловимо. Корзинкой накриваєм. Без дна виплитеш таку [*нерозбірливо*], як кругленьку... Як оце відро. І ото – раз! І в середині. Закриваєш в воді – а там і рибина попада. Саме луче ловить було. Тепер нема!

[Сітками не ловили]... Ятері були! Ятір, куль. Два крила. Ну, так це ж у рибаків тіки. А в таких не було. А ото ходили, корзинками ловили. [На вудочку, чи закидушку]... Було оце, було, да. Це на Кінській було, шо на закидушку. Натягаєш отаки [пліток], попоїв. Хехе!

Лодочки були мало. Одинакові. Маленькі такі. А тепер лодки здорові. А тоді називали каюки. Каюк. Три чоловіка, а як чотирі – так уже й важко. [*Сміється*]. [А оце великі, як рибальські, як у рибаків зараз]... Це вже лодка. Плоскодьонка. Рибалив. Я з рибколхоза на пєнсію пішов. Я з [1954-го року] пішов, лодки робив. Оті перві. А потом, коли [лєс] уже став, мене председетєль дав – два чоловіки було – так ми пішли до рибаків, і рибалить. А тоді лодки ото привозили з отого... З Херсонщини, звідтіля. Отако. І вже робили з моторами. І ото рибалив я. А потом як захворів, застудив сєдаліщні нєрви, в мене ноги оце по коліна мерзнуть. І січас! Я в носках оце. Буває, шо зімою в бурках і лягаю, і під одіяло в бурках.

Море затопили в [1955 – 1956-м годі]... [Сітки це появились]... Були в рибаків дуже рідко! Сітки. А в ятері. Ставлять, от, на тих, на протоках, де річужки. У озерах. Ятері ставляли, і ото там. А були

такі, шо... Воно ж ранше якось було при НЕПу, шо район продавав озера. А люди купляли. І ото нас гукають – йдіть ловіть. Корзинками ото, накривачками. Ці отдаси, тобі обратно. [Третій]. І ото до обід пів мішка наб'єш, упіймаєш. [*Сміється*]. [То в корзину за раз]... Було одну. Було як закриєш – і нема. А було і двоє-троє. На [пустой глаз], накриють, і всьо! Риби було в озерах повно! А було як висихає, так дохне скіки! Да! Та разна. Карасі, лин, щуки. Та лящики там. Всяка була риба. А щас немає.

[Оце як наловили риби] – сушили. Сушили, да. У печах сушили, в'ялили. Витопе в печі. Засуне. Вона там сохне. І засохне, а тоді чи борщ варе, із сухою рибою. Потрошить, вона розроблена, і сушить. Солили. Та! [Солили в бочках]... Та ранше якось шо ми не вміли даже й каптить. [*Сміється*]. То може й каптив. А ми посолили, солоної. [Не] каптили. Сушили.

[Птиці багато було]... Повно. Було на шо охотиться. Да, з ружжом. Як розрішається охота. Пішов, з десяток убив – і поніс додому. [Шо там на охоті, то вичиняли шкури]... здавали. [*Нерозбірливо*] приймали і з зайців, і з лисиць. От. Зайці, лисиці. [А так звірів]... Був один вовк. Ше в двадцять шостім годі вбили. Був один вовк. Так він, тут у нас молдавани вівці випасювали, як плавня була. Були, да, молодавани, були з Молдавії. [З вівцями]... Їхні собствєнні. Обикновенні. Цегельські вівці. Вобще, я якось завів, та годів два, чи шо, та я [вивів]. Пятеро воно було тут, та я... Та ні, не доїли! На мясо.

[А до того як залили море]... Оце, ми тепер золоте дно заллєте! Скіки тут спасали скот! Коров! [Ялівних] разних! Ну, вобщем, скоту! І свині, було кажний, і я. Зажинем туди, насипали соломи, і поклали їжу свиням. І оце вони тут, і оце в окрузі, вони віціля не одходять. І пасуться. Загородів не було близько. Одна соломка, де соломка. І оце так зімой, той, літом свині виращували. Телята там водять. В колхозі, череда – там же й жили, там і доїли, відтіля молоко возили. Та шо. То було золоте дно, чим оце! А риби було – отак!

Це вже ні. Тут уже і вода, [*нерозбірливо*], а риби нема. Тож було нерестове хазяйство там, возлє Канкриновки, де ото [*нерозбірливо*]. І вони там виращували малька, і випускали, о. І їм рибкомбінат оплачував. А тепер як при цій власті розділилися, ті виращують і продають. А ти як хочте. А сюда не пускають. Таке пішло, шо риби нема.

[Откуда сюди населилися Скельки]... Оце ж Попов перевіз. Полтавську губернія, містечко Решетилівка. Оце ж балакали, і колись дивилися у тому, в загсі, в тому банку... Ой, у музеї!.. Це в Попова... Так там були. А тепер не знаю, чи воно є. Там колись, ми групою ходили, так ото там находили, і читали, відкіля Скелька населилась. О... І Василівка, й Попова й Янчекрак. І ото до самої, того, Царкута. До Кінської. Оце його земля. Девяносто... Девяносто тисяч гектар землі. І аж до Оріхової. Під Михалівку! І отут же Токмак, Оріхово це!.. Оце його земля була.

[А як нас по-вуличному]... Були ми усі Грінченки. А мого діда хата була так на низу біля річки. Оце на горі це було Попово. Построяв батько під гору. А коли сім'я добавилася, так він доробив сюда. І зробив криву хату. І... Так один приїхав, пита: "Де тут живе сапожник? Він казав, в його така маленька, кривенька хатка". І стали ми Кривохатьки. [*Сміється*].

[Жили там ото, де зараз море]... В березі ото. Ой, вулиці було, неназвано було, ота Середянка, Басанька. Поняв? Басанька, Середянька... Ой, як же ж, казали?.. Собакарня вже наверху! А на низу як було... забув!

Ще [Попов] видав землю! І повиходили. А вже низ, останніх вже як ви... той, заселяли, заливали – тоді. А ми вже на горі були! Мій батько оце дворище купив... Це вже мати розказувала. Бо оцей дядько, шо жив... Як же його було?.. Спичка. Фамилія Спічка. [*Нерозбірливо*]. У Попова був главним чабаном. Ото на вівцях. І там він жив, і сини в його були, читирі сина – порозділяв. А баба тут жила із дочками. Дочки як пішли заміж, баба одна, дід забрав, хату продав. [*Сміється*].

Це ще до революції [цей двір]. І землі [було]. Сорок дві сотки. То тепер уже сорок дві сотки. Ну, не помню, як ранше назывались. Ага, туди, там ото межа... [Там не було дворів, не жили люди]... А тепер і там вулицю вирізали, он під гору! Так сюди немає, а туди. Тут же построїв один дядько, понад городами. О...

[В детсві в церкву ходили]... [Церква]... Її розібрали, стадіон ото в нас. Да, ото на стадіоні церква була. Камінна, здорова. Їх було дві. У... Як же його... Запорожжя, під Дніпро... під Правий берег туди. Чи той, до шистого посьолку. Вознесеновка була, село. Де Красна річка ота. Там було село. Так у їх була тіки кирпична, по одній строяла, а в нас кам'яна. В нас камянний кар'єр був... І з камня тесали, і біла стояла. А в їх в [1932-м] годі [*нерозбірливо*] як глянув –

така, як і в нас. А тіки шо з кирпичу. Коли оказалось там, отакі селяни кажуть – це одні. Це одні, шо в вас строїли. Вони в вас построїли, і в нас строїли. Ну, і в [1932-м] году дзвони зняли, а в [1933-му] зробили клуб, та пішли ми в клуб туди. Ше ж парубки були. Як заграв один гармоніст, воно як загуло. Вибігли, бросили й пішли. Так вони начали туди зерно сипать. А тоді розібрали. Я вже як прийшов з проізводства, у тридцять восьмом – то вже її не стало. Розібрали.

[Тут як камінь добували]... Кар'єр, да! Катакомби під, під землею. Од Маячки там. Ну, вони й позасипалися. Попро... Там де виходи, позасипалися. Оце ж, церкву робили, оце. А оце сюди, на оцей бік було, до берега – то при колхозі били в откриту. Це тут одкрито. [Для] колхоза нада – посилають, і одкриваєм, і б'єм камінь. То вапняк, короче говоря.

[Тут коло села були могили старі]... Та ну, [по степу] були. Ну, були Батрачка... Могила. Розкопане, як автобусом отут, як на Василівку їздить, збоку. Ну, більше нема. Такі були [*нерозбірливо*]. Тут порозорювали... Хтозна чого вона Батрачка. А це розкопано [*нерозбірливо*]. А ото край села, отут, дев'ятий квартал, село, де остановка – і тут могила. Ну, її хто-то обворував. Оце я чув от людей – от старих людей – шо оце вже, після революції. Кинулись коли іскать, розкопано, і ось, де стояла бочка, на читирі обруча, лежала бочка. Не стояла, а лежала. [*Нерозбірливо*] на землі на чотирі обруча було. Бочку забрали, і в'їхали. А хто – хтозна, хто. Видно такі, [шо знали]. А в Криму тоді ж, Крим [*нерозбірливо*] вони тут жили, тут вони й бродили.

[Ще відьми були по селі]... Були такі, шо коров портили. Були. Та шо я їх.. Оце сусідка отут жила, була така, шо [*нерозбірливо*] іспорте корову. Уже менше, менше молока дає. Та!.. А тошо їх дальше отуди далі ше одна була. А оті, шо лічили корови, оті дядьки, і жінки оті знали, і розказували, шо ота й ота портить уміють, а лічить не вміють.

От у мене вода. Пришла та сусідка. Я зняв воду. Витяг воду. Вона йде надгору, під горою корова пасеться. Біля річки так: "Ваню, налий мені води! Бо я йду корову доїть". – "Та там наберете". – "Та ні! Я до берега не буду йти". Чую ж, шо вона відьма. Ладно. Линув, пошти піввідра! Пішли доїть – молока немає. Тіки теляті. Шо робить? Пішов до діда. Мати каже: "Йди. Отдав молоко". Пішов до діда. Поніс рубля, кусок хліба. Він над хлібом шепче там, вороже. Отдав йому, він пішов у хату, вийшов. На три часті, нада шоб роз-

дав – сьогодні, завтра й післязавтрього. А хтозна. “А кому ти лив воду? Вєдьма!” [То діда звали того] Нечет Савка. Лічив. Скотину лічив. Дочка лічила. [Папуча Марія Савелівна]... [Це я ще хлопцем був]...

[Як малі були ще грали]... У м’яча грали. В гилки. Тепер футбол. А тоді м’яч гилили. У круга, в чотирьох кидали... М’яч? Ну, клочків набили туди, або вати. Шоб м’який був, не дуже твердий. Ото в м’яча, у круга грали. Отож круг, вчотирьох – той там, той там, той там. А ті поста... А один посередині. І бережеться, шоб не вдарив. Та було [і в карти грали]... тіки ж в дурака знали гра, та і все.

[А як підросли, то ходили вже на гулянки]... Ходили в клуб. Там грають. Потом сєльбуд був. Сєльські ходили [*нерозбірливо*]. Ну, в нас як одкрилось, так людей повно було. А тіки ж, їх тоді викидають, малишів, проганяють – ідіть додому. І там ігра гармонь, і танцюють, і співають. Разні пісні.

Щербина Петро Гаврилович, 1918 року народження, Щербина Надія Захарівна, 1924 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Надія Захарівна: [Я з 19]18-го... [Батько мій] Замула Захарко Кіндратович. [Батько зі Скельок]... Їх виселили... Замулів було багато в Скельках. Я не знаю, відкіля прізвище, от куда воно. Батько розказували, шо дід, це уже батько мій Захарко Кіндратович, Кіндратович. Так оцей десь вроде, так як не скелянський, а [*нерозбірливо*] чи де, оце от такове шось [*нерозбірливо*], шо померли батьки його чи як [*нерозбірливо*] батько.

А от, в мене батько тоже пошти молодий був, прийшов, як ото вже [*нерозбірливо*] ранили його, додому. Уже був, уже він жонатий був, хлопчик був, а нас ще не було. Мамка і батько жили. І оце посватались... І ніхто ні з ким не ходив, нічого, бо [*нерозбірливо*], а щас ходять-ходять і розходяться. Весілля було таке: тачанка, [*нерозбірливо*] і по селу. Співали пісні і січас я кой-коли чую співають [*нерозбірливо*]. [В нас весілля було, до церкви уже не ходили]... Їх вже не було.

---

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Н. Сурева (2 серпня 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

Мати розказувала як, як вони гроші торгували, оце ж ті як понаїжають [*нерозбірливо*] мати робила у Михайлівні. Ото церква і площа і понаїжають з усих стран [*нерозбірливо*] називались і торгували. І матері [*нерозбірливо*], зваре такий горшок борщу, у мисочку і по 5 копійок, 5 копійок, 10 копійок, а воно гаряче, а воно це зімой парує і то наторгує, і ото наторгує 6 рублів, купе сундук, ото машинку за 10 рублів. Отака була жизня. [*Нерозбірливо*] моя така багата була, отакий здоровий сундук [*нерозбірливо*]. А потом ми уже як стали робить одне за одним, так вона ото пів [*нерозбірливо*] і як пошиє фартушки, платічка, а одежа була така, матеріал був хороший. Ой, як тоді милувалися нами [*нерозбірливо*] двійнята були, і фартушки, і сама шила. Отакочки було жить. [*Нерозбірливо*] на машинкі шила.

[Бабу, діда своїх я] застала. Вони довго прожили [*нерозбірливо*] мамкини померли [*нерозбірливо*]. Вони на горі жили. На, на вулиці Шевченка чи 9-й, 10-й і вони. В них хтось украв корову і вони померли з голоду. А батьки мої, а батько мій, дід мій, ще самі як хазяйнували, він був [*нерозбірливо*], так він посадив [*нерозбірливо*] таки посадив десятину кавунів, виписав. Звідкіля він виписав? Чи вже [*нерозбірливо*] і називається “Зайчик” і він посадив їх. Так ви знаєте, скіко уродило? Оце кавунів, [*нерозбірливо*], а тоді ще й на весну. Отак. І він все це нарве цих кавунів і [*нерозбірливо*] положе їм, положе їм їсти, їжте, розвозив, по дворах розвозе і його назвали ото [*нерозбірливо*] кавуни “Зайчики” були і він тоже, “а у тих Зайців” – [прізвисько дали]... Вуличне прізвище [*нерозбірливо*]. Ото так. Скіко тоді було всього! [*Нерозбірливо*]. Це батько восени [*нерозбірливо*]. Давали [ще прізвиська]. У нас то Лисиці, то Зайці [*нерозбірливо*]. Ну, це ж зв’язаний був з лисицею чи хто його зна. Та вони ходили тут кругом, ті лисиці. Були, вовки. Я як у школу ходила, так убили вовка і нас водили. Я його бачила, вовка. Такий сірий, худий, довгий такий. Привозили і нас в школу водили. Більший [*нерозбірливо*], бачила і вовка я.

[І це хто як, на кого охотився, так і призвіська давали]... Ну, я не знаю, як вони тут. То Сичі, ось у нас [*нерозбірливо*], оце Жак. Оце там, ще якось, оце єсть таке. Ну, воно одійшло вже. Уже оце ми, уже мені не скажуть, шо Надька Зайчиха, а як той Надька Зайчишка, оце я буду Надька. Оце не [*нерозбірливо*], а сейчас уже ж, аби хто сказав Надька Зайця, то мені б аж полегшало. Я була. Звання то моє

таке було. А тепер ніхто не назива. Мене і сейчас усі називають Захаровна.

Я оце до колхозів трошки оце запомнила, самі хазяйнували. А шо я запомнила? Батько рано встає, запряга коней, а ми ще маленькі, нада [*нерозбірливо*] пшениці, в каждого своє, в каждого своє, все [*нерозбірливо*], сонце сходе, [*нерозбірливо*] гарбу привезти пшениці с колосками. Оце я помню. [*Нерозбірливо*] батько в нас був [*нерозбірливо*] так він нас вкладе спать і [*нерозбірливо*] помаленьку, ми спимо, а воно ще темно, розвиднілось, [*нерозбірливо*]. "Вставайте" [*нерозбірливо*], а то шо [*нерозбірливо*] батько кидає, гляди шоб колосочок не пропав. Оце я помню. Пам'ятаю [господарство]... Була в нас і корова, свиней ми пошти не держали, а держали птицю [*нерозбірливо*]. В нас у каждого [*нерозбірливо*] були [*нерозбірливо*], дуже хароше було. А [*нерозбірливо*] була, не було [*нерозбірливо*], січас більше роботи. Оце в мене там три [*нерозбірливо*] зараз [*нерозбірливо*] ніхто не заходив так.

А батько наш у [*нерозбірливо*], він з гражданської войни... В Карпатах його рука осталася. Оце, оце стріляли одне на одне у Карпаті, не було [*нерозбірливо*], а стріляли. І в нього попала пуля осюди, в руку та проскочила [*нерозбірливо*]. Одну вилічили руку, цю руку, а цю лічили, зараженіє, [*нерозбірливо*], а так він всю жизнь [*нерозбірливо*]. Оце як послали вчиться його, він був [*нерозбірливо*], а потом уже став [*нерозбірливо*]. І ото так він [*нерозбірливо*] німці [*нерозбірливо*] то ще назад год п'ятнадцять було. [Там в Карпатах з ким воював]... Одні оце стояли так, одні у плавні, а другі оце на горіщі, і стріляли одне на одного. Оце. Ні. Це у нас у [*нерозбірливо*]. Так оце, оце плавні [*нерозбірливо*], так там була Конка, річка, і ото там він [*нерозбірливо*] стріляли і ото так [*нерозбірливо*]. А скотина, нада вправляться, то з хати моя вискочить живенько, подає-подає та й в хату [*нерозбірливо*]. Хто кого там я вже це не помню, якісь "білі" були й "червоні", оце, ото інтерєсне таке [*нерозбірливо*]

Він за "червоних" був. [*Нерозбірливо*]. Так це батька нашого визивали [*нерозбірливо*] хотіли причепить. Це вже [*нерозбірливо*] так це вже я вже знаю, шо це він бригадір [*нерозбірливо*] там поїхав, поїхав [*нерозбірливо*]. А руку, а руку передали [*нерозбірливо*], така зроблена, отуто на [*нерозбірливо*] отак руку, як йде так [*нерозбірливо*] носив ту руку

А голод, [*нерозбірливо*] я у матері двойнята, двойнята. Це в мене ще сестра младша, вона в больниці, медик і це вона там, січас жи-

ва, я жива ще [*нерозбірливо*] так голодували. Помню це запомнила, шо каструльки [*нерозбірливо*] нам помагала. Ви знаєте оце, молоко, згущьоне там ще щось і кухня була там і таких діток, як я оце невеличка була, а помню [*нерозбірливо*] і нам там давали, так дуже нас [*нерозбірливо*], а там вчителька була [*нерозбірливо*].

Дуже любила нас і дуже просила нас за дитину, мати подивиться-подивиться [*нерозбірливо*], а вона як [*нерозбірливо*] хотіла за дитину взять, так вона було так нагодує. [*Нерозбірливо*]. Оце ми побільшали, а то [*нерозбірливо*] Америка помагала. Америка вона якось шоби такий страшний голод був і шо я хочу сказать вам, шо тоді не було, так як оце січас, тоді було лучє. Тоді ми оце на дворі [*нерозбірливо*], хати поодкривані, приходять ночю проситься на ніч [*нерозбірливо*] постеле, полягали, переспали, є шо, дасть їсти, нема – спасіба, пішли, а січас можна впускать?

Як колхози начіналися, так їх же ж, хазяїнів тіх туда повисилали, позабирали все чиє [*нерозбірливо*] не оставили, а діти, мати з голоду померла, а діти пооставалися. Так от, це вже поставили вони мене як я закончила 7 класів, а моя сестра поїхала вчиться, поступила у медицину ту, а я, в мене малярія началась. Така малярія, шо в мене отам де який, яка станція і мене відтіля вигрузили в вагон положили. Як не в [19]35-му, [19]36-му, отако, отак. А тоді, да, да [*нерозбірливо*], знаєш прийшли забирать, а батько наш [*нерозбірливо*] і коні, і там віялка була, і шо там у нас не було, поотдавали. А єсть такі, шо не давали.

Тоді хазяїна забирали, в тюрму посилали [*нерозбірливо*], а діти оставались, дітей багато. Тоді в каждій родині дітей багато [*нерозбірливо*]. Тоді дітей було багато [*нерозбірливо*] вони стали пухнуть з голоду, одкрили яслі, поставили мене воспітатількой [*нерозбірливо*] і оце я їм за батька й за мати, отаке є, таке. Більше, менше. [*Нерозбірливо*] я їх ото та получила [*нерозбірливо*] там дуже далеко, кусок хліба [*нерозбірливо*].

З восємнадцяті лєт [*нерозбірливо*] так [*нерозбірливо*] упала, розбила [*нерозбірливо*] чуть не перебила. Я тягну, а воно кричить. Я через все село в больницю його повела туди й назад. Ну, як його бросить? А я його за руку тягну в больницю, перев'язали, [*нерозбірливо*] я тоді ще була така неопитна. Може можна було його дужче [*нерозбірливо*], чи як-небудь, а то взяла за руку й тягну в больницю, а воно кричить, а воно кричить. Боже мій, яке там весілля було? [*Нерозбірливо*], а воно смеркло, діти понапиналися [*нерозбірливо*],

а прідсідатіль вискочив та він каже: “Та шо воно таке?! [*Нерозбірливо*]. Ану, марш отсюда! Шо ви не даєте нам работать?”, а вони: “Ми діти, ми діти [*нерозбірливо*], а ми боїмося самі”, [*нерозбірливо*], сидить охраняє їх [*нерозбірливо*], найшли, найшли куди іти. А як, а як я опоздала, з соседнего колхоза приїхали артісти якісь і музика і все. А мені шо? Мені сімнадцять [*нерозбірливо*], а вони виступають, співають, танцюють [*нерозбірливо*]. Ніч, смеркло, нада ж іти до дітей [*нерозбірливо*], їх немає [*нерозбірливо*] пішла додому і досі немає [*нерозбірливо*]. Визиває мене прєдсідатєль на утро: “Де ви були?”

Я вам розкажу. І тіки організовували [колхози], мені тоді ще год може було п’ятнадцять чи десять, як ото і зразу на низу, низ був там. Знаєте? Там, біля рибколхоза. [*Нерозбірливо*] там всігда фотографірували. І батька нашого, перве собраніє було, як собралися колхозом, вибрали на, послали його на ученія, він дуже красиво писав. От. Два класи закончив, а писав дуже харашо. Просто печатав. І його послали в Оріхів, в Оріхів. В Оріхові там, він і січас там, оце ж. Він закончив отлічно. І він пішки, на низу жили, в церкву [*нерозбірливо*] і весь обійде колхоз. Січас на машинах їх не побачиш, а він, ще не було лісапєдів, ми за лісапедів не знали нічого, от. А пішки, і виміря і до каждої ланки, оце ланка одна, оце друга, а то третя, а то четверта, оце шли ми оце полять. Оце кажде, на каждий день міряли [*нерозбірливо*] записували все, [*нерозбірливо*] на трудодень давали. Ото таке. Трудно жить було, но жили. Колхози. Були багато прідсідатєлів, одного, другого, третього

А як оце утворювали [колхоз] все звозили до кучі, хто скіко нажив, у того [*нерозбірливо*], у того плуг, в того там ще. Були. Тоді машин не було, а були воли і коні. Оце ми ним і обробляли. Оце так. Отак організовували. Розкулачували, хто дуже багато надбав же ж [*нерозбірливо*] пашуть, а потом прийшли, в його забирають, позабирали. А їх поодправляли на Соловки ті, де вони [*нерозбірливо*]. Це я помню харашо.

Їздили по під дворами не так як січас, на конях верхом: “На роботу! На роботу!” [*Нерозбірливо*]. Бутильок молока, огірок, цибулину. Дуже, дуже робили, ви знаєте, оце [*нерозбірливо*] не було [*нерозбірливо*] бригадір роздав наряд, роздали наряд і пішов [*нерозбірливо*]. Оце організовувалося так.

Петро Гаврилович: [Я з 1924-го року]... Батько мій був старий партизан [*нерозбірливо*]. Розстріляли його... Розстріляли, арешт

[*нерозбірливо*] були, хазяйнували, ну, а тоді як [*нерозбірливо*]. Я тоді був такий пацан, батько ж організував наш колхоз

[У війну]... Убили у нас у партизанів, [*нерозбірливо*], поховали на братській могилі. Я прийшов з фронту [*нерозбірливо*]. [На фронті тут] за Балками. Тут набирали. наші руські і забирали. Мене контузило, в мене приступи [*нерозбірливо*].

Надія Захарівна: У плавнях, дома ховали [*нерозбірливо*]. Оце облава це, в тумбочку залізе і на горіще залізе... В плавню і дома...

[Вчителя були] всі наєзні. З Терновки мене вчив, знаєте, [*нерозбірливо*]. Оце і война началася і він пішов з німцями у мирне врємя, з німцями, він знав як, коли война одкриється, все знав. І тіки заступив, його, йому нарадили його і поставили в Василівкі главним. Скіко людей [*нерозбірливо*], скіко, ой, не можна вам передать і переказать. А нас замітив, він нас учив і ми по сусідству і я ще у нього ночувала. А він приїжав, бороду пустив уже мирного врємя і його пізнала моя по його голосу. [Він з німцями поїхав до Румунії]... Так йому не можна оставаться, в нього така сума була, шо в його шо ви? Там кокарди такі, а скіко давав прикази розстрілювати. Оце, оце, [*нерозбірливо*] українка вийшла заміж за єврея і її єврея вбили [*нерозбірливо*] і вона вагітна була. Я [*нерозбірливо*] я не знаю [*нерозбірливо*]. Народився хлопчик і його розстріляли, хлопчика. [Євреїв було] не багато, ну, а були.

Петро Гаврилович: Отам, де [*нерозбірливо*] отам викопані траншеї були, ото як тракторна бригада [*нерозбірливо*], викопана траншея, і там в ту траншею возили тих євреїв туда, кидали отак [*нерозбірливо*] і загорнули їх. Де живий з них хто, ото там і поховали євреїв.

Надія Захарівна: Це така історія. [*Нерозбірливо*]. Оце ми вже, оце вже [*нерозбірливо*], а як по тілівізору показують [*нерозбірливо*]. Я пішки, в мене був хлопчик, шо 6 місяців як война началась, а война тут три годи чи четвертий год було. Я на руках його несла аж у Велику Білозірку пішки туди й назад. Оце ні йти, ні їхати, нічого, тіки на руках. А сама отака була і [*нерозбірливо*], бо німці. Гнали нас німці. Вакуація. Може ви бачили по тілівізору евакуїровали [*нерозбірливо*]. Хто кіньми, хто пішки і він з автоматом іде, німець. Гнали. Оце. А потом як привели сюди в Балки, як налетіли наші самольоти, і німці, і отако, отак, ну, як тіки хати не зачепе [*нерозбірливо*] і кида [*нерозбірливо*]. Страшне! [*Нерозбірливо*] шо пережили, так не нада. На перший день Паски погнали нас з коровами на

степ. Оце корови запрягли і на степ. Так я знаю, шо ми виїхали удвох чи втрьох, а ті люди не повиходили. Первий день Паски.

Після війни. [*Нерозбірливо*]. Робили. Да. І ще мене наградили спеціально за ці труди. Оце тут були у клубі збори, шо ми, шо ми на первий день паски [*нерозбірливо*] і ми корови бідні оті мучили і самі мучились. Ну, шо там балакать? Я правда шість год робила воспітатількою для дітей, ой, Боже-Боже [*нерозбірливо*].

Оце там озеро, оце там озеро, риби, риби. І щучки і оце мама з тим, з волоком з ким-небудь піде [*нерозбірливо*], риби повно. А така Конка [*нерозбірливо*] не було ж води, а там [*нерозбірливо*] такі, я вам не можу передать, а які рослини, разні [*нерозбірливо*] отакими букетами білими, скіко там птиці! Там не можна вам передать яка була в нас [*нерозбірливо*]! Пустили воду, а потом ні риби [*нерозбірливо*] оце і все. Дуже було харашо. Якби вернулося! Нема в хаті [*нерозбірливо*], а як було харашо!

[Хати були]... Окна [*нерозбірливо*] ставили, шоб дверима були осюди, це заход... Оце відтіля вітри такі, а тут сонце уже [*нерозбірливо*] у вікна. І так ставляли хату. Вікна були не на вході, тоді була, хата стояла отак, а це отак, а то отак, осюди на сонце було. [*Нерозбірливо*]. А січас оце як врізали [*нерозбірливо*], велика хата і кухня, так і то. Так ото тоді було не строяли так як оце січас, а тоді оце хату построяли і конюшня там і все, і скотина там, усе. І отак він зайшов, накрив і тоді викрадали, такі шо викрадали, кури і корови, і тоді було так. [*Нерозбірливо*]. Оце дуже мало. Оце ноччю йдеш пішки [*нерозбірливо*] прийшов той, устали ми з поїзда там ноччю і йдем пішки додому 12 кілометрів і ніхто мене, хоть хтось срізав [*нерозбірливо*] ану, де ти, куда, шо, показав. Тоді ні. Тоді пішки [*нерозбірливо*]. [Ходили до Попова пішки]... То [*нерозбірливо*], то за хлібом до Запорожжя ходили, от, часто,.. ви мабуть не одключили це, а я тоді не буду розказувать.

Тут одкрили кар’єр, камінь видобували, хто [*нерозбірливо*]. Як люди робили! Ви знаєте, [*нерозбірливо*] і оце так робили. Гроші давали і хароші гроші. Я получала, я робила [*нерозбірливо*], так оце вивезу камінь, а тоді вже 5 часов гудок додому і нас оставляли, оце после войни, город розбитий був, дома порозбивані були і [*нерозбірливо*] машини брали, такі намази! І оце ми всі загрузим [*нерозбірливо*] получаєм 700 рублів, 700–800, 600. От. І тіки-тіки вижила, було все таке дороге, шо [*нерозбірливо*] та після войни. А тоді раз і

перемініли гроші і коли пенсію я стала получать, пішла я туди, там же я одробила на кар'єрі, пішла на зарплату в мєстний кар'єр...

Петро Гаврилович: При Брежневі пожили трошки

Надія Захарівна: Хрущова і при Брежнєва, [*нерозбірливо*] після войни хліб був дешевший, а так ото [*нерозбірливо*]. Так після войни хліба було який хочеш, а булок тих! [*Нерозбірливо*]. Да. Пікарні пооткривали і дуже смачний [*нерозбірливо*] особєнно при Брежневі. То при Хрущові начиналося, ну, і при Брежневі тоже це. Дуже харашо. Це ідеш [*нерозбірливо*] фразне все біло, а то щас як поїхали [*нерозбірливо*].

І ще за школу вам розкажу. Сім класів, це середня школа. [*Нерозбірливо*] і отам над горою школа була. Як ми кончили ці сім класів [*нерозбірливо*]. Трибуну зробили і ми по очіріді виходили, розказувалися хто кім буде, хто каже: "Я буду в колгоспі стахановкою!" А та каже: "Я там врачом", а та, ну, словом багато пішло на вчителя, на врачі пішли [*нерозбірливо*].

Та в нас школа під боком була. Оце наша хата і школа [*нерозбірливо*] Було мабуть год дев'ять [*нерозбірливо*]. Пішли до школи. [*Нерозбірливо*]. Були такі разні діти, тому [*нерозбірливо*] з десяти, а тому вже дванадцять, а тому вісім, отакої збор був, підбирали шоб клас набрать. Оце [*нерозбірливо*]. Обикновєнні, хароші класи були, по тридцять [учнів].

Сірий Григорій Пимонович, 1918 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я з 19]18-го. Я тут родився, я тут і виріс. Всю жизнь. [Батько] Пимон Сидорович, мама Анна Якимовна, [дєвічья була] Гальченко. Ну, скелянська, ну! Я ж тут виріс, я ж тут народився. [Вони були з] 1891-го. [Обої]...

Діда... Мого батька... Григорій. [А отчєство] не знаю. Я був манюненький. В якому він годі вмер? Я був манюній. Батько дедушки Григорія було сорок год коли він вмер, в [19]18-м годі.

Дід Яким це вже другий, мені ні... мамин батько. Гальченко! [Отам в селі біля сельсовета Гальченко Андрій Якимович]... Та тож мій рідний брат. Він Гальченко, а я Сірий.

---

[1] Опитування провів В. Мільчев (2 серпня 2001 р.). Дешифрували аудіо-запис та створили транскрипт В. Ликова, Т. Молдавська.

Це був брат Андрій. Ще був... У Андрія була мама Настя, а папа мій. Настька – ми рідні. Вона Сіра. Дворідні брати, дворідні брати, рідні! [Це у нас Сірий фамилия. А по уличному]... Пимини. А як батька звать, Григорій значить Григори, Василій – значить Васили.

З [19]37-го году я помню. І по сьоднішній день. Ой, синок! Аби ти знав, що було в [19]33-ому году. Тут був кашмар. Забирали... І там що у стаканчику є пшоно чи шо і то забирали. Ти цього не знаєте? У мене папа був... Ось я тобі покажу. Полковник ад'ютант, у войну, войну у [19]45-му годі. Не погиб він. Служив він, і служив скрізь. Не одну армію, а дві – миколаївську і совєтську. [А в миколаївській він де воював у війну]... У Венгрії, в Германії. У первую, аякже!

[Батько за гражданську] розказував... Та, каже, два рази був. Оце як була Отєчєствєнна война... Оце вже як з німцем воювали. Уже по інвалідності дома був. До цього двадцять пять лєт до войни дома був. [*Нерозбірливо*] Тоді як совєтска власть завоювувалась, тоді він служив. Його в Руминії, город... Марущек... Там його ранили. Німець ранив. [Ще в ніколаєвську]... Бо він же був пулямьотчіком, на кручі сидів. А той із того, із терника, або з кустариників, цілив на його. Та попав оце, пуля попала, оце поки видно, по... По шкурі прошлася, і руку перебило. І він оце як, як вже у войну був, так був на том місті, де його ранило, і розказував полковник там... Ну, своєму начальнику, як він тут воював, як тут його ранили. Потом пішов у Венгрію, в Венгрію. Одного мадяра найшов такого, шо вони двадцять пять лєт не бачились. Він там на квартирі в їх стояв. Як ото свободне время, шо [*нерозбірливо*]. Так його пускали на квартірю. Поки ранили. [*Нерозбірливо*]. Узнав, як побачили. А [*нерозбірливо*] просили. Він трошки по-мадярському понімав. Він же там служив [*нерозбірливо*]. [А так батько не розказував]... Тоді не можна було й згадувать за Махна. То зразу!.. А тоді ні...

[А 1933-й год]... Та чо ж не помню! Ну, я ж жив тоді. В мене папа був – такий!.. Сам не з'їсть, а дітей накорме. [Нас дітей] семеро. Де шо візьме, всігда сам останеться так, а нам дасть. Ніхто [не вмер]! Й однії людини. В Скельки нас умерло больше тисячи чоловік. Больше тисячи! [Ховали] того на степу, того під кручею, той десь у плавні. Ну, де попало. Плавня то в нас хароша була. Риби було повно. Оце корзинкою підеш – наловиш отакої завбільшки. Плавні вагани! Або повна лохатка. Єлі-єлі допер. Каждий год! І зімой. Риба була. Так ми неспособні були її ловить. Ми негожі булим. Ходить ніяк

було. Це був створенний голод. Були там, і ударининки називали, які викачували хліб. Пийшли, найшли в тебе півчашки – ну, пшоно, або крупи там як є – забрали. Спеціально забирали крупу. Шоб у тебе нічого не було. Це робив Сталін, тошо дурний був. На Поповій всі закрама забиті були пшеницею. Год у город ми їздили по хліб. В Запорожжя. І ото ніч стоїмо в очєрєді, шоб взять нам по дві хлібини. По девяносто копійок хлібина була. Хароший хліб. А тут не було! І ото ми всігда з папашею їздили в город. Каждий день. Каждий тиждень! Читирі рази на ніч було. І ото батько було розділе, на всіх. Подає нам. Каждому отдєльно. І каждий свою хлібинку ріже і їсть. Потрошку. Не за раз, а потрошку. І так і пережили.

[І тоді понімали вже, шо то штучний голод]... Канєшно понімав. Понімав. Ну, ось, приїздя, примєрно, сусід наш. Найшли в мене, шо в банкі отак крупів. Забрали. Завтра обратно приходять. Обратно шукають. Ще десь найшли. Або картоплю таку, капусти скіки – забрали. І це шоб ми мерли.

Я знаю, шо [*нерозбірливо*]. Як вимирали люди... Сьолами... Все село – ні одного чоловіка немає, тільки хати. А то померли всі! Так отут під Оріховом, я села, канєшно, не помню... Це вже колхози були. У голод, в [19]33-м годі. От у нашім селі, прімером, жив... Ну, її сестра – тієї тьотки, шо... кілометра зо два, зо три од тебе живе... Сестра його... її. А чоловік був брегадіром. В колхозі. Це [19]35-м годі. Ти знаєш, каже, Марусю, шо – понеси, каже, Галі муки. Може, вони там голодні. І провідаєш. А часа два по полю. Вона ж узяла торбинку з мукой і пішла. Приходе у посьолочек, де вони жили, заходе. Зашла ж в хату до їх. А він сидить пухлий. Зять, сестри чоловік. А вона здорова тьотка прийшла – вони голоду не бачили. А ж, каже, Галя, там чи Катя, чи... А він каже: “Ти знаєш, шо із Галі одна нога осталась”. Така відповідь. Вона як глянула... На тій, [*нерозбірливо*] нога висить. А то з’їли, одна нога тіки осталась. Нє, ну, жінку з’їв. [А дітей не було]... Вона як глянула, та тікать з хати, а він за нею. Вона його як пригорнула, так він полетів, як віник. І втекла. Оце в [19]33-м годі було... Шо чоловік... Даже батьки їли дітей своїх. [*Нерозбірливо*]. Спеціально був зроблений голод. Спеціально.

У війну... Тут! Робив я в колхозі. Тут у Скельці жив. Був колхоз, при німцях! А зараз нема. Оце як приїде німець... Оце на Хоминій, ми збираєм урожай. Ну, обідаєм. Як приїхав німець цей комендант з Василівки... Ми сидимо в фуражах обідаємо, а він як ухватив [*нерозбірливо*]. [*Сміється*]. І каже: “Руський свиня, сів обідати – зни-

ми шапку". У нас тут був німець, комендант. Ми на роботу ходили. В колхозі. І тут в одній балкі там тік був, там нам їсти варили, там ми й робили. В обід – значить, сідають усі. Додолу прямо. І прямо долі їдять. Той лежачи їсть, той сидя їсть. Шо там наварили. Дивимось, на кряжу німці [*нерозбірливо*] комендант. І ото приїджає. Хто лежачий – бере пльотку, і пльоткою як упоре! Він каже: "Руська свиня!" А той сидя їсть. Того не б'є. А як у шапки – того поре. У головнім уборі їсть – обізатєльно ударе. А так... Да.

Я, синок, робив рядовим, куда пошлють. Пошлють туди убирать соняшник, іду туди убираю. Пошлють там ше шось – туди вбирали. Простим. Вся область боялась, німець, як приїде ця кучка, як дасть. Він по-руськи балакав. Ну, аякже? Це ж генерали, офіцери, в школу ходили ізучали. Як приїде у Василівку – тремтить усе, уся область, бо як приїде, так гай гуде. Їздив коньми на тачанке. З солдатом, товарищ його, чи шо, чи ізвощик, чи їздовий – я там знаю.

Плавні були посажені. Де ото, де їдеш у Скельки, до первого квартала [*нерозбірливо*]. Тут посадка йде. По городу. Де оце зразу Басаня в нас, там був степ. І туди аж до поперечного шляху, був баштан. Два сторожи були на баштані. Інваліди. Виселиця була на тому, на баштані, построїна. Хто вкраде кавун – значить, повішають. І ми загрібали зерно, пшеницю загрібали, з селянами. Це ж літо, жарко. Кавуни... Ну, посадка є. А рвать... Не можна вирвать, потому шо повісять, на баштані тіки можеш [*нерозбірливо*]. А шоб повісли кого – ні, цього не було. Лякали, лякали. Ну, шоб ми боялися. А чого не вішали? [Мабуть, то шо не крали]... Ну, [*нерозбірливо*], да. Так.

[В Скельках до війни євреї були]... Небагато. У нас нікого не вбили. У Василівки побили, у Запорожжі – це можна сказать, [*нерозбірливо*]. На октябрьську, в [19]42-м году, сорок тисяч пострілялли. В Запорожжі. Я, як началась война, завод наш евакуіровався. Ув Омськ. А я приїхав додому, до мами. І попав у армію. Я не бачив [як стріляли їх]! Так, но я знаю! У мене було багато євреїв знакомих у Запорожжі. Я у єврея на квартирі жив... Ні одного нема. Всіх вистреляв німець. Всіх. Поголовно. У тебе жінка єврейка, а ти сам руський... Значить, тебе не займають, а її... Або ти єврей, а вона руська. Значить, її не займають, а тебе розстріляють. А дітей... А як він єврей [*нерозбірливо*]. Отакі були. Сорок тисяч на Октябрьську в [19]42- году розстріляли.

Потом Якова [Лукича] розстріляли. Той, шо мене в школі вчив. Отут зразу біля сільсовєта там похоронений. Там на мраморних до-

сках надпісі. І книжку, десь є... Значить, він був оставлений красними войськами, совєтскими войсками. Шоб вони робили німцям врєд. Поліцаї, комендант, і так дальше, й так дальше. Я не знаю, чи вони це робили. В їх були такі старі партізани. Їм було уже годів по пiiсят два. І не вспіли німці зайти в Скельку, як уже німці знали, де хто чим робе. Не тільки сей год, а в тридцять год назад! Уже німцям хтось доложив. Зібрали вони всіх, усих. І сказали, шо єслі не видайте добровольно, значить будете жить в огорожі. А самі будем шукать. А єслі самі видайте – значить, будете жить тут. Тіки отмічаться, шо ти дома живеш, шо не їздиш. Ну, й забрали оце ж мого учителя. Потом забрали ще – я хоч і скажу фамилію, ти ж не знаєш. Кучерявий Радівон був, ето був партізан. Ану, рибо, йди, партізан! Значить, шо вони робили. Коли завойовувалась совєтска власть, вони були в банді. [Це за Кучерявого... він у банді... в плавнях]... У плавнях! Скеляни! Та хіба ж, знаю, старші мене. Батько мені розказував. Оце шо я знаю... Вони не випольняли оцього, шо їм поручено. А самі занімались своїм ділом. То був одежу познімав, в того ше шось. Там німця розстріляли. Колонії були тими. І оце все німцям доложили.

Оце да, Кучерявий. Це ж я за Кучерявого.А тіх я не знаю. Чи вони робили, чи ні. Отут, недавлеко од больниці, біля [*нерозбірливо*] там робили допроси. Якого числа? Кажится, на Октябирь. Я вже забувся. Кажись, на Октябирь. Ілі до Октябирськой. Оце я не буду брехать, я забувся. Значить, робили допрос, вони не знали, шо він партізане. Так Кучерявий Радивон і Білокрис [*нерозбірливо*] договорилися [*нерозбірливо*]. Тіки з машини вийдем, і [*нерозбірливо*]. А Льоньку, прєдсєдатєля колхоза, чи той, сільсовєта, і Новак з [*нерозбірливо*] решили тікать. Ну, їх взяли поки читирьох. А ше ж дев'ять остались. Ше ж п'ять остались. Ну, вийшов з машини Білокрись, став Яков... Яков [*нерозбірливо*]. А Кучерявий Родивон одного ухватив за патрони, так він полетів, аж ноги зверху. А цей, шо біля мотора стояв – як ухвате саблю! Отрубав йому голову. Оцього, Кучерявого. Він без голови біг, навєрно, метрів десять. А потом упав. А Новак пішов тікать. Вобщім, вони не вбили його. Тоді пішли других. Поїхали машиною. Других привезли. І цих викинули. Так шоб були, ото Кучерявий і Білокрись, шоб були убили хоч одного німця – нашого села не було б вобще. Так! Вистріляли б до ноги! Но була біда в тому, шо вони не вбили. А так би були степи.

[А у війну]... Я ж був партізан. Значить, так. [*Нерозбірливо*]. Яке число?.. Первого мая... Чи в апрелі. [*Нерозбірливо*]. Жив я на низу. Так низ... Приходять із плавні три чоловіка. [*Нерозбірливо*]. Вони в лісу жили. Значить, вони були своїми, дєсантніками. Краснознамьона дивізія Южного фронта. [*Нерозбірливо*]. А три прийшли, оте то, до нас в двір, побалакать [*нерозбірливо*]. Їм нада було помочник. Їх було сімнадцять чоловік. Шось мєжу собой не помирилися. Один пішов, в ту сторону, а партком [*нерозбірливо*]. А тоді кудись вони пішли, [*нерозбірливо*]. "І нікому не кажи. Бо німці зразу ж [*нерозбірливо*]. Розстріляють усих". Я був дві неділі. Чи три неділі був, в партизанськім отряді. Жили ми там у кущах. Я на часах стояв. Шоб німці не обнаружили. [*Нерозбірливо*]. Чую – голоса німецькі. А я ж учився трошки по-німецькому. [*Нерозбірливо*]. Кричать: "Швай! Швай! Швай!" Це вони на свиней так кажуть. А ми ж думаєм, шо це [*нерозбірливо*]. Я тоді до [*нерозбірливо*]. Кажу – Семенович його по батькові – кажу: "Я отаке й отаке чув". [*Нерозбірливо*]. Так він прийшов, постояв: "Да!" – каже. [*Нерозбірливо*]. Ми тоді розійшлися, розлізлися, хто куди". Голоса уже чуть. Ну, вже далі. Він тоже по, по бур'янах [*нерозбірливо*]. Німці тепер же ж прийшли до [*нерозбірливо*]. Подивились – вроді ж нема нічого. Хлопці забрали з собою. [*Нерозбірливо*]. Наші. [*Нерозбірливо*]. Катюші [*нерозбірливо*]. Вони той катьол перекинули – це вони. Кажуть, борщ тут варили, а потом почули шо ми. [*Нерозбірливо*]. Ну, побули трошки, і пішли. [*Нерозбірливо*] стоять. Один каже: "[*Нерозбірливо*]. Ось вони, – каже, – стоять, харашо". Читирі чоловіка. [*нерозбірливо*]. "Ти нас, – каже, – обнаружиш. Нас гранатами тут закидають, і всьо".

Потом я вийшов із плавні, забрали мене німці на окопи рить. Копать траншеї. Був я за Мєлітопольом. З Мєлітополя направили мене туди, як її, чи [*нерозбірливо*], чи шо воно таке. І поняв я, шо в мене шось з животом не ладилось. Значить, шо зробив я. Німці [*нерозбірливо*], і ягоди там засушені. Оце ж ми перемішали з ягодами овес, і насипали коням їсти. А ми ж голодні. Туди ж пішов і надзьобався, надзьобався. [*Нерозбірливо*]. Понятно? І мене от ухватило острий холіцистіт. Мені кажуть [*нерозбірливо*]. Негайно десять чоловік копать окопи. Ноччю. Шоб утром у нас готові були. З хутора Шевченка до Мєлітополя ото пішки йти. Там стояли, а ходили на роботу на [*нерозбірливо*]. Ну, я ж больний був, не мог піти. Отпустили мене додому. Вийшли ми із того, з Мєлітополя. З Мєлітополя

у Михайлівку. З Михайлівки стали виходить [*нерозбірливо*]. А там, на бумажкі, написано по-німецькі. Дивимось. Коли їде тачанка. І три [*нерозбірливо*] сидить. [*Нерозбірливо*]. Прийшли, показали бамашку. Подивися [*нерозбірливо*]. "Ну, скільки, – каже, – кілометрів вже осталось?" І ми з Михайлівки, поза Михайлівкою пішли, прямо на Орлянку. Пішли на Орлянка, стали доходить – обратно німець стоїть у посадку. Зразу нас задержав. Каже: "Не йдіть в посадку, – каже, – бо вас могут арестовать. Бо німці [*нерозбірливо*]. А йдіть кукурузками. Шоб вас ніхто не бачив. Шляхом тоже не йдіть. Отак кукурузкою, кукурузкою. І ви пройдите додому". [*Нерозбірливо*]. Кілометра півтора. Коли [*нерозбірливо*]. Це було третього... чи пітнадцятого... вісімнадцятого октября. Нас ето... Коли [освободили]?

Читирнадцятого [Запорожжє]. А нас пітнадцятого. Сюди стали в [Маячанську] балку входить, видно з гори – в нас німці. Ходят, повозки побросали, коні побросали, автомати побросали, і тікають же сюди на вали. Ми ж побачили, шо вони йдуть. Зайшли у кукрузку. Тіки заскочили. Коли тут снаряди начали [*нерозбірливо*]. "Ну, шо, бігти?" – "Та вони далеко ще от нас". – "Та! Повстрелюють же ж нас". [*Нерозбірливо*]. Добігли ми до вечора до рівчака, під Маячкою. Там був рівчак. А додому йти [*нерозбірливо*]. Ми рішили там у рівчаку пересидіть. Ну, на утро, тіки стало розвидьняться – уже видно [*нерозбірливо*]. Чуєм, там у Маячкі кричать: "Товариш лєйтєнант! Товариш лєйтєнант!" Це передавая. А ми ж у рівчаку сидимо. Ось він, значить, прідбігає до нас, каже: "Нізя! Ви розкриєте рівчак!" І опять [*нерозбірливо*] повен рівчак! [*нерозбірливо*]. А він каже: "Кого?" [*Нерозбірливо*]. Кричить: "Не нада! [*Нерозбірливо*]". Прийшов же той лєйтєнант [*нерозбірливо*]. "Відкіля?" Той каже: "Я з Скельки". Той каже: "Я ось з Маячки". Той каже: "А я аж з Михайлівки". "Ну, вилазі! Ідіть до мамки додому". Прийшли ми в Маячку. Там три кілометри, осьо Маячка. Коли дивимось – повна Маячка, залита войськами. Нашими! Ідем дальше. Коні єлі-єлі дохлі. Як граблі такі. Ну, готові вже. Собаки позапряжувані. Да, й собаками їздили. А німець тікає – отака техніка, отака зброя, отакі машини!.. А тіка от оцих, шо собаки запряжені. Ну, ми пішли. Побув я один день, дома.

Потім пішла облава... Наша. Пішла облава. Забрали нас в це село, сюди, до червоної школи. Та, де магазіни, там червона школа, може... Там нас забирали. Прийшли ми в [*нерозбірливо*] у Маяків-

ку. Вернули нас назад. [*Нерозбірливо*]. На другу ніч опять повезли. Тіки ні в Маячку, а аж у [*нерозбірливо*]. В [*нерозбірливо*] нас розприділили. В кого яка спеціальність воєнна. "В мене, – кажу – нема ніякої. Я учився в школі. В Запорожжі [*нерозбірливо*]. А потім був в армії [*нерозбірливо*]". [*Нерозбірливо*]. Дєло в том, шо в нас був завод воєнний. [*Нерозбірливо*]. В мене одна сота зрєнія всього. Девяносто девять нема. Поетому мене вернули назад. І я був дома до двадцять читвертого... чи двадцять сьомого октября дома я був. Потом направили мене у воєнкомат, у Василівку, у [ізбіратєльний] батальйон. Той, на комисиї пройде. Мені нада отстрочку получить. Пішли ми в Оріхову. В Оріхові сказали в гарнізоні: "Нєт у нас глазного врача". – "А де?" – "В Орлянкі [*нерозбірливо*]". Я аж туди ходив. Пришли, найшли ми в Орлянкі госпіталь воєнний. Там і врач був. Обслєдував нас. І каждому дав заключенiє, чи годний. Мені дали справку, шо негодний к служенію в строєвих войсках. Ну, я должен обратно до їх піти, на гарнізонну комісію обратно. [*Нерозбірливо*]. Пришли, нашли ми, пришли обратно. Зайшли, провірили вони нас. [*Нерозбірливо*] шо болить, може больні, абошо. Ну, [я не больний]. А просто як, осложнєніє в мене було. Провірили вони мене там. Назначили лєчєніє. Каже: "Негодний служить". Понятно? А полковнік сидить та каже: "[*Нерозбірливо*]. А мішки будеш носить? Ну, мішки носить, грузить?" Кажу: "Запроста". "Не будеш служить в строєвой службі". Дали мені справку, іти обратно назад в воєнкомат – негодний к строєвой службє". [*Нерозбірливо*]. Куди нада, туди беруть на роботу. Попав же в армію. На роботу. У Мєлітополь пішли. У Мєлітополі ми грузили зерно. На вагони. Стрибали на кришу. Потом місяць побули, поїхали у Западну Україну. В Западну Україну приїхали. Читирі місяці я на лєсорозработкі. Це дрова той... біля Карпатських гор. Читирі с проловиной місяці туди заготовляли дрова. Пиляли. Сосни високі-високі, такі двохметрові. І на машину нагружали. Потом відтіля ми поїхали у Польшу. З Польщі переїхали в Чехословакію. З Чехословакії поїхали...

Це вже в [19]45-м годі – поїхали на Монголію. В Монголії два місяці побули – одправили нас у Китай. Побули в Китаї читирі с половиной місяці. [*Нерозбірливо*]. Город Хань. Там стояли ми у японських казармах. Японця ж вигнали, японця ж нема. [*Нерозбірливо*]. І в [19]46-м году, второго июня прийшов я додому. В [19]46-м году і [строяв]. Жінка моя строяла. Я вже до неї в прийми прийшов. Це вже друга [жінка]. З двома дітьми я її взяв. За мене вона

була старша на сім год. А її два хлопчика, ті шо брав її з дітьми, померли... А як померли? Один у [*нерозбірливо*]. П'яний був. Отравився. А один у Ростові... Чи той. У Ростові. У Сібірі... Станція Саратов. Город Саратов. Той там тоже п'яний на мостовий ночував, його [*нерозбірливо*]. Дочка моя в Криму живе. Тоже онуки. Правнуки. То малі.

[Це в скількох странах був]... Німці шо... А от китайці вони з душою... Хароші люди... Ну, тіки неряшливі. Некультурний народ. Чого? Він забитий роботою. В нього ото штук сорок молодняка, худоби, і штук сємдеся, восємдесят, девяносто овец. Коней штук пять. Ну, там не коні, там віслюки називаються. [*Нерозбірливо*]. Пшеницю не їдять. [*Нерозбірливо*]. І ото так вони живуть дуже харашо. В сім'ї їх восімнадцять-двадцять душ. І самі хлопці. Дівчат мало. Я був на новий год, в Китаї там, якраз. Їхав я своїм конем, нада коня напоїть. Китайцям молов-молов я, відро шоб дали – вона не поніма. Ось він вийшов...

Хаджя. Хаджя називається. Водка по нашому. Я випив, а закусить нема чим. Я пальцями начав брать. А потом я ж... наша, переводчиця сидить – каже: "Так а почему у вас паличками кушають? А не ложкою?" А він каже: "А почему у вас ложкою кушають, а не паличкою?" Я каже [*нерозбірливо*]. "Нє, – каже, – то руський такий жадний, шо він до чашки приробив держак. А в нас, – каже, – отдєльно чашечка, отдєльно паличка". Ну, хай йому. Хай буде так. Перестав я ковтать. А потом питаю: "А почєму у ваших жєнщін такі маненькі ножки?" В їх отака ступня. Як нога. А ступня отака. Це переводчик розказує мені. Єслі він збрехав, то і я брешу. Значить, колись давно був в Китаї царь. Це ще до турка. Ще до восьмої комуністічєской партії це все було. Це давно вже було. Ну, може, годів триста, читириста назад. Так. От в одного, каже, царя, сбіжала жінка боса з другим чоловіком. Він, каже, так розсердився на женщін, шо іздав приказ – по всіх провінціях Китая заковивать женщін от семи лєт і до восімнадцяти. Оце як тіки сім год – приходе в сільсовєт, надіває черевички, дерев'яні, і замикає. І нога не росте. Так росте все, а нога, канєшно... А уже як прийшов Мао Дзедун к власті, тепер – тоді це все отмінили. А я ще застав, Китай, як оце вони ногами манюніми.

А як я у бендерів був! Стояли ми в Рогатинськом районі. Я поїхав туди спеціально по таке діло: собрать свєдєнья для фронта. В наш штаб. Скіки який район виповнив для армії, там зерна, бура-

ків... Продовольствія. Сіна там... Оце в мене така була задача, як я поїхав туди. Ну, заходю отуди в кантору, до них. Сидить один лєйтєнант, младший. І бугалтер. Кажу, мені отак і отак, каже, прислали – Молчанов. Це наш був начальник штаба. Шоб ви дали свєдєнія мені – скіки чого виповнилось. "Січас, – каже, – ось книжка, бери і виписуй. Тут, – каже, – на каждом листочку написано, скіки чого, тон, скіки за місяць, скіки за два місяці. Там все, – каже, – в книжкі". Начав мені помагать, ото свєдєнія збирать. [*Нерозбірливо*] "В карман?" – каже. Кажу: "Шоферу". [*Нерозбірливо*]. "Шо, – кажу, – [не] вигнали. І накормлені, і переспали харашо". Кажу: "Запросто. Я, – кажу, – гляну на дом, і спросю: можна поселіться на квартіру. Оце ми сидім і балакаєм. Коди якась женщіна: "Ось давай підем у цю хату". Заїхали в хату. Сіли. І слова не сказали. Як думали [*нерозбірливо*]: "Пожалуйста". [*Нерозбірливо*] шо воєнні. Вони зразу хлібину хліба, глечик молока – їж скіки хоч.

Сидимо ми так, вечеряєм. Заходе три чоловіка. Один лійтінант, один капітан, і один старшина. У нашій руській формі. Ну, ми ж пам'ятаєм, шо то бендери. Прийшли, до мене, так на плече: "Солдат, – каже, – нам не нада!" До шохвера – тоже нам не нада. [*Нерозбірливо*]. Охвицера вони могуть шо-небуть [випитать] – де яка часть там находиться, де яке шо. Ну, солдат зна тіки те, де шо його посилають. Більш нічо не знає. Солдата не касається. Один каже – старшина – каже: "[Заберіть в його автомат]". Каже: "Не нада автомата брать. Його завтра розстріляють. Не нада". Обернулись і пішли! А хазяїн тоді каже: "Знаєш, хто це був? Знаєте хто?" – каже. – "Та откуда знаєм..."

Це другий епізод. Це вже воєнний. Служив я в армії за Мелітопольом. В робочім батальйоні. Нагружали ми большинство снаряди. Це як Крим освобождали. Там були в нас склади з боєприпасами. З кілометер оце. Таки пунктирь, пунктирь, пунктирь такий. Металолом воно порозкладувано між цими ящиками. І оце ми грузим. День і ноч. Як немає поїзда, поїздов – значить, тоді ми отдихаєм. Як тіки пришли ноччю вагони – обізатєльно наш батальйон, увесь, іде на погрузку. Ну, загрузить вагони снарядами! І повезли, на Крим. Ну, вони трохи побули. З місяць, може. І у нас був один старшина. Розжадуваний. За шо? Дуже бабник був великий. Оце як тіки змінився – і до бабів. Ну, у самоволку. І його розжалували. Ну, його розжалували по погонах то, ну, в нього образованіє, по образованію то старшина. Так [*нерозбірливо*] у нас був такий. Оце ставе тебе

ноччю у наряд, охранять. А тоді ж ходе ноччю, провіря, як ти – стоїш на посту, чи може спиш. Прийде – ти спиш. Значить, тихенько витяг з отвору, в карман заховав і пішов. А через два часа приходе ж провіряє обратно. І троє суток ареста. За те, шо ти спиш. Так оцей старшина розжалуваний, сказав, сказав йому раз: "Товаришу, – каже, – капітане. Ви неправильно робите". – "Почему?" – "Чоловік, – каже, – цілий день трудився. І снаряди грузив. [*Нерозбірливо*]. Він должен отдихнуть". Каже: "Не попадайся!" А старшина каже: "Товариш капітан! І мені не попадайтесь!" А старшина каже: "Товариш капітан! І мені не попадайтесь!" На другий день старшина найшов вінтовки, з роботи. Ішли ми з роботи... І на шляху [*нерозбірливо*]. У нас у каждого була німецька вінтовка. В каждого! Це як в Китаї я був, в мене там була ручка. А тут – в каждого була вінтовка німецька. І оцей старшина найшов, вінтовку. Пробує затвори – не [*нерозбірливо*]. Ну, должен буть другий затвори. Не то, шо в тебе на вінтовкі, а другий. Тоді витяг оцей затвор – з тії вінтовки, шо його, і заховав! А оцей, шо найшов – поставив. Той тіки приходе ж на вечерю, з роботи – попадає начальник. [*Нерозбірливо*]. Ну, затвор-то з винтовки був той, шо він найшов. Не той затвор, шо з вінтовки, а той шо найшов. Прийшов капітан на [*нерозбірливо*]. "Старшина! [*нерозбірливо*]. Де затвор з вінтовки?.."

В ліску так була яма. Ліс кругом там. Ну, логвина така була. І полно листя. Це в декабрі місяці було. Він в оте листя зарився, і висидів. Бендеровці побігали кругом того, кругом ями тієї – їх нема. Ну, шо ж... Він тоді як стемнішало, він тоді тихесенько виліз, і пішов, ліском. Шоб вийти з ліска. І вже як вийшов він із ліса, з оцього чагарника, в село. У хаті світиться. Уже двінадцять часов ночі. А зімнього врем'я, це дікабирь місяць, це двінадцять часов порячно врем'я. Він пішов прямо до вікна: "Пане добродію! Одчініть! Я от Совєтів утік! От Совєтів утік. Одчини, брате". Він одкрива, заходе. Чоловік голий. [*Нерозбірливо*]. "[*Нерозбірливо*]. Оце. – каже, – добираюсь до ось сюда. До наших братів. Шо ж, – каже. – Мене розділи, посадили. І я втік". Він дивиться, дивиться. А голий чоловік. Дав йому штани, бе-у, воєнні, дав йому рубашку, бе-у, воєнну. [*Нерозбірливо*]. Короче говоря... Кухвайку дав йому. Одів. Потом вивів на вулицю. Отож з хати вивів. І каже: "Оцією тропинкою не йди. Бо ти, – каже, – попадаш на погрянотряд... На совєтскій. Там тебе задержуть обратно. Іди, – каже, – отією тропинкою. Прямо, – каже, – в лісок попадеш. Там, – каже, – наші хлопці тебе стрінуть". Він же

не пішов тим шо він казав, тропинко... А пішов сюди на погрянотряд!

Откуда ідуть [*нерозбірливо*]. Тут з ліску. Тут же погрянотряд. Пішов. Прийшов до погрянотряда – а йому ж погрянотряд і нужен. На посту стоїть часовой. "Стой! Кто ідьот?" Каже: "Свої". – "Пароль". А він пароль не знає. [*Нерозбірливо*]. "Ложись! Бо стрілять буду". Ні пароля нема, каже свій. "Ложись!" Він дав вистрєл. Жде, караульний начальнік должен прийти. Оцей старшина, шо в його був. Год тому назад в одной часті служили, двадцать второй, а він командір роти, оцей же ж, капітн. Приходе старшина. "Ану, подимайся!" Він став підійматься, та каже: "Товариш старшина! Це не ти?" Каже: "Я. А це не ви, товариш капітан?" Каже: "Я! Так а як це воно получилось?" Каже: "Ідьомте за мною, товариш капітан. До командіра батальйона погранотряда". Пішли до майора. Він долажує, майору:" Оце, – каже, – мій бивший капітан роти. Ну, розкажи, як, шо, до чого". Ну, він став розказувать, як у плєн попав. Так йому привезли, через два часа, з города [*нерозбірливо*]. Привезли й рубашку, й брюки, сапоги, погони. Всьо полностью оділи. Він начальнику штаба позвонив. Ото так. Було таке діло.

Потом друге діло! Як же ж [*нерозбірливо*]. Отут єсть, біля Мєлітополя, Молочная рєка. Може, ти чув. Ну, одного разу, тоже в воєнне время. Іде салдат понад берегом. Дивиться – женщіна. Лежить – п'яна. Плаття на ній задране, у грязюкі вся, вимарана. Він прийшов, подивився на неї. Сніма шинель. Сніма катєлок. Пішов, набрав води, обмив їй сраку, шинелькою витер. А гєнєрал сидить з своєю женою на балконі, гулюють. Це дньом було діло. Та каже – того гєнєрала будь звать Вася. Вася. Та каже жінка до генерала: "Вася. Какой ваш брат дурной". Він мовчить, ні слова не каже. "Лежить, – каже, – женщіна, грязна. Не полінився, – каже, – котілок води принести, обмить, і начинать з нею [*нерозбірливо*]". Мовчить гєнєрал! Ні слова ні каже! Поки той кончив, як кажуть, потім бере грязюку... Ні, води найбрав пішов. Бере жменями грязь, і заляпує. "Вася! А шо он дєлаєт?" – "Какая интєрєсна! Какую принимал, такую и здал".

[А в 1947-му годі]... А-а... Я вже дома був. Я вже в [19]47-ом годі вже дома був. Голодовка була, неурожай. Неурожай. Ніхто не вмер. Всі работали. В кожного работа була. Хліба не було. Получали пайок – привозили із Запорожжя. [В плавні тоже]...

[В школу ходив] в Скельках! Восєм [класів]... Так у нас, коли я вчився в школі, у нас був єврей один у школі, в Запорожжі. Оце преподають французський язик... Йому два місяці позаніматься, єврею... А я буду п'ять год учится і не змогу. А то, шо я не єврей. Корєнь язика любой національності, нада шукать у єврейському язику. Кажде слово з єврейського язика – є до нього іностранним язиком. Йому... Оце єврей [*нерозбірливо*] оце він [*Нерозбірливо*]. І руську буде понімать. Отак єврей понімає іностранний язик. Бо корінь слова один. Поетому йому вдається льогко ізучать іностранний язик. А як те получилося, шо єврейський язик остався? Ну, смешеніє язика проізошло, двох великих міністрів. [*Нерозбірливо*]. Тоді, як строїли Вавілонську башню, був... Так назився [*нерозбірливо*], по імені. Ну, учьоний человек, [*нерозбірливо*]. Він захотів построїть башню, висотою до небес... Єво язик був весь перейшов на разні національності. А другий був шо современнік Невроди – сєвєр. [*Нерозбірливо*]. Язик Невєра не помінявся. Так він і остався древнєєврейський. Поетому у нас єсть єврейський язик і іностранний.

[Тут у німців колонії були. Вони до війни були... Як війна почалась] часть повисилали. Жили мирні люди. Нікого вони не... [Біля Скельок були німецькі села]... Та я їх не знаю. Не помню, як вони назививались. Це вже давно було діло. Забув. От, в армії, де я був, [...кольд... це в Криму]... там багато єврейських колоній. При німцях жили. Німці їх не займали. Вони переводчиками... У мене була одна єврейка... єврейка... німкеня. Разом зі мною була на квартирі у єврейкі. Ерна звать. Вона в медичнім інституті училась. [Це моя дівчина була]... Писала мені пісьма сюди, у Скельку. Як я виїхав уже із Запорожжя. Вона писала мені пісьма зі станції Розовка. На станції Розовка вона жила. Їх зіслали. Не знаю, де вона?.. Євреї її не любили? Сміялися. Мені вона хароша була. [*Нерозбірливо*]. Ой, дівчина була! А як вона познакомила зі своєї подругою мене... Каже, надінеш галстук, поверх жакета. Станеш на вокзалі, в Запорожжі, біля дверей. Вона буде іти і побачить. Це був условний знак – галстук поверх жакета. І в очках. Прислала вона...

[А це сам переписував]... Ну, а якже, всьо! Це я був молодесеньким. Це був маненький. Це яку мені було восемнадцять год. Тоді все викидали, палили, унічтожали. А в мене книжка була. Понятно? [Переписував] з книги! Там написано все. Тільки з книг! Це я писав год. І на роботу ходив, і писав. І я вірю [в Бога] і зразу вірив.

[А двадцяті, тридцяті почалось... за віру гоняли]... Гоняли. А що зразу робиться, ці комуністи, ці руководителі приклонялись под власть. Де ворог показує зуби, а я приклоняюсь. [*Нерозбірливо*]. Бог создав человека на свете свободним. Хочеш верь, хочеш ні, як хочеш. А ці ж наші прихлібателі – вони нас з ума зводять. Точно так як Адама і Єву [врєдний] звєрь іскусив.

У мене книг, синок, які душа в тебе жилає – в мене є. То історія віри. А тій книги нема, що тоді переписав. Я її десь достав в [19]47-ому годі. Я можу і сам шось писать. Ні граму [не придумано], ото як там написано, так є. Я читаю каждий день. Це історія Нового і Старого Завєту. А це вже друга історія. Це вже друга. Це той... Як апостоли проповідували віру Хрестову дві тисячу лет назад.

Рівно год [переписував], каждий день, і на роботу ходив. А ета я сам писав. [Як переписував] мені двадцять восем, двадцять дев'ять, може тридцять. После війни. Подивись, потоп... Пожалуйста, все можна подивитись. Закон Божий, [19]17-го года.

[І її переписав]... прочитай... "Молитва Господняя [нерозбірливо]. Общая для всех христиан молитва. Молітва Господняя, которой научил Господь своіх апостолов. Которие они передали всем верующім. Она читается так: Отчє наш іже єсі на нєбєсах, да [святітьса імя] твоє. Будет царствие твое, да будет воля твоя. Яко на землі і на небесі. Хлєб наш насушний дажд нам днєсть. Дай нам хлєб наш насущний і прості нам долгі наши, яко же і ми прощам дольжникам нашим. Не ввєді нас во іскушеніє, но ізбавь нас от лукавого. Яко будет царствие твоє і слава. Вовєкі. Амінь".

Молитись можна вєздє, синок. Кажу, ну, скрізь можна молитись. Оце вздумав, і молись. Сам про себе молись. В [19]58-ому годі я цю книжку написав. Я оце в його взяв Закон божий і переписав. Ну, його вже нема давно. Вмер вже, а книжка є. А шо, погано переписав?

Прочитай ще одну страничку. "Крєпко употребляємоє церковью для того, чтоби покаявшийся грешник мог освободится от своіх грєховних привичек. Если грєхі покаявшегося грєшіика не тяжкі, но все таки нє скоро могут бить оставлєни, в таком случає духовноє ісповеданіє и разрешеніє грешника даєт єму канон или нравственноє правило, и совет как єму удобнєє побєдить в себе привичку ко греху и как лучше преуспевать в нравственной жизни. Такой канон должен быть примєньон к свойству грехов и нравствєнному состоянію грєшника. Так, напримєр человеку невоздєржанному сласто-

любівому назначаєтся каноном пост и воздержаніє, чєловєку скупому и жадному раздояніє мілостини, человеку рассєянному и гоняющемуся за мірскімі удовольствіямі частоє хожденіє во храм божий, чтєніє святого пісанія, усілєнная домашняя моліствa и прочіє”.

Надо, щоб ми друг-друга любили. Тобі надо, мені надо, щоб ми друг-друга любили.

«Протоірєй Владіславскій. Уроки по классу Закона божія. Составлєнний во вновь утверждьонной праграмме для учєніков чєтвьортого и пятого классов гімназіі. Катехізіческоє учение Православной церкви Христовой. Издание двадцать второе. Издание товарищества Ве. Ве. Пульман. Посреднік братья Салаєви. Москва, Петроград тисяча дев’ятсот сємнадцатий год. Семнадцатого года книжка. Москва, тіпографія товаріщества Рябушинських, Страстной бульвар, Путев переулок, тисяча дев’ятсот сємнадцатий. Оце на задній сторінці я дивлюсь у вас написано “Мама померла двадцять першого, шостого, вісімдесят дев’ятого.

[Каждий по вєрє] должен разуметь мир духовний. К которому прінадлежат ангели. Ангели существа духовние, духовниє. Одарєнниє умом. Волєй і могуществом, могуществом превосходниє чєловєка, Они окружают престол божий, і [нерозбірливо] взивают друг к другу. Свят, свят, свят, Господь [нерозбірливо]. Возвєщают людям волю Божью. В Вєтхом Завєтє Аврааму, Іакову і прочим. А в Новом Присвятой Дєвє Марии [нерозбірливо] і прочим. Возносят молітви наши к престолу Божьєму. І ходатайствуют за нас пред Богом, а над грєшниками ісполнют грозное определение Божьє. Над грешниками...” “А над грєшнікамі...”

[В церкву ходиш] дуже рєдко. Якшо раз в год чи два... То не важно! Ліш би ти понімав смисл учения, смисл учения. Та оце ж я сам робив і книжку і писав, усе сам... Це ше в [19]58-ом году я робив. Коли я вже став понімать, то я вже читав ці книжки, релігії. Я можу сам писать книги, сам! Любиє книги можу писать, на основанії Священного пісанія. Любиє книги можу писать! Сам! За Папа Римського, за всіх. Папу Римського тож і нагадав, ти ж не понімаєш?

Хорошо, я скажу тобі. Одним словом. Значить, коли Ісус Христос був на землі, він скоро прийде, ну, [*нерозбірливо*] года. Ось скоро вже прийде судить усіх. Оцей Папа Римський... Тоді було п’ять патріархів, константинопольський, там, візантійський, антіохійський, римський і так далі. Вони були ровноправні. А Папа Римський схотів так схотів, щоб йому подчинялася вся всєлєнськая церков.

Понятно? Захотів, щоб йому подчинялась. І пішов розкол. Так, примєрно в тисяча п'ятсот тридцятому годі. В тисяча п'ятсот тридцятому годі. Папа Римський хотів, щоб йому подчинялись всі, Вселенський Собор йому підчинявся, тоді пішов розкол. Поняв?

[В селі були чорнокнижці]... Були! Були! Давно вже були. Я тобі скажу одним словом, оце ти не понімаєш Священного писанія, я тобі начну казать, а ти не вір мені, [не] повіриш, що я тобі кажу. Церкву шоб ти бросив, ше шо шоб ти бросив. Оце тіки шо я буду казать, пиши що я буду казать, о це ти повіруй мені і за мной зафіксировав оце все. Мені не нравиться єдинствене, що вони противники всього, всього существующего писанія. Вони не понімають цього. Понімаєш, не понімають! Вони читають, а не понімають. Ось тут написано, гласу Господнєго. То такі були... Гласу Господнєго... Ми так не будем я тобі так скажу, коли Ісус Христос народився від Духа Святого, а ця ж Дєва Марія вона була єврейка, у ній чоловіка не було. Нікого не було. Ангел їй явився і каже: "Ти должна родити младєнца". А вона і каже: "Как я можу народити, кода я мужа не імєю?" Він каже: "Господь найдьот тєбє і силою своєю освітить тебе. Народиш ти сина і наречеш його Ісус". Ісус Христос місія, ето бил істінний чєловєк і істінний Бог. Он з'явився во плоті чєловєка, істинний Бог. Поняв?

Я тобі розкажу всьо! Очень просто. Єслі перевести слово д'явол, на руський язик, то буде написано – клєвєтнік. Брехун. Тепер. А шо таке сатана? Сатана, єслі його перевести на наш руський язик, це з німецького слова, обозначa "клєвєтнік", протівнік. Оце ж таке. [*Нерозбірливо*]. Шо сатана, шо д'явол – це одинаково. А вже остальні ангели – вони називаються бєсами. Міченими. От того й слово пішло. Так от, оці бєси живуть в нашім воздухі. Чєловєк його удихає як воздух в себе. І єслі, от, примєрно, він, або ти, або я задумає шонебуть украсти – оце він тобі внушає у мисль, д'явол. Він уходе в тебе в середину, як воздух, і тобі підсказує, шоб ти вкрав, чи обідив. Живуть вони в вуздухі. Міліони! Їх коло міліону. Називаються вони бєсами. Потом, може ти чув, лєтаючі тарєлки? Ну, оце якби ти почитав. В мене книжечка є. Як во врем'я войни, один тот, американський генерал, льотчик, натрапив на об'єкт. За городом Лос-Анжелесом. І вистрелив двєсті підісят снарядов по об'єкту. Оце було НЛО. Считається, літаюча тарєлка. І совєтскіє войска наблюдали тоже. Ну, опрєдилили, шо ето якесь-то урага учєнія.

Єто єсть нечистий бєс. [Які в тарєлкі літають]... Значить шо – він сам себе привращає в машину. Сідають ангели в неї. Бєси, менші вже за його, і він їх везе. Там фактічєскі нема нічо. Ніякої тарілки, нічого. Елєктріческим током він поражає живих на землі. Я тобі казав, шо він находе на чоловіка, воздух. Ето безплодное существо. Ефір. Он так созданий, так тонко созданий, ефір. Його не можна опреділить. І його є голова, й руки, ноги, й волоси, глаза – всьо в його є. Но тіки єфірне.

Кой-яких знаю [таких людей]... У нас був тут – лічно в нас дома. Тіки не тут, а там, на читирнадцятім. І [*нерозбірливо*] корова. І я ж пацан, мені ж нада пасти корову. І оце як везу, тоже ж, жену додому вже, вечером, обізательно тьотка [Гільчіха] гляне, дивиться отак, куда йдеш. Вона відьма. Дивиться, шоб їй іспортить. Пришла є корова додому, я прив'язав. Мама взяла циберку, пішла здоїла. Надоїла більше як півцеберки молока. Тіки не молоко, а кров. Вмісто молока кров. А напротів жила тьотка Дунька. Напротів нас. Та приходе до папаші та й каже: "Те!" Папаша каже: "Ти знає, – каже, – Дуня – оця, називав по-батькові, – каже, – оце купив, – каже – корову, а Галька – каже, здоїла, – це мати моя – здоїла, та півцеберки крові. Шо це, хто це міг, – каже, – таку подлость зробить? Та каже: "Знаш, вона сама, – каже, – прийде. Налий у сковороду, – каже, – оції крові, шо Галька здоїла, підкладай в плиту дров. І хай молоко оце стоїть в сковородкі, кипить. Вона сама прийде". А батько ж ото топе плиту, [*нерозбірливо*] пече, і він її спече! І вона не видержала, прибігла: "Продайте молока". – "Та в вас же ж корова є. Як же, нашо воно вам нужне?" – "Ну, ну, дайте свого молока. Ну, мені хочеться вашого молока". "Та корова спортилась", – мама каже. "Ну, дай мені хоч кружечку". Їй нада молока попить. Бо воно їй пече. Так шо вона знала трошки магії.

І людям може зробить [гадость]... А людям, таких у нас нм було. Я не помню таких, шоб людям робила пакость. Ето все нечистий бєс робе. Поетому в Біблії сказано царю Саулу, шоб він не держав в своїй страні ніяких старовєрів, ніяких волшебніків, ніяких екстрасенсов. Екстрасенс тоже, той же самий волшебнік. Тіки той, екстрасенс під другим видом. Ето всьо види чорной магії. І їх можна розділить на несколько отдєлов. І каждий отдєл має своє особоє отношеніє. Як от взять матєматіку... Ну, от слово "матєматіка" – шо це таке? Ну, я знаю, шо це наука, так, а які предмети входять туди?.. Понятно! Мені вже понятно. Так оце так само і магія. Вона розпри-

діляється на нєсколько видов, ну, значєніє її одно і то же. Вольно її...

Єсть бєла магія. Є й бєла. Но корні в неї одні. Бєла чим од всєх отлічається? Ти ж волшебством одробляєш. От тобі примєр... Чи тобі поробив хто-то, шо ти там болієш чи там дальше... А сам... Ти прийшов вилечіться до мене. Я знаю, хто тобі це зробив. Я умоляю беса, шоб одпустило. І он моментально, по моїй просьбі уходить із тебе... Це бєла магія.

[Чи бачив бєса в жизні]... Господь не дозволяє йому прикасаться к раю, як і к чєловєку. Шоб він не нарушав візітом... Почему? Потому шо він таке іскажонне, таке ізуродуване, шо єслі чоловік його побачить, може получить чи розрив серця ілі умом помішаться. Коли як. Поетому Господь не розрішає йому... А чисті ангели можуть являться і бісєдовать с тобою ілі одкриваться тобі. Ти його не боїся. [*нерозбірливо*]. А бєси... ти ілі потєряєшь сознаніє ілі розрив серця. Вот поетому Господь і не розрішає йому. [*Нерозбірливо*]. Там украв шось, там убив когось... Оце все його [*нерозбірливо*].

Може, ти читав в газеті про бабу [Вангу]... Ти знаєш, що це за баба Ванга? Чародєйка була. Коли їй було сімнадцять лєт, вона бачила коло свого двору... Всадніка на коні, який сказав їй, шо через полтора года будить война. І вона утверждала, що півтора года... той день, шо він сказав їй. Одного разу він вже являється не в відє всадніка, а... у відє бурі... І от вона попала в цей загадочний ураган, і їй одкрилося. Вона зна, шо з ким буде. Шо тобі буде завтра, шо буде після завтра. Хто в тебе вмер в домі... Коли батько вмре, коли мати, коли жінка... Вона може тобі сказати. До неї з'їжалися люди со всіго свєту. До цієї баби Ванги. У неї ще була сестра Юма. Так питала її. От, каже, ти їх бачиш чи ні?.. Каже: бачу. Можу, каже, визивать їх... Бєсєдувать з ними. А які вони? На вигляд. Каже, а як ото дивишся у воду... человеческе ізображеніє. Отображеніє. От ти дивишся у воду, бачиш своє... От, каже, я їх так бачу. Прізрачно. Питають про мельника у баби Ванги... Як вона стала чародійкою? З якого времені вона цим занімається? Він каже, шо колись давно, розсказують, шо отут за нашим... у дворі, де ми з бабою живем... тьотка... Тут, каже, знайшли мраморну плиту. Тут же її зарили. І тут зразу під плитою знайшли статую всадніка на коню. Ну, каже, всі предполагають, шо був це, каже, Константін Велікий. Каже... А почему ви, каже, не міняєте своє місто жительства, а живете тільки в цьому паскуднім домі? Каже, я тут живе через те, шо, я всєх, каже... Всі сили, каже, я

віжу. Всіх. Кого нада мені, я визиваю, а коли самі приходять – від болі лічитись?.. Як од болі лічит, так мені дуже важко. Я три дні хвора. А як рядові приходять, так легко. Ось у мене в книжечці є все. Ти прочитав би... Там за двадцять минут.

В мене дєдушка був. Звать його Сидір. У войну сорок года... А я [*нерозбірливо*]. [Це батьків батько]... Пимон Сидорович його... Ноччю під вікном кричать: "Сидоре, Сидоре, Сидоре!" І він вискочив. Ноччю. Кожух на себе і пішов у сіни одкрити – гукає ж. Так він почав із ним бороться. А дід був у мене здоровий сам собою. Сильний. Єлі-єлі уложив. Ото так дєдушка... як його гукає. Любого чоловіка може ноччю гукать... Не виходь і не одкривай! [А якби не поборов]... Не знаю, шо було б. [Дід поборов і він]... Іщєз. Ну, нечистий дух! Гукав.

[Штунди] ето єсть протівники вєри. Вони противники всьому! Їм оце, шо написано. А шо воно обозначає, вони не понімають... От написано так, шо Ісуса Христа були браття і сьостри. Як це у вічного Бога можуть буть сьостри? Я вопрос задав? Як це може буть? У вічного Бога можуть буть сьостри? Нєт! Неправильно ти думаєш. Ні, неправильно ти думаєш. Значить оце тут називається браття і сьостри Ісуса Христа. Називається браття. А почєму? Потому шо Іосіф ето мнімий отєц Христа. Взяв жінку до себе. Іщьо, іщьо Ісуса Христа не було. У його були синов`я, дочки та, і так дальше. І оце прийшло врем'я рождєнія Ісуса Христа. Дєва Мария вже появилася... Йому вже восємдесят читири года! Ну, такий як оце зразу я! Привели шестнадцать год дєвочку. Ну, привели. Так, дівчинка, навєрно? Так оце всі синов'я, які в мене були, ну, од первої жінки так це єсть брати і сестри. Ну, не в том смислі, що брати по крові. А в том шо, каже, Ісус Христос, шо сказать... Шо Ісус Христос це самий старший брат. А оці там Іосіфи, які сопров… жали його в Єгіпет, тисячу... Шо фараон узнав. Кажєтся він був, брат Ісуса Христа. Йому уже сімдесят год, а Ісусу тільки два года. Вони не понімають!.. Понимаеш? Для того, шоб понімать Священное пісаніє, єво надо знать його.

В мене осьо. В мене і за [суботників] в мене є, і за все є! Суботницькі журнали в мене є. [Це там "Сторожова башня"]... Вони нічого не понімають! Ето книжники, фарісеї. Вони нічого не понімають. Вони даже кажуть, шо Ісус Христос коли народився, так в Дєви Марії послє Ісусу Христа були іще діти. Хіба ж вони то понімають? Та нічого! Вона одного родила Ісуса Христа. Діва Марія. І бі-

льше нікого не було! А їй присужують там Іакова, і сестри Іосіфа. Та єсть, коли Ісус Христос народився, Іаков уже Ісуса Христа випровождали з батьком на саночках зімою, як діти тікали от Ірода. Та сніг же був, зіма. [На саночках]... А оцей же ж Іаков, син Іосіфа, сопровождав їх. Так вони те шо оцей Іосіф, чи той, Іаков – це був менший брат Ісуса Христа. Ну, вони не понімають цього! А вони таку чуш кажуть. Ни понімають! [І щас у Скельках є суботніки]... Та їх повно! Повно. Ось даже напротів мене єсть. Тіки не суботники, а баптісти. Зробили тіки два годи назад. Вона була православна... [Є такі, шо живуть, й родилися, і батьки у них баптісти]... Єсть! І були всігда!

[Церков у Скельках помню... Вона була, в честь якого святого] Георгія. Батюшка Окопний, його давно вже немає. [Це самий первий якого помню]... В тридцятих, тридцять втором, тридцять третьому. Я забув. Знаю що він Окопний був. [Як церкву поваляли... Він] лежав у бабушки Гармашки, хворий, поки помер... То була як би сказать... як пєвча. Хором руководила. В [19]35-ом годі [розвалили церкву]... Ну, весной. Перед Паскою, там. Ну, весною. Розвалили. Як би ти бачив, синок, як то була церква, наша, ти б злякався! Або перелякався. Восімнадцять метрів вишина! Вісімнадцять метрів. Це як звони зазвонять, так у Михайлівку слишно. Самого більшого колокола було дев'яноста шість пудов. А їх було дванадцять. Мєдні. Оце де зараз у нас церква, там була сторожка, то батюшка там жив, то там матушка. Це була сторожка. Тут була церква в нас в тридцять... ні... в сорок... п'ятому годі як я жинився. Так ця церква і сей час.

[Я в церкві] вінчався. В [19]43-ому годі. А при німцях і відкрили її. А то була закрита, її не було. Я її брав з хлопчиком, з дитиною. Петро і Полька це. Петро це був син Польки. А Полька це моя жінка. Вона до сорок, до [19]36-го года жила з чоловіком. Коли я вже прийшов в [19]46-му годі вона була без чоловіка, а я її узяв і ожинився. Тута все время я живу. Та, стара хата, ця хата [19]46-го году. Да в [19]46-ому годі я з армії прийшов! Да я в [19]43-ому в армію пішов, а в [19]46-ому до дому вернувся. Так уже жінка моя строїла її сама. [Ото був читирнадцятий квартал]... В нас читирнадцятий квартал був. Номерів не було. Шостий квартал же був. Оце сім'я одна, оцей край свободний. Знали хто на якій улиці живе. Ніяких номерів не було. [А в 1943-му вінчалися]... То зовсім не та. Де-то в Запорожжі. Вона мене не полюбила і втікла. Вона була хуже прості-

тутки. А я виноват, шо вона так зробила? Змінила вона мені, коли я прийшов.

При німцях тут був батюшка один, отец Дмитрий, робив в Василівки, потом він по старості год помер, отец Дмитрий. Він мені дав книжку Закон божій, я переписав. [А після війни закрили знову]... А оце тільки відкрили. А тепер оце при Брежнєву тіки одкрилася. При Горбачові, хто там. [Батюшка] чи як, молодесенький такий зразу був. В Василівки церква була, в нас закрили. Надо мені, я поїду, не надо не поїду, надо – поїду. Ні, ніхто мене не ругав, вони і не знали.

Це ж переписати, а ще ж на роботу ходить, я переписав. А то сімдесят два апостоли як вони проповідували вєру христову. *"Труди святих и славних двєнадцаті апостолов, сємідєсяти меньших апостолов и прочіх равноапостальних благовєстніков христових. Москва, 1911-го года*". То я політурку взяв, щоб обгорнути, вона почти вже розсипалася.

[Я книг переписав]... Мать, штук восім, чи дев'ять, чи десять! Одна книга – "Історія Ветхого і Нового Завєта". Осьо вона. Книга "Начало і конец нашой зємной жизні". Ти її не бачив. Потом "Двінадцять апостолов". "Сємдесят два апостола Христових" ти вже читав. А ше в мене їх переписаних – стол! Та нема в мене книжного шкафа, нічого.

[Оце три великі книги, що сам переписав]... "Начало і конец нашої зємной жизні". Я можу так тобі розказать. Значит, в Откровеніі написано так, в Євангелії, там написано так: "Встаніт царь, король наш имя єму зверь, ето антіхріст, імя означает антіхріст, що він проти всього". Що таке антихрист? Що таке антихрист, сатана?

Знаєш, що таке антихрист, сатана, дьявол? Бог создал человека, сказав йому оце, що я тобі кажу, роби як я кажу – будиш жить вечно. Сатана ето бил первий ангел у Бога, вождь воінства господнего і от ему понравилось щоб люди поклонялись не Богу, а йому. І о це пішла, роздражение пішло. Сатана заимел бить, щоб йому всю жизнь подчинялся Бог.

І оце пішла свара. Раздражєніє пішло. Сатана заімєл мисль, шо [*нерозбірливо*] назвав сатаной. І погнав з неба. Він зразу... Зразу тут на підході. В тебе він уходе. І в мене. Він дух. Як воздух. Ну, прийшов до тебе, зробив там на тебе сум, батька обідив, чи оскорбив, маму оскорбив. Оце його попити. Он духом на тебе находе. Він захотів, шоб люди підчинялись йому. Як Богу. І Бог його прокляв,

Сатану. Один, значить, [*нерозбірливо*]. І будеш їздить поки, поки й кінець міра прийде. А вже [*нерозбірливо*]. Коли кінець міра прийде. Коли ученики Ісуса Христа задали йому вопрос: "Коли прийде той день, коли ти будеш судить живих і мертвих?" Он сказал так: "День тот і час ніхто не знає". Розумієте? В нас время от сонця. А в Бога сонця немає. Сонця нєт. У нас свєт завісіт от сонца. Сонце, напримєр, світе, ми сщітаємо время. Ну, от восхода сонца. Нада [нам] калєндарь зробить. А у Бога калєндаря нема. В його один день – як у нас тисяча лєт! В його время нєт. Шо сьогодня, шо завтра – йому одинаково. От коли ти знаєш день і час – того [ніхто] не зна. Потому шо в Бога нєт врємєні. Он єсть вєчность. Он єсть свєт! Он хоче чєловєку тіки добро. А д'явол хоче тіки зло зробить.

Хе, д'явол! Шо таке д'явол? Розшифрувать нада. Бєс. Слово д'явол так звучить – протівнік. [*Нерозбірливо*]. А слово шо може обозначать? Гордость! [*Нерозбірливо*]. Це він усе робе против Бога. Ето друг, який був первий созданний! Духа наказать нільзя! А тіки... Наказать!.. Унічтожить! Можна духа тіки наказать. І оце Господь, от уже скоро у нас буде, уже проходило дві тисячі лєт, скоро буде прошедши... Так це ось д'явол – він накаже. Накаже його чим? Більш не можна. Он не буде сгорать! Буде горіть, но не сгорать. І оці всі люди, які не слухали, там не вірили в бога, там – всі будуть наказані. Господь тіки одбере собі таких людей, які, ну, справедливі. Тоді будеш жить вєчно. Я не можу повністю тобі висказаться.

Пост у нас, синок, каждий день. Якби мяса там можна було – я його не бачу. Рибинки кусочок – хвате. Молока – хвате. Більш нічого. У нас каждий день, синок, пост. [А ранше пости]... А ранше... Я ось тобі розкажу. Було так. Ми [*нерозбірливо*] аж до Сталіна держали. До Леніна. І ото як пост, значить папашка дід мій, бере в магазіні бочьонок оселедців. За три рублі. Бочонок оселедців! За три рублі! Привозе додому. Отака тиква здорова. Олії привозе. І до оселедців тоже. Сахарю привозе такий, кілограм сорок. Або підісят. Така голова. Три рублі. А поросяти не нада їсти. Тіки оце. [*Нерозбірливо*]. Оселедці й солодке. А поросяти не нада їсти. А тепер ми не схотіли [*нерозбірливо*] – так Господь нам дав, шоб ми всігда поступали! [Це від Господа наказаніє таке]... Обізатєльно! Більш ні од кого. Господь обладає чєловєком. Оце ти дишиш – ето по волі єго. Оце шо-небуть думаєш – по волі його. Без його волі ти нічого не можеж зробить. Вся твоя жизнь завісіт тіки од Бога. От нада забрать оту часточку [*нерозбірливо*] – Господь всігда тобою облада. Я

не послє войни, я всігда пост держав! У мене немає ні мяса, ні сала, ніколи. В мене нема нічого. Шо попало – те й поїв.

Я привчав [дітей до церкви, до віри]... Та вони не моляться, не хотять. А [жінка]... Я читав – вона любила. А от коли книжку... Ну, бабтиську книжку... Шо я тобі казав за самольоти... За тих самих... Літающі тарєлки... Я оцю книжку читаю... Оцю. [*Нерозбірливо*]. Так вона каже, не читай оті дурниці. Це, каже, все неправда. А як оцю читаю, протів Євангелія... Даже вслух, неграмотно, но... розбиралась. А тут написано... Перелякаєшся, як будеш читать. Страшно робиться. Шо все невєрно. Видумка усе. Як Іоан Крестітєль погиб. Як йому голову зрубали. Оце все... його вбили. Який цар судив його. Де [*нерозбірливо*].

Бондаренко Іван Маркіянович, 1918 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Батьки мої хлібороби були. Я з самого дєтства... пережив з ними, начиная з [19]18-го года... У [19]21-й год уже мені було два годіка... Так я кажу, время, прожив всю жизнь. Січас мені восємдесят два годи вже.

[За революцію, за гражданську войну] казав батько, участував же він... У революцію тоже... Був в плєну в Австрії, розказував... В Австрії був, мій батько.

Ну, вони ж розказували, ну, я його не запоминав. А казала ж мати, батько ж оце був, заходив, каже, – оце дєнікінці, Врангель оце, да. Ну, тож грабували, забирають курок ото, поросьонка, тоже ж грабьож був. Так оце ж і німці зайшли, і... вони ж шо нада забрали і все.

А пани... ну, оце ж у нас у Василівці... [пан] був, значить, занімав, скіки в його землі, – люди всі ж робили, як ото в колхозі, так ото у пана. Розказували мати та й батько тоже, ну, вони не робили в пана, вони занімалися те, самі робили. Пан робочих наймав, людям платив, скіки, не знаю там...

Ще до колєктівізації... Колхозів ще не було, самі хазяйнували, іміли в своєм хазяйстві батьки мої. Як ділили батько, на сина, – ото пару волів, бричку, ну, інвентар який, ну, хазяйни...

---

[1] Опитування провів В. Марчук (8 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська.

Землі, – це у нас було четверо дітей, це на каждого сина в сім’ї давали там п’ять десятин тоді казали. Ну, батько занімався, сіяв, орав. Ми ще малі були, ну, понятно, помагали. Самій старшій було восємнадцять, мені вже було десять, у цих годах, десять-восім, ну, я вже батькові помагав. Потом вони продали, купили вже коні, начали багатіть. Начали вже більше, батько вже мені доручав кіньми... Де нада десь там той, одмічається, а мені підготове, де який там інвентар, де заволочить, чи орать. Уже я, значить, работаю в полі, кіньми. Увесь отой хліб, вирощений (а ми жили на низу, де плавня оце), увесь оцей хліб звозився на низ, додому. А потом у скирди його, а тоді начинається молодьба, ну, молотить оцей хліб на пару. А молотили тоді чим? Котками. Знаєш, шо це за коток такий? З каменя дєлається, ребристий, і ото воли чи коні запрягаються, і ото, значить, тік... Ток. Настилається там [мажару] чи одну, чи дві, як там, і тоді, значить, молотим, от. Батько, – це він десь піде у степ, а ми вже тут, – мати і ми, подростки такі, на току вже ж збираємося поки то, утречком. А оце все, шо за день намолотили, ввечері нада його, зерно ж... Полова убирається, а зерно нада перевіять, приготовить на слєдующий день, щоб воно вже ж було готове. Ну, вобщем, робота селянська, – вона була очень трудна, особенно в уборочну кампанію, оце врем’я, шо оце січас, як тоді. Ну, а тоді вже як ми, [19]27-й, чи [19]37-й, вже став той, уже колхози в [19]27-му [організували]. Да.

[Сім’я считалась до колхозів] середняцька. Ну, пережили, канєшно, це вже я пережив [19]33-й год. Голод сильний був. Воно, бач, не то шо не вродило, а просто... Хліб був, зерно було, все наче й хватало, да... Все, а давався план. Ага, виповнив оце план – це ж од сільсовєта чи з района воно давалося – везе батько сюди здавать зерно, виповнив оцево, о. Потом через времня накладають обратно. Ну, вобщем, викачують зерно усе, шоб у тебе не [було]. Ну, до того, до того, шо уже забрали у його зерно все. Начали, значить, ходить. Начали люди ховать, закапувать у землю зерно, ну, бачать, шо вже все підряд забирають. Ну, тоді шо ж... Батько викопав яму, нєсколько туда мєшків у землю закопав... Начали ходить з щупами. Виділялись такі-то люди і ото ходили, шукали ями, забирали ото зерно. Оце як кажуть: де квасолина, де картоплина – усе забирали. Оце, понімаєш, голод – не то шо там не вродило, а все, шоб народ чисто... Думали Україну вобще чи кончить, чи я знаю шо? Вобщем, забирали. Хто зумів там де закопать зерно в степу, чи в плавнях – ще ж

була тоді – так ще вижив. А де оце забрали все – так сім'ями вимирали!.. Сім'ями! Багато вмерло, канєшно. Шо ти – сім'я! Це ж були сім'ї не то, шо січас, там одна чи дві дитини. А тоді у каждом дворі – це найменше четверо, п'ятеро дітей, а то по одинадцять. У батьків моєї матері було одинадцять дітей, а у батькових батьків – дев'ять... восім було, чотирі сина й чотирі дочки. Тоді сім'ї великі були. А сім'ї великі для того, шоб було кому робить, до колєктівізації. Ото такі сім'ї були.

В [19]33-му мати померла, менший самий брат от голоду, от голоду. Вона приболіла, а потом оце ж такий голод... Братік був, два годіка, помер в голод. І мама померла... Да...

Розказували [і за голод [19]21-го року]. Мати ж (мені тоді ж уже було два роки) каже, як ми оце перекоти-поле, курай молотили. Тоді тоже таке сильне було, тоді недород був. Ото зернечко, ліпили там такі лепенечки і кормилися ото тим. Ну, і в то врем'я, в нас оце ж поки плавня була, в нас оце ж море – кажду весну заливає. Тоді зіми були які сніжні!.. Оці овраги, – це повне снігу, на степу – це сантіметрів двадцять-двадцять п'ять товщина снігу. І оце ж масово як піде весною, і море як оце січас, а тоді плавня – вода утіка, спадає, являються гряди. І там обратно, значить, начинається. Люди садовлять городи, оце ж городину, картоплю, помідори, капусту там.

Риболовство було, оце рибалка там, – це було ще до колєктівізації. Це було батьківські батьки наряди дають, а там батько, уже старик, він рибаком був. І тоді оце закупляють, ну, як оренду беруть, якесь там чи озеро, чи річку може, шо протікає там. Ну, то же ж були при селі, воно ж тоже було лєснічество, я вже не помню. Оце беруть і там рибак він ставить...

[Тут в [19]30-ті роки церква стояла велика?] Церкву я знаю, я її в общем помню. Оце було батько іде, собирає на Паску, то це значить з вечора, і було мене бере, да. Я її очень помню, – церква красива була, висока. Оце у [Михайлівку на] базар їдемо, батько мене бере, ага, – і там я був у церкві. У Василівці церква. І такої церкви не було, як оце у Скельках, – очень велика і очень красива. Все блестяще, восім красивих куполов... Строїли [церкву] руські люди, да, наймали. А камінь був наш, скелянський. Оце [біля центру], там штольні були, і такий камінь. Під його давався тесля, і оце із того камня вся церква була построїна. Не з шлакоблоку, не з цегли, а із скелянського камня.

[Коли її строїли], ну, це вже я не пам'ятаю... Дуже помню ту церкву, котора у нас була давня. Ото там де Скельки [*нерозбірливо*] дойде, невеличка. У восім год пішов у школу, а рядом була невеличка [*нерозбірливо*] над річкою. Так ми ото були на переву бігали туди стіни [розбирать], ото ще ту церкву.

[Церкву] розбирали... Колхози вже як стали, робили. Зданіє таке. А то Василівка, там огорожа, мать, і досі стоїть, де воєнкомат, чи сюди де болниця, і досі там з хрестами стоїть [*нерозбірливо*], порозбирали її.

Це ми у Василівці були, там був базар, да. А тоді Михалівка, – це там великий був базар... Оце ж ярмарка називалося. Там скот продавали, коні продавали, вівці, оце таке все. Там великий базар був, ярмарка. Ну, а цей край я уже не знаю. Наш базар [*нерозбірливо*] – сюди транспорт такий не ходив, сюди своїм ходом. І ото помідори, то там ще шось, яічки, птицю носили [у Василівку], то гуси, качки, то курка. А відтіля поїздом приїдуть городяни, копаються [*нерозбірливо*]. А там скоту можна купить, там вівці, кози, коні!

А тоді вже стали колхози, [19]27-28-й оце год. Все майно забирали, коні забрали, вівці, і зганяли ж в одну кучу, оце ж в колхози. Ну, батько мій не суперечив... [*Нерозбірливо*]. Можна сказать, шо примусовка така була. Ну, в сільсовєті держали взапертях, – підпиши заявлєніє, шо ти даєш в колхоз своє майно, ну, там коровка чи вівці. Не всіх овець забирали, оставляють пару чи троє овець, а все остальне забирається. Коні, корову, якщо маєш там дві корови чи три, значить, одну оставляють тобі, а то забирають в колхоз. Коні вобще всі-всі забирали! Воли... Знаєш, шо таке воли? Тоже забирали, в колхоз.

А тоді вже ж колхози стали, работать начали в колхозах, от. Це вже [19]38-й годи, [19]33-й, началося, [19]33-й – ну, уже був колхоз, вже робив у тому, у колхозі.

В [19]37-му годі завербували мене... Вони не то, вобще вєрбовка була у Запорожжє, в завод 29-й, єсть такий воєнний завод. Оце нас сім чоловік. Як хоч, вони виділяли, направлєніє [давали] і я попав у гущу, ото робив [19]39 – [19]40-й год. А мій год призивався у [19]39-му. Ну, якраз, шо я робив [*нерозбірливо*] у воєнному заводі... [*Нерозбірливо*]. Ті хлопці порозщитувались, ну, а ми работали...

В [19]40-м году було ж ми молоді, конєшно... Дивимось, як по городу ходять солдати, ну, і хочеться буть салдатом. Пишимо, значить, заявлєніє, пісьмо. Тоді був Ворошилов командуючий вооору-

жонними силами. Присилають нам: "Когда придьот время, значить..." А нас там, хоч ми були по броні, а обучали. Оце раз у неділю, два [рази] на тижні було такі дні, шо обучали нас винтовку... строєвой даже ходили, дивились. Ну, вобщем, таким образом, обучали оце нас. А тоді ж, у [19]40-м же году, усі три ми подали заявлєніє на отпуск. Нам підписали, директор, да, і якраз ми восени познялися з учьота, а у Василівці взялися на оборону. Якраз такі года – двадцятий, двадцять первий, і старші года, дев'ятнадцятий – забирали в армію. Там ми розчиталися і нас забрали в армію. В [19]40-м году це я вже служив у армії, в Западній Україні, в Ровно, містечко Ровно. Начало войни, в [19]41-м году, ми під гряницей служили...

В [19]46-м годі одібрали на сім місяців... [*Нерозбірливо*].

[А як тут було за німців?] Розказували, розказували, да. Ну, якось оце наше село, тутечки три колхози було: [Путіловець], Партизан і [мебельний] главний, тоді був запорожський. Так розказують, шо їхній колхоз... чи [Путіловець]? [Путіловець], так німець розділив на ланки. Як паї оце подавали, так тоді оце ланки, десь п'ять чоловік чи шість, вони розказували. Оце должно в ланці буть два чи три чоловіки. А до тих мужиків, удови [*нерозбірливо*], ну, лошаді то розділялися, шоб у ланці була пара чи троє коней. Обробляли ж оці ланки, свою землю, земля тоже ж була поділена. Ну, кажуть, єслі б воно було, хтозна як воно було б. Оце якраз уже, вже як наші уже осталися відтіля, уже [*нерозбірливо*] войни вже. Наступлєніє, освобождали, очищали... Так, а непогано, кажуть, було. Як воно далі б було, ну, а по ланках розділено. Накладали тоже ж, скіки ти должен здать, – здавали. І тут напротів Василівка, кажуть, під Василівкою бой, войска йшли, так він не вспівав забирать оце зерно, охраняли.

[За партизан в плавнях що розказували?] А... [*Зітхає*]. Я вам все оце можу сейчас розказати. Я був ранений во время войни. Тоді підійшли ми якраз під Бориспіль... [*Нерозбірливо*]. [Сюди до села попав у] 42-м.

З нашого села, ще й каже, іде таке, шо воно вже нікому не нужно. Батька не було вже вдома, мати померла, це в [19]33-му. А я йду – хтозна, куди я йду, ну, а йду ж...

Я заходю туди, а ми з її сином дружили ото в дєтстві, правда, старший на полгода, а проте дружба, да. А ще тьотка, батька рідна сестра... [*Нерозбірливо*]. Заходю, а вже сонце на закаті, поздраствувався: "Я, – кажу, – отак і отак, пустите, – кажу, – мене на ніч?" Ой,

бабушка, тьотка ж моя рідна, уже ж мене [*нерозбірливо*] і дочка тьотки, сестра моя. Ну, посадили мене, начали розпрашувать: "Ти не бачив, син як пішов у тридцять..."

Окупація, наступать, начали оцих же мужиків підбирать і на передову посилать... А ми, рядом там [сусід] був, він жонатий був. А я ховався в плавнях. Було ж оце як утро – так в плавню, наберемо харчів і туди... [*Нерозбірливо*]. Найшли таке сховище там, коли чуємо – шось тріскотить. Ми ж тоді полягали, лежимо, коли ближче, чуть шо ближче летять... [*Нерозбірливо*]. А тоді вже після цього... [*Нерозбірливо*]: "Хто ви?" – "А ви хто?" – "А я та я, – кажемо, – партизани, парашютісти". – "А я, работаємо тут". Ну, ми значить, отак і отак, начали забирать мужиків. Начали, той, ловить нас, так ми оце й ховаємся. Ну, тоді він ото підійшов вже до нас, начали вже ближче розговарювать. Він каже: "Я тіки ж, каже той... Я парашутіст, нас кинули в степу. Ну, прибились ми, – каже, – оце сюди в плавню, партизани, а не можете ви [*нерозбірливо*]?" Та ми, кажемо, каждий день [*нерозбірливо*]. Ну, хоч по скіки... [*Нерозбірливо*]. Хорошо!..

Ну, а тоді вже прийшли додому, нікому, даже ні жінці він, ні я дома, – ні слова, шо зустріли такого й такого. Оце ж ми йдемо дорогою, й один одному кажем: "Нікому, я ні жінці, ні дітям, шо ми там бачили, кого зустріли. Давай, – каже, – сходимо до старости – це староста [*нерозбірливо*]. Була кладова, в його й хліб, й сало є, попросимо, отак і отак". Ну, старості ми розказали. Він тоді пише бамажку до [нужника]: видать дві чи три там буханки хліба, сало, меду там написав. Це ми вже продукти забрали. Кажу: "А де ж його тепер сховать?" Додому ж нести, шоб ніхто ж не сказав... [*Нерозбірливо*]. Зразу ж нас розоблачать! Ну, нашли таке место, сховали. Потом рано утром пішли там забрали, чоловік там забрав. Ми з ним три рази стрічались. Приходим, коли тут бамажка, стрічать, написано, шо, значить, нас тут немає. Ми удаляємося туда... [*Нерозбірливо*], нікому ж тіки ні слова, шо ми тут були. Десь ушли [*нерозбірливо*]. Ми очень [*нерозбірливо*], шо вони партизани, стрічали там... А тоді вже ж война кончилась, о. Пришли ж наші, в [19]43-му. В нас же все село виганяли німці, а я [*нерозбірливо*], шо ми зуміли... [*Нерозбірливо*] Так я... А дядько [*Нерозбірливо*]. Шо отутовочки находився з волами й бричками, і ото він нас забрав. Отут якось у [кукурудзі] заховались і остались. Їх погнали, а ми... І жили в Маячансь-

кій балці, там [скіки нас чоловік, поки наші прийшли] в [19]43-м году...

Ну, тутечки воєнкомат, яких років, то позабирали через воєнкомат... А нас, которі побули в [*нерозбірливо*]. Ну, розказувать так, як воно було, – як плєнних, значить, оставляли, одправляли в Василівку, поки прийде НКВД, допроси, да. І оце ми в Василівці восім суток дожидали особий отдєл, а тоді ноччю явився особий отдєл, начали визивать нас туди. [Дали] пістолет... [*Нерозбірливо*]. Ну, нас тоді переоділи, перекупали, оділи у воєнну форму [*нерозбірливо*]...

Це войну я пройшов. Займали оце, освобождали свої села. Потом мене під Одесою контузило. Лежав в госпіталі, а з госпіталя образовався... Молдавія, така балка там, собирали нас всих, которие там, записували в госпіталь...

Работав я потім на різних работах... [*Нерозбірливо*]. На фермі робив, плотніком [*Нерозбірливо*]. Колхоз, тоді трактора були, у їх прицепщик, називається. І ото мене в прицеп колхоз намітив... А то прийшов трактор, а трактористів же нема. Я прицепщик і там один у мене. Так я робив на кольосному... [*Нерозбірливо*]. Ну, короче, кажуть: "Прийшов трактор [*нерозбірливо*] і сядите тракторістом". – "Та ти шо! Я ж не умею, не учили, біля трактора там підтяжку нада робить..." – "Нічого! Ось, – каже, – бублик [*сміється*], – показує, – оце, – каже, – рогачі, навчитесь". Удвох з товаришем. Я крутивськрутивсь, а потом – "Та! Ну, давай!" Ну, ми училися, косарка там, сіно косили... Дав же нам тракторіста, нас учили як підтяжку, як там той... як там мухту пускать, ще не вчили, а ті отож як пустиш різко [*нерозбірливо*]. "Я тобі плавно, отак опускай!" [*Нерозбірливо*]. Двадцять сім год це мені було...

[Голод [19]47-го?] Да, я тіки прийшов ото з армії, демобілізувався. Прийшов, а тут оце ж таке. Ну, нас як отправляли, нам ото давали восім кілограм муки, там сахарю, мила. І ото таке, значить, да. А то розрішали нам посилки висилать з Германії, – п'ятнадцять кілограм. І ото вже значить складалися там, доставали і висилали. А тоді у ті ж посилки, шо там висилав... А тоді вже тракторний... Тоді вже був в [19]47-му МТС – машинно-тракторна станція. Уже були наші трактора, заработали [*нерозбірливо*] і трактористам був гарантійний трудодень. Трудодні давали – по три кіла... чи вроде, чи не вроде... давали по три кіла на трудодень зерна... Це тіки трактористам... Ай!.. Ну, отож, я ж кажу, організували машинно-тракторну станцію. Я вже був жонат, жінка ходила, міняла барахло на [*нероз-*

бірливо]. Трудно ж було, не було ні вбуться, ні вдягтись [*нерозбірливо*] і ото міняла на зерно, по скіки там [*нерозбірливо*]. А тоді її батько ще чинив кожі з вола. Ну, оце ж, скотину яку той, носили йому вичинять [*нерозбірливо*] і тоже ж міняли оце... Голоду, можна сказать [*нерозбірливо*]. [Помирали люди]... Да... Просто неврожай, неврожайний год, да, трошки вродило. Ми [*нерозбірливо*]... І ото приїзжали села такі, начали [*нерозбірливо*]... Іюнь місяць. І така кукурузочка, шо оце зійшла [*нерозбірливо*]. І ми приїхали оце в село, ще койде-де було, – молотили, – пшеничка, кукурузочка, тіки забрали. А яке воно весною, посівним матер'ялом?

Потом уже, оце гарантійний був, а потом уже ніхто не йде. Все ж таки тракторист, весь в мазуті, весь грязний. І прицепщики, – гарантійний, – вже півтора кіла давали, прицепщику. Ну, отаким, шо тоді получали 300 грам, 200 грам [*нерозбірливо*]. Ну, трошки вже піднялись, луче жить було...

[Одне врем'я виращували тут бавовник, рис]... Було. Це рис, де ми жили на низу, там же плантації рису... Це приблізітєльно в [19]59-м, отак... Це Хрущов садив кукурудзу по всіх степах...

[Займ після войни був, чи підписували на облігації?] О! Займ оцей! Це добровольний займ назинався. Принудітєльний... Це так як сказали тобі – це на тищу чи на сто рублів, оце ти хоч хоч, хоч не хоч, – оце тебе і з роботи виганяють, не дають робить. Оце тобі підпис був. Підписувалися... Грошей вобще ми не получали, так як січас получки нема, так тоді вобще не було.

До войни даже раз дали по десять кілограм зерна. Це у [19]36-м році. Такий сильний врожай, шо виповнили план государства, потом нам розділили, шо аж по десять кілограм на трудодень...

[Чого село називається Скельки], не знаю...

Ця вулиця стара [*нерозбірливо*], знизу. А ця повністю улиця... Хату самі строїли! Оце тіки веранда з шлакоблоку, а це все з глини. Стіни товсті... валькували. Оце прямо доски, – дядько ще був мій живий, прийшов, і ото він доски робив по ширині, називаються ярма. Доски ложать по ширині, а тоді... [*Нерозбірливо*]. На чотири угла [*нерозбірливо*].

Тоді люди якось по багато [збирались на будівництво]. Не то шо ми вчотирьом там, а гукаєм, просим людей вальки качать. Люди сходяться до нас, чоловік п'ятнадцять-двадцять [*нерозбірливо*], обід їм варим, готовим...

[Як люди з низу переселялися?] Ми йшли [*нерозбірливо*] неохотно, не то шо [*нерозбірливо*] а тоді знакомі там, куми [*нерозбірливо*]. Це вже, канєшно, занімали грошей, там як є... [Як з плавні виселяли], як оце ж відтіля виселяли [*нерозбірливо*], де старі жителі. Ну, стройка там була [*нерозбірливо*], строяться, собираються, ну, а ми ж тіки поселилися, п'ять год [як] там построїлися. Поженилися, построїлися, хатка невелика, веранда, времянка, в нас такий домік, – зліпили. Ліпили тоді з [19]47-го на [19]48-й год. Камінчики возили, ногами місили [*нерозбірливо*], ложили, місили вручну. З жінкою пять год пожили, і [нас виселили]... А тоді, кажуть, – простягай ножки по одьожкі. Люди хароші дома строїли, балочки строїли, а я собі [*нерозбірливо*].

[Там внизу] в основному [вальковані хати були]... Були [і землянки копали], да, особенно було під гору копають [*нерозбірливо*]. До войни, до колєктівізації ті старі копають, а потом вже після войни, хазяйни оп'ять землянки [копають].

[Чи плавнях багато людей жило?] О! В плавнях, – це, бачите, це було золоте дно! Плавні!.. Ну, то ось фотографії, ну, я ж кажу, плавні [*нерозбірливо*]! І оце вода входе, там колхози занімалися городами, скотарством. Туди ще вище, там хутора єсть, цілі села там жили, – це багатші там. Лоза, це робили стулья у цеху. Називався домкомбінат. Кошолки плели, мати в'язали для парників. Городи, рибальство, я ж кажу...

Скіки риби тоді тут було, наскіки січас нема! Тоді було де схочеш, там і піймаєш! Накривачки такі робили, корзинки, ото ходиш отак накриваєш. Заторохтіла, – то там витяг. Волоками, вудками... Там риби скіки, шо... Волок – це дєлається дуже мєлєнько, не то шо [*нерозбірливо*], а оце такі крила, а сам називається [матня]. Ось по тій стороні по якій стягнеться за ті крила. А туди ж, у ту матню наливається, оточки яка риба там виходить [*нерозбірливо*]. Тоді ж уже витягують оце на сушу, забирають.

А в ятєри – це ж вобще рибалка! І батько мій оце, вже ж після войни рибачив. Як, як тоді називались? Оце лєщерки тоді були як зараз оце капронові, так нитка. Бистро риба попадала [*нерозбірливо*]. Рибу продавали [*нерозбірливо*]. На плавнях – це багатство було. Це природнє багатство, залили.

А скіки скоту випасували! В 53-м така була засуха, шо... Скот даже з Росії возили. Оце із Криму, Мелітополю, оце все сюди, увесь скот звозили сюди в плавню, – випасювали. Скіки корма заготов-

ляли, сіна робили! Отам на побережжі, отам даже Михайлівка і Цар[кут], – там армія заготовляла сіна. Совхози були зімували. Ото літом той, а на зіму [*нерозбірливо*] ліс, з лози. Ну, туди ж звозяться зімою, загонний скот так є, а такий, молодняк, у степах, у плавні находиться.

[Як робили море, водохраніліщє]... Вобще очищали плавню... Даже лозу вирубували. Лоза, очерет – оцево по низу тут були лози, і ліса були – це все вирубували, вивозилося. Скіки води залили, скіки її лилося... [*Нерозбірливо*]. Затопили... А скіки птиці було!.. Де яка пролітає... Дичі, звіря разного було, вепря... Я у первий клас ходив [*нерозбірливо*], так оце ж лісу [*нерозбірливо*]. Воно ж не видно сюди. Ми якраз у школі були, бігали дивиться [*нерозбірливо*]...

А скіки птиці, оце дичі було! Оце як охота откриється, на [перве марта], скіки городян ідуть сюди на річку! [Дружим] ото [*нерозбірливо*]. Скіки птиці! Ми отамо жили, оці, калючки, де желєзнодорожна станція жили, ага. Пошти в каждом дворі остановиться [*нерозбірливо*]. Було ото, й я там жив же, й робив на [*нерозбірливо*]. І оце яйця збирали од птиць, [*нерозбірливо*] сюди-туди – відро повне. Оце воно...

Були, це я знаю, лисиць вобще повно, зайців повно у плавнях. А за лосів, за отих, я не знаю... А вовки... Колись, я не знаю, шо воно за той, де вони находилися... Оце називають Молдаванкою [*нерозбірливо*], а [вони] в це врем'я находились десь за Мелітополем [*нерозбірливо*]. Тамочки вроді ото логово. Вони в їхне врем'я находились там, а на зіму – усі входять сюди у плавню... [*Нерозбірливо*].

Село, оце де ми жили, по низу, називався Тринадцятий квартал. Осюди дальше, – Чотирнадцятий квартал. А по-улишному оце там внизу називалося Басанька, а оце сюди далі – Середянка. А сюди вже називали просто, я не знаю як... Називали Котошмалівка, ото так. Це по низу... Воно там хатка, там хатка... Дем'янка, от... А вже по горі, – це називався Десятий квартал, Дев'ятий, Восьмий, Сідьмий. Оце вже сюди, це в нас був вже Чотирнадцятий, П'ятнадцятий, Шістнадцятий там вже. Ці квартали... Ну, це я вже не помню, в це времня воно вже було. Сюди воно тяглось, попід горою, о. Це вже Веселе [*нерозбірливо*].

Де ми жили в дєтстві (бо тоді вже батько построїв нову хату), так оце вже розказував, шо вроді вже мельниця була, олійниця, по всьому [*нерозбірливо*]... Був такий дядько, чи хто він такий був, ну, а я тіки помню ще пацанами бігали туди, так кой-де стіни були [*не-*

розбірливо]. Ну, це там ручея такі були, він зробив ставок, зі ставка поливав город. Розказували мені... А тоді після [Рожена] Водяник зайняв мєстность.

Були вітряки на селі [*нерозбірливо*]. Мать, три дні собирались, це молотили сюди у церкві [*нерозбірливо*]. А там у степу, оце де кладбище [*нерозбірливо*] стояло, мать, восім вітряків. [Хазяйни їх тримали], оце ж я якби мог построїть, то я б собі построїв... А потім шо ж... порозбирали, порозтягували... А там я не знаю, чи ще й досі є [*нерозбірливо*].

Балка в нас називалася Маячанська. А тоді оце де грузини, це називається Яри. Два рівчака називається – один находиться отак, другий отак, а третій аж отут-о. Оце називається Яри. А тоді ше називалися Двойна Гора [*нерозбірливо*]. А тоді Щавлева балка називалась, ріс щавель там. І Бурякова балка (буряки дикі) називалися...

Ой, ця плавня, там все назву мало. Кажда гряда, каждий бакай, кажде озеро своє імієназву. Оце називалося Химки, де оце ж бузина [*нерозбірливо*]. А тоді називалися Кошугумівськи лина. А тоді Лозовате, Пісковате. Оце ж гряди [*нерозбірливо*]. А тоді Кошугумівський бакай, там гряда Піщана. Там коровам ми все врем'я косили сіно Трипачева... Оце ж там городина, воно ж оце родило, там сіно, ліснічество оце. Оце ж ходим, а тоді бере лісник людей, і оце [Логачева], Піскувате, Лозувате. Оце гряди, гряда така там, оце Руське там [*нерозбірливо*]. Воно не помниш все...

[Як з інших сел людей як називали, чи дражнили?] Не знаю... Даже оці улиці, оце я жив же понад яром, – ми не общалися вобще... І колхози були, так ми з ними не общалися. А вокруг оця вулиця, так вже ми не знали, а то я даже оцих людей не знав...

А оце [по-вулишному] ми – Жаби [*сміється*]. Це дєдушка... батьків батько, він такий дєдушка був невеликий... Я свого батька колись запитав: "А чо ж ми Жаби, Жабами називають?" А він отож начав розказувать, каже: "Десь гуляли, оце ж собираються, а тоді якась там танця. А дід отож сидить там (Кирило його звали), а на його: "Кирило! А чо ти сидиш?! Ану, – кажуть, – іди танцювать!" – "А, січас!" І отож виходить: "Ось я, – каже, – січас по-жаб'ячому!" І ото його Жаба й звали. Ото і прозвали. Ну, це ж, бачиш, вулишна. Оце ми як жили, так оце ті називались Коровки. А чого Коровки? Лисиці, – оце по-улишному називали. Там Гарбузи, отак називали, там Охроми. Охроми – це вже [*нерозбірливо*], а то все по-

уличному. На Середянкі – Ходуни, це вже Василь Марченко, це він там рядом жив...

Гринь Олексій Гаврилович, 1919 року народження, Гринь Марія Єгорівна, 1920 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Олексій Гаврилович: [Я з 1919-го року]. [А це моя] жінка

Марія Єгорівна: Марія Єгоровна. Звуть, та ще й кличуть!.. Трошки меньша, [з 1920-го]...

Олексій Гаврилович: [З народження свого живу тут]... Батьки наші – то виходці із Київської області, відтіля. Не знаю, з там якого района, село, знаю відти...

Марія Єгорівна: [Там луче було!]

Олексій Гаврилович: [Батьки] там, усі рідні. А тоді вже розплодилися, уже й троюрідні! [*Сміється*]. Можу сказать тіки шо нам уже батьки розказували. Діди, батьки. Село Скелька... А чого вона називається Скелька? Вона поселялась у скелях. Вони були...

Марія Єгорівна: Гори були... Там город був, посьолок... Була річка...

Олексій Гарилович: От моря далеко, виходить... Ото там був сел... посьолок. Понад морем. Пошти до краю... Була річка. Ну, потоплялося вона каждого году, так як і січас. Да, на прилив. А чого вона називалася скеля? Поселилися в скелях. Були в нас Ромащенки тут, фамилія. Фамилія. Це вони перві тут поселилися. О... А дражнять їх як?.. Ходуни. Це дражнили Ходуни, за то прозвали їх, Ходуни, шо вони ходили, шукали де поселиться. Понятно? Та це вже наша [*нерозбірливо*] там розрішила переселяться, й шукать, де хто те. Ну, вони там були, Молошна... Ну, от назвали Скеля. В скелях начали поселяться. Да. Ото там де море, ви ж були, да? Там було два ряди, рядок... Рядок вулиць отак – оце й ото... До води і до... Ріка Конка. Оце було там село. Потом оце ж як начали затоплять її, та виселили оце по на гору, розподілили хто де жить. Там було село. Назва то Скеля. Скельки. У скелях населились. О... А не знаю, скільки дворів в нас, чи тищу дворів тоді було, січас більше. Отак. І назвали Скеля. А виходці перві Ромащенки були. Фамилія Рома-

---

[1] Опитування провів В. Марчук (3 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська

щенко. А так їх по-вулишному називали Духонченки. Чи то, Ходуни. Вони ходили перві, шукали, оце образували улицю, оце, село оце. Потом наше, наші батьки приїхали. Потом оце вже як приїхали, так населялись там же, де ото перве, де начинається оце село, відтіль начиналося, потом туди. Перва улиця ото де кладбище... Ото плани... О... Ото перві вулиці там населилися. Так населилося оце тут. [*Нерозбірливо*], а скіки їх приєжіх таких!

Марія Єгорівна: У нас мало було чужих фамілій. У нас більша часть [*нерозбірливо*], Папучі, Духонченки, Шевченки. А тепер яких тіки...

Олексій Гаврилович: [Батьки ще розповідали за революцію, за Махна]... Та ну, шо вони розповідали... Да, були отута [*нерозбірливо*] Махно той, як його... Чо, розповідали. І вчастували, і тікали од того, од банди тієї, і од тії. Той хвалив, шо він хотів лучче. Чого хочеш було. А він саме вроді тут із Пологів був. Пологи там на ту сторону. Вроді був учителем. Розказували, чо ж не розказували. Всього пережили.

[Розповідали батьки за царя ще, за панів]... Ну, чо не розповідали... Робили панщину, робили... Все одно робили, а як не робили, а зроби. Давали ж тоже землю. Ну, в пана нада одрабатувать. Отето твоя земля, скіки-то назначали одроблять, панщину. Отаке... Оце знаєте де пан жив... Де ото до моря, [*нерозбірливо*] шо січас ото понazива ті, як їх... Гробаки. Ну, ото там жив пан. Ну, це жили. А [*нерозбірливо*] не ті шо поселилися, а Гробаки. Ото там пан жив.

Марія Єгорівна: На гробках вони там жили. Отак внизу гробки, чи той, вони, а чуть...

Олексій Гаврилович: Да. Ну, якраз коло кладбища. Тот їх назвали... На їх не казали... Не казали – кладбіще, а гробки. І так його назвали Гробаки. Гробаківський там жив. Отаке. Одробляли, панщину одробляли. Жили односібно, це вже я помню, односібно понаділяли вже. Це вже після революції. Оцієї... Тоді наділили землю, начали ж работать односібно. Уже там начали строїть і млини, і вітряки, все. Це вже трошки піднялися. А потом ото вже образовалося в двадцять восьмом году – це вже я помню – перві колхози. Там під той край. Називався “Запорожець”. Колхоз “Запорожець”. В тій стороні. Називався “Запорожець”, а тоді вже тут “Маяк”, я ж ото кажу, внизу. Бо ше [казали]... Називася оце ж над морем “Маяк”... Це в тридцять... Двадцять восьмом году образувався “Запоріжжя”. Потом “Маяк”, а оце тут, оце де ми живимо – мать, “Путіловець”. Та

ше й казали: "Путіловець" та "Маяк" – нема хліба та ніяк!" [*Сміється*]. Ну, я начав... Работать... Ну, годів тринадцять. Начали ж ото розкулачувать...

Марія Єгорівна: Та туди тоді ж і було таке! Як піднявся – як не граблі тягаєш, за батьком, за гарбою... Так кидають тебе в гарбу – топчи в гарбі. Поки пірнеш туди, хтозна-куди.

Олексій Гаврилович: Начали оце, до двадцять восьмого году, до... Називався НЕП. НЕП. При НЕПові оце ж дали свободу, таку – хто там хоч, те й роби. Як хоч, так і хазяйнуй. При НЕПові. Це є я помню вже. Начали... [робили] ж вже, так уже заможні! Де оте були одноосібні, де були вдови! Е... Да... Де були вдови, так назначили до багатших, шо там помагали работать, о, їх обєспєчували! А потом прийшла розкулачка. Моїх батьків п'ять... чотирі брати було. Мельниця, вітряк построїли. Да. Потом купили молотарку. А потом як начали кулачить. Називали кулаки їх. Позабирали! Хто вспів де розбігтися! А нєкоторих от на Сєвєр одправляли з сім'ми, з усим.

Марія Єгорівна: Я помню, як вони в дорогу одправляли оцих, шо біля нас. Їдуть, обоз, страшний! Крик! [*Нерозбірливо*]. Люди такі... Розказать, я помню трошки...

Олексій Гаврилович: Да... Хто спасся – тут остався. Мій батько втік на Кавказ. Так називали, значить, так: кулаки, і називали... е, той, заможний середняк. Заможний середняк. Так оцей заможних середняків не так тривожили. Як справжніх кулаків... Кулацькі, це розтерзали, розкулачили. А в мене батько був заможний середняк. Да. Два брати були вже багатші. Тих називали кулаки. А ті заможні... Бідняк, заможний середняк, кулак, заможний середняк, і бідняк. Три класи! Пережили це. Я начав работать у тридцятому годі. Пацаном. Як тіко вже організували колхози. Я оце, я в "Маяку" був. Зразу воду носить, тоді ж ото все імущєство звели на [*нерозбірливо*] два об'єкти, розвели там перва бригада, втора бригада, третя, читверта. Оце в нас було в "Путіловці". А туди був "Партізан". А аж туди дальше-дальше там той, "Запорожець". Три колхози було... Чотирі! "Маяк", "Путіловець", там ето, "Партізан", і "Запорожец". Чотири колхози було. Ну, я з дєтства начинав работать. Це три класи я кончив, [більше] ранше не було. Хочеш учиться – в районі була з пяти до семи, до цього. А потом вже дальше – йди дальше. Тоді так. Я чотирі класи кончив. І ото пішов работать. От. Ну, і досі работаю! [*Сміється*]. Який не слабий, уже й те й те, а работаю. Восімдеся два, третій... чи як?

Началась, кончилась, оця колєктівізація. Всього було. Казали, шо там іскуствєнно та, е, як його... Голод. То все брехня. Недород! Колхози оці не вкріпилися! А тут засухи! Ніхто не жде! Вроді так чули, шо то є. Америка в тридцять третім году оце на тридцять читвертий хотіла дать ту, ссуду, шоб спасти Україну, там. В Росію воно вже був Совєскій Союз. А Сталін сказав шо, єслі нам іти вже в рабство. Нас порабощають. Забирають Україну, отдай нам Україну, і там це шось, шо їм хочеться. Так це вже, каже, ми потіряєм ше нєсколько міліонів, ну, будем самостійні. Ето не іскуствєнне, а просто так природа, од Бог, чи Бог його зна! Засухи! Недород! Не вкріпилися! Ну, шо, тоді начали озімувать по-новому. А вже перед сороковими годами, вже начали, уже велосипеди купляють, то вже начали жить, работать. Окрепли! Можна було жить! Давали даже коло одинадцять, той, кілограм, на той, на трудодень. А Сталіна казав: "Мало! Нада больше! Чим сильніший буде крестьянін, тим буде государство заможне". І одно: "Мало, мало! Іщьо давайте больше, шоб крестьянін окреп так, шоб!" Ну, окрепли. Вже начали харашо жить. Це [туда-туда].

А тут война. Оцю... Перве мобілізували, як одступали. І нас ото погнали на Крим. Трошки повчастували. А він вже тоді ж [*нерозбірливо*] гнав біз остановки. Гнав! Та й больш нічого. Прям брав, хлопців, воєнноплєних! Да. Ну, я втік. Нас окружили. Ото, під Маріуполєм... Ні, під отим... Як воно, шо Бердянськ, а потом... Приморський ото називається городок. І ото окружили, начальство сказало, шо спасайсь, хто як може! Тіки ночую виходимо, з окруженія. Потом, і малєнькими групами. Це п'ять-шість чоловік, по два, по три. Ну, в мене батько, отут село єсть, ночами проходив, я зразу одну, а потом уже як другий начався... А потом як освобонили вже, тоді вже я попав, оце, у часть нову. Там, Бєсарабія, Руминія, Болгарія, Югославія, Венгрія, Австрія. І отам кончилась война. Ото таке. Потом після войни ше год був, поки набрали ж молодих кадорів. Ото таке. А потом... Після войни тоже ж там, розруха. Скіки чого... Ну, це представляєте, пройшла война! І то швидше... Окрепли, після войни, як січас оце розруха! А січас вообше хтозна як понять!

Марія Єгорівна: Та всю війну були [тут], [вирвали] ж нас тут. [Як німець прийшов]... А чо ж не помню! Помню, помню як ми йшли, це тут [*нерозбірливо*] наша сестра. Маненькою оставили жить в батьків, а ми жили на тім краю. Ага. А тоді ми йшли до батьків сюди, бо в нас маленька дитина. Він ніс дитину, а я так ішла. На

тій вулиці, на перекрьостку, нам об'явили, шо началася война... Ото таке. Крик, падає все!.. А тоді начали евакуіровать, і гнать!.. [*Плаче*]. В світ білий гонять!.. Хто для нас шо приготове?

А тоді ото як робили евакуацію, [*нерозбірливо*] забрали, [*нерозбірливо*]. А я осталася з батьками. Там дві сестри були, мален... молоді, малі ще, незаміжні. Повернулися сюди... Ой, Боже мій! Здумаю, як тяжко було його переживать! А тепер все нада...

Олексій Гаврилович: А батько розстріляли ті, німці, її, партізани... [Партизани були в плавнях]... Отрядів два-три. Та їх повбивали! А батька ж у Запорожжє, а тоді... Батько два місяці був у тюрьмі... На Сухій балці, називали... Суха балка! Батька розстріляли...

Марія Єгорівна: Мамка померла... Батька розстріляли... [Батько партизанив]... Мої батьки... Батька мого в степу десь розстріляли. А то тут. Оцеж, Шевченка, Владімір, як його?..

Олексій Гаврилович: [Це ж тут плавня була]... Оце ж воно там і те, і сохранялися партізани. Там же були і ліса... Непроходімі такі. Кустариники! Ото туди прятались. Назывались Великі Кучугури, Малі Кучугури. Які не затоплялись. Оце кажного году при... А тоді спадало, то, в маю місяці, вже в кінці мая, воно спадало. Води вже не було... Прибуде, а потом спадає. То річки ото л'ються... І озера. Ото там партізани сохранялися. А потом. Вони й самі винуваті. Їм об'явили, шо там місія, ніхто вас не троне. Вони взяли вийшли. Потом дали їм і роботу, начали работать. А потом приїхало гестапо...

Марія Єгорівна: [Там у плавнях]... Ну, там де дрова можна найти, де річка...

Олексій Гаврилович: Там оце картошка... Так оце на плечі взяв відро – отакісіньку. Покопав там, посадив, а відтіль вивозе... Гарбу. Брички. А то [*нерозбірливо*]. Оце шоб січас оце, е, оце січас, то машини, то трактора... Тоді лопатами садили! Покопає і ото так...

Марія Єгорівна: Картошка. Така добра картошка!.. І кукурузку садили... Да, отут ходили. Ще мій батько ходив у плавню на охоту. Як принесуть [*нерозбірливо*]!.. Було й сусідам...

Олексій Гаврилович: Сіна! Скіки! Вся область... Чуть-чуть зхасуха – зганяє скот... Шоб содержать його. Як чуть-чуть, і все. І Мєлі... і за Мєлітополєм самі за того привозять сюди. Вівці, о... А риби було тоді! Тоді ж хотів, де, де хочеш... Риби було тоді... І тіки вже висиха тоді... Цей місяць, так висихають, висихають озера, димарі, от. Ну, вибирають рибу. Тож... Тоді риби було неізбиримо. А січас, шо ж уже... Воно ж...

Марія Єгорівна: Січас своє море й риби нема. Усе садили. І співали... І виспівало! Багато шо пізніше садовили против дому, а всьо равно виспівало все.

Олексій Гаврилович: [А як колхоз став, трохи стали прибирать... там держали]... Обізатєльно! Само хверми даже [*нерозбірливо*], даже випаси вони робили. На зіму одгонять туди ж воно, не затопляється... А ото називалося кучугури, так ото як те, так прибуть води, на Великі називались Кучугури. Це остров. Відтіля як глянуть... І Малі, тут маліньκі трошечки було, не затоплялось... Вивозять туди ото скот, поки спаде...

Марія Єгорівна: А скотини скільки в нашому колхозі було! Ой! [*Нерозбірливо*] коров. Овець по сім тисяч було... Багатство багато в плавні було...

Олексій Гаврилович: [А тоді затопили той море]... Перемичку. Задержали цілу воду, а потом уже як для того... Чого вони, шо затопили? А! Построїли ГЕС! На Каховки. І за тої ГЕС... Ну, Дніпрогеса там же Каховська ГЕС. А як вони там затопили, нада ж воду сохранять, шоб работала ГЕС. Тіки затопили, то той, до Каховської ГЕС. [А там в плавнях люди жили]... Жили! Жили там! Даже такі були, даже там у лісу, воно не затоплялось, лєс був од Біленьке та, од Дніпра, так там жили вообше неви... невилазно... Да, туди аж до Дніпра, на Васильківку. Жили.

Марія Єгорівна: Батько сіно пресував, в плавні... Вивозили з плавні. Сапетки робили дома. Ну, вобщем, наше село дуже кустарне. З лози ж усе робили. Чого хоч було... І корзинка, і драбинка... Ой... Дуже багато багатство... Вобщем, у нас село було дуже дороге...

Олексій Гаврилович: Вже як колхози образувались. В воїнській часті, туда, сіно... [Це був тут завод]... Мєбєльний. [Це зробили] після войни. [*Нерозбірливо*], а чо так називався "Запорожец". В віді колхоза. Це мебельний цех... Кустарний був. Да. Заробляли... Цегельний завод був, так построїли, так роздавали за нього, не вміли... Качали воду. І там, там ето... Ріка Конка була. Вона не висиха. Це при любій засухі – як засуха, так бере придаве, так ото... Містами, да. Протоки буде [*нерозбірливо*]. Як стали вже запоплять отето всьо, вже вулиця, оця нижня... Понад морем сидить, над морем. Як прибуть води – прибуть води – так даже в огородах, – ті, шо до Конки, ортуди, були – так затопляло даже й огороди. Ну, не довго. Дві-три неділі – і вона стіка. Прибуть, ето, як Ростань, так воно все заразом нахлине, вода, затопе. Як тіко те – вона збігає. Не було ж

перемички, вона збігає. Заразом... В маю місяці, вже в кінці мая, те, немає... Тіки озера, річки назывались. То вона стікала. Вся вода стікала... [Людей переселили]... Переселили їх осюди, сюди, на верх. Ну, компєнсацію давали. Компенсацію... Тут же пропадало, давали, шоб строілись. Іначе як же він построїться? Ото таке.

Посьолок був кілометрів... За скільки? Кілометирів чотирі. Це в дліну. І в один ряд – сюди й туди. Тут же знали, шо як з Басаньки. Дід Федір вибрався на це, на оцю нашу улицю. А той Хведір там тоді розказував про [*нерозбірливо*]. А той: "А скіки це стоє?" "Ідіть, – там ше село було, – а він каже, – та йдіть на Басаньку, там дурніші люди". [*Сміється*].

[Там були озера]... Це поки, поки не було колхозів. А потом уже поділили – рибколхоз, уже занімався цим дєлом. Завєдував, скіки їм те. А озьора туди дальше, де хто – любий пішов. Піде з корзинкою, ета. Накривачками. Руками... Ловим руками, це восени, так ото як озеро є, вже трошки захлождає, береги. А ми ж ото [*нерозбірливо*] я трошки робив, так оце можна руками піймать! Оце заходе – тіки раз – і карась!.. Карась, і той... Підрийок воно називалось. Ото короп. підрийок або карп! Називалось... Ну, вивернувсь – ото там мацають, бери його, він у землю зариваеться, а так ото виверне, сам себе обнаруже. І ото раз, два постановим, наловим скіки там нада. Та вобще, нащьот риби. Поїдуть в плавню, називали це та, линька – птиця линя. А вона не[литуча]. А зараз ров єсть, такі були річки, і по їх такі вєртікально, колодязі називали. Так несмотря шо повисушувалось – а там було вогко восім, по десят метрів – такі. Вертьоли. І оце ж там річка – Клокунка називалась, потом, е, той. Як його? Кушугум. Малий, Великий Кушугум, там разні оце називалися річки. А по їх отожз такі глибокі. І ото рогоза. А вона як линяє, так ото відтіль виженуть, вона другу проробляє, по бур'яну. Засідають, ото ті гонять, а вони нелитючі. Саме линя. Так от було таке шо будем, шо будем варить? [*Нерозбірливо*] чи риби? Риби запросто наловим. Вобщем, була ота... Простіше було. Отоді з рибою. А січас нема ніякої.

[Пасіка була]... Дома були. Да, держав пчьоли. Поки молодші були. А тепер уже, не піднімем рамки. То шо не страшне, а то шо возрост уже. Возрост такий шо... Возрост такий, шо неспособний... У діда були. У мого. Я ше помню такий шо, тіки, тіки чуть, шо тіки розказувать, до революції. Так ото дуплянки назывались. Так тоді не качали їх, так як січас. Тоді, значить, у в городі стоять, дуплянок

там чи двадцять чи тридцять. Ні качають, нічого. Вони ото підкоп робили отакий. Під низом дірка. Ага. Як уже у низу єсть, показує, тоді вибирають, вибраковують. А потом – сірка називалась – підкурять, вони всі осипались. А ці дуплянки вирізають ото мед. Тоді вже як немає ніяких [*нерозбірливо*]. Сімєнєніє називається, шо пчьоли вже, вже не плодяться. Тіки самий мед. А тоді вирізають ото, то ріжуть, тоді вижимають, потом воск і мед. А потом ті дуплянки опять ставляють, вони під присмотром там: скіки роїв вийде – впять насиляють ті ці, ті дуплянки. Це у мого діда було. Так... Це вже... [А мед...] Да, просто... Та так же ж, так і ринки були! Воск тоже продавали. Були дуплянки. А потом же ж, бачите, зробили дуже умно. Умно зробили. Рамочки, взяв – ага, подививсь...

І той, сушив... Була в нас та, бавовна. [Садовили бавовну]... Родила. Послє войни. Потом забросили. Вона [*нерозбірливо*].

Марія Єгорівна: Тоді і рис у нас сіяли!.. І кунжут був!..

Олексій Гаврилович: І родив, і родив рис [*нерозбірливо*] отут работав, вже... В яком це: В шісдєсят... В шісдєсятому годі, в шиїсят первому, ще і перерабатував рис. Ше й рятував. У мелниці, це вже переработали, рис. Він такий, на ячмінь похожий. Така в його кожурина. Некріпка в його кожурина. Так оце ж я в млині, робили, й муку, й ето... Послідній рис, ото як перескирдували тоді, брали, зразу після войни оце ж так, і після того перестали. Дуже клопотливе. Нада уровень держать води. Чеки називались. Не знаю, по скіки гектар чек. Як чеки. Разні, і так спланірував, шоб вода скрізь була.

Він шоб стояв у воді, рис. А потом вже, як він визріває – висушують, не підкачують води. Скосять ото. А бавовну тоже, вона не дуже висихала, так сушили його. Ото такими вона хлопушками, а тоді дві шапки, і ото. А тіки таке шапка була, як загоріла, так ото трудно затушувать. Вигоріли шапки, так так поточуть – залють, нема вроді! О – там курить! Така вона була чутка на, на огонь.

[Раніше на городах було]... Ранше, значить, було так: виращували й пшеницю... Пшеничку... Ржа, або жито називається. Ото ржа... Да. Скосювали, і... Серпами молотили. Ну, все садовиди! Ну, не забували як, як дині. Щас дині, а то не забували пшеничку або жито посіять.

Марія Єгорівна: У снопи в'язали, серпами... А тоді соломи тієї хвате й [*нерозбірливо*]. А дині оце годів скільки стали... Приїжають звідусіль машини, забирають...

Олексій Гаврилович: На кавуни. Ну, вигодніше, той, дорожче диня виходе. Тут же п'ять соток того, і п'ять соток того. Це більше дає доходу, як... Сорок дві сотки. Це усього. А нову, на застройку як давали, двадцять пять. По-новому. [А то хата... Робили з] вальки. Да. Оце в нас оце от те, а то там вальки. Солома, глина там, земля. А потом... Ну, та це ж воно тепле! Камінна холодна. Ця тепліша. Потому шо як її в нас прімєрно сантіметрів шісдесят-сємдесят... А то шлакоблок, і обличте, обличкують, то те, воно холодне. [А накривали] соломою. Соломою. А потом плавні були, рогоз називається. Комиш, рогоз. А потом уже перекрив жилізом, то так уже. І шифер узяв. Вже думаєм шо доживем уже вік під жилізом. Вже осталось, шо там...

[Оце в нас тут є] Басанька, це ж отут... Ось щас я розкажу. Отуди, де село наше, де начинається. Начинається село. Так ше далше. Це називалася, оця вулиця, шо оце – Басанька. А отут як називалося – Середянка. А отуди дальше називалося Собакарня. Собакарня! [*Сміється*]. По случаях! Так називалося. Басанька, Собакарня! Я зна, шо – це помню харашо – один бідно жив, з краю. І ото хата соломою вкрита, а двері ото з пораного, шо ото той... [*Нерозбірливо*]. То його піймали та й кажуть: "А де ти живеш?" – "На Басаньці". – "А як тебе найти? Шо нада ж тебе наказать, шо ти піймали десь там". На озері, там у нас [*нерозбірливо*] були. Да, рибколхоз, там друге. "А, – каже, – я там скраю живу, в мене під жиліззом хата". Начали шукать, де там те жилізо, там. А ці по краю найшли. Ну, він правильно сказав: солома, а зверху жилізо! [*Сміється*]. Це розказують люди.

А, так у нас це по вулиці, можеж сказать, шо як скажуть... У нас був один там, там, дід глухий. У війну одірвало вухо. Да. Як скажеш, шо це Тищенко Павло – який Тищенко?! Ну, Кадєт! Дражнили Кадєт. О! Так усі знають. [*Сміється*]. Ну, із-за того, шо в його як ото ранили... Ото питають: "А де ж ти служив?" – "Та в кадєтскій армії". [*Сміється*]. Назвали Кадєт. Такого – Боже сохрани! То та, то ця. Кличок оцих... Такі... Дражніння було. Ага. Жаби – примєром. Жаба. Він Бондаренко, дражнять Жаби. Як скажешь Жаба – там ото-отой – так швидше найдуть! Та багато було такого, шо це...

Тіки такі є сердяться. А єсть не сердяться. Єсть одного назвали [Кобіта], а він сердиться. Ну, чо ти сердися? Мене там називали... Як же... Як, вже забув... А, Каченьок! Алєксей Гаврилович Каченок. Ну, це пацанами, да! Це пацанами дражнилися, я не говорю шо

там... Вже іначе називають, по улиці. Осьо з боку жили, його, її рідний дядько. Так не казали, шо Грінь. Ми Грінь, називали[сь]. А вже як по-батькові, називали Якови. Не Гріні, а Якови! Це ось скіки хочеш! Запара – як дражнили? Косарі! А оце, шофер [*сміється*], Запара фамілія. Косарі! А Косарі, да, начало, шо вони багато косили. Бралися сіно косить, в плавні там. Косарі. Так ото... А от січас не знаю, як їх назвать, чи...

[Щас молодьож по барах]... Ми... Значить, от підеш, з роботи прийдеш, як пустять, на роботу... Мати буде на роботу, – батька ж не було, десь на заработках. Буде, буде мати – не встаєш. Напосіда ше. А з за того притворюся я – вона тіко пішла, я вп'ять ліг. Того притворявся, шо не пуска гулять. Сімнадцять год, нада вже ж гулять! А як начала пускать гулять, то тіки скаже: "Альошка, ану [*нерозбірливо*]!" Всьо. Вже пойняв. Зразу устав. Ну, босі там, чували, балалайки, гітари, й босі, ніяких черевиків не було! А! Двінадцять часов – слава Богу, ще час, є, якийсь, гульбищ. А тепер... І осьо в нас, де ви були, оце де...

Марія Єгорівна: І туди, кіно буде хароше! Очєрєдь, давимось – кіноклуб. А тепер клуб забросили. То було і танці там, і співи.

[Були такі в селі шо шептали]... Були. Були! Й тепер вони є, ну... Дітей у сільську болницю нести, так луче до бабки. Я сама свою дитину носила. Ото де гробки, понад гробками, встаю, ноччю, і несу на низ, там бабка була хароша.

Олексій Гаврилович: Були ж [канєшно]. Костоправи були. Скіки там, десь [ушить] або те, костоправ направляв. Були! Та й січас то є, тіки [*нерозбірливо*]. Є!

Івченко Марія Федорівна, 1919 року народження, та невідомі, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Невідомий: [Я з 19]27-го [року]. [Батька свого] пам'ятаю. Ну, так, трошки. В мене батько [*нерозбірливо*]. А дід був художником. [*Нерозбірливо*]. [Мого батька звали] Микола Якович. Вобщєм, особиного такого ми не знаємо. Може, так, хто старіше може... Та й ми шо знали, то позабували. Дуже старого, там той, нам батьки не роз-

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Г. Шахров (серпень 2001 р[2] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (2 серпня 2001 р.) Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт В. Ликова.

казували, шо як воно було. Ну, як були колхози... Жили наче і не плохо, роботали як кажуть, від зорі до зорі. Це все ви знаєте і самі, робили, коровам... Коровами робили, кіньми й волами. Строяли, і жить вроде було не погано. А щась розорилося бачите як воно... Нам і тоді було хорошо, і тепер!.. Тоді було таке врем'я, а тепер таке настало.

Ми вже тутечки на горі. Це батьки наші жили тамечки на низу... Да, діди, діди, бо вийшли є батьки на верх. Це розказували... А так... Хтозна, синок, шо ж розказувать... У нас тутечки оце Принів було багато. І січас їх багато. Вони це давні предки в селі. Вони, це вони уже наче й родичі нам, а батьки то казали, шо далекі, а потім ближчі є. Багато Принів тут у селі, багато. Наші ні, а діди заселялися давно. Тут сама перва хата – то була Солоп. Це він десь построїв, там на десятом кварталі. Це сама перва хата. А то все село було на низу. Відціль і до самої Басаньки називалось. А тоді постєпєнно оце ж начали виходить... Ну, люди ж нарождалися більше, отділялися. І так оце образовалося село. А то на низу там жили, коло води. Плавня ж ото, ви самі знаєте, шо була... Яке багатство, а тепер затопили! Шо ти там возьмеш?! Бакай, да, ні риби, нічого немає. А яке було багатство!.. Скіки там худоби, жило... Там, Маруполь де був, [*нерозбірливо*], засуха...

Марія Федорівна: Звуть мене Марія. Івченко. Я [народилась19]19-го. Батька Федір було звуть. Він народився 1887-го року. О. А мати у [18]88. У Скельках. [Моя дівоча] Острогляд Марія. Острогляд. А, було Остроглядів, так їх уже пошти нема нікого... Мало осталось. Оце один племенник тут гостях, ше один... Нас [в родині] було три хлопця і я була, четверо було дітей. Я сама старша була. Один убитий на войні, [19]23-го году, а два померли, [19]21-го і [19]26-го померли. [Жили] тут, у Скелькі. Там на Дев'ятому... На Дев'ятому... Шевченка, Шевченка – це ж Десятий? Калініна. Кажуть, по Калініна, де [*нерозбірливо*]. [В старій хаті. А тоді ж перейшла в войну].

[Старший брат, ще за мого батька!] Ну, батько [18]87-м, а брат народився [18]81-м. А тоді він вмер. Ходив тіф. Та, як його, та... Люди боліли – тоді не дуже лічились. А і він умер. А ті діти остались, так оце мій батько їх воспитував. Підросте, батько забере. Було одинадцять душ. Дев'ять душ дівчат і два хлопці були. Один хлопець умер, а один на бою вбитий. А дівчат уже тіки два, дві осталось. Сама меньша осталась, з [19]18-го, і Санька, мать, з [19]12-го.

Тоже хворіли так... Та ранше було [*нерозбірливо*]. У дочки в мене двоє дітей, а у сина одне, померла дочка... [*Нерозбірливо*]. [А чи він воював в миколаївську війну]... Знаєш, не скажу тобі. Мабуть, батька брата вже тоді не було живого. Він дуже рано.. Оце у [190]1-му году дочка як народилася, сама меньша так його, його уже не було живого. Так він, навєрно, й не воював. Брат. Тільки батько воював. Ото так. А діти остались, жінка [*нерозбірливо*]. Одинадцять душ дітей. Ну, один умер, ото... Один на войні. З [19]16-го, убитий. А той старший вмер. А ці дівчата всі заміж виходили, і діти були. [*Нерозбірливо*].

[Що нам розповідали]... О, воно вже і забулось, старенька вже. Це ж шо, шо вони розповідали... Батько воював у Миколаївську войну. А чоловік же погиб на цій війні. Я ж, я шо, з [19]19-го году, а це война була, щітай що у [19]18-му, чи у [19]19-му году була, так що я ж нічо не знаю. [Батько] нічого не казав. Ну шо казали, казали, шо ото Махно було. Так я мала була, я не помню нічого. Ну, забирали. Було приїдуть кіньми поганими, та хароших заберуть, а погані оставляють. Ну, ото таке було. Я не знаю, я, я ж мало того захватила. Тоже, сщітайте, шо я ж з [19]19-го году.

Ну, як жили ранше, да, молотили, там таке ве... Ну, жили, індидуально жили. Це до колхозів ще. Господарство? Ні, ні батько був [безземелом]. У його було всього два гектара землі. А у його брата було одинадцять душ землі, так там земля осталась. А батько мій займався, займась, як [з полдовини], були такі люди, шо в їх не було чим робить, бідні, так вони йому помагали робить, з половини. Ото за сніп молотили, косили. А потом уже самі наживали все. А потом колгоспи, все забрали. Ото так... Так шо жизні харошой...

А колхози індивідуально взяли до [19]30-го году, а потім стали колхози. Мій батько пішов на проізводство, у лесничество. Там прожили 12 год, поки вже стали обратно... Поки стала война, та в войну вийшли в свою хату.

[Почала працювати в колхозі]... З якого... Це уже у [19]42-м году виїхала в колхоз, а то ми були на проізводстві. [А до того в лисничистві]... Сказали: хочеш – іди в колхоз, хочеш – іди на проізводство. Таке було. В [19]30-му году. Отак було. Як робили колхози. О. Сказали, хоч іди в колхоз, хоч – іди на проізводство. Батько мій не пішов в колхоз, а пішов на проізводство. А все оце майно оставив у колхозі. Була і... цей, як його, й віялка, й лобогрійка, і сінокос – все

отдав у колхоз. А пішов на проізводство – воно ж йому не нужно. Ото таке.

У войну робили тоже в колхозі! Колхоз же був – був. Тільки шо німці забрали хліб, усе чисто, а колхозники і сіяли, й косили, й убирали. А німець хліб забирав. А шо там давали людям на пай... Так як січас оце, шо поділили землю на пай. На пай давали. Те брали собі. А потом прийшли красні, оддали у армію. Ото таке. А потом же обратно стали колхози.

[А як освобождали село]... Ну... Вигнали усіх людей. Ми були аж у Рогачику. Нас погнали конвоєм. А відтіля вже, як, як зуміли, так і добиралися додому. Німці конєшно, шо добре іздівались. І то, кілометрів, навєрно, 80 чи 90 було от села. А тоді ото крайні [пересікли], так ми попали до брата, а німці там окопи за горою викопали. І ото ми ноччю, в три часа ночі виїхали і поїхали додому. Туди їхали – таке, бричка була, а відтіля вже [*нерозбірливо*] забрали у колхозі, та лошата запрягли, шо було з собою, та поклали, та й повезли додому. Приїхали ж додому – нема ж нічо. А хліб, те шо позакопували в землю, були в ями, той пооткопували, якраз собі оставили цей хліб. А потім ходили, були такі, шо назначали, хто не те, не давали хліба, так самі шукали щупами ями, забирали до зернини! А ти як хоч так і живи. Отак ми і жили.

Свої забирали! Намічали... От намітили вас, шоб ви ходили по хатах, забирали, хліб там. І ви приходили, і шукали, скрізь, і в хлівці шукали, і на вулиці, скрізь. Де находили, забирали. А ви оставайтесь з дітьми, як хоште, так і живіть. Ото в 33-м багато померло людей. Хто не здава хліб, люди ховали дома. Ну, яма, там одна яма була така шо... Батько такий був вумний, зробив яму і закрив, а потом зробив таке як [листя] лежить. Так вони не подумали, шо там яма. А там стояла, ще й [осталася]. А так все шукали, все забирали. Все шо найшли, все й забирали. Свої забирали! Вобщім, пережили харашо. І тепер ще дожили хорошо. До харошого. Ото так. Та [після войни] вообщє [*нерозбірливо*]. Шо нам казали, те ми й робили. [По команді робили] [*нерозбірливо*]. В колхозі працювала... А шо там давали?.. [Пенсія мала була]...

Це в войну построїли собі хату. З чоловіком. Він прийшов з войни, інвалід, і це ми строїлися. Ну, він сам був плотник, робив сам і вікна і двері і крильце, все сам робив. Аби не сам робив, так як би ми построїлися. [Вибирали де хату ставить]... В районі, їздили

туди, з району приїджяли, давали те. І тоді давали нам план, і на плану і тут построїлися.

Тоді до колхозу, хто не хотів іти після війни – одрізали землю, о. А хто ішов у колхоз, після війни – тому давали 45 соток. Так у нас оце 45 соток, города. О. Бо він прийшов з войни, пішов у колхоз. Інвалід був. То до войни робив у заводі “29”, а вже у войну сюди виїхали, і так і осталися у колхозі. [А про сім'ю чоловіка]... Та його батько вмер, йому три годи було, мати вмерла 17 год було. О. А тоді вони всі із села виїхали там на П'ятихатки, і там жили. Відтіля він пішов у армію. А я ж там була, у лєснічєстві. Він там робив, у заводі, і там за його вийшла заміж.

Весілля, знаєте тоді ж ніякого... Так... Кой-кого родичів покликали – не так, як тепер. І все. Раньше не було таких [фатів], нічого не було. То тепер гуляють, а тоді ні. Пішли, розписались, там то і все. Не було вже церкви. Я в [19]39-му заміж виходила, церквей не було. Церква була у нас у селі, хароша церква була. Мені було годів 10. Так я пам'ятаю, я ходила у церкву. А тоді у войну, як оце ж ми виїхали, [*нерозбірливо*]. Ми виїхали, не присутствовали, церкву розібрали. Розбили церкву. Я вже тоді не знаю. А до цього була в церкві, знаю. Церква у нас дуже хороша була. Там же, у церкві де тепер колхозний... воно клуб називається, чи контора, чи як...

[На свята ходили]... Да, ходили, і вербу носили святить і той, як його, і паску святили. А потом ми ж виїхали. Колхози стали, все анулірували, і церкву розібрали. І цей, ограждєнія, все розібрали, нічого не осталось! І признаку ніякого, шо була церква. А церква була дуже хороша. З каменя була складена, висока, красива церква. Тепер нема нічого... Там ото сторожка була, де жив там сторіж, дітей хрестили. Так ото тепер там церкву зробили. Січас у нас. Була школа, а тепер церква в нас.

Тоді там ото називалась сторожка, дітей хрестили... Там жили люди! Чи сторіж, чи я знаю, хто там жив. Оце воно ше до нас не доходило. Знаю, шо... А потом уже як церкву розібрали, а це зданіє, воно таке величеньке, так там ото зробили школу. І ото так школа була. Тепер уже ж як розрішили церкву, одібрали, на церкву. Тепер оборудовали церкву, чильницю поставили, тепер церква вже. Тут маленьку церкву... [Я] уже при німцях хрестила дітей. У [19]42-му і в [19]43-му, менша дочка, в мене двоє дітей. А батюшка у хатах. Ну, да, у людей, на квартирі жив, і там хрестили дітей, де батюшка жив.

[Свята були тоді]... Шо було... Була ж і Троїця, була і це, як його, була і Пасха. [*Нерозбірливо*]. Оце таке. Оці великі праздники. Паски пекли на Пасху. А Троїцю оце ж у хати зустрічали. А так... Такі празники, тепер же їх у церкві правлять. Тепер більш відмічають. [*Нерозбірливо*].

[Бабтісти образувалися тут]... Це ше до, ше до моєї пам'яті! Штунди на їх казали. Ну, шо? Вони до церкви не ходили, вони не христяться. Більше вони... А як вже вони празники празнують, я не знаю. Я знаю, шо вони не христяться і до церкви не ходили. В їх своє, своє дєло було. І сєйчас тоже отдєльно ж. Вони ранше у когось в хаті там договорялись, у когось... У когось у хаті. Например, у мене сходились, до мене у хату, посидіть, шо вони там, я не знаю. Не була не разу. І шо вони там, як вони там, тому Богу моляться. Вони ж не христяться. Оце ж у суботу, це субота, а тепер два рази на тиждень, вівторик чи середу, їздять... Два часа читають молебень. Із Поповій приїджяє, там у їх на Поповій батюшка, і він оце ж приїджає, [*нерозбірливо*]. Втягують до [себе]. Були в православній церкві! І в [мене]. Я там жила, на тій улиця з чоловіком жила, а батьки жили отдельно. А тоді батьки померли, ми перейшли оп'ять, а ту продали. Так там сусід, каже: "Іди в нашу вєру!", кажу: "Не хочу. Мої батьки прожили в православній церкві, і я, хоч і мало ходю в церкву, тіки на великі праздники, ну, не буду..." – "У нас так харашо, так харашо". – "Хай хоч найлуче, а я до вас не піду". А вони агітірують людей, бо в їх же мало людей. Він ото мене все просив, [піти]. А багато ж людей пішли! Повтягували туди. Як вони, шо виступаєш оце в церкві – хрестяться, перехрещуються. Із християнської віри, чи з православної, як сказать, [*нерозбірливо*], в [баптистку] віру. Христять по-своєму. По-своєму христять.

[І раньше в селі до них ставились]... Та не дуже хорошо, більше... Їх дуже мало було. А більше всього були такі ж, як ми, шо православна, православна церква. А їх дуже мало було. Ну, може там з десяток було, більш не було на село. Так їх ні за шо [не считав]. [Ще суботники]... Тіки суботу празнували, а ті в неділю празднували і віра іначе. Оце було три віри: суботники, штунди, ми називали, і ми, православна. Оце ось було три віри. [Суботники] да, отдєльно. Суботників тож мало було. Ті сало їдять, а суботники сало не їдять. І в суботу не йди до нього, він нічого не дасть. У суботників. А ці, суботу... І січас суботники є.

[Це штунди існували ще з давніх часів]... Ми провославні, а вони штунди – ото така була різниця! А чого, не знаю. Ну, ми православні, знаю, до церкви ходили, крестили, а штунди вони не хрестилися. І до церкви не ходили. У їх була своя хата і там вони, скільки їх там було, може село душ двадцять чи скільки. Так ото вони, до когонебудь попросилися, шоб у хаті... Штунди. Ну, збиралися там. Ну, ранше, це вони раз у неділю. [*Нерозбірливо*]. Дівчина, оце, православна. Ходе до церкви, і все при неї. А в хлопця, це ж він взяв штунди. А сестра йому сказала, шо єслі ти візьмеш штунди, ти мені не брат. Так він ні до церкви не ходе, ні в штунди не ходе. Ніде. Ні туди, ні туди. Отак от. А жінка ходе зі своєю сестрою. [*Нерозбірливо*] вони наварять на передень і нічого не роблять. Ну, їли таке... Курей-то вони їли, свиней тільки не їли. А так усе їли.

Мама була [*нерозбірливо*] год. Ну, і ми туди начали ходить. Поняли, шо там паганого немає, не курять, не п'ють, не ругаються. [*Нерозбірливо*]. Ну, ми з хазяїном рішили. Ну, поступили, а в якім году воно началось?.. Не знаю. Оце ж Скельки оце [*нерозбірливо*] собі церкву. Увірували, і ходим туди, молимось.

Моя мамка була. [Її звали] Марія Андріївна, дєвічу фамілію ви вже знаєте, Іванова, а вже батькова [*нерозбірливо*]. Вона із [*нерозбірливо*] тут. Вона хутір, а батько тут. Моя мамка умерла, їй було дев'яносто два год, як она умерла. Їй тільки було шістнадцять років тіки, як вона [у штунди поступила] і батько був тоже. Ну, бабушку чуть-чуть помним, а дєдушка дуже рано умер рано. Мамини батьки, [був] маленький [хутір]!.. Були такі люди в селі, вєрующі. Там багато [*нерозбірливо*]. Були такі люди в селі вєрующі, [*нерозбірливо*]. Там багато було. Особено на низу. Вісімнадцять год дєвочкі... Чи тридцять год... Ну, не маленькими хрестили. Єслі ти вже розумієш, чи понімаєш... [*Нерозбірливо*]. Всьо равно нишком збиралися і читали, і молилися, і робили все. Вони не бросали Бога. А тоді при німцях трошки відновили церкви. Трошки свободніше було. А тоді вже як Горбачов одкрив, тоді вже кругом церкви одкрили. Мамка як принімала, тоді церкви запрещєно було. Їй шістнадцять років, як вона прийняла. А тоді вже було дуже гонєнія. Дуже гонєнія. Моя сестра робила в школі, із мужем. В Харкові. І дєток повела в церкву. Ну, так же ж, вроді як [нишком]. І донесли, і її зняли з роботи. Потому шо, кажуть, нільзя. Тоді ж було дуже строго, при Брежнєві. [*Нерозбірливо*]. А тоді, як оце вже відкрили церкви, ходять усі. Моя мамка [*нерозбірливо*]. Тоді ж тоже багато було, так, якось, возму-

щьонно, шо багато баптистів було. Ну, а скіки ж, я не помню. Я знаю, шо мамка розказувала, скіки їх було, як вони пішки ходили, всігда тут, у Івановку. Де були церкви більші, вони туди пішки ходили. Ну... Це було дуже харашо всігда. Молодьожі було багато. Ну, не знаю, скіки їх було тоді душ. Я не знаю. Я знаю, вже як оце ми в Орлянське начали їздить, мамка [*нерозбірливо*] у церкву. Ми ходили сюди часто із хазяїном. Так тут було вісімдесят душ. [*нерозбірливо*]. А січас уже там церква, дуже старенькі, менша. Тепер уже вони розділилися. У Відроджені єсть церква, і в Орлянському. Так уже тут старенькі самі осталися. Ну, як ми.

[А так в селі готували на свята]... Ну, на Паску пекли ж паски. Все готовили, а так... Усе робили... Узвар... Узвар, крашанки красимо... Паски печемо... Все-все. [Узвар робили] з груші. Називать етот озвар. І там абрикоси кидали, там... Все... Ранше не було консервації, сама сушка. Тепер же ж кришки єсть... А так ми всігда [засушували]: яблука, вишні – все... То засушим, а вишні в бутильки закриваєм. Сливу, вишні. [*Нерозбірливо*].

[Сир]... На Масляну... Ну, на Масляну було літо. Ми збираймо... В такі тіжечки такі маненькі дерев'яні. І ото оттопляємо туди. В ті діжечки. І ото засолюєш. І ото водичкою заливаєш його, [заливаєш]. І ото стоїть сир з літа, стоїть аж до Масляної. А тоді вже на Масляну оце вареники варять... Вареники... В пост варили, так не варили... Так шо-небуть, а так ото вареники... Каждий день було вареники. Масло туди клали, в сир. Сколотиш, бо... Помиєш, туди сиром закладеш його. І воно там... з[а]ливаєш пирожечки... Зливаєш ту воду, [*нерозбірливо*]. Хороший сир. В погрібі стоїть, у холодному

[В селі відьми були]... [*Нерозбірливо*]. Було називали [*нерозбірливо*]. А Бог його знає, шо воно таке! Тоді ранше казали, шо такі були люди... Вобщем, я знаю, шо превращалась людина чи в собаку, чи в кота, чи в колесо, чи в шо... І ото таке творили. Як будто в коров молоко одбирали. Такі були люди. А тепер вже... Хтозна, тепер може їх немає. Ну, шо... Кажуть, шо вони, такі люди, с хвостом. На краю позвоночника хвостик у його росте. А чи правда, чи ні?.. Бог його знає. Так відьма з хвостом. Та, в оцих.. Оце, оце ж як умирає, оця шо відьма, то не може вмерти. Стелю пробивають, шоб умерла. Таке я чула. Це ж у нас тут була [одна] [*нерозбірливо*].

Невідома: Ну, у нас такий чоловік є, шо все знає. О. Так він не міг умерти. [*Нерозбірливо*]. Оце ті єсть... Розказували... Шо, як уже такий грішник великий! Так копали яму за хатою, на ніч клали, там

[*нерозбірливо*] злазила, з його кров випивали, він там умерав. Іначе він не мог умерти... Мучився. То у мене тьотка... Рідна, рідна тьотка. Так прямо чорні п'ятна по тілі були, а вона не умерає! О. Так стелю пробивали. Тоді вмерла. А хтозна, шо воно таке? Ми ж не знаєм, чо воно кажуть так, а Бог його знає. Чи воно оце [*нерозбірливо*], чи так тіки кажуть?.. Ну, за тьотку я точно знаю. Ми ж ходили її провідувати. Прям чорні п'ятна по тілі!

Марія Федорівна: [По-вуличному там є називають... "Домаха"]... А в нас багато такого... Батюшка давав [*нерозбірливо*]. І який празник перед празником батюшка дає [*нерозбірливо*]. Домахою звали. Ну, то Дунька, то Домаха, якось так була. Ну, Єхросінія, Хроська... Моя сестра двоюрідна, Хроська. [А по вуличному як]... Ну, оце ж, як придумають, так і кажуть. У нас тут Івченко, материна дівоча Острогляд, а батько Івченко... А це ж батьків, зовуть було діда мого, прадіда мого Мартина... Так прадід був Мартин, звуть Мартин...

Невідома: Так це ж на нас кажуть "Мартини". А це ж... То Мартини, то Бліни, то ще... То Брики. Це ж по фамілії. А то [*нерозбірливо*], а дражнять... І ото "Юда, Юда..", і внук і правнук...

Марія Федорівна: Не прадід, батько, скупляв скотину. Я не знаю, шо він кому [*нерозбірливо*], шо його прозвали. І всі його "Юда" дражнять. Фамілія Шмарко, а дражнять [Юдес]. Он, Юдес іде... Ой, як ми спразнили... І змалку дітям... Ось у нас у воротах двоє... Він воротарем робив, в його діти ж. [*Нерозбірливо*]. Він воротарем робив. В футбола ж грали... Все врем'я в футбола грав, і стояв на воротях. І його продразнили "Котов". І тепер і діти Котови, і той. І дочка, і син. Чиї діти? Котови! Котови! І їх в школі продражнили. [*Нерозбірливо*]. Він проработав всю жизнь, а вона там, як трутень, лає його, і лозиною, і чим хоч. Пішов, напився і не питай ніякої роботи. [*Нерозбірливо*].

Невідома: [Моє дівоче прізвище] Нечет. Та їх тут багато. Нечетів. Сусідка була Нечет [*нерозбірливо*]. [Розказували] про Скельку... Ми ще малі були, село строїлося тут. Нанизу зразу були забори. Зразу тут був степ. А тоді наші... предки сюди приїжджали, з Микайлівської. Михайлівка тут. Так приїжджали, а то тут коло моря... Там, над морем, моря не було, було річка, Конка. [*Нерозбірливо*]. А так у два ряди хат були построєні. Раньше, казали, де водичка була – там і строїлися. А тоді сім'ї розросталися, женились діти, брали це ж наверху землю, строїли собі хати. Тут уже построїли.

[А батьки мої були якого року]... Якого ж? Навєрно, тисячу... вісімсот... шостого? Отакого шось... [*Нерозбірливо*]. [18]96, [*нерозбірливо*]. Наш батько, но він був... його дєдушка привіз маленьким сюди, годік йому був, як він родився... А він тоді ж виріс, оженився. Построїв уже собі хату. А тоді нас у його було шестеро дітей. Уже вони померли, я та брат ше осталися. Коли [батько] вмер... Та йому більше, як ста год... Ну, діда вже не запомню... Мати тоже... була Яременки і [*нерозбірливо*] була тоже скелянського роду. Тоже скелянська була. Скельського – і мати, й батько.

Дєдушка переїхав у Скельки. [Дєд був з 1886 року]. До Конки, до річки... Як вони переїхали? [*Сміється*] Та йому годік був, батькові, як він переїхав, з Михайлівки. А та Михайлівка... Там, кажуть, черепа якісь були... Чи вода там колись була, чи шо... І ото там вони построїли собі хатку... [*Нерозбірливо*]. А мій чоловік [*нерозбірливо*] з моїм батьком часто бісєдував. І він йому теж все розказував. [*Нерозбірливо*] капчуками [*нерозбірливо*] тоді ше ж калхозів не було тоді. [Рибу ловили]... Багато було риби. І хароша риба. І [плотва], і [*нерозбірливо*]. Тепер тіки [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*]. Такі, як бочьоночки. А тоді поводиш рукою... сільно. Чух! І... Да! Корзиночкою ото... Були корзинки. Накриєш. І рукою ото туди махнеш. Дуже багато [*нерозбірливо*] були. Риба багато було. Повно риби. І птиці багато було.

Дєд... Пчолами він більше занімався. Дєд... Той, корови держали, та отож порося, та кури, гуси... А більше пчолами занімалися... [Завезе у плавню]. І тоді мед брали, той, травневий. Тепер же ж брали, і в степ вивозять, то на окації, то на ці... [*нерозбірливо*]. А наш дєд тоже ж, тоже держе вуліки. Зараз, зараз. У степу улики... вулики лежать, чи-то стоять. Там їх компанія їх – навєрно, душ п'ятнадцять собралося. В того – п'ять, в того – десять, в того – один. Був мед. Отакий!.. Та ніде продавати, тоді ні базарів, ні... [*Сміється*].

Невідомий: Медовуху робили, да... Та шо робити? Берете хміль, і мед який-то є. У дерев'яну бочечку забили, і [в воду]. Він там... І тиждень, і [дві]... на другий-на третій воно хароше. Ну, так ото вріжуть у каструлі [соти]. [*Нерозбірливо*]. Воно там... В каструлі брали... грати. Грати пошти не [*нерозбірливо*]. Плющить і плющить... А тоді ж ото пробуєм... І ото самогоночка така. Градусів сімдесят, шістдесят...

[Мед в бочка хранили]... І в бочках... [І оце двадцять год його держали]... Його і більше держали. Їли його. А я знаю, у нас липа була

так... її [*нерозбірливо*] називали. То вона така... як то воно?.. А! Нержавейка... Тоді не було нєржавєйкі. А ето желізна бочка. Шо на [проводях] стояла. І така, здорова. І [*нерозбірливо*] батько зробив. [*нерозбірливо*].

[Про Махна розказували]... В Михайлівкі був. Розсказують, шо оратор дуже великий був. Був він в Запорожі... Бабка моя – померла давно, – баба Гаша [Глаша?], вона служила в євреїв. А у євреїв були ж магазини, склад... [*нерозбірливо*]. В євреїв... і в неї махновці. Євреї[в] закрили, но не [вибивали]. А ото ж в підвалах – там склад, – забирали там матерії, крупу, сахар... Це вона розсказувала. Дєд розказував, шо наші служили в його – два, скелянські... Молоді парні. Коли в Запорожжя вони війшли, відтіль... з Гуляйполя... Він розрішав два часа грабить... Махно. Ну, ото хто там вспіне, шо... може, ухватить, або шо украде, а тоді вже він ішов на другий день, а вони там грабили, і він пістолетом їх застрелив на мєсті. Махно. [*Нерозбірливо*] мати розказувала. Бо, каже, там був Краснов, [отаман донський]... Його люди луччі уважали, як Махна. Як появлявся він у Гуляйполі... [*Нерозбірливо*]. Махна не дуже там...

[А то був пан Мазерака... Робили в нього] тьотки мої. Одна цвіти виращувала, а одна [горнічна] була. Так розказували, шо він дуже хороший був. [*Нерозбірливо*]. Я тобі розкажу... Та тьотка, шо горницею була, в неї ж [копійки] золоті ж давали. Вона їх хранила. В неї були [двою]рідні сестри в Москві, дві штуки. Одна у кремльовській больниці була медсестрою, а одна так була... Вони повиучували до войни, технікуми покончали, поїхали... Вони строяли плотіну, а плотіна в тридцять втором году закончилася, і вони поїхали у Москву. Там ото заміж повиходили... А одна двоюрідна сестра, в Беліцькім жила, в їх була сім’я. І, говорить, шо началась война і отам, у Кривом Роге захватили в плєн і уже були в [*нерозбірливо*]... І вона на нарах умирала уже пошти... А один [втік] і ото прийшов, і сказав: “Уже доходе на нарах...” Тьотка взяла чотири червонця – тоді ж пішки – і пішла. В Кривий Рог. Там комендатура була... Узнала, шо їй нада, підійшла, часовий. Показує часовому ті гроші, шоб пропустив, до коменданта... А він її прогнав. Вона перейшла через вулицю, там під забором стала і стоїть. А часовий же ж там охраняє комендатуру ж оцю... Ну, тоді пішов до коменданта, сказав, шо така бабушка давала якісь там червонні гроші... Він прогнав, а вона стоїть... А комендант каже: ну, приведи її сюди. І ото ж гукнув, привів. “Шо ви хотіли?” – комендант. А вона каже: “У мене тут [синок] є, – як там

сказала. – Больной. Може б, ви його одпустили?" І дає йому стільки от... Комендант взяв, глянув... Наверно, не понімав, які ето дєньги... Комендант: "Так, мамочка..." Визвав там, вийшов... На підводу там, коні, салдат і аж у Бєлєньку... Вилечився і недавно помер... [Гриша] Мій зять... Моєї сестри двоюрідної чоловік. Ото такі [німці] були. Вони у нас нічого врєда не робили... Може, там де люди та партизани, а у нас вони культурні були...

[Казали, шо Мазера батько підпалив]... Були такі разговори. [А за шо]... Не знаю. То так він тут колхоз організував приїхав... Мазера був в Бєлєнькім... Навєрно ж, давно... Ще був він живий. Я знаю, шо вже як... [*нерозбірливо*] він де дівся, вона була дуже молода, красіва така його жінка. Шо ото в Одесу вона їздила. Так її [ізнасілували], так вона пішла у Дніпро і втопилася. Не видержала. [Це її червоні ізнасилували]... Угу. [*Нерозбірливо*] це вже точно таке було...

[Батько] рибачив... В [двадцять девятім] году рибколхоз організував, так тоді робили ясла для дітей. Батьки, ж матері робили... А батько мій каже: всьо беріть, а дітей я не отдам в ясла, нехай вони вдома. У мене є корова, шо там єсть, рибка... А потом уже, у тридцять третьому годі, може чув, шо ото там ці стахановці, чи як їх... Шо ото по вершках забирали в людей хліб, не чув ти? Ну, ходили... Я не знаю, як там називали. Но вони ходили по хатах. І забирали у людей, де ото шо... [Колективізація]... Да, так батько, шо [*нерозбірливо*]... А мати [*Плаче*]. Ото пішла до сєльсовєта, говорила: та підпалить би ще сарай... Ото таке... Ну, знають, шо в мене батько їде в плавню рибачить... [*Нерозбірливо*].

[Це господарство було в батьків]... Були корови, такого [*нерозбірливо*] не було. Він рибою занімався. [*Нерозбірливо*] були у батька... [*Нерозбірливо*]. Пішов на пенсію, попросив землю. Так, не дали. Він построїв там, коло Кінської... Той, і хотів строїть млин. Так в батька попросив хороший [*нерозбірливо*], батько йому пообіщав, в банке взяв. А в банке ж той [*нерозбірливо*] і той шпіон сказав, шо такий-то такий-то грошей багато взяв. А той прийшов – банда з пістолетами, вечором... Взяв, а банда приїхала верхом... Їх, наверно, чоловік п'ять... Давай гроші! Вибили вікно, оце ж в потолок стріляли... Давай! А батько хотів ружжо, та на горіще. І з горіща хотів по їх стрілять... А бабушка моя батька упросила, там були ті, чулани – кладовки. То вона його в чулан і закрила його. Бо показали гранату у вікно. Шо, як тільки стрельнеш, так вони ж знали – у батька руж-

жо. Ну, такі – знали все... Так з гранатою, стріляли. Так, стріляють, а грошей там було... [Лопату] у вікно подають [*нерозбірливо*]... Уже батька не було. А його син був. Уже прийшов у [19]36 году той син явився. Де він був? Хто зна! Це ж уже десять літ... Дєньги оддав. Каже: "Мені батько казав: у такого дядьки я позичив дєньги. Як живий будеш – оддай". То такі "катеринки" немов гроші якісь... [Це його прізвище]... Щас вспомню, його фамілія польська... Воно називається "Грузима" – там, де він жив. Там такий яр, недалеко... В його був [*нерозбірливо*] здоровий, пасіка була... Ну, держав він пасіку. Ну, я його так точно ж не знаю [*нерозбірливо*]... А у Попова він був управляющій. Оцей Грузинський. А потом йому Попов, відімо, виділив землю там, скільки гектарів, воно виходило аж сюди ото окопом... Цьому Грузинському, і у нього скеляни хлопці молоді робили [*нерозбірливо*]. [А банда, коли в батька гроші забрали]... Ну, то там казали, шо догадувались, які... А я не можу сказать... Та такі ж, навєрно, хлопці були, грабили... Ото такі... Вони там так...

[Як при німцях]... Та я не знаю, а ше.. А, як тіки прийшли? Харошого ж тоже не було нічого. Все грабили, все тягли, все... Да. [При німцях тут]... Мені ж уже було чотирнадцятий год... В сорок втором году. Я ото чотири класи кончив. Ото мене [*нерозбірливо*] взяв в сапожну. І я ото там повчився... Навчився шить [*нерозбірливо*]. Дядька забрали ж ув армію. А я вже в другому вчився при німцях... Ну, німці у нас нічого не робили поганого... Румини, як ішли... Ото вони там кинули [*нерозбірливо*] били, вони і палками били, тих вони били, в шапках були... Румини... По квартирах вони ночували, так у людей крали і сушку, і поросята – і все!.. А їх били за те... У [19]42 году. Вони... ми не бачили, як вони туди йшли... А вже як у них там шось получилось, шо вони додому йшли, то вони тут були.

[Парашютісти були]... Самольотом їх відпускали... Я трьох знав... Ну, в плавні були скирди сіна – заготовляли [*нерозбірливо*] од заводів разних... "Та, – вони кажуть, – ми стережем оно од завода... Скирди..." А вони були парашютисти. От. Хороші молоді ребята. З армії їх висилали... А потом приняли з [*нерозбірливо*] двох хлопців. Вони їх продали... Побили... Не дай Бог. Страшно. Такі були ребьята хароші...

[Як звільнили Скельки, наші вже прийшли сюди]... Очень тяжоле [життя]... Німець приїхав, схопився, десь місяць пройшов [*нерозбірливо*]. Комуністів був, предсідателя убили. Хороший дядько був... Приїхали і розділили: кури – був тут нас – даже попало на

двір три куриці, розділили – тому вила, тому коня на двох, бричку на двох, сівалку. Всьо там! Землі на десять душ ділили. І люди стали робить і ото до сорок третього году в селі вже отступали німці, корова була, тьолка, кобила ж оце вона привела лошака – була пошти пара коней, свині були, гуси, з німцями закопували хліб, в садку ями викопували такі, квадрантні. Соломою вистеляли, сипали пшеницю – хліба багато було... А тоді прийшли ми в плавні, побули там, німець нам і каже, шо "Мамашка, на Дніпро! Бо там капут. Тікай у плавні. Руський скоро прийде". Шо ж думаєш? Тиждень в плавнях пересиділи, наші як зайшли, зразу НКВД. Прийшло: [*нерозбірливо*] одкривай, хліб оддавай... І ото тридцять шість центнер забрали хліба... Да. У нас. У [ямі] було... А трошки осталося, там, де мати заховала [в одежу]. До сорок п'ятого отак [держали]. А тоді, ти знаєш, в сорок сідьмом голод... Я в сорок шістом мене забрали з воєнкомату в ФЗО в Запорожжє... А в ФЗО оце мости робили оці, шо через цей... Оті от мости Преож... Преображенського, да. Ото було там палатка на палаткі були, хлопців в армію забрали... Двадцять четвертий, двадцять третій... А дівчат ото водили там, носилками, там... [посуду]. Все робили... І голод напав. І мати осталася з меншою сестрою. Та продала там... [*нерозбірливо*]. А тоді шо робить? А брата... В мене брат був двадцять третього году... Ото ж в плавні вийшов з кіньми... Коні схватили, бричку схватили, чуть не побилися там... Один солдат сидить, другий стріляє, замазані! Грязні... Солдатики наші, бідні... Та мати почала плакать... Та якось там давай три кілометри, попитали там брата... На другий день забрали... Він побув до Благовєщєнія... Півтора місяця... Пішли в одежі... Там була така голуба рубашка... І вбили його. Я тут плачу, дівчата посхилялися, постірали і рубашку нам дали. Отак було.

А от КГБ чи НКВД в Камянкє... Сиділи тут, забирали... Де вєщі [трафейні]. Які були там, велосіпєд [я там бачив]... Ще щось... Ховали... Поки їх освободять... Камянку. То вони поїдуть.

[Як Сталіна ставились після цього]... Ну, а шо? [*Сміється*]. І мудрий... І, канєшно, вірив. Молодий був, вірив. Ну, а чув од стариків же ж, балакали, шо не можна так було робить... Та це ж після війни. Да... А тоді ж ми вижили. Давали пайок у ФЗО. От. Так сестра і осталася. Вийшла там заміж. На Бабуркє осталася. А я пришов. Пішов уже, держали срок... Був [19]50-й год... Я вже женився. У мене син вже народився. А тоді забрали мене у армію. Я служив у [Ровенській] області... Тож там бендери були, були там. Бендери були, бала-

кали там... Но я там пошти чотири годи прослужив – люди дуже хароші. Люди, в мене й товариш зараз там. Приїжжав він до мене два раза. Чесні, то такі. А тут людей натравили шо “Бендери! Бендери!”. [Не так все було]... Нє! [*Нерозбірливо*]. Так я їздив у Тернополь, там [*нерозбірливо*]... Так я купляв... Так бачив Бендеру їх... Вони вреда не робили. То колодники були банди. І каже, були передівалися у одежу. І робили шкоду. От і все. А звертали на бендер. Оце було.

[Це я їздив]... Соти я там купляв. Год, навєрно, у сімнадцять... до двадцяти год. У нас було [мор] напав на пчоли... Так шо... [Там люди добре ставились]... [*Нерозбірливо*]. А разговор у них так, чисто український. І хто не був, у мене в Скельки два товариші, там один у Львові вчився. Він і зараз всіх убіжда, шо ті люди отакі! А в нас тут налізли азіати... Задушать українців.

[Ну, після війни]... Та жили ж як-то. Воно ж з каждом годом було все ж лучше й лучше, бо робили ж добре... Робили, все той, строїли, добавляли. Сначала було трудно тоже отак жить, а каждий год... Все-таки, то на чулки, то на порошки, добавляв, добавляв, Сталін, це ше ж тоді був. Та, трошки кріпилися.. А при Брежнєві вже вообщє харашо.

[Коли повернувся з армії в чоботарню пішов]... Я шив [*нерозбірливо*] ото були тухлі, сапоги... А тоді уже перейшов на валяночки... От. [Валянки робили] Та вже год... [*Нерозбірливо*]... Год п’ятнадцять. Вже і внука вивчили... [А раньше] туфлі робив, сапоги... Да! [Хромові] сапоги... А потом пошли тухлі на шпильках я робив... А ето уже [*нерозбірливо*] десять год... [*Нерозбірливо*] і зімой... Там всередині войлочка. Було харашо... А валянки я жив, когда син помагав... По п’ять пар в день. А валяночки були... [*Нерозбірливо*]. І здавав їх у сільпо. І до десяти вечора... [*Нерозбірливо*]. Тут мєбєльна фабрика була. Там волок хлопці получали... І то [*нерозбірливо*].

Оце тут вулиця, живем тут уже двадцять сьомий год... Оце були государствєнні домики... Оце од мене пішли... Оце давали їм по вісімнадцять сотих... А я на фабрикє дружив, тут був секретар... Він мені помог. Він любив мед... Колись побачив із Вовкою, шо [*нерозбірливо*]... Він давав... Ловкий парень... А ми жили на [сідьмом], отам, дальше... Хата була така, як оце кухня, то така хата була... А син пішов в армію. А він колись приїхав, та отак випили ми... Він каже... Мамаша була... Кажу: “Хата мала. Син прийде, жениться... І нам ніде жить. І ми ще не такі старі...” [*Нерозбірливо*]... А тоді це

збоку були пенсіонери, їм дали тут план. І мені дали... [*Нерозбірливо*]. То по вісімнадцять сотих... Як плани [заливали], так государство їм давало... До нас тут ото по сорок сотих... А там пішли ото государсвенні доміки невеличкі. А я ж уже построїв кухню же ж харошу...

[Як будували]... Я же ж був на пасіці, дружив і той предсідатель, і той колхозний, і врач... Було по двадцять [*нерозбірливо*]. Трактори, не було ж ніде горіха, дерева свободного... Бульдозери глини навозили [*нерозбірливо*], соломи, полови... Замісили бульдозером і вальки... Саман називається зробили. І до обіда те зробили – на кухню і на дом... Я дружив з дірєктором шахтів... Драпуновим і сім'я помагала... І оце построїли... Хата велика. А син ото поїхав, в шахті робе...

[Поженилися]... Та пошти... Пошти год стрічались. [Після війни]... Да, в сорок восьмом году... Мені вже було, як Коля родився, було двадцять два года... Первий год і уже ж... [Свадьби як робили]... [*Сміється*]. Там ото церква була, у хаті... Окремо. А Надін батько у церкві старий, старий був... І то нас вінчали у церкві. Хата була... У нас жизнь тоді бєдна була... Та були день [гуляли], на другий там похмелилися... [Уже в перший день вінчали]... [Їхали] на тачанках [*нерозбірливо*]... Була тачанка. [*Нерозбірливо*] дав. В церкву возили... З церкви привезли. А уже робили свайбу [*нерозбірливо*], канєшно.

[Кури носили]... Принесли. І ото катьол такий, кинули, на юшку. Як же ж у мене свайба була... І тепер носять. Там, на понеділок, на вівторок... Ну, було два предсідатєлєлі... А [*нерозбірливо*]. Двадцять сідьмого мая була свадьба... Нада ж робить... А забрать там заставив голова... Там посипали [*нерозбірливо*], коропи привезли, тушки чотири кілограм до десяти... Риби як зварили з короп... Ти ж знаєш, який короп?.. Може, ти знаєш тільки той сазан... Короп є на усімнадцять кілограм!.. Як зварили уху, так гуляли-гуляли... Тиждень свайба була [*нерозбірливо*]... Дєнєг багато було. Я заробляв.

[А затопляли Каховку]... [*Нерозбірливо*]. По квартирах інжєнєри, вони там планірували, шось робили... Воно ж там намічено було [*нерозбірливо*]. Та то старики такі: "Вони не заллють, вони не вирубають..." – і верби там такі були, товші в три рази, як оце стіл. Ну, перестрілись же ж, тут два інженери жили нанизу, перед колхозом. Кажуть: "Дєдушка, буде у вас у хаті все..." Харашо, рєбята, харашо, синочки! Но нєт в нашем планє. Нельзя затоплять... "Так буде все в

вашій хаті". [Це] дід Юхим Пальченко... Він там у центрі живе. Да його б нада написать. В його і син офіцер. Він парашутистів, їсти їм варив. А [*нерозбірливо*] і такий невеличкий... В Михайлівці купляв яїчки, сало і парашутістам возив. Отакий дєдушка був... І такий всігда замазаний, всігда маненький такий був... Хто шо придумав затоплять плавні... [Хрущов?] Я не знаю... Я б йому... [*Нерозбірливо*].

Коли чоловік старається, він повинен вивчиться на шось. Я би показав тобі та не можу показать шубу. Я сам вичиню кожу. Обдєлаю. І можу й пошить. Шуба там міхова, така біла, тепла. Валяночки пошив, черевички... Ну, все, можу... В Скельки... Я не буду хвастаться... Були пасічники хароші. Но всі до мене йдуть спрашують. "Ти пошти самий главний в Скельки". [*Сміється*]. Як скажу, так усі і роблять.

Я не знаю... Це вже год п'ятнадцять... Оце за селом там дві могили були, там був баштан. Кой нужно біжать у сєльсовєт, були уже такі кавунці, отакі... Баштан такий розрито... Наче неглибоко, десь, отако о... Яма вирита і плита одсунена... Як воно ноччю... Це ж садовили баштан... Як воно потрапило туди... І ото там... Може, там шо було... Визвали ж ото і сєльсовєт, і з Запорожжя... Приїхали... Подивились, покрутились... Кажуть: та, це колись було тут кладбищє і хоронили.

Ти знаєш, не дуже знаю... Там ото в Маячкі є розкопували могили. [До Маячки] кілометрів сім. Ага, там балки [*нерозбірливо*]. Красиво... Я був на пасікі... І старичок професор... Була група сорок чоловік. Могили розгортали. Там ото викопали [королеву], золото, корону, кольця було одинадцять штук на пальці... І корона була така... Бо кувшин єсть такий, навєрно, більше відра... Так, кажуть, дві тисячі лєт до нашої ери... Дві тисячі, він сказав, чотириста, каже, ошибаюсь, наперьод... Кувшин із Греції був... Це могилки були, ми їх і не замічали. І не знали. Як одкрили, так приводили із Запорожжя, з Щорса, дівчат, машину. Фотографірували...

На дівчат надівали корону, як вона лежала там... Така яма викопана і вона там... Глина була. І вона там лежала. Цариця. Корона в неї і одинадцять кольців. А далі викопали дитя було таке... Скелети був. Годи два-чотири... І був у неї, ти знаєш, в ногах такий камінець голубий. Похожий на образ чоловіка. Но такий красивий голубий камінець! Хлопцям кажу: "Дайте мені на пам'ять". Кажуть: "Він не стоє, він буде у Києві в музеї находиться", – так вони казали. І корону її оце ж вона така тут широка була... То [махалі] нею... Кажу:

чи це золото? Кажуть, да, це саме хароше чисте золото... Так він мені розказували [*нерозбірливо*]... Був воїн закопаний... Викопаний, видно, шо яма метрів шість. А тоді тонелька така. І там лежало оце ж воїн. Кості. Но кості уже були посипані так і видно, шо ото желізяка, якийсь спис лежав і піки... І горшок [*нерозбірливо*]. Оце дійсно бачили із сином. А... Так він казав мені, той чоловік, шо коло тієї могили було поховано тридцять два...

[Це коло Маячки]... Коло Маячки, там були дві могили, назывались Дві Сестри. Ну, то вже ховали, ти знаєш, так... Ну, він казав, шо грабували номани якісь... [*Нерозбірливо*]. Казав мені, шо [*нерозбірливо*] робили [*нерозбірливо*]. І [*нерозбірливо*] був золотий. І показував мені скелет женщіни... Вона була красіва, пальці довгі... То щьоточками там обмітали, я бачив. [*Нерозбірливо*] украв у їх, шею замотали [*нерозбірливо*]. Вони ще лаяли, що один пропав. Вони там пообмітали, там повкладали. А той старичок до мене на пасіку приходив. Нарве трави, ти знаєш, він, навєрно, знав... Чайник закип'ятить... І він ото розказував, шо, каже, в [*нерозбірливо*] лазили... В те врем'я, така медицина була...

[Свята які були]... Ти знаєш... Я оце ж до войни, перед войною, вже в колхозі, викопували у дворі у землі стіл, шоб ноги... І на землі юшку варили. [*Сміється*]. Обідали. На Маю, на Октябрьську... То такі празники були... А потом, після войни гуляли... Так ото ж... Пізно вже, вечіром побіжиш, там ото на танці. На пиляці потанцюєш. Замажешся. [*Нерозбірливо*] робили. Робили. І спали там, у соломі. [А на танцях там грали]... Та якусь там музику грали... Та гармошка була.

Та... Дівчата не гуляли тоді, в войну, та й уже після войни і до войни... Ковалєр ходив... Три годи. Вона випроводе в армію. Він там служив три годи і ждала його. Приходив з армії і пошти не було так, шоб прийшов з армії до тієї дівчини, шо вона ждала його, проводжала в армію, шоб він не оженився... Дуже преданность була. А тепер...

[А як батьки наші гуляли]... [*Нерозбірливо*] розказувала... Батько як загуляє, риба пішла, там, зімой на [*нерозбірливо*]. І неділі дві не вилазить... А тоді, як загуляють, гуляють тиждень, то і дві. Кабани виріжуть, і малих, і великих – які є. Гуляли. Так...

[Кумів вибирали]... Ну, як, товариші і родичі [*нерозбірливо*] двоюрідна сестра, оце шо я кажу, вона мене взяла. У неї дитина родилася, вона взяла мене кумом. Товариш мене взяв, був. Я був два

рази [кумом]. А мій товариш був кладовщіком, так у того було тридцять шість крьосних. Така жизнь була, шо брали в куми тих людей, шо на таких роботах були. [Шоб щось можна було взять]... Я не дуже страдав. [Ставили могарич]. І в буфеті гукали, приглашали і так приносили могорич. Ну, водку, там, закуску... І самогон був. Хто самогонку, хто куповував.

Ми робили. У мене єсть, уже год п'five робив, у бутильках стоїть... Ніхто не пив. [*Нерозбірливо*]... Там у морі купається, приходе [*нерозбірливо*] там був, помідори, яєчкі в корзині... Все – часник, цибулька, вино... А він вино пошти не пив... Та не пив, він водочку. Кріпкий молодий парень... Очень талантлівий. Тоже недовольний, просидів осемнадцять год під землею... [*Нерозбірливо*] метрів оце по ракетах... [*Нерозбірливо*]. Так казав: шо мої ребьята пошти всі погибли... Каже: я переживу...

[Робили] з кукурудзи. Мати моя робила. Так ми від кукурузи намочували, жито, пшеницю і робиш ланку, шоб воно проросло... Потом буряки у нас були. Штук п'ять, шість [*нерозбірливо*]. [В маслі] так заколочуєш і так гнала [*нерозбірливо*]... дрожжі... у [*нерозбірливо*] з меду...

Папуча Марія Савеліївна, 1919 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я 19]19-го году... Робила я [*нерозбірливо*], депутат сільсовєта була! [*Плаче*]. [*Нерозбірливо*]. Робила дужче [*нерозбірливо*], депутат сільсовєта була! [*Плаче*].

Батько Савка. Савелій Нечай. [А мати] Анастасія [Іюдовна]. Батько щас скажу... У восємдесят, у 1886-му, а мамка у [18]84-му. На два годи менша... старша, за батька. Я знаю хвамилію батька, Нечет Костянтин. Ой, ну, [не знаю], як його по-батькові. Забула... Тутечки. Ніде ніхто, ні діди, ді баби, ні батьки. Тут рождєнні, і тут... Мого батька [сім'я] пятеро нас дітей було. Це вже, я пішла заміж туди на восьмий квартал... А тоді після войни оселились та простоялись... А батьки, я не [знаю], знаю, шо отам десь. [Де плавні]...

Батько був [*нерозбірливо*] на войні. Був [*нерозбірливо*]. Як казали, у [Росії]... Вона називалась [війна] миколаївська... Цар-то Ми-

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (2 серпня 2001 р.) Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

кола. Це батько. А за дєда я не знаю... Канєшно, колись був... Вернувся... Три года не чуть було батька. Це мене ще на світі не було... А троє дітей у мамки було – два сини і я. Нічого не чуть було, вони у плєн попали [*нерозбірливо*]. Вони в Австрії були, три годи. А тоді як... Катерина – це ж цариця раньше-то була – дала приказ розпустить. [*Нерозбірливо*] Тоді стали пускать, і батько прийшов, неожидано. У мамки батьки були, багатші, держали землі були, це вже в мамки у батька... Дали їм ото гектар, то та баштан, то на те те... Мамка [*нерозбірливо*]. І ото тато було [*нерозбірливо*] і там держали, та рибачили. Як був, той хазяйнували, ото мамка робили, обробляли землю... Як робочі. Вони нашу землю обробляли. І ото кормили, помогали. Як мамка [не стало]. [*нерозбірливо*]. Як прийшли, воно ж пішло оце, партизани... Війна, війна прийшла, партизани. [*нерозбірливо*]. Начали придушувать...

Був Махно, і був Володін... Був. Ну, я маленька була, тоді я не заповню... Тоді ж як пройшло, батьки розказували... Шо ховалися од Махна, от Володіна. Та їх там багато було. А партізани оці як образувались, наші, [*нерозбірливо*], і завойовували. Батько був у партизани. Вони партизаном не були, а помагали, замок брали ото там... Знаєте, ото там... Замок ото там. Тепер на клуб перестроїли його, розбили, а тоді брали... Так оце помагали. Вже воно організовувалось до партизан. Тікали, [*нерозбірливо*].

А тоді вже, послі того... Зразу колхози, в колхозах жили харашо. Работали, самі вже работали, заробляли. [Батько] у колхозі робив... І камєнщіком... Ну, просторабочим. А до революції вони були... Це ж до колхозів... Я якшо запомню, у нас бєдность була. П'ятеро дітей було. Землі не було, в нас. Так вони в плавню там... Як тепер казали, так тоді, як сказать заможні, а тоді казали "кулаки". І ото занімали вони там. Вони тут, а там людям робота... Наймали, да. А потом батько став, ходив по селу, наймався там.

А в [19]33-му голод був... Я дома була в батьків, так мать, в тринадцятім, чи читирнадцятім годі. [*Нерозбірливо*]. Колхоз тіки образувався, та молотили. А наш, брат мій старший був ковальом. От... Молотобойцем у коваля. Йому давали тридцять кілограм муки... А батько робив [*нерозбірливо*] тоже. Тут у нас цех, мебельний. Строяли... Цей кіло хліба в день давали. І оце все! І нема ніде нічого. Коровка була, правді... Батько й каже... Ноги попухли. Принесуть ту хлібину... Півхлібинки йому... Ну, білий хліб, хороший. Поділять, на п'ять кусочків. Мамка каже: "Та бери собі половину! В тебе ж но-

ги пухлі! Ти ж умреш, шо ж ми будем робить!" [*Плаче*]. "Як помруть діти – я не хочу жить. Я вперед вмру, а тоді хай діти". Не хвата того, шо там... Тому ж нада, важко робе... Мамка [*нерозбірливо*]. [*Плаче*]. Хто як зможе! У школу я вас не одриваю... Ну, ви самі бачите, як [*нерозбірливо*]. Мамка ходять полоть, в колхоз. [*Нерозбірливо*]. Так там уварять якусь забалдичку...

А тоді ж вскорості в война ота, з [Германієй]. В [19]41-му, двадцять першого іюня война началась. Батьків позабирали... Ну, як оце ж... Война ця началась двадцять другого іюня, сорок першого года... А то раньше оця партізанська була. Ну, я ж... Война прийшла. Чоловіка забрала. [Чоловіка звали Петро Михайлович]. Осталось батьків, восемдесят п'ять год, хворі. І дитина одна в мене була... Його не сли[хать] було, поки война, война кончилась, десь він був, десь у плєну. Прислали бумашку, шо погиб.

Була в батьків... Батьки, [*нерозбірливо*] були. Взяли меншу [*нерозбірливо*]. Мати на собі волосся повиривала [*нерозбірливо*]... Там було уже п'ятдесят год... Так його прислали на третій [*нерозбірливо*] шо, мамо, не плачте, не журіться, я уже в [Празі]. Був, послали його по годах. А один, менший, та гнали корови, наші, тоже, [пересилка]. І їх на дорозі, там де степ, на станції там, тоже [*нерозбірливо*]. Розбіглись [*нерозбірливо*]. Так їх ото, де старі, вибрали на [*нерозбірливо*], а [ешелона] не було, так вони [десять] день там лежали на станції [*нерозбірливо*]. І оце два брата старшого... Одному, меншому, було сорок восім год, а одному було сорок дев'ять [*нерозбірливо*]. І ото вони як пішли, і їх не чуть було місяці читирі. А там їх нагнали [аж до Румунії], де там. І шось забрали. А їх [*нерозбірливо*]. А тоді ж пороспускали. [*Нерозбірливо*]. І работайте, обробляйте землю, работайте [на землі]. [*Нерозбірливо*]. А то, того погнали обратно аж у Германію, і за фронтом ішли ото [*нерозбірливо*]. А ці два дома були, спаслись. А тоді в вакуацію, война окончилась, в вакуацію.

[Шо було в окупацію]... Нам німці спалили хату. Спалили хату. [*Нерозбірливо*]. І було нас [*нерозбірливо*] у матері, ото тринадцять год. А його батько, та погнали трактора, а ці рушили [*нерозбірливо*]. Казав [*нерозбірливо*]: "Пошлеш, пошлеш коні, хай [*нерозбірливо*]". Тіки перейшли дорогу відтіля, коли мотоцикли. Один, другий – "век-век", "век-век", як началось. Полякались, повставали, вони вскочили. Ну, показують [*нерозбірливо*], де взяли. [*Нерозбірливо*]. Так питали, де Ше... Шевченко – це хутора. Десять кілометра пока-

зують – Шевченко... А вони йдуть та кажуть: “Це письменник?” Ні, показують [*нерозбірливо*]. По хуторах. Тут село више. Тут сказали, чи правду, чи неправду казали, а однії [*нерозбірливо*]. А тоді дядько прєдсідатель... Ну, вони уїхали, а тоді приїхали, кажуть [*нерозбірливо*]. Коли тутечки – ну, може, часа через два – і возики, і [*нерозбірливо*]. І приїхали, й [*нерозбірливо*]. Коні поприв’язувані. [*Нерозбірливо*]. В кого не заховані... Кой-хто поховав. Ну, а в нас... Захватили, [*нерозбірливо*]. Забрали, оце переночвували вони в нас, [*нерозбірливо*] осталося. [*Нерозбірливо*].

У нас в хаті, на квартирі. Й велика хата була, й мала. А в нас же було четверо дітей. У їх [*нерозбірливо*], і в мене дєвочка така. Стали на кватирі, то офіцери [*нерозбірливо*]. То постирай, то [*нерозбірливо*]. Ну, а в нас батьки старі... Ми-то молоді, комсомольці були... Хто там того Бога вірив чи згадував. Вже в таке врем’я зреклись. А батьки ж ікони держали, молились... То старі. І завісили ікони занавєсками. А один підійшов, та мамку за ото, тягне, до, туди ж, до ікон. Розкрив, каже: “Ти партізан?” А мамка каже: “Ні. Ми вже старі. Які ж ми партізани?” – “А нашо ти завісила бок?” – “Ну хтозна [*нерозбірливо*]”. Ну, переночували оце вони в нас тут в сінях, в хату не зайшли. В сінях пролягали, послали... Ми сидимо у хаті [*нерозбірливо*]. Вартовий на воротях [*нерозбірливо*]. Защіпнули, батька заставили защіпнуть. Не виходили цілу ніч надвір... Цеберку поставили йому в великій хаті... Бояться. Боялися... Тіко ото сонечко схватилось – кричать, крик... Все убрали, поїхали... І ото як виїхали всі вони, як убрались, до... Оце [19]43-го году...

В [19]43-му це ж ми були в евакуації... Перед Октябрськїй прийшли ми з вакуації. Ми там місяць були в плавнях. А то в нас селі було – один комендант, предсідатєль у сільсовєті, наш чоловік... І поліцаї. І більше не було нікого, ми їх не бачили. [Комендант був]... Німець. Забула... Знаю, шо... Хранц... Франц... А як хвамилія було, не по-нашому... Оце, а переводчиця була наша [*нерозбірливо*] та дівчина, [*нерозбірливо*]. Вони вже старі. Ніна. Була ранше побатькові фамілія Якова, а тепер вона як [*нерозбірливо*]. Бо чоловік умер уже, а вона отуто. Ну, вона робила... Не була така шо [*нерозбірливо*]. Ну, так їй нічого, не було. Її тіки не допускали до роботи, до руководящій. Оце вона була дівчиною.

Поліцая одного Абросій. Одного Іван [*нерозбірливо*]. А одного повісили, Книш був. Іван, Іван. Як його в чорта, забула... Повісили, тоже, це один остався. Скелянський. Він не скелянський, вони нає-

жжі були, ну, жили тут давно. В Скелькі. [Цей Книш]... Ніким не був. Робили так, в колхозі [*нерозбірливо*]. Паганий поліцай він був. І [*нерозбірливо*], і наших видавав, парашютистів. Такий преданий був.

Повісили... Чо ж не бачила? Бачили. Як наші зайшли... А як перед войною була, робила – депутат сільсовєта. А тутечки война, і ото ж там в колхозі робили. Землю розділили в нас колхозну, [*нерозбірливо*]. В кого чоловіки були дома, тим землю понаділяли, коні, воли, корови... В колхозі було все розділили на оці, оці во... При німцях, при німцях. А нас дві невістки було, чоловіки наші пішли на войну. Чи тут у батька забрані, чи не тут. Нам не дали нічого! Ні нам, ні батькові нашому, не дали. Невісткі старшій дали вівцу, вона розкуркуленого батька. Їй дали вівцу, й дали лоша таке [*нерозбірливо*]. А нам з батьком не дали нічого. Кажуть – тут був [*нерозбірливо*], падлюка така. Виступив на зборах, це збори були: "Ну шо, предані?" [*Нерозбірливо*]. Робили, і хоч вони робили, і така власть була [*нерозбірливо*]. А тут коваль виступив, [фамілія його] Щербина, та й каже: "[*Нерозбірливо*]". Ковальом був і до войни... І во время войни ковальом... Потом умер.

[Були такі шо на німців працювали]... Та, були, ну, я вже позабувала... Я вже восємдесят три годи... Хто, поліція й видавала! А хто видавав? У нас не видавав нікого. Бо у нас у сільсовєті був... Оце мого свекра рідний племінник. Братів син. Він був секретарем до войни. А у войну, война як... Як німці зайшли, так він так і остався секретарем. Він не касався предсідатєля, предсідатель [*нерозбірливо*] сільсовєта [*нерозбірливо*]. Ну, його на расстрєл взяли, а оце розстрілювали, назбирали багато, партизан порозстрілювали. А він [*нерозбірливо*]. Один [*нерозбірливо*] став, здоровий такий, як його звать [*нерозбірливо*]. І він напав на одного, а тут цього шо вигнали, поставили над рівчаком стрілять, [*нерозбірливо*], кинули. І ото тих придушили, а того [*нерозбірливо*], і з гори бігом, ото там над рівчаком стріляли, та в плавню. А один, оцей, прєдсідатєлєм шо був, Книш Дмитро, [*нерозбірливо*] понад рівчаками, по рівчаках як двинув на міст. Далеко од того міста. І там німецька коняка здохла, у них здорові коні, витягнули, викинули із села, шоб не воняло. [*Нерозбірливо*]. Він ото в те нутро заліз – шкуру зняли, а нутро викинули. Він ото там зігнувся. І шукали, ходили, по рівчаках, не найшли. А він тоді до мого батька, стукає. Я була [*нерозбірливо*], син менший, брат. Дома комсомолець, [19]22-го году... Пішов доброво-

льний... На фронт... До войни, у нас забирали тут добровольно... Він ото... Батько був ранений, тракторист, а він помагав, там на степу [*нерозбірливо*] чи яку тряпку... Тоді так трудно було... Привезуть, а він несе нам, трактор мазать. Ой... Прийшов ноччю, стука. Батько каже до вікно: “Хто там?” А він: “Костянтинович, одкрийте пожалуста...” [*Нерозбірливо*]. Мамка: “Ой, Боже, ой, Костянтинович, шо ж буде, як його викриють?” [*Нерозбірливо*]. А мого чоловіка не пустив, в той, в партію. А воно зімою було. Гарбузів багато, гарбузів в кроваті. Так вони взяли [*нерозбірливо*], та понад краєм гарбузи поставили, а його під кроваттю, у великій хаті. А він там лежав з ночі, чи ноччю вже [*нерозбірливо*]. А тоді прийшов [*нерозбірливо*], старий комуніст, оцього, шо забрали в армію, добровільно пішов, а невістка осталась. Приліз до нас. І вона взяла, і оце не знала. Шо оце були у великій хаті, гарбузи за той, оце там. Хата велика була отак перебита на дві комнати. [*Нерозбірливо*], там батьки у хаті. І вона...Тут же ж і ми в хаті. А вона не знала... А тоді... Ну. Воно, знаєте, вже надоїло – шо, шо вона упізнала, побачила. Вона камсамолка. [*Нерозбірливо*]. А батько покойний каже: “Ну, шо мені робить? Шо мені робить? Шо казать?” А я кажу: “А я скажу – моє діло маленьке: так вона камсамолка, він до неї прийшов”. [*Нерозбірливо*] вона камсамолка, і то його прийняла. Ну, вона ото взяла бросила нас, пішла до своїх батьків. А там, я ж говорю, вона [*нерозбірливо*], і виїхала у друге [*нерозбірливо*]. Там остався. [*Нерозбірливо*]. Хат через п’ять є комсомольська організація. [*Нерозбірливо*]. І каже до Миколая, до Яремчика.

[*Нерозбірливо*]. Шо, шо батько був винен. Він отак став, через [*нерозбірливо*] хати. В городах остановиться. Коли той його не признав. Він постукав, каже, вийшов. Злякався. [*Нерозбірливо*]. “Дома?” – “Шо, шо ви хочте?” Каже, отак і отак. Ну, він не пустив. Каже у мене й жінка, у мене й дитина, у мене [*нерозбірливо*], я не хочу гибнуть через вас. Нате вам хліба. Виніс, каже, хліба й сала. Нате вам хліба і йдіть. Йдіть, шукайте друге місце. Я вас не пущу. Він каже, я обернувсь, не взяв в нього ні хліба того нічого. А тоді там вулиця, сама нижня, шо понад плавні, понад горою. А над за городами, була тоже камсамолка, в дядька. Батьків не було, померли ранше, там чи в голод, не знаю. А вона воспитувалась у дядька. Така як я. Тоже комсомолка. Дядько й тьотка, батьків не було. Він туди, там його прийняли. І він тамечки побув, а тоді йому нада в партизани, в плавні. Вони були в плавні. А в Балках була вобще партизан-

ська бригада. [*Нерозбірливо*]. А тоді... Ой... Дрова ж ранше возили, з плавні. Їхать по дрова. Той дядько випросив поміняться. Взяли двоє старе [*нерозбірливо*]. Їхать по дрова, у плавні... А там патрулюють понад берегом... Ну, як же ж їх, як же ж його провести? [*Нерозбірливо*].

Так вони тоді шо? Накидали... Шас розкажу я. Той, як... Накидали сіна коням, охапицю, то кожух, то там мішок. І з бабою удвох. Сіли і.. А тут були ті.. Як вам сказать?.. Ну, оце [*нерозбірливо*] вони, були як бендери, поляки. Поляки. І вони оце ж вроді тоже ж такі, за німців. [*нерозбірливо*], а в того дядька, в того було, в того не було чим питаться. Ну, були такі. І він якраз діжурив. Нада предупреждать, через міст...

Поляки? І поїхали. Переїхали оце вони. Він їх [не тронув]. Переїхали, та тоді той, а може цей, та вони дровець трошки нарубали, [*нерозбірливо*]. Тут у нас канава була – одна, як рівчак... [Вже за Дніпром]. Прорізана канава і такі верби. Вода ішла. [*Нерозбірливо*]. І він там найшов біля канави, [недалеко], найшов [партізан], або парашутистів! І тоді з ними перебравсь, в плавню. В [басанську] плавню. Там була партизанська бригада...

[*Нерозбірливо*] був предсідатєльом сєльсовєта до войни. І ото його не чуть, не чуть, проказували, шо в Балки він перебрався. Хтозна, як перебрався. А тоді ж уже, як прийшли руські, [*нерозбірливо*], де свої, де враги. [*Нерозбірливо*]. І зразу його поставили предсідателем сільсовєта. А він [*нерозбірливо*] комуніст. Став зразу ж оце стягувать [*нерозбірливо*]. Став виказувать. І його й зняли. Він був дуже нервєнний. Нільзя йому було. В нас же ж такі падлюки [*нерозбірливо*]. Його скоренько забрали. [*Нерозбірливо*]. Трохи поробив в Балках, забрали [*нерозбірливо*]. Поки й вмер. [*Нерозбірливо*].

[Це чоловік був в лагері в Германії]... Гарбургський... [*Нерозбірливо*]. Стали посилать, каже, на роботу... Так, то картошку копать, то [*нерозбірливо*], каже, заховаєш, пригонять нас на цю лагерь, і трусять нас. А всє равно, каже, десь [*нерозбірливо*]. Тоді поскидаєм більйо, та виварюєм, от вошей, там більйо. Заслаб там от вошей, та в більйо замотаєш там картоплину, зваре. І братові ж, поїсть. А він дуже слабий вже був. Такий, вже сил нема. Ляже умирать. А тоді ж приніс він ото картоплину. А тоді вони [*нерозбірливо*] після роботи – а там наш лагерь. А так німецький був лагерь. Коли, каже [*нерозбірливо*]. Їх... Вони самі місили, на каталку, котили такі ото, до

ями, перевернули. так було... Там були такі люди, шо розказуть, шо загорнули, так ворушилась та яма. [*Нерозбірливо*] А діти: папа, папа... У мене була [*нерозбірливо*], зразу забрали. На Василя, забрали... А він [*нерозбірливо*], заплаче, й мати ж там, і батько. Тоді діти стали "дядя". А зразу ж казали "папа". Стала гроші зароблять [*нерозбірливо*].

[А після війни]... Тоді стали колхози! А тіки... Коли [німець] зайшов, з вакуації приїхали, двадцять восьмого, мабуть. А вони [*нерозбірливо*], той, двадцять шостого. Отут, на Балках воювали, а ми вже з балок поприїджяли. [*Нерозбірливо*]. І на другий день визвали мене в полольве енкаведе! Як воно, не той... Польове НКВД тоді казали... Запрошують. На квартиру там, до однії, до бабушки, жила бабушка. Принесли повістку в сільсовєт. "Ідіть, вас польове енкаведе визива". Я [думаю]: може, хто написав... Я депутат сільсовєта була, комсомолка була. Може, хто написав, написав робила тут, з німцями. Через города... Нада йти мені. Отак город, [*нерозбірливо*], вони стали, НКВД оце ж. І поліцаї прийшли... Чи той!... Наші вже ж... Як, [*нерозбірливо*], ми називали. Як оце прийшли наші зразу ж свою міліцію... Ну, [*нерозбірливо*] казали ми. І там мого брата внука, чи то сина, прислали в [*нерозбірливо*] пункт. [*нерозбірливо*]. Забирай! [*Нерозбірливо*]. Ми ж йдем поперед, а за мною батько й мати, дитину несуть!.. [*Плаче*]. [*Нерозбірливо*]. Прийшли, а там людей багато!!! Повен двір. У хаті допрашують, коло двору, на воротях з автоматами, коло порогу з автоматами.

Кого схочуть [допрашують]... Там не тіки мене. Там ще одна депутат сільсовєта, женщіна. Зо мною робила. Була депутатом. І та там сидить. І тіки очерєдь [*нерозбірливо*]. Голова обв'язана – ранений... Там... Михайліченко... Микола! Був поліцайом, при німцях. Думаю, да, да, да... Поліцай сидить... І так багато людей... І знайомі, й незнайомі. Плаче, й та плаче, та шо була депутатом. Чия очередь, виходеш... І ніхто ж не скаже... На двері... З автоматом до воріт... А той за ворота... Додому. А кого [*нерозбірливо*]. Пішла вона вперед. Довго там... Ідуть, плачуть. Ніхто ж не зна – кого, за шо? [*Плаче*]. Коли вона виходе. Заплакана! Ну, не можу, сидю і плачу... Вона мені каже: "Не плач, нема нічого страшного". А той мені – "Проходьте, проходьте, проходьте". Випровадили. Та пішла, а мені очерєдь підходе. Думаю: "Упаду!" Ага. Я ж ночей не сплю, вже слаба. [*Нерозбірливо*]. Ану, при німцях, як тіки собака загавка, так [думаєш] – може хто заявив?..

Заходю туди. Тіки двері одкрила... Один лежить на кроваті отак... Ноги у чоботях, хромових, і на подушки ноги поклав. [Ноги на подушках]. [*Нерозбірливо*]. Такий же, чи лєйтєнант, чи гєнєрал [*нерозбірливо*]. Ну, я ж не понімала. Польове НКГБ, чи НКВД. А другий за столом сидить! Пише. "Сідайте! Як ви, гражданочка, як вас звать?" Кажу: "Марія". – "По-очєству?" – "Савелівна". – "Якого году?" – "Дев'ятнадцятого. З двадцять п'ятого марта". Ой... "Чо ви плачете?" А я кажу: "Як же вас боятьця... Німців три годи боялись, трусились... Як собака загавкав, так отако!.. І вп'ять [*нерозбірливо*] сидить труситься..." [*Плаче*]. "Чого, не трусіться. Нічого нема страшного. Ви отвічатимете, а ми, а я вас буду спрашивать". А той лежить – це оцей каже, а той лежить –каже: "Не бойтесь, жєнщіна, не бойтєсь. Це сваї. Сваї нічого вам не здєлают плохого. Ми вас будем спрашувать, а ви отвічайте". Ну, шо знаю, те буду отвічать, а шо не знаю... "Ну, харашо!" Питають: "Де ви работали до войни?" – "Та де ж? В колхозі! Де ж я работала!" Училась, п'ять год у школу походила – голод. [19]33-й... Голод.

Оце питають мене: "Шо ви робили?" – "Ну, у колхозі робили". – "А тоді що ви робили?" Кажу, на тракторі робила. І заведующою садіка. Чорноробочою була... І на заводі. Такіх... На підбільшалаtракторі два года робила. А тоді вже підбільшала – вже стало шістнадцять, сімнадцять год, я вже робила ланковою. На бавовні. На кукурузі... "Так. Де ваш... Ви обрані були де?" Думаю – оце і все... Оце мені і [кінець]. Це мені пришиють... Хтозна, шо буде? Хто наробив... [*нерозбірливо*]. "Ви були депутатом, работали до войни? А тоді война началась, закончилась... Німці прийшли..." Як де вона розказувала... А кончилось це всьо – в колхозі работали. Востановляли колхоз. На другий день, як мене визвали, [розказував] отой НКГБ. "Завтра ждітє, ми вас у предсідатєля там назначили [*нерозбірливо*]. Організовуйте колхози. У нас колхоз був на десятидворки. Організовуйте колхоз! Собирайте худоба – де яка б не була. Собирайте [*нерозбірливо*], у того нема... Собирайте... Трусіть людей... [*Нерозбірливо*]".

Прийшла я. Пішла я на другий день туди... Шо будем робить? Нема ж нічого!!! Коровки то є, багато коровок осталося. Так... А ярма є на коровки, бо було як в евакуацію тікали, так коровками. [*Нерозбірливо*]. Тачками. На тачку там закладеш продукти, дитину, яка мала. Тікали! Хто де міг! Хто в яри, хто в балку, хто в Каховку, хто в плавню. А кого погнали аж на другий бік, вони аж через три місяці

поприїджяли. Кого не побили. Ну, начали работать. Работали, прийшли... Це ж весна! Нема ж нічого. Коровки стали запрягать, борони стали позбирали, по тому, де в кого, та спрягувать, на букарок, та стали [*нерозбірливо*]. Стали молотить. Де діди такі пооставалися, стали їх просить, в бригаді. Я в вторій бригаді була, а та в первій. Друга, а тоді [*нерозбірливо*] організовувалося, в перву бригаду. [*Нерозбірливо*]. Стали собирать. Озимина отака вот весною, нада [*нерозбірливо*]. А волочить коровками, [*нерозбірливо*]. Сіять якнібуть, [*нерозбірливо*]. А чим же волочить? Давайте дітей [*нерозбірливо*]. [*Плаче*]. Та рішили просить збирать дітей... А мене ж бригадіром. Та в тій бригаді, а я в цій. Просить у батьків дітей, чи в у матерів, там, хто остався... Таких, по восім, по дев'ять год... По десять год. Ну, яке може шо-небуть робить. Тягти. Ух!.. У мене бригада була оце восьмий, і дев'ятий, і сідьмий оце класів. Було багатенько таких [*нерозбірливо*]. Ну, десять було пацанів таких шо організували три воли... Чотири воли було... Стали [*нерозбірливо*] волів. І одна пара коней. Оце дітлахи [*нерозбірливо*]. І оце орють тими конями, чи волами. Як коров, та помагають, ляпають там. [*нерозбірливо*]. А ми волочим [*нерозбірливо*]. Запрягають і все [*нерозбірливо*]. Оце де косили матері [*нерозбірливо*] і волочим. Шеренга. Коли там на три, коли на чотири [*нерозбірливо*]. І ото ми волочили ту озимину [*нерозбірливо*]. Волочили трохи, було вже, сорок пятом, ті года, сіяли...

[Це в 1945-м]... А тоді ж трошки на другий год уже трошки підтягли це... Коровки [*нерозбірливо*]. І так ото воно пішло і пішло. Я була три годи брігадіром поки [*нерозбірливо*] не прийшов. А тоді [*нерозбірливо*] мене змінив. Він став робить. І [19]47-й год оце – голод. І це вимерло людей, неврожай сильний був. Ой... За отето дали медаль. Я робила... п'ятдесят восім рублів. Зайшли наші. І мені до отих [*нерозбірливо*]. І мені дали награду. Наградили. За труд. Документи є у мене, а награди нема. Награду украли та отдали другому дядькові [*нерозбірливо*]. Хто його знав, шо воно нада. Ой...

Після войни, яка ж вона медицина?! А до войни було все харашо. Не так, канєшно, як тепер... Тепер же грамотні. Тепер учоні! А раньше [*нерозбірливо*].

До революції. До войни. Оце були... Шестой квартал. Ми там на шостому жили. А заміж пійшла на восьмий. На восьмому кварталі. Раньше не було оцих вулиць, а це вже після войни – Жовтнева там,

[Цвітна], то наша Партизанська. Ну, я вам уже не скажу [скільки було кварталів]... Багато, у нас село велике... Не скажу...

[А тоді в плавнях було]... Та! Та там такі дерева були... Ставок... Страшні... Там ліса такі були, аж до самого Дніпра. Там оце понад Дніпром по самім, були посьолки. Прямо хутора у плавні були. До войни, поки це ж залили плавню. А тоді хто куди, спасалися... Хто потопивсь, кого було дома, при німцях, сховався. В кого чоловік, та дома був, той спась, а в кого чоловіка забрали, то ті попливли... Затопили.

Оце знаю Дніпро. То шо по той бік, по цей бік не бувала. [*Нерозбірливо*]. А тоді у плавнях Помийниця... Оце було, плавали, ця річка... А тоді була Лопушна, мене трошки взяли там, батько забрав нас, голод був у тридцять третьому... Так вони нас забрали, і тоді там Помийниця, та річка, і там у їй отакі були [*нерозбірливо*]. Колючі! Шо ото кожух укинеш, [*нерозбірливо*], потягнеш лодкою, а воно тягнеться. І ото – “Ой, витягнув!” Вони колючі такі [*нерозбірливо*]. Вилавлюєм, тоді б’єм, і ото там спасаємось. Так ми оце на Лопушній були. А то Помийниця. А тоді... Хтозна! А то Конка, оце понад нами, річка Конка.

[Озера були]... Навєрно, я їх не заповню... Озер багато було. Багато. Вода як прибува, так заливали плавні... Вони, [озера], де [пісок] там, на високих... Там кучугури... Потом оце там Городище... Високі місця. І ото як той, багато, великий напор у воді, шо заливає. [*Нерозбірливо*] оце туди. [*Нерозбірливо*]. Кучугури – там насип. Камінь. Там не заливали.

[А свадьба в нас] це ще до войни. Ну, як, вобще після войни обряди. І до войни... Катались... Гуляли. [*Нерозбірливо*] началась тожа ж... [*Нерозбірливо*]. Гуляли... [*Нерозбірливо*]. Та ми ж одного колхозу. Чоловік був [19]15-го, а я [19]19-го. Я знаю, де... А тоді його в армію забрали, три годи з половиною годи був же він у армії. А я його [*нерозбірливо*]. Приїхав – оце, каже, й моя баба. Він це з армії прийшов на Октябрьську, а ми перед Новим годом і побралися...

[Сватання] у нас не було... У нас же не прийнято, як оце те... Принесли могоричівку, випили могоричівку. Договорились батьки коли свадьба... Та мать, три дні [була свадьба]... Багато, багато [гостей]. Ну, чоловік у мене багатший був.

[Батько мій худобу лікував]... Батько всю жизнь лікував. Знаю [яка молитва] [*нерозбірливо*]. Допомагаю. Багато допомагаю. Я уже тридцять год, як батько помер. [Батько] передав [*нерозбірливо*].

Батько передав мамкі, а мамка вже мені передала. Молитви [*нерозбірливо*]. За тією я не знаю [*нерозбірливо*] порча – нема молока йде кров. Я не знаю, як вона робиться худобина і немає в неї молока [*нерозбірливо*]. [А часто звертаються... І зараз]... Худоба, да. Хтозна. Глаза у людей такі, чи зависть [*нерозбірливо*]. Ну, знаю. Жаліються, шо молока їй продала [*нерозбірливо*]. А чи воно правда, чи, може, глаза у людини такі і воно. Хтозна. Не тільки молитва, не зовсім [*нерозбірливо*]. [Довга молитва] [*нерозбірливо*]. Як спортиться, людина приходе... [*Нерозбірливо*]. Приносе там хліба, гарбуз... [*Нерозбірливо*].

Строгляд Тетяна Власівна, 1920 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області

[Я з 1920-го року]... Восемдесят первий, уже моїх товарищів по вулиці не осталось, одна живу. Хлопець в Кушугумі рибалить там і живе. [Родилась] в Скельках. [Батьки]... Брик фамілія, батько був чи то председателем в колхозі, то агрономом участковим, Власьєва.

Дід був Клименко, розкулачили за 120 вуликів, вигнали з хати. Пасіка була в нього, більш нічого не було. Пасіка була велика, хто приходив, гуляли люди тут, міску меду винес, хлібину, за те його і розкулачили. Так жили вони на низу, хати той вже нема, а в його був син, а син же ж робив дома землю робив, а він же ж сидів коло пасіки. Наробив партізанам ложок побили його, добре побили красні, чи ті білі та зелені тоді були. І його немає і немає діда, за хлібом пішли, а дід у бакаї лежить, нагайками усей побитий, але не вмер.

Оце ж такі банди були, дід же ж в плавнях був красні, зелені, білі, ото ж хтось доказав, що він красним зробив ложок з верби і його страшно побили. Ну, дід в [19]45-му вмер, в бабка в [19]57-му вмерла, я сама старша в сім'ї, ще дочка паралізована дванадцятий рік, живу я сама в Скельках. Я сама костоправ, дуже багато людей багато йдуть.

Дід навчив, його батько вмів, воно ж з покоління в покоління, нас троє в сім'ї так я одна вмію, сестра і брат не вміють. Багато їдуть: Одеса, Київ. Я знаю, дід умів, але щоб він показував – ні. Прийшов дядько один, строїли школу, а пиляний камень подавав, камень упав отак на палець і сустав в бік пішов. Дід поставив табуретку посеред хати, батько прийшов, і каже що будеш робить, мені

каже, мені дев'ять год, а я кажу буду отак тягти рівно, щоб у сустав пішов, а тоді обматую сустав кругом. Роби – каже дід. А я ж не знала, що він от того пальця зумліє. Я як потягну, а той дядько з табуретки впав на пол. А батько стоїть і сміється, сміється не плаче, а дід несе водичку і каже, а далі що, а я кажу в нашій хаті труп, а дід каже, він встане. Я тоді витираю сльози, дід каже дивись далі, палець вже на місці, я кажу що палець вже на місці, а він каже – бачу, що на місці, а так щоб показав ні. Дочка ногу паламала, в больницю, в больницю, а я взяла її вправила, перев'язала та поїхали в больницю, а там врач старенький був, так він каже навіщо її привезли.

[19]33-й, що не знаю, тіки ми тут не жили. Дід держав п'ять синів, нарізали землю в П'ятихатськом сільсоветі, строїли синам хати ото так поряд, так ми там жили. Менший син уже підріс і купив тут хату, бо ми жителі цього села. В [19]33-му ми там були. Ужас, ужас.

[За війну]... Ти мене не питай, при німцях мого хозяїна розстріляли. Дійшли наші війська до Балки, він до дому зайшов і каже, мені надо до світа буть у Балках, буде армія ж двігаться туда, щоб я ж із армією; пішов він туда, а там взяли їх в кольцо, одна женщина прийшла по воду в плащі його привела, він попав до дому, при німцях в колхозі робив, дев'ять раз вербували, они тікали с партизанами, парашютістами. Сьогодні сонце на заході, наша армія ввійшла утром, а його сонце на заході узяли. Взяли, ми не знали цього. На утро нам кажуть, що Миколу повезли на Іванівку, а Балки ще незайняті. Ну, і ніхто нічого не каже. Сидить нас сорок сімей в підвалі, воно отака яма, таке колесо прив'язана вірьовка. А хозяїна уже нема, як ото забрали, побили і розстріляли. Як наша армія наступила сюди приїхали воєнні і кажуть чи це не баба Ольга і Тетяна, невістка на мене, нам переказали що її хазяїна розстріляли біля Балок. Ми з однією жінкою пішли туди, пізнать я не пізнала, а ранений він був у ногу, було вирвано, а більше нічого не пізнаєш. Почали хоронити, я дивлюся, мужчина один каже: "Йди дівчина до дому". Прийшли до дому, знов воєнні приходять і кажуть, що один дід бачив як розстрілювали і хоче щоб я прийшла до нього.

Брик Клавдія Митрофанівна, 1921 року народження,
с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Мій батько жив, три брати їх було... Митрофан [батько] мій. [А в якому році він народився]... 1800-х... Це в мене свекор в [18]75-му [*нерозбірливо*]. [Прізвище було, у батька] Гальченко. Гальченки, да. [*Нерозбірливо*]. Цих Гальченок так пів-Скельки. Петро, брат його і Яким, младший вони були. Вони тут ось жили на тій вулиці, це колись. Не були вони такі багаті, жили три брати, було вмісті і їх там за Василівкою П'ятихатки, зразу єсть П'ятихатки, а зараз його вже розібрали, той хутір. Так зразу самого старшого туди отділили, Петра. Той там побув, на землі. Тоді мого батька. Мій батько був, правда, самий менший, ну, а серед дужчих, це Яким, цей жив [у місті]. [*Нерозбірливо*]. Ну, а батьки одділились туда тоже. Ну, вони там пожили, знаєте, добро наживали. Я уже тут родилася... Оце ж... [19]21-го, так я ще тут родилася. Ну, оце там в [19]24-тім... Ні, ні. Да, да. Оце ж брата отділяли так, так, десь в [19]24-тім, отак. А тоді вже... Вобше я родилась тут у Скельці.

Ну, і тож вони поки там жили, дітей понаживали вже вони, хазяйнували. Тоді мого батька отділили. Мати вмерла в мене. Мені було три годіка. Батько хароший був спеціаліст, по-плотницькому. Та! Життя ж таке було, шо розказувать й не нада було, бо нікому ж було. Мати вмерла, а нас три дівчат осталося, а батька отділили та батько ж спеціаліст, а построяли там через хату от того брата, хату собі. [Не в Скельках]... Там же, там же на [Кислицькому]. А тіки то, шо під черепицей. Знаєте раньше як?.. Як під черепицей [*нерозбірливо*]. І тіки построяли під черепицею хату, а вже, це вже я знаю, уже то я знаю, шо в нас ніде й не боронини! Коровка!.. Це вже я знаю, уже колгоспи організовували. Здали ж цього коня і коней, коровка... Братік – брат у мене ше був – брат оженився. [А нас троє дічат]... І за таку хату батька начали [*нерозбірливо*]. Забрали на три годи. Потом прийшов він відтіля, уже брат же у колхозі робив, все ж так будто як і нічого... А в [19]36-му вислали в ссилку... Ну, я ше, і вийшла й заміж. Дівчата там жили. У хуторах, там, де ще жили дядьки, тьотки, П'ятихатки. А брат мій тут у Скельці жив та забрав мене сюди в Скельки. Коли в [19]37-м і брата забрали. Ото за [хазяйство]. Отой, ото така наша житуха була. І там забрали його, за-

[1] Опитування провів О. Мирущенко (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Д. Аванесян.

брали і дядька цього, того, Якима, шо я вам казала, шо остався тут. Так воно ж... Да. В [19]37-м. І сина його забрали, Якима. Було і в тих же ж, це вони були Гальченки. І тих же там Івана Варфоломійовича забрали, Шевченка там забрали. Це вони забрали в один год їх. А в брата, як забрали, забрав він мене сюди, а в брата у жінки мала дитина. Так я сама її [*нерозбірливо*]. А батька як узяли – ніхто не найшов... Отут десь єсть в мене вона... Отак, це таке мєсто...

Бо я свого [батька] вже... Ще ж мала, не знаю. Там в школу ходила, там. То вбуться ні в шо, то вдіться ні в шо, то [*нерозбірливо*]. Забрали, та й забрали, та й забрали. А сюди прийшла вже, а цей батько вже свого розказує, шо каже тоже вони осталися сиротами. Як же він?.. Удвох із той, із сестрою. І оце свекруха ця, ця свекруха, тоже жили на низу. Та батько так бідно жив, каже, шо по свайбах ходив на сопілкі людям грав... Та де ж те, та й проп'є. А нам нічого не ніс. Вони жили на, на низу, та отож до Кінської ходили по воду. Та каже – обмотаємо чимсть-то ноги, та й ідем. Це було мати так розказує. І батько ж каже, шо дуже ми бідували, дуже бідували. Ну, а потом оце ж вони бідненькі, та й поженилися. Влюбились та й поженились. Оце ж Федоська і Афанасій. А жить же як же – раньше ж хазяйнували. Поженились, та батько зразу прийнявся. Раньше воно оце ж наймали до Покрови. Заробить на воли, о. І він найнявся, мати ж була тут, хазяювала дома. Черепицей тоже, черепком хатка там далі. Через одну хату там була. Ага. Ну, й от те, отслужив той батько. Заробив на воли, купили воли, і почали хозяювать. І коли почали хозяювать, то тоже були батьки не грамотні, а такі толкові. І почали скуповувать, там те, там корзиночки куплять, а тут дороже продадуть, там дощечки, а тут дороже продадуть. Понятно?

І трошки вони стали на ноги. Нажили собі то, земля була. І нікого вони не держали робочих, як оце стали на ноги. Стали на ноги, піднялися вони. Один син воював, та вбили. Це ж раньше яка війна була? Там я знаю, шо вони казали, шо їз Оріхова привезли. Мій хазяїн ще манюній був, а старшого сина вже вбили. Ну, оце ж тоже ж, хазяйнували, поки ж ото хатку збудували ж. Тоже, там її видно. І признали, шо куркуляки!.. І ото все, знаєте, як кулаки план доводять? Я вже, каже, платився, платився, вже в мене немає [нічого]... А [*нерозбірливо*] "дід Афанасій, теж вам план до двору". Уже в його сини, і Свирид, і Митрофан, і оце ж і Іван, і Параска, і Наталка, і Марфа!.. Уже скіко оце в його дітей, а йому план до двору! Йому все план до двору! Ну, а тоді ж винесли [*нерозбірливо*]. А один

прийшов з хутора, приятель: “Знаєте шо?” – А отут хатка поганенька була, у городах, – “Бери ланку. Бери діток своїх. Тебе ж нема за шо вивозить, ти ж бідняк з бідняків, тіко встав на ножки, тебе оце будем вивозить? Бери ланку і іди у ту хату. А там той, хай іде сюди”. Так вони й зробили. З оцим дєдушкой. Приїхала та комісія, шо вивозить. Сюди ж не пішли, а туди, же ж живе той Афанасій. Походили-походили, там пожурили – шо ж ви так на чоловіка писали, шо [*нерозбірливо*]. А там же ж хатка багатенька. І так ото хазяїнів, батько остався. А якби ото не такий добрий чоловік... А партійний, тоже! А сказав, шо отак зробить. Ну, пожалів, чоловіка, шо нема за шо... Люди трудилися! Це ж не таке, як було в колгоспі – ага, я як дояркою, чи як свинаркою – шось та й принесу. А тоді ж сам трудивсь, сам, своїми ручечками. Як оце тепер зробили, да? Так брехня! Як зробиш, так і є.

Ну, як остався ж, так він тут в промартілі робив. Плів корзини! І діти ж коло його, і хазяїн, і жінка. То плели все корзини в плавні. Тоді ж голодали. Пайки давали. Хто скільки корзин виплете, а не доплетеш там... Стільки корзин виплетеш – тобі менша паюшка... Ото так і жили. А потом оце ж, уже приспособились там робить. Там став хозяїн робить, і я стала. Стали вони вдвох, стали робить. А потом хозяїна забрали на войну, а ми хазяйнували... Читирьох, можна сказать. І синок в мене був.

До війни. Туди був “Путіловець”. Оце посередині “Партізан” колхоз був. То туди, на край – “Запорожець”. Так я отож як нас забрали, забрали брата, там ми з невісткою трошки були, так я робила трошки у “Партізан”, ото в селі. А потом з тих “Партізан” оце ж пішла сюди заміж у “Червоний запорожець”... Вийшла заміж, трошки поробила тут було у селі, при колхозі. “Червоний запорожець”. А це “Запорожець” – артєль, промартєль була. Тут мого хазяїна робили батьки. Сначала. Тут було корзини плели, мєбєль робили, сорго росло, віники в’язали. А! Так то ще не настояща вона була. Там давали грошенята. І хліб. Там... Ну, оце як вони там давали розпоряження, як стілько-то хліба, стілько-то грошей. Нічого, можна було жить.

Ну, я ж у колхозі пошти не робила. Я ж дівчиною трошки поробила, і як пішла осюди в мебельний... А тут такий порядок... [Бригада]... Як проїзводство, понімаєте? Промартіль... Ну, тоже ж самоє, тіко ж частіше гроші видавали. То колхоз, а то промарєль. Знаєте? Оце промартєлі вони і віники там в’язали, і це ж і стула робили, і корзини плели, ну, як? Ну, до якого году оце хлів существовав, це ж

після войни. Це забрали в нас, в якім годі, тоді вже в нас настояща стала мебельна фабрика. Її так називались. Тоді ж у нас все було атестовано. Як і в городі. Це все, оце все в тій промартєлі робили, як я вже пішла... Стула робили. Оце до войни робили стула, робили кроваті отакі ж, це ж такі! З лози. І кушетки і етажерки! Шо, все і корзинки плели! Знаєте, шо воно таке за корзинки?

Оце цим [*нерозбірливо*] так уже тут робили. Оце я вам, за шо, я зачепила, вам сказать за оцю артіль, шоб ви оцього чоловіка, він вам от і до розкаже. Він ще [19]17-го году. Потому шо я прийшла сюда в [19]39-тім. То дитина мала, то сюди, то туди... А він і церкву в нас строяв, і все робив. [*Нерозбірливо*]. Базілєвич... Григорій Антонович. Він на тій вулиці Михайличенко чі, ні, Жовтнева. Оце прямо йти тією вулицею, тай край села – прямо до його в двір. У його так хатка упоперек. Так оцей вам розкаже усе подробно за, за оцю мєбєль, як оці, як вона починалася, оця механізація організовуватися. Понімаєте? Потому шо я тут не була у їх, як вона організовувалась. Я вже прибула в [19]39-тім. Там уже робили стула, кроваті. Там мебель, і я робила. І мєбєль паліровану робили, дуже такий огромний цех був. Все робили. І там і тріляжі робили, і вішалки робили, і шкафи робили, столи, паліровані. Оце ж после войни. А до войни, а до войни оце ж лозою ми робили. А то після войни ми вже робили оце поліровану...

Я заміж пішла в “Запорожець”. Яке там весілля! Весілля... Яке ж весілля? Брата забрали... І я в невістки жила, і в невістки дитинка маненька. Там і ми, шоб де уступить, було да. Тоді ше якось воно не було свинарників. Ото вже поорганізовували, тіки шо поорганізовували було свинарники. Іди, кажуть, пороби свинаркою, ми тобі дамо справку, на паспорт. Тоді ти получиш паспорт. Бо я ж кулацького батька дочка... Тоді дамо тобі справку, усі тебе знають. Я пішла ото поробила там. Видали мені справки. Так шо я заработала на такій роботі... [*Нерозбірливо*] забрав ті справки... Не допустив до того...

Хрестили дітей, ми хрестили. Ото старший було... Там всих хрестили. Та була хата... А тоді там батюшка. І хрестив. Багато скелянських... Шо у хаті батюшка... [Хреститися дуже по-простому все було]... Да. Та шо, погуляли трошки. Прийшли, похрестили, погуляли трошки, там ти кум, я кума. Як я кума, так [*нерозбірливо*]. Хрестили, діти в нас хрещені. До [війни син народився]. Ми ж на новий год поженились, 10-го сінтября. І в [19]44-м не дождався батька... [По-

мер]... [*Нерозбірливо*]. 9–10-го сінтября. Читирі с половиной годіка було.

Тіки заміж пішла, у [*нерозбірливо*], а тут война. Та я осталася з дитинкою, та два старички зо мною, так шо [*нерозбірливо*]. Багато було кой-чого пережив. Знєте, тоді жінкам тоже... І стула робили в обком партії, отакі ж лозові, і косили. Це ж ви ви знаєте, яка та лобогрійка, да, косарка? Отож ми, отож ми жінки скидали, там, снопи в'язали, скирдували, молотили зімою. Це ж у нас подсобнє оце хазяйство було. Мало шо ми мєбєль робили літом, а було, й був оце в нас і степ. Ми більше зімою. Був у нас тракторіст, оце оставляли нам, оце забронірували, чи як оставляли, тракторіста, Шмалька нам. Це, мать, забронірували його нам!

[У війну працювали в полі]... І в полі, і в цеху. Я ж вам кажу, шо заставляли, у нас було [*нерозбірливо*] із Запорожья у нас ж [*нерозбірливо*]. Стул отакий заставляли робить, в обком партії. І вже, бєдні, померли... Михайліченчіха, і Григорівчіха, і Димчихінша вмерла, а я ж оце ж осталась. Так робили, сиділи. В маю воно тонке. То варили парту і стула, а в маю воно все якесь недвижиме, шо та кора [*нерозбірливо*], так робили. Все робили, все робили, дєточка і я ж кажу, і косили, з косарки скидали, снопи в'язали!.. Ну, ну, шо заставляли те й робили.

Ото на гарбу двадцять п'ять оберемків улазе. Іду... Як за день не наробились, то двадцять п'ять оберемків. А як уже устану шо так, – коріння давай, бо тяжко. Не стали нам давать бо тяжко. Возили сіно для коров, сад, ото тєлєжки робили! Ми дуже коронно работали! Спрягали, такі ярма були. Ото спрягались коровками й робили. Коні, ну, коні там, не те, коли таке діло, бо коней мало. І коровками ж... І скирдували ж коровками. Все було! І воли були в войну, і коні були ж, кажу. Дуже, дуже тяжко ми робили. Особливо як ото косовиця прийде, хліб косили, та скидать ото ж... Дуже важко було. Дуже важко... Хто поверталися живими...

Ви самі должні знать. Война. Вони зразу як увійшли, а в мене вже дитинка мала, двоє стариків. Так в мене мати, свекруха, хазяїн же ж на войні вже, мати – "Лягай". Так я лягла навколо дитини, зігнулася, мати кричить: "То кіндери, кіндери, не трогайте". А так ховалися ми, і заставляли нас і робить і шо хочеш. Там же було...

[А після війни]... До затоплення ж Каховки ж оце ж, оце мєбєль наша, там у плавні рубали лозу нам. І возили. Варили палки. Дівчата було як підуть на вулицю, так [*нерозбірливо*] палка вариться, во-

ни обдирають кору. А потом уже ж як затопили плавню... Харашо було, поки плавню не затопили. І скотина тут була. А канешно, самі ж, самі худобу держали, у войну, самі косили сіно. Бо в мене старик, 76-го году, з 5-го. [*Нерозбірливо*], свекор, це свекор. І дитинка була. А хазяїн прийшов, це він прийшов в [*нерозбірливо*], чи в [19]46-тім... А ми ж ото...

І ви знаєте, послє войни були люди дружніше, як оце січас. Хоч вірте, хоч ні. Дуже були дружні. Ага оце ж село. В тебе нема глини, в тебе нема щітки, в тебе того нема. Ділились. [Як раніше гуляли]... Гуляли. Гуляли. І Май же ж був, і Октябрська, і там які тіко празники були, ми всі гуляли. Ось ту неділю, цю, той празник у нас гуляєм. [*Нерозбірливо*], знаєте? Не пили... А тоді там, тоді там. Гуляли харашо і всі харашо жили. І це все при Брежнєву, ловко жили, прямо таки добре, ну... Хтозна-чого. Чого воно оце так?.. Ну, які там забави? Ну, як який праздник, то ото ж там були ж... Це все воно давно... То постанови становлять [*нерозбірливо*]. Такі забави.

[А як Хрущов був]... До нього відносились... Як кукурудзяним хлібом годував! Як пшениця була, а кукурузяним хлібом годував. Тоже ж не дуже... [Уже при Брєжнєві]... Да. Оце я тіко хотіла вам сказать, при Брєжнєві підняли всі голови, так поодівалися [*нерозбірливо*]. Отож так Сталін і дав. Так я ж вам кажу як оце [*нерозбірливо*] справку [*нерозбірливо*]. А мій хазяїн робив у канторі, та каже: "На тебе Клава обіжається, ти ж її брата забрав". [*Нерозбірливо*]. Так наче [*нерозбірливо*]. Самотні, знаєте як?

[А при Сталінє] та гуляли на празники, канешно гуляли. А тіко я оце ж кажу, шо не такі були дружні до войни, у войну, як оце після войни. Були дуже сплочьоні такі і знаєте, багато побачили... І так харашо жили. І оце, і оце жили ми, оце ж харашо, до оцих, хто це нас оце Горбачов оце такий? Харашо жили. Поки оце він не зробилося таке.

[Оце хату]... Ну, як вам сказать? Я прийшла, вона була, ця хатка. До їх я прийшла в [19]39-тім. То яка ж хатка була? Знаєте, як у Тараса Шевченка. Причіпок, із того, із комиша, о. Комишом укрита. І так вона осталося, поки хазяїн був в плену, не було. Прийняли собі врача на кватірю, шоб ото зверху солому він нам ше прикрив сільсовєт. А коли вернувся уже хазяїн із, із войни, тоді ми причілки поставили с фенери. А обратно ж поставили її, комиш новенький, нажали комиша. А оце ми вже в [19]72-м стріху. Як сказать правду, то не дуже нам жити було... Цеглою робить. Тоді ж писали на наряд, як

воно, наряд якийсь. Цегла привозилася. І ми ото записалися і на вулицю цеглу привезли, а грошей нема! Прийшли: “Ой, мабуть, бабо, не будем брать”. – “Пиши”. Записалися і ото цеглу і сам хазяїн уклав, о. Такий хазяїн, де ті руки, і оце сам і обкладав, сам, вікна робив сам, двері робив сам [*нерозбірливо*]. Оце в [19]72-м годі оце шифером накрита. Я вже вам казала, шо ото комишом було. А це у [19]72-м годі і причілок із того, із дереву і шифиром накрили, і вікна нові поробили, і все. І обклали. Оце таке.

[А як тут Каховку затопили]... [Людям] хотілося – не хотілося, людям строїли і люди виходили. Да. Тоді ж таки строїли. Тоді таке ж постановлєніє було, шо пожалуйста, їм, їм все, все вдовольствіє їм було. Так шо з удовольствієм йшли. Оце наша [вулиця], це стара улиця. А там їм жилося може лучше, а може і хуше. Низ, називали ми. “Та живуть на низу”. А туточки все ж таки воно више. Ну, хто де привик. Це при мені вже було. Нічо шо... А коли плавні затопили, то хуже стало. Канєшно хуже. То ж там і скотина наша – погнали! Через Кінську в плавню. А тоді шо ж... Де там якийсь прольот єсть паші, то там пасуть.

Нуревська Варвара Павлівна, 1921 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Батько] Кириченко Павло Павлович, Кириченко Павло Павлович. Батьки давно там померли. Вони тут рождєні. Їхні були батьки, померли і вони осталися нежонаті, і сім’ю прижили і п’ять хлопців було, а я шоста. І оце п’ять хлопців, всі були п’ять на войні, усі були на войні. Один з [19]15-го, один з [19]17-го, один був те з [19]17-го, один був [19]23-го, а я [19]21-го, а один [19]26-го. Я всіх знаю братів, вони робили там, ну, ми ото [*нерозбірливо*] жить. [*Нерозбірливо*] при оцій, при оцій власті оце, шо переворот [*нерозбірливо*] хорошо живуть, як там сказать, чи [*нерозбірливо*] по-німецьки, бог його зна. Ну, революція була, це в мене був брат, [19]15-го года, так оце на руках у мати був він год. Це революція була тоді раньше. Ото, ото оце дедушка і бабушка, оце мої батьки.

Я помню, як оце колхоз тіки організовувався. І оце я помню. Да, у нас в батька було, мать, пару коней, чи троє чи четверо, шось було.

---

[1] Опитування провів О. Мірущенко (серпень 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

Ага, оце не було колхозних великих конюший, а те у людей, де великі корови той, туди входили коні, корови. Ага, корови, а в мене батько був трошки грамотненький, ага, так те молоко приймав от людей. От, ну, а тоді забрали [*нерозбірливо*] і тоді той, трошки конюхував, трошки конюхував він, а тоді ж начали колхози трошки заселяться, заселяться і [*нерозбірливо*]. Стали ж уже ж трактора там чи шо, а то, сейчас дуже легко. Ну, а сіяли і орали і [*нерозбірливо*] отдавали, ну, це вже я помню. І помню, як [*нерозбірливо*] жили, і город і скерди. Так батько та ще [*нерозбірливо*] платив за мене, коли там [*нерозбірливо*], і я ж там по той, це вже я помню. Ще як дід Іван, ми жили. Ну, здавав він план тоже, возив, сіяли. Мішки на горбу і повезли в плавні [*нерозбірливо*]. А останні [*нерозбірливо*]. Ну, а так матеріально, тоже бідно жили. Це я не скажу, шо це роскошно жили. У них дітей було мабуть п'ятеро чи шестеро, діти в школу, це понятія не знали, шо це воно дитину народило, це к чему. Чи в шо є [*нерозбірливо*] пішли. Ну, а я сім класів закінчила. Батько заставив [*нерозбірливо*].

[Після голода]... [*Нерозбірливо*] малярія чи тіф був, та ми [*нерозбірливо*], а розруха була. Оце як колхоза [*нерозбірливо*] уже ж колхози [*нерозбірливо*] так така засуха була і поприходили люди на наряд. Ну, шо будем робить, ну, шо будем робить, нема дощу, пшеницю там посіяли десь погиба, предсєдатель каже. От там колодязь хороший є, от там, от там бочка, воно ж [*нерозбірливо*] так жили, так були ж бочки. От там бочка, в того бочка, наливайте води, будем тягать, поливать. А багато наполиваєш у бочки. Страшне, бєдно жили. Ну, воно ж [*нерозбірливо*] засуха ж була і переворот тоже був. Тоже время було справедливо [*нерозбірливо*], воно шо було дешево, дешево. Хліба заробляли, от давали. Все ж дешевеньке. На руб підеш, п'ять днів масло три рублі і все [*нерозбірливо*]. Сєйчас не возможно, оце особєно послєдній раз, невозможно.

Да, і войну [там]. Оце ж война началася, нас вакуірували, так кто, хто не успів – погнав німець, погнав німець туди уход, до на свою родіну чи та і не догнав. А хто, у плавні [*нерозбірливо*] густина, зелень, ото там ховалися. Ми самі з мамкою осталися, хлопці були на войні, а ми з мамкою. Брати. Коровка запрягли із сватом, і те коровка й наша, поклали гарбузики [*нерозбірливо*] всякого такого, і діти на руках. У мене синок був маненький, а там у невістки тоже доця була тож маленька, ще по годіку не було. І ото і діти на руках, і ми вакуірувалися. Ото у плавні. Сиділи ми там усього чи

дев'ять чи десять суток. Ми [*нерозбірливо*] сиділи у плавні. Сіна там багато було. Продав був дедушка, сват, пожиленький, нарубали таких [*нерозбірливо*] і зробив, такий курінь. Здоровезний. Наклав, наклав, наклав сіна, ну, товстенько він наклав, чи дощ, так не промокувало, а [*нерозбірливо*]. А тоді я те, ой мамка в мене вже тоже ж, не така вона ще і старенька, а той, осталася із дітей, із онучком. А я ж кажу, піду в Скельку, піду ж додому, хоч візьму там чи огірка чи бурячка на борщик, чи картоплину.

І оце ж із того, з вакуації виїхали ми [*нерозбірливо*] їхали, а сюди приїхали, а [*нерозбірливо*] уже був [*нерозбірливо*] ідуть уже по вєщі, по сім'ю, так вже наша, наша армія була тут у селі, а німці [*нерозбірливо*]. Так так було, помню, осінній день, такий він був млячний, дождь, а дорог не було ще! Ой!.. А я ж оце ж з дитиною [*нерозбірливо*]. Як ми шли з села [*нерозбірливо*] дождь ллє, отак забризані, [*нерозбірливо*]. Ой!.. Досталося нам

Ото пішли ми в Скельку, там було, тільки я може з десяток душ, а [*нерозбірливо*] німці були. Ото тут понад Конкою [*нерозбірливо*] була те, облава і ото те [*нерозбірливо*]. А воно ж у мене те, [*нерозбірливо*] грудью сосало. Дала таково рукавички, тоді ж [*нерозбірливо*] ніде ж я не кормила його. А плачу, плачу ж, думаю уже ж я не вернусь до дитини і не побачу. Пригнав. Пригнав. Воно ж туту нас гора, пригнали вони нас на гору. Ну, всякі ж німці бувають. І ото вони нам отаких кучі [мундірів] накидали – "давайте, жєнщини" [*нерозбірливо*]. Ой. Тоді якось на вечір, там в них же там комендатура в церкві була і нас туди ведуть. Там же нема правда [*нерозбірливо*] запєчатали, така бумага. [*Нерозбірливо*] точно шось [*нерозбірливо*]. І ото пригнали нас сюди, біля сільсовєта, [*нерозбірливо*], ага, тоді біля сільсовєта був. Тоді начали [визивать]. Староста, староста був, староста [*нерозбірливо*], бо вони ж пригнали і [спрашували], шо ж ви не, не партізани, а ті жінки [*нерозбірливо*]. І ото та туди, та туди, та туди! І ото в бур'яни, а то окоп, [*нерозбірливо*] протівотанкових [*нерозбірливо*]. І ото попадали в ці бур'яни, і не дихали, лежали до ночі, а ночю [*нерозбірливо*]. Та не дай Бог! Я й окопи копала, довго копала окопи, в мене мамка була дома, і я оце [*нерозбірливо*] і в Благовещенкі, за Балками, і тутечки під Василівкою копали окопи. І там грощі обіщала, вони там чи дають, чи не дають, заробіток малий.

Вийшла заміж, в мене чоловік прийшов считай, інвалід войни. Ага. Шо я могла заробить там, тоді на роботу? Та нада було його

робить день і ніч, шоб той, а я не могла. Мамку паралізувало. І в мене заробіток малий, [*нерозбірливо*]. І на й окопах була, і шо й вчасник. Та!.. Сєчас [*нерозбірливо*].

Первий брак у мене був, первий брак у мене був [*нерозбірливо*] [19]43-го года чи [19]42-го [*нерозбірливо*]. А приїхав він, ото заявку він, заявка було чи в газеті, чи на радіо... Ну, в газеті. В нас тут [була] мебельна, работала, велика, було проізводство. І ото печатається, шо требується робочі. І він приїхав, молодий, устроївсь на роботу. Йому квартіру дали. І ото ми з ним... [*Нерозбірливо*] його забрали в Германію, він там [відбувся], а тоді ото з плєну утік, та ото ми прийняли його та ото отак... Він з війни прийшов кантужений. А тепер пішла, оце ж поїхала я в совбез, ну, шо [*нерозбірливо*]. Молотили [*нерозбірливо*] ну, [пекла], знаю, шо мамка каждий день, чи через день, [*нерозбірливо*]. Всі хлопці ходили в школу. І оце батько вмер в [19]33-м чи в [19]34-м, а діти всі живі осталися. Один тікі сказав [*нерозбірливо*]. Пять год не один не пішов у армію, ні один! Той шість, той сім [*нерозбірливо*]. Пішли в десь устроїваться на роботу. Той у мєбєльний, то в корзиновий, плели корзини у нас в плавнях. Тут у мебельний, робили. І ото так переживали труднощі. В [армію] позабирали. З армії поприходили. Пожинили так [*нерозбірливо*]. В мене чоловік так заболів, і мамку паралізувала, я за ней багато ухажувала. Ніхто мені не сказав, шо та візміть же справку, в вас же, може, записано. Так тепер же не застала.

Тут була річка Конка, не було у нас іще моря, Конка. Тут були рибалки сильні, неводи тягали. Тут сильного, багато риби було всякої риби було. А особєно оце плавня, село скот оце заганяють, там [*нерозбірливо*] зіми. І огороди садили там. Да, там дуже, оце плавня, це золоте було дно.

Мєбєль оце наше те... Це ж, це ж те, як стали колхози, вже [*нерозбірливо*], та наладили проізводство, [*нерозбірливо*], туточки, за мєбєльний [*нерозбірливо*] стула робили, із лози. Ось ви сидите! Оце мій брат робив. Ага. Оце ж з оцієї лози всяку мєбєль – і кроваті, і люльки і всяку-всяку мєбєль робили! Ше я була малолєтка так ми ж... Її ж варять довго. Варять, такі котли здорові, по два метри. А тутечки як вона вже звариться, тоді її обдирать. Обдирали ту шкуру, [складали] по півсотні, тоді мєбєльний [*нерозбірливо*]. Зарплату каждий місяць платили, а тепер же. А тоді як я вже [*нерозбірливо*] я ж була комсомолка, мене взяли в яслі, трошки там няней побула, а тоді завєдующєй стала. О. Ну, а правда ж, колхози, тоже ж одна ма-

шина в нас була, нічим було дітей возить [*нерозбірливо*]. Він був кволий, і ми [*нерозбірливо*] діток десяток [*нерозбірливо*]. Везем годувать, шоб матері кормили... Ну, оце ж перед войной.

Молода ж була! І в мебельний, і в яслах. Де тіки не робила. А потом посліднє время були доярками. [Там більшем получали], як ото кому дома було з дітьми. Ну, а там [*нерозбірливо*], коров як начала [*нерозбірливо*]. І ета... Тоже ж [*нерозбірливо*]. Война ж як кончилась, я працювала в промколхозі, нам давали промколхоз він називався, промколхоз. [*Нерозбірливо*] сіяли, [*нерозбірливо*], і пшеничку сіяли, й те. А тоді вже як начали і нас уже притулили до сільського колхозу. Колхоз був "Партізан". І ото ми вже пішли, снопи в'язали, і молотаркою молотили пшеницю. А тоді, як уже стали комбайни ходить [*нерозбірливо*]. І начали [*нерозбірливо*]. Оце там на низ, на низ десь той, шоб сходились.

Колхоз був оце "Партізан". Я ше з детства, а тіки "Запорожець" був, "Запорожець". Тоді "Запорожець" ліквідували, зробили промколхоз. І ото мебельний зробили. Робили й стула, корзини плели, віники в'язали. Лінива робота! Страшна. Тоді молодьож була дружна. А так... Січас... Та були ж бригадіри, вони наряд давали людям... Як який день. Як який коли наряд. А то так [хоч би раз сказав], шо хтось лежить, ось він робе [*нерозбірливо*]. У степ було пошлють, тут у посадках. Молодьож була [до вечора] [*нерозбірливо*].

[Вона] хата в нас одна. Було на низу. А там на низу посьолок був. Ну, ми жили на горі, а тіки наша хата... Вже її розгорнули, немає. Там де батьки жили... Оце вже ми з чоловіком купили... Старенькy купили. [Хати як будували раніше]... Землю копали, м'яли тоді, тоді воду туди доливали, солому... Фундамент, фундамент, в кого було чим підвести камінь, чи то [*нерозбірливо*], чи трохи камінь. А хто так прямо на землю клав, хто отут [*нерозбірливо*], натоптали. А це вже в последнє врємя вже начали робить саман, із саману начали [*нерозбірливо*].

Входини одмічали! Да, да! Хто там хату первий чі зробе, чі... Входини! Те, аби тіки начали! Тутечки [*нерозбірливо*]. Ну, до войни, до ж наче, було. После войни. А оце в последнє врємя вже менше. Тоді луччі були. Ну, до войни, до, я ж кажу шо [скрутніше] ранше. Скрутніше, нам ні вдіваться харашо не було. Це вже до войни, я ж уже дівочка була, мені купили кирзові тухлі. [*Нерозбірливо*]. Було [*нерозбірливо*].

[Праздники]... Це той, оце ж до войни, до войни, чи той, при совєтскій власті, Паску це ж той, празнували. Та й Перве мая, Октябрську це ж уже празнували. А тепер оце ж [*нерозбірливо*]. А тутечки... Раньше молодьож була веселіша! Менше пили. А січас шо ж ви хочете? А січас ще самі наркомани, остались. Ну, а те, й там на Новий год ходили, посипать [*нерозбірливо*]. А вже при [Брєжнєві] клуби були. Постанови, участвували, партійне чи комсомольське собраніє, [*нерозбірливо*], і шо там ще, балалайка чи гармонька. Не було ж такого ще. А ті, шо молоді, [*нерозбірливо*], весело, бо батьки ж ішачили, [*нерозбірливо*].

[Це там Басанька]... Одна улиця, отак одна улиця. Тоже ж люди там жили біля річки там. А [*нерозбірливо*] було під гору. А земля ж то була аж на горі! Поле ж-то сюда! Трудно було, возить хліб туди, молотить, з гори, на гору, дрова, сіно – це ж все складували. І коровами послє войни!.. Ой! І коровами [сіно], молотили, позапрягали, і... А не умирали! Не умирали, жили. Там, де Басанька, там, оце туди, там далі й далі, там міст був, через річку, через Конку. Здоровий був. Так ото пошти все село, ніде не проїдеш, тіки нада через міст. Берегом [*нерозбірливо*]. А хлопці самі ж оце осінню приїдуть на [*нерозбірливо*], на зіму там Михайлівна, там базарь, вони попродають [*нерозбірливо*].

Сад. Сади були в колхозі, а січас нема. В колхозі як були, сади садили. Яблуні були, хароші були яблуні, всякі сорта, всякі, сливи садовили [*нерозбірливо*]. І пасіка була, і ті, вівці держали! Держав колхоз дуже багато у нас. Січас [*нерозбірливо*]. Не знаю, чі колхоз. [*нерозбірливо*]. Запрягали гарби, гарби позапрягали і оце [*нерозбірливо*] отак [*нерозбірливо*], а попереду манесенькі [*нерозбірливо*]. [*Сміється*]. Вже не тракторіст. Були уже вчені тракторісти. А нас ото заставляють співать. А ми ж то не знаємо. А тоді учитель там, чи хто – співайте: “Та ми пайдьом, пойдьом, за совєтську власть помрьом”.

Того шо оце через год, чи через скіки, стали сіять багато пшениці, і прямо у те, у, чи [бричка, чи шо], насипають і хто ходив на роботу – везуть [до двору]: “Всьо, хазяїн, куда вам висипать пшеницю?” Отак. На трудодні давали! І не платили ми нічого! От, ото виход ото називається трудодень – ніхто оце ні копійки грошей не оплачував. Не оплачували!

Як оце косовиці там чі [дойка] там, в степу були кухарки, [для робочих]... Даже... Ой, моя мамка кухарила. Поїдуть оце [*нерозбір-*

ливо] піймали, привезли сюди, роздєлали, варять. Тепер якби таке зробили... І ніхто, ніхто, оце [*нерозбірливо*] і сидять. [*Нерозбірливо*]. Понаїдались та бричку гарбузи привезли, чи кавунів, [*нерозбірливо*] шо я пішла [*нерозбірливо*] та взяла кавуна...

Шевченко Катерина Радіонівна, 1921 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Я [19]21-го [року]... Народилася тут... У Скельці народилася. У Скельці вчилася, сім класів... Ну, в нашій [школі]... А нас тоді [*нерозбірливо*]. Сім класів А тоді вчилася тут... Вона була розташована аж коло кладбіща. [*Нерозбірливо*]. Там її розібрали. Я ж давно там уже була. Там кладбище. Там воєнні захоронені. І ото там наша школа була. Сім класів. Тоді у Скельках сім класів було. Більше не було. Я вчилась дуже харашо. Дали мені похвальну грамоту даже... Тепер же дають золоті медалі, а мені похвальну грамоту... Я поїхала [*нерозбірливо*]. Сдала там... Сдавала екзамен... Документи сдала. Вчителька сказала, шо першого вересня... І поїхала ж я додому.

Папаша наш умер. Я сама старша була. [*Нерозбірливо*] у [19]32-м годі. Одинадцять год мені було як він умер. А самій меншій четири года було. Вона жива іще, та, сестричка моя. Найменша була. Ну, і я поїхала на канікули... А назад – недород, не було з чим їхать... Я оце осталася тут. А мій дядько... Мама хотіла корову продавать! Но вся родина зійшлася, всі сказали, шо не нада корову продавать. Каже дядько мій, після... Папаша був перший голова колгоспу, "Червоний партизан". [Він образовувався в 19]29-м году.

[Батько] Шевченко Радивон Антонович. Шевченко. Він народився 1901-го року. Коли вже бабушка вмерла моя [*нерозбірливо*]. А мама народилась [19]02-го... Ну, тоді дядько... Вибрали його рідного брата. У колгоспу. Старшого за його. Оце його січас, цього рідного брата, внук – Шевченко Олександр Ніколайович... Ну, і я осталася дома. Дядько сказав же ж цей, шо [*нерозбірливо*] мамі сказав, шо корову не продавай. Ми її якось устроїм десь на роботу. Дівчина способна, буде десь робить. Ну, а шо?.. Корову продаси, а оті? Дєдушка, бабушка ще ж у нас старі... Ну, мама установила так.

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Н. Сурева (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

Він найшов роботу. Мені пятнадцять год було, як мене взяли у бугалтерію, у колхоз "Червоний Запорожец". І оце, я там училася. В тому колгоспі... Пакамість училася, училася. А потом учьотчіком робила. А тоді там одна бросила, потям мене послали в Дніпропетровськ [*нерозбірливо*]. І я там закінчила [*нерозбірливо*]. Там училися голови колгоспів... Агрономії – тоді вони називалися полєводами, голови сільських Рад [*нерозбірливо*], і секретарі сільських Рад. Я закінчила ті курси. І видали мені направлєніє, на роботу... Поступила на роботу, по рекомендації рибколгоспу. Я після того робила секретарьом рибколгоспу...

Ну, розповідала мама шо?.. Вони жили – оце напротів мого дому туда, через город – вони там жили. Там я родилася. У їх була сім'я восімнадцять душ. Там всі вони жили.

[Дєдушка] Уваров Іван Федорович, да. А бабушка Уварова... [З Калузької області вони приїхали]... Шо вони переїхали сюда. Тут. оженились]. І мати моя наробила [*нерозбірливо*]. А дєдушка і бабушка, одна у Калужській області, а одна в Ростовській. Якось, бабушка сирота була, як туда вона попала, я не знаю...

І тут ще був їхній... Дєдушкін брат старший... Уваров Ніколай. Мамині, да, мамині. У нас же у дєдушки, у бабушки одна мама, одна. А в тих було сім, у дєдушки Ніколая... Так як то забрали двох [*нерозбірливо*]. Може ще... Так забрали їх, отам на Кавказі...Чи десь я бачила [*нерозбірливо*]. А той дєдушка там у краю жив. А жінки [*нерозбірливо*].

Оце був дядько, сестра моя двоюрідна. Самий старший... У мого батька [двоюрідний] був брат. Його звать... Ой!.. Макар! Макар. А Мехфодій – це вже після мого батька був головою колгоспу. Батько [*нерозбірливо*]. А тоді ще [*нерозбірливо*] тьотя Поля, тьотя Марія, Вася, Сєня... Звать. В армії з [19]14-го году... Велика сім'я... Велика... Була пара коней в їх, корови держали. Три. Землю держали. Орали... Ну, і я ще трошки помню, як вони... Я ж за ними їздила. Це ж коні були, так кукурузу садили. Особенно я не помню, [*нерозбірливо*] там де кавунів. Тоді кавунів... Дєдушка Антон. Дєдушку...

У нас тут своя, своя була земля, своя. В кожного своя земля була. Вже папаша як вмер, так мама займалася кавунами. Ото так. [*Нерозбірливо*]. А дєдушкіна [*нерозбірливо*]. Ну, самі вони обробляли землю... Це все... Дєдушка постарів трошки і начав синів своїх розділять. Дівчат заміж поотдавав. А дядько оцей, шо був після мого папашки... Папашка, йому купили хату, там на низу... Ще ж моря

не було. Річка тіки була. Там жили. А вже ж дядько... Мамині тоже там жили... Там занімалися скотоводством, там сіна, скотоводством, багато в плавні там [*нерозбірливо*]. І оце ще один... Мефодій, Радион, Макар... Макару отам купили хату [*нерозбірливо*]. А [*нерозбірливо*] купили другу хату.

[А потім, коли колгоспи створювали, позабирали]... Позабирали. Позабирали. Да, пішли в колгосп. Дєдушка мій не дожив до колхозу. Ну, вже ж бабушка жила, і самі жили, так отдавали, все шо можна... [Не хотіли вони йти]... Ну, канєшно ж. Хто не хотів отдать. Прийдуть [*нерозбірливо*]. Оце хай до мене прийдуть – собаку, і ту шкода. І ото корову там чи коняку... У нас, у мами... Мама вже ж сама осталася з дітками... Коровку забрали... Уже коровки не було, забрали... А нашо, хто, шо...

Батько мій воював. А брат – брат один – брат ніде не воював. Ну, я не знаю, за цього дядька, за другого, чи він воював. Но батько воював, червоний партізан. У мене є фотографія, як його хоронили. Я вам можу показать. Там і комуністи, і партізани... Хоч воно тепер [*нерозбірливо*].

Це наш сарай. Це наш дом. Тільки не хата, а це в нас сарай був. І оце під сарає папашу поклали. А оце все, оце все комуністи. Комуністи, партізани. Оце брат. Старший, самий старший. Це дєдушка, це – їхній батько. Тепер... Це ж дядько, дядько... А! Осьо той дядько, шо був головою колгоспу після мого папашки. А це все комуністи. Це прапор.

[Батько у ту першу війну]... Партізаном був. Да. І оце тут, оце, найстаріший, тоже партізан. Оце партізан. Тепер десь... Оце, він розстріляний. Райна Роман. Партізан чи комуніст. Його розстріляли. Оцього тоже... У войну оце. Німці. Німці, да. Назаренко Нікин Петрович. Оце я разом з ним училася. У Дніпропетровську. Був головою колгоспу. Тоді ж бачите, повидавали люди, постріляли... Оце мій був другий батько. Оце. Після нашого папаши, як умер, мама у [19]37-м годі вийшла заміж. Так оце того тоже... Главно, шо у [19]48-му році його забрали як етого... Неблагонадьожного.

Да, у [19]38-му забирали. У дніпропетровській тюрмі він сидів восім місяців. А тоді мама десь ото документів назбирала, шо він тіки так, був замісник голови сільської ради. Комуніст був. І оце його забрали. Сидів він восім місяців. А тоді... Якось його оправдали, шо пустили додому. А в [19]42-м [*нерозбірливо*]... Вони ж у плавні були... Оціво пошти всі в плавні були. Повтікали, шоб їх... От нім-

ців. А тоді взяли повиходили, чо вони повиходили... Так оце тут багато... Оце Кучерявий, Рябовол, оце дядько, так цей... Над горою стріляли! Дядька мого оце над горою вбили! Оцього. І ще двох. А оцей від расстрєлу хотів утекти. І його і його вбили там. Здоро-овий такий дядько - Кучерявий [*нерозбірливо*] звать було... І оце, оце, отамо, де оце продмагазін... І туда іти, униз, їх отам у рівчаках постріляли. Двоїх [*нерозбірливо*] попереносили сюди ж. Оце, на братську могилу тут. Учителя, Білокриса, розстріляли... У мене даже єсть фотографія, закінчила я сьомий клас... Він був наш класний керівник... Багатьох постріляли. А оце Микола Петровича, і мого батька, тих за [*нерозбірливо*] постріляли. Їх забрали, приїхали. І німці забрали, одправили. Не тільки його. А тут іще... Но я вже не знаю подробно... По фотографіях... Оце ж оцих [Райнів], оцих... А оцього дядька [*нерозбірливо*]...

У плавнях були [партизани]... Да. Помагали. До мене оце ж... У його був – мого чоловіка – двоюрідний брат. Він був рибак. Він рибу ловив ятерями. Не так же ж, як тепер ж. Тоді ж озера були. І він ото рибу ловив... Бач, я не зная, як, йому даже й нічого... Ну, а нам же ж ніхто нічого не сказав! Він носив рибу туди. Виходили вони до нас [*нерозбірливо*]. У нас коровка була. І молоко їм давали... А кладовщік був, [*нерозбірливо*] його фамилія, Кіндрат. Той кладовщік муку видавав... Цей [Степан], це його брат. Цей приносив до нас, до мене. Бо я жила як раз під отшибом... Призначили [день], він допомагав. І оце ж Стехфан – двоюрідний брат мого чоловіка – ходив до його за зерном. Скільки він йому дасть, а він принесе, а хлопці виходили... Ну, бачите, тоді якась така суматоха була, шо... Ну, чо не записать прізвища тих хлопців, шо оце виходили, оце так?.. Як їх фамілії [*нерозбірливо*]. Вони, мать, би й не сказали... А ходили, брат [*нерозбірливо*]...

[В селі] не стояли німці... Оце тіки приїхали.. Тоді ж нас!.. А вже я не знаю, оце як нас вигнали з села... Так, може, тут і були німці, я не знаю. Нас же ж погнали аж до Ляпатихи... Все село... Догнали до Ляпатихи... Німці. Догнали до Ляпатихи, а там пором затонув. Наші бомбили, як раз, шестого ноября. [19]43-го году. Шестого. Як раз [19]43-го году. Нас тіки пригнали... І... А тут аж відціля наступлєніє... І нас бросили. Розпустили. Вже от нас всі конвоїри розбіглися. Нам уже не було де діваться. Ми оце по хатах. Розійшлися по хатах... Із Скельки там були люди! Ну, хто попав під конвой. А ми ж тоді [*нерозбірливо*]. Ми ж тоже ховалися в плавні. Було оце там, у

лозах... А тоді ж повиходили. Тихо, вже нічого. Повиходили. А тут комуністи... Оце тіки ми бачили. Це врем'я тіки ми бачили. А тоді ж ми не бачили... Комендант як коли приїде, так занєте, як оце [*нерозбірливо*]. Так ми ото ховалися. А... Ну, вони тут же робили. А пострадало багато людей. Особенно сім'ї оті шо їхніх чоловіків постріляли... Вони сціталися це ж врагі народа. Отак.

Після війни... Ну, було [голод]... Нам-то шо? [19]47-й год був... І [19]33-й. В [19]33-му годі... Уже ж із-за того, шо папаша був головой колгоспу, наш... Багато друзей було. Комуністи. Вони... Нас осталося четверо. Так нам помогли... Партія помагала, і оце ж цьому комуністу помогли. Носили нам по двісті грам хліба. Каждого дня. Не тіки оце нам, іще були такі. І оце в сумочку... По двісті там... Щітай, на маму там, на дєдушку, на бабушку нема, а тільки на нас четирьох. Оце в сумочкі читирі кусочки хліба. І коровка у нас була. І ото [*нерозбірливо*]... Ну, одна померла в сороковім... тридцять четвертім годі. Уже ж нічого було... А тоді вже ж начали давать потрошку. То там грам по триста дають. Ну, а тоді моментально все пішло... Начали люди робить. Усі стралися. Хоча дарма робили, потому шо за трудодні, за палички. А робили! Всі люди робили. Ми особенно коровами... Ми не щітали, скільки там нам записали трудоднів!.. Пішла, і пішла, і пішла. І оце самі ж жінки осталися... Нам нічого...

А тоді ж уже після війни я стала робить... Перейшла ж до мами, чоловік не повернувся, я прийшла сюда. Бо я [*нерозбірливо*]. Перейшла ж до мами, і пішла зразу ж робить у колгосп. [*нерозбірливо*]. В бугалтерії нас тіко три чоловіка було. Я пішла... Запрягла мамину корову і пішла. Тоді осталося ще [*нерозбірливо*] сестра моя. На коровах робили. Багато [тоді на коровах пахали]! Багато!!! Все село, всі жінки!!! Боже, які тоді... Та совсім не [було коней]. Совсім. Одна пара волів в колгоспі, була. А коней совсім не було. В нас один такий [*нерозбірливо*]. Да! Так ми ото все, й косили, й орали і все робили, ва він нам і коси точив, і сапи гострив, потом оце все. Ну, його вже немає живого. Жінка його ще жива. Вона багато працювала [*нерозбірливо*], скирдоправом... Оце ж ми скирдуємо, снопи. А він ходе, каже: туда сноп, туда, туда. У колгосп пішла! Запрягла корову і пішла на те... Так це ми так [*нерозбірливо*] робили. Ми до війни коровами робили. Та багато хто в колгосп! Коні були! Воли Були! Машини були!!! А після війни, тоді ж як оце... Оджили трошки, так такі машини були! Пєсні були. Їздили на степ [*нерозбірли-*

во]. Знаєте, скільки було? І всім робота була. І нас зганяли, шоб ми йшли на роботу. На роботу. Це шо женщіна напротів, вона не робила в колгоспі. В неї город одрізали. Її виключили з колгоспу. А ми ж ходили кожного дня. За той, за [*нерозбірливо*]. Де отака картоплинка вроде. Ну, воно ранше трошки лучче, як то... А січас чи клімат перемінився, чи я не знаю, шо це... Таке суше, й суше, й суше. Тоді хоч суша була, так хоч дощі йшли.

А тепер отож начала помагать у бухгалтерії. Стали мене приглашать в бугалтерію, помагала. Учьотчіком у трьох бригадах була... У огородній, у садоводчіскій, [*нерозбірливо*]. Огородна, садоводчєска, і шо коні доглядала. Да, да, оце я робила. Робила багато я... І на хфермі робила, і на свинарнику, і на скотарнику, і на скирдах, [*нерозбірливо*]. Кругом. У мене і медалі я [*нерозбірливо*]. Тепер неможна ніде [*нерозбірливо*]. Ото там я пішла на пєнсію. [*нерозбірливо*]. Хоронила багатьох... Осталася одна... Чоловік помер [*нерозбірливо*]. Наш, скелянський! Бо я ж перейшла сюди жить, до мами. Він прийшов [*нерозбірливо*]. Сім год прослужив, осінню прийшов [*нерозбірливо*]. В [19]47-м дочка в мене [*нерозбірливо*]. А ото в 1969-м трагічно погиб [*нерозбірливо*].

Я вийшла заміж. Ми побрались у [19]39-м годі. Кобилянські. Фамілія їх. У його одна мати була тіки... Одна мати. Батько у його тоже погиб. Не знаю... Там... Чи війна була... Чи у вісімнадцятому годі. А мати в його... Сестра його, рідна сестра його жила у Запорожжі. Муленко Тетяна [Прокоф'ївна]. Вона вчителька була. Вона мені [ту посилку] прислала [*нерозбірливо*]. Вона мені [*нерозбірливо*]. Отак. А так в його рідних вже нема нікого.

Первий [чоловік мій працював] в магазіні. А другий чоловік і завхфермою працював, і вівці пас. Він малограмотний був... У плавні. У плавні він пас... І охранніком... Охранніком послєднє годи... Ну, получав пенсію...

[А коли вівці пасли, стада великі були]... Великі! Великі стада були. Не тільки овець, а й скотини скіки було. В плавні все скотина. Тоді ж нас виганяли. В степу нічого не було. Все в плавні пішло. Стригли вівці. Вони померли всі. Чабани. Тут жінка одна осталася чабаном. [А було] читирі чабани, чотирі. По тисячі, отари великі були... Овець доїли. Бринзу робили. Я-то робила, ну, не з овечу. Я овець не доїла. А з корови робили. Тільки це ж нада, порошечок такий, шо... Коровку здоїла, туди порошочок. Воно скипіло... А тоді у сумочку таку, полотняну... Сироватка збігла, під той, під гніт, і бри-

нза. Я не знаю, може чабани. Ну, а наші чабани тож доїли, ну, вони у колгосп здавали. А потом вони не продавали, а виписували, кому нада там. [Пряжу робили]... Плели. І я [*нерозбірливо*], й пряла. І прялка у мене є. Збереглася.

Вона хтозна й відколи [ця хата]! Черепиця була, да. Робили черепицю. Після війни. Синок мій робив. Як закончив десят класів. Та не здав в інститут. Ну, як робили? Робили... Колотили пісок із цементом... А тоді [*нерозбірливо*]. Це вони хату свою стару на низу як продали, так оцю купили хату. Оцю купили. Так оце був сарай, під черепицею... А хату вже вони самі достроювали. Папаша і мама. Достроювали. А оце так сарай і був. [Це ще до затоплення, до, задовго]... Да! Да!!! Це ж не ми строїли. Це вони уже обмінили. Вони купили. Купили. Вони свою хату там бросили. Бо там же ж на низу, вона вже валялася. Ну, старенька. Ну, знаєте ж, які тоді хати були! Соломою криті. Поганенькі хатки. А це була, трошки луччю хатку купили, вже як він був головою колгоспу. Ну, якось... Ну, вже рідня вся помагала. Він не способні тоді. Вибиралися всі. А хто зна?.. Може, предполагали... Може предполагали, шо це буде робиться, шо море построять... Просто я не можу вам цього сказать.

У [19]46-м, [19]47-м годі началось строїться... Ми ж з цим хазяїном у [19]46-м годі. Тоді дали нам план оцей. Ми жили у місті. Батько і мати, це свекри, Папучі, а мій був ще один свій такий. На годи – такий, як я, а цей мій, з вісімнадцятого году, то був Семен [*нерозбірливо*]. Ну, хатка невеличка була. Ми поженилися. Он інвалід. А той прийшов з армії, тоже був в армії, не інвалід. Був... Ну, батько хотіли, шоб ми осталися коло батьків, а той після войни каже батьку: “Жінок багато позоставалось без чоловіків. Шукай собі жєнщіну”. А Миколай [*нерозбірливо*] сказав: “Ні, я самий менший, моя хата”. [Хата звичайно меншому сину оставалась]... Оце він сам сказав так. Його нема вже тоже живого.

Ця хата була. А там не було. Ну, кажуть, шо тут жили раніше, но я їх не знаю. А тут оце двоє жило. Він інвалід войни, Папуча Максим Павлович. Вже вмер. Вона вмерла. Женщіна. А купили люди хатиу цю... А ми построїли. Ну, було два плани колгосп дав. А то жили при батьках. Ну, а в нас хатка невеличка була. І оце рішили, шо [*нерозбірливо*]. І дали нам, дали цей план. І начали строїться. Воду коромислом носили. Це ж я носила коромислом. З річки носили стірать. Вода в колодязях погана. Там, там стірали. Там же ж люди воду брали. Питна. Я ніколи там не стірала, а ото додому.

[А то плавні]... Напустили води і все. Виїзжяли, людей предупридили, люди виїзжяли. Зразу почали вирубать ліс. Підпалили. Підпалили, скільки дерева попалили, там, у плавні. Тут же ж лізку різали, ото шо корзинки в'яжуть. Там усе. Дрова там, скотина там – все було в плавні! Все в плавні. Це золоте дно було! А тепер шо? Порубали [*нерозбірливо*]. А тоді було... Но постєпєнно вода пішла. Постєпєнно. А тепер оце ж начала чи добавляться чи [*нерозбірливо*] чи шо?

Конка була річка. І... А людей... А там же ж ще село було. Понад Конкою. Там село ще було. Люди ще переселялись. Скелька, так і звали, да. А тіки ж то раніше. То ж було раніше село. Понад річкою. А тоді ж оце вода. А ж тоді начали людей виселяти. Кой-кого на гору [*нерозбірливо*].

Овець туда дальше [у плавні]. Вівці ж там ходять і сутками. А корова ж... Попас чередник, попас, а вечіром додому. Переганяють оп'ять назад. А чабани там і жили. Мінялися. Два там, а два додому пішло. Одна череда пішла тією дорогою... Так мало держали... Ну, прийде людина, просе: "Паси і моїх. Я заплачу". Колгосп за трудодні, а люди за гроші. Овець приймали у колгоспну отару, в общу отару. А потом уже начали отдєльно – уже дуже багато у людей овець було. Туди начали найматься. Оті... Чабани! Він там набере собі, чи сотню, чи скільки. І ото пасе собі. Пасуть отдєльно. І платять отдєльно. І наш так [*нерозбірливо*]. І я стригла. Ага. І за трудодні ми стригли. Писали нам трудодні. Ножниці ж спеціальні такі... У мене і січас єсть ті ножниці, шо стригли. А січас [*нерозбірливо*]. Ні!!! Я...

Як ранше було, я не знаю... Я не застала ніяких. Я тільки кончила сім класів, поїхала учіться. [А раніше гуляли]... Мама ходила на досвітки. Збиралися, в хату якусь. Зібрались, вишивали, сиділи... Ну, разне... То. каже, мама казала, де живе жінка, вдова, шо нема нікого, ніякої сім'ї. Їй там шось платять. Вона виділяла комнату. [*нерозбірливо*]. Дом культури, а тоді, знаєте, село, чи заброшена хата була, чи ще якась... Збирається молодьож, хлопці, дівчата. Хлопці грають і співають. Дівчата прядуть і вишивають.

[А свята]... Да, свята святкували. Тіки Октябрьську, Май... Оце тіки так. А більш таких не було... Не було. Работали люди. Заставляли робить людей. Ну, а церкви не було, розібрали церкву. Шоб до церкви, чи шо... Уже до церкви не ходили. [Нас хрестили ще]... Папа був [*нерозбірливо*]. Він хрестив. У церкві ще. Нас всіх чотирьох хрестив. Все одно хрестили! Вінчаться я не їздила [*нерозбірливо*]. А

хрестить я сама їздила два раза. Оце ж [*нерозбірливо*], шо її хлопці. Я хрестила їх. Та багато в мене хрещеників. Оце Люда, а тоді ще сестри двоюрідної Люда. Там ще... Ваня, і хлопці в Злотополі. Ну, багато в мене хрещеників. А в Златополі ми хрестили при німцях. Привозили батюшку в школу, і оце зійшлися люди, хто дітей хрестив. Ну, і сіли, поїхали. Батюшку пригласили, батюшка приїхав. Похрестив. У мене син тоже хрещений. Уже немає батька хрещеного. Батька німці розстріляли тут. А мама [*нерозбірливо*]. Хрестили обикновенно. І при німцях, і після них. Може, хто і не хрестив, я не знаю... Ми всі хрещені.

Ну, мама пішла заміж... Це ж... В Михайлівкі... Ну, жила в Скельки, раньше ж наймалися... У каждого ж своє хазяйство [*нерозбірливо*] не було. А там чи дівчина, так чи хлопець... Тоді ж п'янок таких не було, як тепер. У нас батько з тюрми прийшов... Да... Моя мама служила, а це дєдушка наш жив Шевченко, це ж напротів, тіки по цій вулиці, по Михайличенко. Сім'я дуже велика була, у дєдушки. І мама служила, ну, й понравилася папаші моєму. Це мама розказувала. Зіграли вони свадьбу. Обикновенно. Цвіти були, фата була. Самі вони шили. Раньше ж не було по магазинах такого. Самі шили. Коса дуже хароша у мами була, чорна. Мама в мене красива була. Чорна коса! Чорна була. І папаша. Вони обоє були красиві. Ну, є у мене фотографія. Шоб ви побачили... Бо це ж... Оце мама тут. Під отією фотокарточкою. Ото вона вже старенька. А ото вона молодою. Харашо! Харашо гуляли, так як... Ну, коні були в дєдушки. Возили. Молодих возили. На свадьбу гукали ж. Не машинами, а тачанками. Тачанка називалася. Даже була. Представляєте, тачанка? Ну, тачанка це така.... Там сиділи дівчата... Ну, як вам розказать... Красивее, красиве таке, для молодих. Сідають молоді, лавочка, а там ті ж той. Дружки співали їздили оце ж із молодою.

[Косу розплітали]... Но це вже в хаті, косу розплітали. Да. А так, як їздили оце ж, гукали на свадьбу... Шишки розвозили. Ну, це роблять такі красиві шишки... І молодий, і молода сідають. А бо ж буває так, шо якшо молода багатша, і вона з дружками розвозе шишки, а молодий сам собі шишки розвозить. Така шишечка красива. Зубчики такі, а тоді поясочком перев'язана. Дивень робили на палках. Оце з акації палки, а тоді тісто ріжуть на такі полосочки маленькі. Ріжуть, ріжуть, а тоді обмотують, обмотують і така гілка красива, наче йолочка. Це пікли в печі. І оце вже не розвозили, ці гілочки не розвозили. Печуть коровай. Бачили коровай, знаєте? От, у їх коро-

вай ставляють. Гільце, це ж із дерева з якогось. Ставляють у коровай. Оце ж коровай... А перед тим, як молоду виряжають до молодого, тоді за стіл усі сідають і роздають. То батькові хрещеному, матері хрещеній, дєдушкі, бабушкі, брату, сетрі, оце такі гілки роздають. А ті тоді вже ламають цей край і каждому по кусочку дають [*нерозбірливо*]. А коровай розрізають і то же роздають. Ото так. Ну, і тачанкою, возять по родичах, поки пригласять всіх. Пока порозвозять шишки. Тачанкою. А тоді вже до молодого як везуть нєвєсту, молодий їде вперед, із боярами своїми. А тут костьол. Шоб він не перескочив у ворота. [*Сміється*]. Плати, значить, за нєвєсту викуп. Давай викуп. Водку всігда... А тоді за стіл сідають, співають там... Придане... Нєвєсту забирають до молодого, а гості залишаються пити, їсти.

Мама вінчалася... Вінчалася мама в церкві. Отут, в Скелянській церкві. У мене, ви знаєте, шо в мене було аж дві фотографії. Оце ж мій нерідний батько, шо робив замісником сільської ради. Я вам показувала на фотографії. Так він тоді був, як оце знімали хрести, і прапор ставляли оце ж наверх. В мене було дві фотографії. Ну, я отдала у музей Павлу Дмитрієвичу, нашому завєдующєму. Бухгалтер колхозу. А я не знаю, чи вона там єсть? Нада попитать, Шевченко Іван Мефодієвич тепер завєдує там. Там должна буть фотографія з церкви. Хоч вона темна така, то я отдала. У мене було дві. Но я не знаю, де ділася одна – шо одна – хрест тягнуть канатом. Церква красіва була тут. А на другій вже батько з прапором. Я отдала обидві, шо вони були при місті. При місті... Отут піднімають хрест, а тут прапор ставлять. Це той батько наш уже не рідний батько. То наш папаша умер у [19]31-м, а цей... В [19]32-м папаша умер. А це - Поданенко, фамілія його, це вже був в [19]37-м... Він до нас прийшов, хароший мужчина. Нас четверо було, і він прийшов, дєдушка і бабушка. Він несімейний був... І воспитував.

Раньше такого не готовили, що тепер готовлять. Раньше готовили в першу очередь [*нерозбірливо*]: пиріжки, сметана, борщ. До борщу там ще щось. І кампот. А тепер чого тільки... Скромніше було, да. Скромніше. То шо, п'янки ніякої не було. Напрімєр, мій папаша умер, так ми готовили, музика була духова. Це була перша у селі в нас. За папашем за нашим. А колгосп готував поминки. А ми вдома сорок днів, це вже... Не було ніякої п'янки, не було ніякого нічого, кроме оце ж канун...

[Як малі були гралися]... куклами саморобними. З тряпок гралися куколками. Гралися! Називалося в жилки. Або "у круга", "в круга". Стають вчотирьох. М'яч. І то туда, то сюда... Стратив, тей бере туда. А гілка це м'яч, тоже саморобний. Шитий. А чим попало набивали. Тряпками набивали. Та зробили такий м'ячик, а тоді хлопці... Не було токого, які січас – п'яні ходять, каже... Наша хата була там, на площі, де я тільки родилася, а тоді вже як папаша став головою, так ото ж купили там хату. Та ж валялася, там достроїли. Так там ото церква тільки була, а то вся площадь була. Тепер же ж Дом культури там, а тоді не було. І ото ж виходять на ту площадь. Хлопці беруть, ну, не такі товсті [*нерозбірливо*]. Той кида м'яч, а той гілкою. А там такі, шо хватають той м'яч. [*Сміється*]. Ну, вигравали... Як шо не піймали, так шо той туди-сюди, прибіжить і стане на своє місто. І другий бере та б'є. Не було ніякого покарання. Тільки то, шо з його знімали з міста.

[А дівчата] [*нерозбірливо*] весною, особенно літом у круга грали. Або ото ж скакалка. Клас називались. Так напишешь і стрибаєш. У "крима" тож грали тоже. П'ять штук, п'ять камінців маленьких. А то – два, чи три чи вчотирьох. Вкупці лежить, а вона ж тоді ото кинула вгору, [*нерозбірливо*]. Пока вгору кине, а там нада ухватить. [*Сміється*]. "Кримашки" називалася. Ото таких ігор грали.

Вишивали дівчата. Було, шили. Шили! Самі сиділи. Нам мама всьо врем'я шила. Ну, не модно шила... Не модні, но... Які ж тоді були плаття. Шили. Були женщіни такі, спеціальні, шо училися шить. Тоді ж знаєте, платили... Я вишивала трошки. Вишивала. Рушники. Для себе. У мене там в хаті рушники вишиті, хароші. Можете подивитись. Хароші рушники. І мама вишивала, я вишивала. [*Нерозбірливо*]. Синочка в армію виряжала.

Рубашки – ні. Рубашки купували. А рушники вишивали. Занавіски були, чіпляли, висіли, ще до війни. Марлю чіпляли, а тоді з'явилися такі. У магазинах появилися, так ми... В'язали ми тільки так, на стіл з ниток. Десь в мене є, що я сама...

Турська Тетяна Матвіївна, 1922 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Турська Тетяна Матвєєвна, 1922-го року народження]... [А дівоче моє] Герман. Та хто зна. Німецька, да. [Я народилась] на Пітинському. Я не знаю, [хрестили мене чи]... Мені ніхто не докладував. [*Сміється*] Мати в мене хрещена була, значить хрестили. Жінки немає, вона вже вмерла, її мати була двоюрідна сестра моєї матері, так мене хрестили, а за батька і не знаю. Так знаєте як раніше було, ніхто не питав хто мене хрестив, хто хрещена.

[Коли до Скельки переїхали мені скільки років було]... Ну, я даже і не знаю, годів мабуть тринадцять. Я там ходила в школу, два годи. А на Кислиць кому там є така вулиця, тільки тут сюди і туди хати, а там один ряд [*нерозбірливо*] ото там два годи ходила у школу, тоді як сюди прийшла, то я вже в третій. Хто там тебе вчитиме, так я і не ходила, може трохи походила, так вони мене і не пустили. Ну, коли там жила [то там з дітьми], то дружила, а коли сюди переїхала, то вже взросла була, щітайте вже тринадцять було. Я вже робила у степу, що мені з дітьма гратися.

[Це батьки в Кислитському жили]... Вони ото так і батько, і мати вони, що вони їм, митрики давали, що мати з [18]88-го, що батько. В мене була сестра і [два] брата. Я послідня, а вони всі старші, я ж із [19]22-го года. Я нікого не знаю, вони померли, я не знаю. Ну, а тоді осталась... Ну, не знаю, до дядька! Малий брат там був, по-сусідству жив, ми жили на хуторі. [*Плаче*]. [*Нерозбірливо*]. А я там жила, а тоді як [*нерозбірливо*] кому ти тут нужна, ти ж [*нерозбірливо*] ти нам сто год не нужна. Прислали мене, тут брат жив старший там, у Скельки, там рядом колхоз. Там одна тітка ветеринар мене, їй приручили шоб вона мене привела в Скельку. Мені тоді було може тринадцять год чи не знаю було. Прийшла я там, плуталася скрізь по селу, ну, хтось забрав мене до брата сюди на низ. Ну, жила я у брата, в [19]41-м году брата на война забрали, вбили. Потом в тюрму забрали, в [*нерозбірливо*] посадили, він був хворий, в Запорожье жив. Його малярія [*нерозбірливо*] клімат. Ну, він приїхав через до брата, ще брат дома був, а у брата була у [*нерозбірливо*] кухня така. Він його поселив, і я там була. Мене малярія напала, лежу ж там під деревом, принесуть мені пілюль, я не хочу їх пить, понесу туди в низ, викину. Води ж хочеться мені з колодязя, холодної. Як малярія

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Н. Сурева (серпень 2001 р.).

була, шо людину ото трусе, налівається ото таке. Так носила, жінка чи дівчина, носила пелюли. Оце вона [*нерозбірливо*]. Оце там була деревина – я там лежу. Дасть мені ці пілюлі, а я їх пить не хочу, я їх боюся. Я і уколів боялася, я не прінімала уколів. Я знаю, як в школу в два годи ходила, так утекла школи як уколи робили. Я і зараз уколів боюся.

Ну, оце ж все, брата забрали, посадили. А хтозна, ото ж таке время було, шо надо було чи тебе чи мене взять отправить і посадить. У дядька там мій син його, вони забрали цих двох і його брата забрали. Ну, ті були нормальні, вони вернулись, прийшли, а мій брат хтозна де. Ніхто не знає, понині. Ото як посадили на точанку і... Не знаю, даже в якім і годі. А тепер же брата нема, невістки нема, може невістка б знала, в якім він годі забрали. Знаю, шо забрали, приїхала тачанка посадили. Той дядьків син, і мого брата. І де його діли? Та він умер десь в тюрмі, викинули десь кості, валяються. Ніякої звістки. Ото як узяли, як у бричку вкинули – всьо. Де він, шо він – хтозна. Ніхто нічого не зна. Ніякої, тож на войні – так ізвещеніе присилають, а як у тюрмі хто його там. Зварили, кишки викинули, а може убили і та викинули. Старша я була, це мені може було десь тринадцять год, як я прийшла сюди. А в якім оце годі – не буду брехать, не знаю. Так це ж видно, не в [19]37-м, ясно ж до войни! Ще ж брат дома був старший, той брат [19]37-го, а цей, – чи з... Я вообщем і не знаю. Я ж оце, як дурна, сама менша і нічого не помню. Та ще ж так і жила.

[Хазяйство було у матері, у батька]... Та яке там хазяйство. Знаєте, яке ж тоді, може коровка та плугок та конячка, от таке тоді хозяйство. Шо ж тоді, кажуть, куркулі. Називали куркулі. А що ж тепер не куркулі, по дві машини. [Жили на] хутір Підсовєтське називався, тут за Василівку. Там і Лугове, і Лісне, а це туди трошки дальше, ну, вообщем відтіль 30 кілометрів, оце ми де живем. Батько у мене як жив, так ходив пішки туда. Там в мене сестра жила в П'ятихатках. Так туди ходив пішки. Ото таке, ото так взяла, а під те – ой! І гарбузи на собі, і дрова на собі і коровку держала. Сіна немає, бадилля ж тоді так не садили, як щас по городах. Тоді ж сіяли жито, шоб [*нерозбірливо*] був молотить. Дрова це ж за, ну, оце де море там, а тоді ж його там не було, там були дрова. Ой! По восем в'язок цих дров на плечах носила. Ой! Отжила... [*Плаче*].

Батько, ото ж, коли батька вигнали, то вони в городі жили, а тоді в плавнях, а мені кажуть, чого мене не взяли з собою, не знаю чого

вони не взяли мене з собою. У них тож отака жизнь була. Куди їм ще дитину, така жизнь. Я тут у брата у селі. Ото так і доживала у брата, поки брата не вбили, а вже тут доживала.

Ну, а як, у Скельках, брата забрали, я у невістки жила. У невістки було троє дітей, дві дівчата і син, і ото ж так і жили. Вона на роботу ходила, а я ще ж на город ходили, дівчата ж були чи сини, великі. Буде, вставай дівчатам їсти готуй, встала їсти зварила, пішла на роботу, город тут був колхозний. Ото ж де вода, раньше ж там суша була, Київська пробігала. Ото так, а тоді вже, вже підбільшала.

[А дід з бабою не розповідали]... Та не, тоді воно за те не балакали. Оце ж у мене ж [пенсія] у мене ж [митриків] немає. Метриків. День рожденья. Ага, я тоді поїхала в совбез, мені кажуть, в совбезі мені каже: "А вас тут записаних немає". А я кажу, а де вони мене записали, до чужого дядька? Я не знаю. І це, і тоді вона каже, ну, шо ж це довга історія, ви їдте у Днепрорудний, у нарсуд. І хай вони оце ж він оце той...

[У війну... німці]... Ну, пам'ятаю, уже ж була замужем в те время, коли вони прийшли. Вигнали нас із хати, я там була з хлопцем, важкою годила. Вигнали ото нас на степ, ото там була конячка, ну, тоді ж роздавали конячки, ну, шо було у колхоза. Тоді ж вони зробили там де, тік був там, вони собі там сіновали і молотили, ну, як і сейчас. Роздали землю, хоч роби хоч не, як хоч.

Ну, ми не далеко були, ми от там туди ближче до Тернички, от там десь були. Коли наші прийшли, всі раді, хліба дають, молоко їм дають солдатам. [*Плаче*], нема та мабуть ще тиждень там були. Прихожу додому, а на утро в море, кілька називалась така, не широка. І трава ж була і біля трави [незрозуміло] додому. А тоді ж чоловіка мого забрали, туди ж у Балкову, туди ж Білу ріку чи куди ж вони його забрали. Вже прийшли свекруха, свекор, ще там дівчата його були. Жили вже дома. А потом же його ще ранило, ми ще ходили там де німецькі колонії, там чи ось ранені, по хатах лежали. Туди ще ходили до нього, а потом його вивезли далі, його в ногу ранило, привезли його, де він там був дальше. Ото так я жила, як ото казали. Хутір такий був. Наверно німці, якось десь поза Михайлівку, но десь недалеко, а сейчас я не знаю. Видно люди побули, а тоді вигнали, а хати ж наверно були порожні, оце їх як там ранели, туди в оці хати звозили, клали тут. Так як у больниці, чи як воно. Ото так, ото така моя жизнь, за то...

Ну, був голод. У [19]33-м був голод, у [19]47-м був. У [19]47-м пухла ходила [*нерозбірливо*] йому було три года, а у нас то корови не було, у нас же вимирли, він же ж був, був той дома, ну, дома вже був [*нерозбірливо*] це жінка продала хату, купив хату, а які гроші, ото батька були свекра, він ото продав рояль за три тисячі, а мати ото ходила по вісімнадцять кілометрів рибу торгувала. Купили хату за чотири. І оце у [19]46-м годі ми вибралися у цю хату. Ото там по сусідству, де ми жили на низу. Ой! Оце в [19]46-м ми вибралися і вже воно було, що ж ото, я, чоловік і хлопець дали мішочек пшениці, мішок один, ну, батьки як ми вибиралися. Ну, шо знаєте ото на млиники забирали, на млиники, ото дома були. Один мішок дали. Ото там помололи, варили галушки, що ж ти в селі зробиш. В [19]46-м годі оце ж голод був, ні в [19]47-м годі, в [19]46-м [*нерозбірливо*] в сентябрі, а в [19]47-м оце ж голод. Він оце робив у колхозі, ну, шо там, мужчини з ним були [*нерозбірливо*] пайочик йому давали, що вони там їм давали я вже і не знаю. Ага прийдеш до них а вони роблять, одні заступають, а інші додому йдуть. [*Нерозбірливо*] і ти пухла ходиш, а нема нічого. Макітрі отакі ж були, називали, пузирки витягнуть ото із цієї макітри з'їм, води нап'юсь, пухну, і до самого ранку. Нема нічого, нема. А баштан ото далеко там стану та піду, ото так жили, ото так виживали.

Так я ото сама готувала, а хлопця вже забрали, це вже сама, а тоді вже пасла, а на другий год вже корову поставила дома. Це ж кажуть крадуть траву на фермі, а оце ж корову доять. Оце по три села [*нерозбірливо*] оце принесу, щоб було на утро. Та нічого, лазили ото сіно косили, та накосили а потім коні – телята вибили і то з напарницею поїхали то сіно брать, а уже його там немає, а сьогодні ця корова на конюшні, ну, нічого, сіно поклали у коровник. Ви ото їхали по дорозі там арка стоїть ото було до гори сіно, оце вдень робимо, а вечером по сіно. Принесли, слава богу корові є шо їсти, а вечером поять іду, надо ото ж що поїсти. У качани ходили крали у колхоз, така була жизнь.

Поїхала заміж три, чотири год пожила замужем, бросив, і оце так всю жизнь сама і мучусь. Сама. Ото діти малі, той старший, а той младший, там на горі були качки колхозні, я там робила. Тільки [*нерозбірливо*] туди качки. Вийду тільки, чую – кричить малий, менший, той [19]44-го. А той [19]51-го. Ой приходю, чого ти плачеш? Я боюся, мене Микола бросив. І побіг, старший же бросив і побіг гулять, а цей сам. Жили ми біля моря, оце сюди нас пересели-

ли, а 12 тисяч мені заплатили за ту хату, а за цю отдали. Шо ж це за хата. Це ж кухонька. Отдали той, 20, те время такі гроші були, не знаю. А тоді ж сюди, як оце ми виїхали в [19]62-м годі, а той старший хлопець був завербований, бо не було дома, з меншим і перебирались сюди з низу. Та десь з друзями їздив, десь робив, а тоді ж время прийшло забрали його в армію, а він малограмотний, чотири класи тільки ходив, здоровий, рослий парень, а його ж не взяли в моряки, а взяли у робочий батальйон, той ну, він шоферував. В армії він шофером був, він вчився. Ма, дайте мені гроші, я піду учиться на шофера. Пішов в Василівку, вивчився на шофера, і так же і пішов в армію, він там три года служив. Три года ж оце, ну, в рабочем батальйоні. То там каже картошки....

Хати ті... Всі ж звідтіль, знизу, виїхали. Хто купив, хто трояв, хто шо робив. А я думаю з ким буду строїться, старшого немає, цей ще менший, ще йому там було 14 год. Шо я з ним буду строяться. Так оце таке, а батько у мене жив, мій батько, той шо на нижній жив на горі, а тоді мати вмерла він прийшов сюди до мене. І ото приходе, а оце тут мій брат жив двоюрідний, ну, брат десь їздив та заболів і умер. А жінка його, приходе батько, і каже я купив вже хатку. Я кажу, папа за що, за мої надіюся гроші, шо у мене, там грошенят було трошки на почті. Ну, шо мені 12 дали, а вона 20. Я восем тисяч доплачувала за оцю халупку. Одна хатка, нікого ніде не було, нічого не було. От так.

[Хата була]... Та трошки більша чим оця. Та яка там велика, трошки більша як оце. Рогозом, рогозом була крита, не обкладена і ця була не обкладена. Була під рогозом, це я клала і перекрила шифером. Не обкладена і ця була не обкладена, була під рогозом, тоді перекрили шифером. У колхозі отака бригада була “Комунхоз” назвався, ото вони прийшли чотири мужика, два кидали, а удвох крили кришу. Ото так і скидали. [А на низу город був]... Великий був огород. Трошки рівне, потім угору, ото такий був город. Не затопляли, не доходили, то ж під кручами доходили, а ми ж так під гору. Не було води. Та там де ми жили, її не було. Ото так прожили, ото так, не жили, а промучилися.

А ото була криничка де я жила, так корову туди гоняли напувать. Носили воду з моря. [Дома стірали]... Та може і на морі стирали. Стирали і пили. Та це не оце море, а то воно було [*нерозбірливо*] рибка там водилась, ходили рибку туди ловить таку.

[А радіо коли з'явилося]... Та не знаю. Та коли його було слухать, які садки були у колхозі, коли його там слухать? Ніччю? А ніччю спати ж.

Плати гроші за облігацією. Не дамо роботи! І всьо. Платили. [Чи були залишки]... Та хто зна були чи ні, та не дуже навєрно. Оце як я на низу жила, там ото мабуть було 40 соток я його не знаю. І я оце платила 900 рублів налог. Так у мене двоє маленьких дітей, так платили цей налог з облігацією. Ходили, ходили баби і мужики підписували облігацію, якщо не підпишуть то не дадуть роботи, отак було. Які там рублі? Ото там палочку поставили і всьо, гроші вже ж не давали, це зараз, а тоді раз у год, да. Оце мій старший хлопець був як у армії, а я получала на 60 рублів на учьот, не давали так повністю. [Ставили паличку... А якщо він забув]... Ну, може так і було, ми не ходили, не дивились. Що він там зробив, ну, записав нас. Я знаю, як ото ходила у бригаду, так ото хто не зайде, а ми там хтозна йде і пішки додому. А потім хто зроби – то на машині, ви думаєте, що машини тоді не було. Ото на низу жило три баби, нікто нічого, по три рублі хто дав і всьо.

[А чоловік мій]... Та він же тут недалеко жив, а я там біля Ревкома, туди далі, ото так воно і було. В [19]43-м году, він був [19]23-го году. Тоді не грали свадьби, чи ні за шо було не знаю. Ну, може сусіди, родичі, так мало. Так оце у декабрі, як сина в армія виряджали, то старшого, так вдень ішов дождь, це в декабрі, а на ніч пішов сніг, так ото ходили в ями погрузили, ото по дорозі, вода ото там була, ото я там по воду ходила, її ж не було, це зараз вона правда є, коли пустять то пустять, ото так.

[Самогон гнали]... Та кому нада... Із чого робили? Сахарь і буряк. Ото буряк солодкий, його терли. Я вигнала там 117 літрів, я вигнала самогонки, оце, як свайбу гуляли. То купляли... Но купованої не купляли. Та скільки пішло [буряків]... Та робили терли, робили терли. Оце де рози, там були колхозні парники. Я там однє врем'я робила. Це ж іду на роботу, натру каструлю чи бедон, ну, 40 літрів, ото наколотю його, складу, оце до часу колочуся, а вставать мені на роботу, парники откривали – закривали, мені треба срочно йти. Приходжу додому, оце воно сутки пограло і гоню, вигнала у відро складаю, опять воно сутки постояло, гоню і опять складаю, вигнала 117 літрів водки – самогонки. Ну, тепер люди гонять, но ото гнала. Ото в літрову банку налила, чотири мужика, а що ото літрова банка, вони не понімають ж, вилили у вино. Вийшли на доро-

гу, готові. Їх забрала баба, я й кажу вот дурна, нашо їм наливали, їм ото поклали щось.

Персікі [*нерозбірливо*]. Був садок, коли хату купляли, так ото було осипиться все і нема нічого... Огірки були, помідори, томат оце закривали. Ну, шо... Ну, тоді і не закривали. Ой, дєточка я з мамою не жила. Накришимо у каструлю та кипить. Воно не дуже і гірке було. Нє, кавун. Кавуни варили. Сахара не було, або не було за шо куплять, оце солодкий буряку чистили, кришили кусочками, кидали оце, воно покипить, воно буряком і воняло, та варили і їли, та кавуном воно так не воняло. Як кампот варили, так кидали отой сладкий буряк, різала кусочками та кидали його туди, буряк ото у тому і ото так було. Не було тоді сахара, грошей не було, жили так. Знаю, що варили з буряка кампот.

[Пічки ж не було]... Купили оту хату, а там її не було, нікто не строїв ту піч, так і жили. Керогази були, їсти варили на керогазі, тепер не має, а тоді такі керогази були. На парафіні воно ж гналося. Оце ж неділя, то вареник звари, то там борщ, то кампот, то ще щось, ото довго надо топить. Не знаю в якому годі воно там появилося, а на керогазі варили. На дровах, угля ще в то время не було.

[А чим освітлювали коли темно було]... Отакий був патрон, в два пальци завширшки і отакий завишки і отуди вставляли фітіль і світили. Да і не знаю із чого він і був, а що туди лели – я вже і забула. Патрони. А в хаті темно, хоч око коли, темно було. Батько ж у мене жив, а я оце сяду рядом і дірки роблю. На рядна. Ну, тряпки, називалися дірки, а потім дірки ткали, простинь, одіял тоді не було ж. Ото в мене було два одіялки марселєве і одне байкове – і всьо, не простилок, нічого. Бинти отакі, не такі як зараз, марля, кидали, отакі занавєскі були у хаті.

Та нікуди [не ходили гулять]... Це [*нерозбірливо*] ходили на досвідки. Це [*нерозбірливо*] ходили. Це люди... [Ще незаміжня була]... У мене брат був, жінок учив грамоти. Чотири года у школі учився, я не знаю, мені так казали. А в колхозі робив главним бугалтиром чи як там воно називається. З чотирма бабами. Тепер 24 годи і школи не знав, вот як учили, так учили в школі, не так як зараз. Да робив, всьо время, а потім забрали на войну.

[До ворожок] не ходила, не ходила [*нерозбірливо*]. Ну, баби ото ходили, бо чоловіки були ж у армії. Ходили, ворожили до ворожок. Та понятно, що не вірила. Що вона ото брехати буде. Ото цигани... [Гадать не ходили]... Та я не знаю, я ж жінка. Та може і можно було,

це великі, гребішечок закаловали, ну, молодьож [*нерозбірливо*]. Прийшов він до мене підстриг, я до нього, отак по сусідам ходили стригли. Ото там жінка, там у мене син живе, а жінка збоку, через дев'ять хат через мене, так вона ото і підстрига. [А свого чоловіка]... Та. Та шо? Піде до когось та підстреже.

[А коли маленьки засинали, то колискові пісеньки співали]... [*Сміється*]. Ну, співали... Баю-баю засинай, щось таке. Не знаю вже. Щитайте, що сто год вже прожили, що я його знаю. [А пельонки]... А ото що порвала і порізало ото і було. Не було, нє. Може конечно і було, ну, хто його купляв? Ото платає одірвалося, замотала. Ну, то ж грудью годували. Я годувала до півтора года. А потім поїхала у город тоді і кажуть, як поїхала у город і не годувала, то не давай сиськи, а то буде смазливий. Ото приїжджаю, купила йому [*нерозбірливо*] вже не знаю, приходжу домой і він до мене в руки і сисю каже, а я слихала від старих людей, що не можна ото, і отлучала, вже ж було півтора года. Тоді свекруха мені каже, піди з дому, ото в огород чи ще кудись, ото так я і скривалася, так він і забув. А так на руки лізе, но вже півтора года було. Та каши чи молоко. Що є то і давали.

[Була в сина]... Називалася [грижа], пуп ото великий називалися грижа [*нерозбірливо*] возили по больницях, ото як буде ходить до школи. Тоді і зроблять, хорошо. Не болить, ну, нічого і хорошо. Та не водили, не робили, пока за год чи за два перед армією, провіряють, гукають, обнаружили тоді грижу і зробили. Вже як в армію через год іти, ото так і зробили. Ну, вони завжди провіряють.

Була церква у Василівки. Тут у селі, в хаті була церква, но ми ото Сашу возили у Василівку. Ну, кум, кума, а малого носили ото, він мене обіссяв. [*Сміється*]. Тепер у руках нікто не носить, посадила і повезла, а як вот так нести руки то болять. Раньше ж ото колясок не було, хлопець як родився, я ж тут жила, а невістка далі, біля рибколхоза, ото іду до неї в гості, замотало одіяло отак і іду. Не було ж колясок і неси отак в руках.

[А раніше зими]... Та такі вони і були. Одна помню була в [19]48-м годі, ми ще там на низу жили, так оті то хати [*нерозбірливо*] зараз вони до моря. Цілу зиму не замерзали вікна, не двойні а одинарні, ото така була зима. А так вообщє зими були холодні. Та [снігу] коли багато, а коли й ні. Ото і сєйчас стало так [*нерозбірливо*].

[А як Різдво справляли]... Та так, дітвора вечерю носила, а ми вдома сиділи. Та пісний день, на вечерю готовили, ото тільки компот варили на Різдво, там періжки з капустою, ото таке, кампот, кутю. В мене старший колись прібіга: "Ма, ви не пекли пиріжки з фасолю?" З фасолью не пекли, любили з капусти. Коли приїжджав у вечорі мій Миколка, а він робив в колхозі [*нерозбірливо*] коли зранку приїжджає, я кажу: "А чого тебе вчора не було?" А він: "Та у зятя вода була, та там щось поламалось, так справляли до темна". – "А вчора капусту варила". – "Давай". Ну, празднували на другий день. Хто може робив, хто празднував. Діти бігали по хатах – то щедрували, то колядували на другий день.

Поданенко Катерина Родіонівна, 1922 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Тут я народилась, тут я [*нерозбірливо*] [19]22-го року. Радіон Антонович звали батька, а мама була [*нерозбірливо*]. І мама замуж пішла, мама родила двоє дітей [*нерозбірливо*]

Було в [батька] п'ять коров, була в нього [*нерозбірливо*] як вам сказать [*нерозбірливо*] здорова, була пара волів, пара коней, п'ять корів [*нерозбірливо*]. Сам же наймав [*нерозбірливо*] старі, це шо не нужне було там...

Оце батько мій був і Михводій, і Макар [*нерозбірливо*]. Ні до Махна, ні до "білих" [*нерозбірливо*] плавня, шо звонили [*нерозбірливо*] Махно, а [*нерозбірливо*] Михводія. [*Нерозбірливо*] принесли Махно спочатку [*нерозбірливо*], а він каже немає [*нерозбірливо*]. Наливає як вода, а як [*нерозбірливо*] вода висихає [*нерозбірливо*] як воронка і ото вона наливає там рибка була і пока [*нерозбірливо*] висихає, рибка [*нерозбірливо*]. У мене це тіки немає. У мене [*нерозбірливо*] ну, вообщє-то [*нерозбірливо*] Махно [*нерозбірливо*].

Шевченко, Меходій, [*нерозбірливо*]. Війна як началась оце [*нерозбірливо*]. Ето [*нерозбірливо*], а оцей Шевченко був [*нерозбірливо*]. І оце вже як німці зайшли [*нерозбірливо*] до нас їх [*нерозбірливо*]. Розстріляли [*нерозбірливо*], розстріляли звідсіля [*нерозбірливо*] збирався він тікать і його ранили і він добіг, перебіг, перебіг [*нерозбірливо*] уже не було. А тоді вже, як німці [*нерозбірливо*].

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Д. Аванесян.

Його заставили, його [*нерозбірливо*]. Люди знали, шо [*нерозбірливо*] шо він був [*нерозбірливо*]. Да. Був такий [*нерозбірливо*]. А чого, я оце не знаю, я сама лічно не бачила, а дівчину як тягли [*нерозбірливо*]. Сообщали, шо вона [*нерозбірливо*]. Там як вмерло багато, вмерло багато [*нерозбірливо*].

А тут [*нерозбірливо*] ніхто не знає, кого будуть вішать, в нас же просто не було старіших людей, в нас було, а старіші казали шо це [*нерозбірливо*], почепили петлю, поставили на [*нерозбірливо*] откритий табуретку і [*нерозбірливо*] руки [*нерозбірливо*], сказали: "Вилазьте". [*Нерозбірливо*]. А тоді каже один: "Хто я", я кажу [*нерозбірливо*] і він не на машині [*нерозбірливо*] та каже [*нерозбірливо*]: "Розріжте йому руки", розрізали руки, харашо, "Бери петлю, бери петлю і кажи послідні свої слова", а ми ж [*нерозбірливо*] нас ото ближче [*нерозбірливо*] і він оце ж каже, шо "Розступись сира земля" [*нерозбірливо*] "Розступись сира земля", а сам бере петлю і [*нерозбірливо*]. Нічого більше він не сказав, сказав: "Розступись сира земля" і один солдат [*нерозбірливо*] новий [*нерозбірливо*]. Піднявся крик, тут осталось четирі солдата [*нерозбірливо*], а осталось четирі солдата [*нерозбірливо*], бо вони повиїдали відтіля [*нерозбірливо*]. Оставили цих чотирьох солдат [*нерозбірливо*] оставили цих чотирьох солдатів...

А [*нерозбірливо*] так хата була здорова [*нерозбірливо*] і ото там [*нерозбірливо*]. Організовували вроді шо літом [*нерозбірливо*]. А ввечері отут [*нерозбірливо*], а двоє у хаті пригріваються. А потом рішили, шо тут от [*нерозбірливо*] оце по порядку села. Хлопчаки такі [19]27-го, в селі оставили одного дядька [*нерозбірливо*] і він оце організував оцю оце діжурство, кругом всього [*нерозбірливо*]. Приїхали, забрали. А хлопці ж як хлопці, їх було [*нерозбірливо*], а дядько був такий [*нерозбірливо*] ото хлопці [*нерозбірливо*] через час [*нерозбірливо*]. А я наробила таке: найшла книжку і наробила карти, понакручувала [*нерозбірливо*] набрали, шоб нам видно було [*нерозбірливо*]. А виходили так тою [*нерозбірливо*] чуть, шо в них там. Ніхто не знає, ніхто його не зна. Но после уже казали, шо [*нерозбірливо*] так само то тоді. [*Нерозбірливо*] приїжала якась машина [*нерозбірливо*]. А хлопцям всим оцього дядька визвали кудись, не знаю куди, вони його визивали шо в його. [*Нерозбірливо*]. А хлопчаки закрили ж те на [*нерозбірливо*] у підвал і сказали будете сидіть, поки не скажете хто [*нерозбірливо*]. Хто його [*нерозбірливо*] більше нічого [*нерозбірливо*]. Ну, шо? Хлопці ці [*нерозбірливо*]

хтозна хто де поховав. А оцих партізан, шо оце постріляли [*нерозбірливо*] постріляли. А як стріляли їх, так оцей [*нерозбірливо*] голова сільради він утік тіки за того, шо оце Кучерявий ради його він був дядько, ви знаєте, скіки було партізан, да. Так він як оце як побачив [*нерозбірливо*] вдвох уже, уже застрелили, а четирі [*нерозбірливо*] як розвернувся і вдарив одного і другого і попадали. А той [*нерозбірливо*] тікав, а третій [*нерозбірливо*] в нього була, чого вона в нього [*нерозбірливо*]. Так дядька мого взнали, шо в його всігда була рубашка така, знаєте раньше мода була косовороточка [*нерозбірливо*]. Ото мама його узнала, іде по тіх пуговичках, а [*нерозбірливо*] узнали по тому шо [*нерозбірливо*]. А то вже таке. Воно ж не поховано було не так як надо [*нерозбірливо*] собаки ковиряли і [*нерозбірливо*] ми перенесли [*нерозбірливо*]. Оце таке я знаю. А за [*нерозбірливо*] я нічого не знаю, це те шо я ще ж була мала [*нерозбірливо*] було четирі годіка, а це шо ж [*нерозбірливо*] нічого я не бачила [*нерозбірливо*]

Я працювала в колгоспі [*нерозбірливо*] а тоді [в] Запоріжжя. І я в Запоріжжі кончила ФЗО і забрали [*нерозбірливо*]. Ну, забрали так шоб не вербували, а просто [*нерозбірливо*] питали: "Согласний?", "Согласний чі не согласний?" – ну, шо ж тоді нам було [*нерозбірливо*]. Голод душе! А там нас кормили три рази. Ну, нада було в том ФЗО буть [*нерозбірливо*] нада було нам... І оце ФЗО нас же ж випустило в отдєл кадров нас повели [*нерозбірливо*]. Да. І приїхали [*нерозбірливо*] прімєрно нада там туди, нада туди [*нерозбірливо*] слєсаря, водопроводчик, машиністи насосних станцій. Оце нас так було зі школи [*нерозбірливо*]

Ага. Приїхали в отдєл кадров, приїхали [*нерозбірливо*] наша група, наші [*нерозбірливо*]. Так обійшли нас, подивились, тоді питають мене: "Дєвочка, як твоя фамілія?" Кажу: "Шевченко" [*нерозбірливо*]. Привезли нас у цех [*нерозбірливо*] і ото я там проробила пошти п'ять год. Було общєжитіє таке [*нерозбірливо*] нас жило в общєжитіє. А тоді ми разом два місяці проробили [*нерозбірливо*] робили [*нерозбірливо*]. І він робив дванадцять через дванадцять і не було кому мінять. І оце я в його проробила два [*нерозбірливо*], а тоді приїхав начальнік цеха [*нерозбірливо*] це вони обидва нас забрали і [*нерозбірливо*] такий: в нас коло Дніпра якраз рибалила стара [*нерозбірливо*] а це стара [*нерозбірливо*] розбита, а зробили ползучку [*нерозбірливо*]. Ми покладемо свої речі [*нерозбірливо*] і оце нас [*нерозбірливо*]. А нас оце так. Падає вода в Дніпрі, нас по

цих рельсах опускають, шоб [*нерозбірливо*], а як підіймається вода, нас піднімають, піднімають шоб [*нерозбірливо*]

В [19]47-му, милий приїхав. Ми зустрічалися з ним не багато, він [19]23-го году. В [19]47-му в апрєлі місяці [*нерозбірливо*] А воно так получилося, бо з ним получалося [*нерозбірливо*] шо нехай же ж. В колхозі працювала все врємя, зразу робив [*нерозбірливо*], а я робила рядовою, а тоді поставили його бригадіром [*нерозбірливо*] і в одній бригаді робили. А тоді в нього [*нерозбірливо*] заставили його учьотчіком [*нерозбірливо*]. А я на територію пішла до його. І так я [*нерозбірливо*].

Весілля не було в нас. Не було через те шо, через трудний [*нерозбірливо*]. А ми пішли в сєльсовєт, взяли подружку і друга, розписались, а так повечеряли [*нерозбірливо*], випили і всьо [*нерозбірливо*]. Він мене старший Коля [*нерозбірливо*]. Дочка кончила школу, поступила на машиністку. Січас вона живе [*нерозбірливо*], у неї дві дочки...

Оце наша вулиця, була найдовша. А ті вулиці були короткі [*нерозбірливо*] і Лєніна, і ото там Степна, і там Новосьолов, і там Міра, от, це улиці всі [*нерозбірливо*] Коли Каховське море начали організовувать, тоді от тоді начали виселять [*нерозбірливо*] і вони одселяли [*нерозбірливо*], канєшно, вони були не довольні, через те шо в них там були городи, садки вже були хароші, ну, представляєте, скіки найближче жили тоді то вони, а там же ж водичка, а тут дали їм по двадцять п'ять сотих і построїлись, тоді виплачували дуже великі гроші [*нерозбірливо*]. Сад же ж считали кажду деревину і [*нерозбірливо*] скіки вона стоє [*нерозбірливо*] даже сад [*нерозбірливо*].

Зразу налічними платили. А по плавні ж був організований [*нерозбірливо*]. Там викорчовували все, все, все, все. [*Нерозбірливо*] то яка лоза, то які дерева, та кругом [*нерозбірливо*] були такі дуби, такі були оці ясени, ну, вобщім таке дерево [*нерозбірливо*]. Було таке, шо [*нерозбірливо*] дуже багато було такої трави, шо вона не [*нерозбірливо*] була.

[У плавнях там]... Річка була в нас одна [*нерозбірливо*]. А других нема [*нерозбірливо*] з самого начала річки і аж туди чуть лі не до... А тоді ще були тут у нас [*нерозбірливо*] шо як оце нам весною. [*Нерозбірливо*], а я бачила там голубей [*нерозбірливо*] через стежку [*нерозбірливо*] жили в плавнях [*нерозбірливо*]. Там багато держали коней, багато держали свиней. Колхоз нині Михайлівський [*нерозбірливо*] Ново-Дністровка, по-моєму, був район, маленький

був [*нерозбірливо*] коров, на зімній випас через те, шо було сіна дуже багато сіна, сіно люди викошували. [*Нерозбірливо*] держу як корову, мені нада сіна [*нерозбірливо*] притоки і він каже от [*нерозбірливо*], а тоді підростає така називалася [*нерозбірливо*] невеличка травичка [*нерозбірливо*]. Сніжок її як накриє [*нерозбірливо*] водичка [*нерозбірливо*] сніжок моментально розтає, а корови, телята. [*нерозбірливо*]. Оце таке [*нерозбірливо*]. Там в нас було до п'яти хат, оце ми називали [*нерозбірливо*] вода прибуває, тоді заливає город. Ну, ніколи не було так шо від води, шоб підходила вона близько до хат [*нерозбірливо*] знають, шо [*нерозбірливо*] там усе [*нерозбірливо*].

Шевченко Микола Мефодійович, 1924 року народження, Шевченко Ніна Семенівна. с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Микола Мефодійович: [Я з 19]24-го [року]. А батько ж і мати [*нерозбірливо*] селянські родини [*нерозбірливо*], ну, господарка була, Федоровна, а дед, а батько мій Семен Якович. [*Нерозбірливо*], тоже не знаю як цього діда Якова по-батькові, бо ми такі, так ми ж малі [*нерозбірливо*].

Ніна Семенівна: Мамка 1899-го году [народження], а батько [*нерозбірливо*]. Мамка вмерла. Мамка вмерла у [19]82-м, а батько в [19]33-м. Нас було восім душ [*нерозбірливо*]. [Хазяйства] не було багато, в колхозі [*нерозбірливо*], а тоді там взяли [*нерозбірливо*] мамка. Батько сапожніком був, сапожки це людям шив і мамка, і мамка даже вчилася, шила, бо восьмеро дітей [*нерозбірливо*], і мамка шила. У мене [*нерозбірливо*] були дуже [*нерозбірливо*] мамка оце ж була. У колхозі жила оце ж мамка [*нерозбірливо*] робила, як оце не стала батька уже, а тоді вже война почалася.

Бабуся, я не знаю, бабуся вмерла, мамкина мамка рано, мамкина мамка вмерла рано. Мамка осталася з [*нерозбірливо*], їх восім хлопців було. Дядьки: дядько Юрко, дядько Василь, дядько [*нерозбірливо*], дядько [*нерозбірливо*], дядько Артем.

Та тоді ж тоже не було ж колхозів, а як стали колхози, вони в колхозах, а тоді [*нерозбірливо*], а тоді голод був, [19]21-й год голод

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (серпень 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

був [*нерозбірливо*] дуже голод. Брат, дядя Йосип умер, от, а дядько Архип тоже помер десь під [*нерозбірливо*], бо голод був [*нерозбірливо*] мама даже і не зна, де брат погіб. Надо було [*нерозбірливо*] і на базар [*нерозбірливо*], люди дуже мерли тоді, вони не розповідали, а дядя Алантій цей погиб на фронті. [*Нерозбірливо*]. А дядя Артем умер, от, дєд тоже вмер, дядько Василь тоже вмер, я не знаю. А дєдушка, дєдушка помню маленька, був п'ять годіків було, [*нерозбірливо*] шо він мене в церкву водив дедушка, помню [*нерозбірливо*], а шо він [*нерозбірливо*], я не сильно [*нерозбірливо*]. Померли вони разом [*нерозбірливо*] холода були, і ото сніг [*нерозбірливо*] не можна [*нерозбірливо*] сюда.

[Як колхози створювали]... Та, це батько і в магазині торгував [*нерозбірливо*] торгував, а мамка там в колхозі робила, ну, батько не дуже так, робив [*нерозбірливо*], а мамка там в колхозі робила поки война, война начиналась. Забрали батька, і брата самого старшого німці забрали, убили там [*нерозбірливо*]. Як вони нас [*нерозбірливо*].

[В окупацію попали]... Як оце вже він уходив німець, вже входив. Ми тоді в плавні сюда [*нерозбірливо*]. А тіки одійшов німець, от – ми назад повиходили [*нерозбірливо*]. [Партизани в плавнях були]... До нас не проходили, ми не бачили. А я виходила сюди набирать хліба і [*нерозбірливо*] ж надо було їсти, я виходила, набрала [*нерозбірливо*]. В селі дали [*нерозбірливо*] хліба, да, [*нерозбірливо*] не можна, а мені [*нерозбірливо*], да. Стали переходить через [*нерозбірливо*], там де нема води, [*нерозбірливо*] я там [*нерозбірливо*] і проходила, і вона з татом, вдвох, з татом. Ну, [*нерозбірливо*], мамка її не пускали, плакала шо її ото таке на смерть посилають. А тіко оце стали переходить [*нерозбірливо*], ото там де нема води трошки, пулі перед нами падають [*нерозбірливо*], отак, як вони в нас [*нерозбірливо*] я не знаю.

А там дальше, шо як німцям не видно, за лісом, за тим, за посадкою, там вода [*нерозбірливо*] ніхто не може перейти. І ми сиділи, поки той, поки сонце зайшло, тоді ми стали переходить, а німцям-то не видно уже з гори [*нерозбірливо*] тупотять, тупотять, а ми [*нерозбірливо*] бистро, бистро на ту сторону [*нерозбірливо*]. Німці одступали. Під вечір одступили німці. На утро дивимося, їде танка, звєзла на танкі, і туди ще танка [*нерозбірливо*] бояться. "Ой, наші, наші – і вперьод". І я сама перва [*нерозбірливо*], сама перва. Прибігла й дома [*нерозбірливо*], та взяв [*нерозбірливо*] німець [*нерозбірли-*

во]. А я тоді [*нерозбірливо*], а в нас там [*нерозбірливо*], велика така куча [*нерозбірливо*], угля, угля накидать. Так ми тоді цілу зіму топили цим углем [*нерозбірливо*]. Може було [*нерозбірливо*], та добре. Та добре тоді [*нерозбірливо*] протопив на пятьорку, [*нерозбірливо*], а тоді [*нерозбірливо*]. Ще і до дому оставляла, міняла [*нерозбірливо*], як субота. І [*нерозбірливо*] з поїзда скорого [*нерозбірливо*]. От тут у Василівкі, оце [*нерозбірливо*]. Вони не останавлювали, оце Москва-Сєвастополь, вони [не отстають], а тіки на Пришиб, на Пришибі мають вони останавлюватися, а то їде поїзд [*нерозбірливо*], не останавлюваються січас, отам Василівка, так уже [*нерозбірливо*] ото там я сплигала. І ото [*нерозбірливо*] і ніде нічого. І чоботи розпадалися, боса брала, бо по кризі, по воді. Думаю, прийду [*нерозбірливо*] халява тіліпається із сапожка, а там того нема [*нерозбірливо*] з Крима, та [*нерозбірливо*]. Як я [*нерозбірливо*] таскала, по сто кілограм, по п'ятсот, от тако.

Училась, я окончила семь класов, [*нерозбірливо*] і поступила я оце [*нерозбірливо*] був в Запорожьє, а один [*нерозбірливо*], батька не було. А голод, а в мамки шестеро дітей, я приїхала сюди назад із Запорожьє і до діда [*нерозбірливо*] завербувалася я в Запорожжі з братом [*нерозбірливо*] крутили ми там [*нерозбірливо*] вона прорвана була. [Дніпрогес відбудовували.] Ото там я робила. А тоді взнали, шо я сім класів кончила, мене забрали в кантору, я робила в канторі. [*Нерозбірливо*] ходила на правий берег, тоді ще не ходили ні трамваї, нічого. [*Нерозбірливо*] у середині ото, де і вода збіга [*нерозбірливо*], ото там я, туди всих возили на правий берег, там контора наша була Дніпроспіцстроя, ото там я то виписувала я ордера людям, їх хат багато було, такого ж не було, як тепер, настроїли. А хати ж були [*нерозбірливо*] топили дровами, достовали [*нерозбірливо*] оце виписую, привозю, роздаю людям, робочим. [*Нерозбірливо*] заїде в хату, ото так я робила [*нерозбірливо*] доробила год я, а тоді до мамки в центр, дітей. А мамка негожа [*нерозбірливо*] ухажувать.

А у плавні [*нерозбірливо*] дядя в мене жив, мамкин брат потом [*нерозбірливо*] на роботу [*нерозбірливо*] і ми ото їдемо [*нерозбірливо*] Вовка [*нерозбірливо*]. А тоді видно оставив [*нерозбірливо*] рвали [*нерозбірливо*], ото так ми жили [*нерозбірливо*] важко було, ну, а пережили. А тоді [*нерозбірливо*] приїхала [*нерозбірливо*] була [*нерозбірливо*]. Не можна ж було [*нерозбірливо*], бо судили. Як тіки бросиш роботу судили, а як [*нерозбірливо*] бросила [*нерозбір-*

ливо] приїхали [*нерозбірливо*] там же ж давали [пайок]. Привезу, мамка поділе, а в мене менший братік [*нерозбірливо*]. Вона каже [*нерозбірливо*] самий лутший [*нерозбірливо*]. А тоді вже у [19]50-м годі я заміж вийшла [*нерозбірливо*].

Да, весілля. Та які там [обряди]... Вечером прийшла мати, ну, [*нерозбірливо*] моя хазяйка [*нерозбірливо*] сват, сватали [*нерозбірливо*] прийшли ото тоді. Забрали вже вузол [*нерозбірливо*] море було [*нерозбірливо*] мамка давала [*нерозбірливо*] забрали і пішли [*нерозбірливо*], оце так. А так ми жили, а тоді вже поженились, три года в мамки там [*нерозбірливо*] у мамки це там, у мамки [*нерозбірливо*] осталися, а ми сюди перейшли. Хатка маленька така була, маленька, ми її [*нерозбірливо*] цемент [*нерозбірливо*] там він клав, Коля, а я заливала, колотила і заливала. Оце ми у маю [*нерозбірливо*] розвалили ету хату, а [*нерозбірливо*] поставили. От і ми на октябрь уже ввійшли в хату. Та ми [*нерозбірливо*] робив, як ото кар'єр закрили. У плавню перевели, як отут плавню заливали, вирубували ліс. І то там же ж був один із Запорожжя, а він [*нерозбірливо*] робив. [*Нерозбірливо*] пиляли дерево, доски і ото ми заготовки заготовили на хату, дерево [*нерозбірливо*]

[Там у плавні огороди були]... Садили ми там картошку, помідори, огірочки, там був [*нерозбірливо*] я ж маленька, худенька була. І ото і пошол [*нерозбірливо*], ой як хорошо [*нерозбірливо*] було. Річка Конка, оце ж річка називалася, річка називалася [*нерозбірливо*], там брод [*нерозбірливо*] перебродили [*нерозбірливо*] купаємо [*нерозбірливо*] хорошо. Як було красіво, а тепер, шо вона [*нерозбірливо*].

А, озера... Ну, як же [*нерозбірливо*], ми озер були там за отим за [*нерозбірливо*] називав [*нерозбірливо*] Малі були Кучугури [*нерозбірливо*] у нас там і город був. А тоді цей, [*нерозбірливо*], як його, озеро... За тим, за [*нерозбірливо*]. Там озеро було, озеро, а тоді там [*нерозбірливо*] ходили рибу ловили. Корзинками накривали, оце заходять, пішли з дєдушкою, а ми женаті були. Пішли [*нерозбірливо*], пішли ми корзинки, так ми там риби наловили, мішок риби отакий [*нерозбірливо*] і оце остався [*нерозбірливо*] сушиться [*нерозбірливо*] покотила, мішок положила, він мене штурляв, той мішок. Як красіво було, а тепер шо. [*Нерозбірливо*] і сіно ми косили там, і коровка в нас була [*нерозбірливо*], ми там жили, у мамки жили [*нерозбірливо*], у бабушки. [*нерозбірливо*] хорошо, ми і корові косили сіно, уже коровка була [*нерозбірливо*].

[А коли затопляли плавні]... У якому году... В [19]66-м, да? [*Нерозбірливо*] і це ходили лозу рубали [*нерозбірливо*] називав [*нерозбірливо*] і рубали лозу [*нерозбірливо*] брали дрова. Брали, аби були [*нерозбірливо*]. А оце ж, це вже, в плавні не знаю, [*нерозбірливо*], затопляли [*нерозбірливо*] бо строїлися люди на воді [*нерозбірливо*], оце все порозкидували.

Там [*нерозбірливо*], були, [*нерозбірливо*] осокори були, ото ж дедушка [*нерозбірливо*] там пиляли [*нерозбірливо*], і крокви, і балку в хаті в нас лежать, і на поли, кругом пиляв [*нерозбірливо*] там жив в плавні [*нерозбірливо*] косив [*нерозбірливо*]. Ото так от жили, очень харашо, ну, а тоді вже стало лутше, лутше, лутше й лутше. [*Нерозбірливо*] в [19]51-м, в [19]52-м [*нерозбірливо*] він вже в якому, в сорок, у [19]72-ім годі батько мій умер, вже мій синок вже після того женився, [*нерозбірливо*], ну, при Брежневі [*нерозбірливо*]. Найлутше за всіх, за всіх. Ні Хрущов, при Сталіні трудно було. Потому шо [*нерозбірливо*], того шо їсти після розрухи [*нерозбірливо*].

Я не вишивала, сестри в мене шили. Ну, ми не співали, бо не дуже вміли. А співали [*нерозбірливо*] співали. А на вечорниці [*нерозбірливо*] та бігали по [*нерозбірливо*] містах. Це [*нерозбірливо*] співають [*нерозбірливо*] старша сестра ходила гуляла. Співали там вони. Ну, і шо вони співали? Співали українські. Вони співали [*нерозбірливо*], щедрики співали. [Кутю як харашо], та Таня співала, шо то [*нерозбірливо*] нравилась: "Ой где-то милого ждала". Це співала на гармошкі сестра [*нерозбірливо*], вона на гармошкє грала. Ну, всі співали, вони [тепер] співають [*нерозбірливо*], я кажу: "У вишневому саду там соловейко [щебетав][*нерозбірливо*]".

Ой, ну, як маленькі [*нерозбірливо*] у того [*нерозбірливо*] грали, шо то у м'яча грали, грали, у круга, круга грали. Це [*нерозбірливо*] от так от, кидаєм м'яч, [*нерозбірливо*], Коля іграв. Грали [*нерозбірливо*]. М'ячики [*нерозбірливо*], в кожуху, в кожуху, от таке пригадується. І [плакали]. А то у курчат: "Квоча, квоча не занось курча". Ото палочок наробимо, і ото заховаємо, а тоді ходимо, а квочка гукає. Знаєш [*нерозбірливо*] погониться, когось дожене, [*нерозбірливо*]. А то [довгої] лозини, оце біжиш, станеш, а люди через тебе переплигають далі, далі [*нерозбірливо*]. А то задвором ми бігали [*нерозбірливо*] магазин [*нерозбірливо*] багато, так ми ото їх [*нерозбірливо*]. Іду, іду [*нерозбірливо*], тоді він мене бачив [*нерозбірливо*].

Сергієва Палашка Афанасьївна, 1924 року народженя, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Рождена в Скельки. Батьків пам'ятаю?.. Я хоронила їх, своїх батьків. Батька звали, фамілія його Солодкий, Афанасій Ананьєвич. А мати Солодка Дар'я Савєльовна. [Коли вони народилися]... Це я тобі не скажу. А померли... В якім же вони?.. Мать... Батько у [19]72-го... року. А мати в [19]73-м... [А дідів не пам'ятаю]... Не застала. Ті померли рано.

У войну мені було тринадцять год. [Батько] не воював. У його екзема була. На ногах. Так він був тутечки. Работали. Ланковими були. А після акуації, як вернулися, забрали ж його. І брат мій прийшов. Із того, із Запорожжя був, двадцять четвертого году. У тім, де алюмінь топлять, в тім заводі робив. Брат. І брата забрали зразу, тільки ми вернулися з евакуації. Так батька лічили... Ото ж воєнні врачі лічили. Півгоду. А брата зразу взяли сюди на Цвітковій. Погиб брат. [Нас евакуїровили]... Та сюди, десь вправо... Ми далі Маячки... Нас пізно евакуїровали. Так тікали, по-під скирдами ховалися. То так. А тоді, вже як красні заступили, ми вернулися. І в нас зразу коні позабирали. Корови були... Це ж було, як евакуїровалися... Наші позабирали. Наші. Ми приїхали подводами, бросили, а вони зразу коні, воли позабирали. Наші. [А німці]... Тоді ж вони ланки ділили. І оце люди содержували. А тоді, як верталися, наші – забирали. [А при німцях як було]... Та ну! Шо я скажу, як мені було тринадцять год. Робили. Гребли за комбайнами. Колоски збирали. Дітвора ж, оце ж такі.

[А після війни]... Та хто там учився?! Вже робить пішли. Хто там учився. Я чотири класи всього кончила. То ходили пока, а тоді стало надо то писать, то зачіркувать... Ті начали... Вообще закрили при німцях школу. Я на шестому місяці два походила в п'ятий, школу розігнали. А після войни же ж шо? Батька забрали, брата вбили, десь там, на Цвітковій. Ми й не знаємо. Таке – пропал без вєсті. І батькам не платили нічого, так... Він [19]24-го году. В якому годі це була война?... Сорок... Так він і погиб... Один ото був... Ой... А ми з матерью осталися. І одна була, [19]37-го году сестра, а одна [19]41-го. Манюсінькe, в войну родилося. І ото нас осталось... Хто там вже учився? І що учіться ходив?

[1] Опитування провів О. Мірушенко (серпень 2001 р.).

Ну, [батьки] розповідали [про Скельку]. Но ми тогда не інтересувалися. Робили. Не дуже пам'ятали. Це отуто – Шевченко Василь Остапович. Він через – одна, дві, через дві хати, його третя. Він на год старший. Той пам'ятає більше, а я... То таке. Про Скельки... Шо про неї можна сказать?!

[Раніше жили] на низу, низу, да. На низу. В плавнях. Но воно там не плавня було, а посьолок. Оце ж унизу. Там ми жили. [Велика хата булла]... Ага. І сад був. Усе було. [Іще в плавнях брали городи]... Брали. Брали і в плавнях. Там були внизу огородці. Були такі, поливні. Поливали. Брали батьки, а ми ж були ще невеликі, що ми?

[Затоплювало весною]... Нє, вода так прибувала. Не затопляла. Це січас багато забрало. Тих городів, і хати – все позабирало. Ми тут не жили. Це ж нас звідтіля, знизу, вислали. Моїх батьків повисилали. Вони там, біла магазина, построїлися. А ми як поженилися зі своїм, так оце ж тут дали нам землю. А тепер оно же ж тут... посадки, вода недалеко. Так воно таке... Так ото ж жили тутечки...

[У плавню бігали тоді]... Та! Бігали!!! І в плавні, і кругом. Жили люди [там у плавні]... Тут же ж у плавнях посьолки були. Но ми туди не доходили, до тих людей. Ми оце ж понизу тут жили. Тут була Конка. Дрова ж возили все – з плавнєй. Угля же ж не було. То рогіз, то... А як же ж?! Топить нада було. Санчатьми тягали!!! Нарубаєш на санки – і пошол! Зімою, да. Два рази вдень. Це ж було до обід притягнеш санки, з обід санки. Та й топили. Тоді ж угля не було. Дровами топили. Да, в плавні [дрова брали]... Лоза росла. Лоза, не верба, а лоза. Та було і верби все. Це ж після войни. Пустили... Тут же ж і бакаї було. Верби були. Ліс був. Дрова. Куші такі – лоза – рубали. Возили люди. Ми тут не жили. На низу. Рівненько. Притягли – та й усе. По льоду. Та й топили. То таке.

[Свадьбу грали це] в [19]51-м. [А свадьбу грали]... Та-а!!! Гуляли ту свадьбу трошки. Посиділи свої та й усе. Як тоді, після войни?.. [В церкву не ходили]... Тоді церкву розігнали. То ж вона була при німцях. [А при німцях була церква]... А там, в центрі. І січас вона там. У камінні. Там, у центрі. При німцях. Ну, я не ходила, я ж невелика. А батьки-то ходили. А ми, шо ми?

[Чоловік] аж з того... З Акимовки, за Мелітополем. Відтіля он. Нема вже. Сімнадцятий год, як умер. Вони приїжджали сюда. Молодими ще. Заготовляли: бадилку рубали, солому тюкували... В общім, корм заготовляли собі, у колхоз. І так він, ото ми познайомилися, і він остався тут. І робив у колхозі все врем'я. То на [*нерозбір-*

ливо], біля трактора, то в кар'єрах, то лозу рубали в плавнях. Це, як воду пускали в плавнях. А тоді операцію зробили – сторожував. То так.

[На свята там що]... І паски пекли, і яєчка варили... Таке, як і січас. А що тоді готовили? Тепер то придумають, то торти, то те... А раньше вони були? Ті торти?.. Не було. Це вже січас. Молодьож не думають, а ми старі.

[Бабки по селу там є]... Настоянки, то трави... Рвали та варили. Таке ото... Оце, може, у кого... Казали, раніше, сибірка була, то, було, до батьків ідуть. Чи там, до старих ідуть – сибірка. Вилічили. [А як лічили]... Бог святий знає!.. Молитва яка же ж була... Ми тим не знімаємося, ми не знаєм.

Прокопенко Катерина Карпівна, 1924 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я народилась 19]24-го року. Тут у [*нерозбірливо*] ще є в мене тьотя [19]13-го году. Ну, вже як будете, так спитаєте [Шило Фєдора].

Война запам'яталася, вже як була доросла пошті шо. А де. А того, це батько мій знає. Батько мій був середняк, большевик. Грамотний був. Бугалтером робив в колгоспі. Батько тут був і бугалтером, і учьотчіком, і огородником. Він такий раховитий. Він брався виростить помідори чи ті кавуни для колгоспу Шоб у колгоспі. У нас був хароший садок. [Батько був в плєну]... В першу войну, да. У [19]17-ім годі. Батька як забрали в армію. А дитина народилася, і прийшов він оце дитині було сім год. Сестрі моїй. Робив ото у бауера. Так тоді ще, каже, грамотний ще був, таке куди там нашій Росії. Наша Росія.

До революції дєдушка мій був писарьом. У Балках. Була волость у Балках он, і там робили. В його була... Кулак – це він був найбагатший в селі. Троє коней. Ну, найбагатший шоб, не куркуль, а середняк. А кулак. Бо коли ше куркулі, середняки і багачі. Три партії. Три раздєли їх було. Ото хто ж [*нерозбірливо*]. Це якби тьотя, тьотю ви спитали. Так це її батько. Може, вона знала, скільки він год робив. Бо я не скажу. А тоді оце ж уже у 1905-му годі пішло ота-

---

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Н. Сурева (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

ке ото шо розруха, розруха. Дєд бросив отувочки ж лавочку. Це туди треба їздить. Коней його забрали. [*Нерозбірливо*], тих, шо він на тачанці їздив своїми рідними кіньми. А тоді рибку ловив. Сім'я підросла. Сини пішли в армію. Чотири сини були. Чотирнадцять душ сім'ї було.

Моя мама, моя мама жила у свекрів. Сім год. Тепер то ніхто [*нерозбірливо*] не жив. Свекор був порядненький, Ілля Григорович Прокопенко. Це мій дєдушка [*нерозбірливо*]. Оце значить насмішкуватий. Прикладав імя то невісці, то [*нерозбірливо*] періжки пекти, [*нерозбірливо*] періжки пекти. А як такий анекдот єсть. Каже свекруха: "Пішла раз до церкви, а він каже: "Наліпи пиріжків же ж на, на грубі. А він каже: "А яких?" – "Та таких, як [*нерозбірливо*]". Вона ліпила, ліпила, ліпила, ліпила [*нерозбірливо*], а не зуміла хвоста причепить. А цей каже: "Хвіст, у мене, мабуть, на віки їсть". Казала свекруха, прийшла вона [*нерозбірливо*]. Де вже ж такі коровки? Я хотіла, шоб ти періжків напекла – "А чого ж ви не сказали: великих чи маленьких?" – "Та яких уже [получились] [*нерозбірливо*]".

Сперва вони були бахті... Поступали в бахтісти. Така віра. А тоді бросите. Ну, вже постаріли. Не способні ходити в той Молитвенний дом. І батько мій увєрував. А мама – ні. І ото у їх таке привітання було: "[*Нерозбірливо*] моєму". А ви отвічаєте: "[*Нерозбірливо*] моєму". А до мами прийдуть та то привітаються. А мама каже: "Здраствуйте". А вони сердяться, таке "Здраствуйте" – то таке вроді насміється над нами.

[А вінчалися... Вони різних вір]... Да! Мама вінчалася. І ще мама й тато поженилися, і заплатила мама за невістку сто рублів. І повінчали так, і гуляли свадьбу, і найняли це оце отутечки є село [*нерозбірливо*], як на Орлянку їдеш. Ото же ж там є де чим [*нерозбірливо*]. Там красиві школи, таке осталося [*нерозбірливо*], більше порозбивалося, попропадало. Єсенов. Єсен. Ага І одробили оце вони, найнялися весною, в маю найнялися, до жовтня робили – одробляли сто рублів. Батькові отдали гроші. Заробили і отдали [*нерозбірливо*], раньше було [*нерозбірливо*].

[19]33-й голодний був. Дуже пережили трудний. А тридцять, [19]47-му годі я вже була доросла. Була корова. Була ж у мене дитина. Так вона просе у мене – така маленька, два году було – просила хлєба, а я кажу: "Хлєба нема". А ото держали теля, дванадцять день поїли молоком. А тоді той [жулудочок], [желудочок] забирали.

І оце розімнеш його харашо, розітреш. І у тепле мол[око], корову здоїш, у тепле молоко. Тоді через марлю. І вже готовий сир. Можна і присолювать і їсти. Так шо я не бідувала, я ще й людям помагала, шоб не померли.

[А у війну]... Да, у нас спускали парашютів, парашютистів У плавню. Я не ходила – в мене дочка народилася. Я [завісіма] була. А батько ходив. Так пішов. Двоє суток пролежав там і каже: "Умру, не піду". Ну, хай вже. Один був в Австро-Вєнгрії сім год у плєну. "Хай уже, – каже, – за другим разом уб'ють. Но не піду, не буду мучаться. Ні кашлять, ні балакать, ні читать. А чітать-то можна, а, а кашлянуть не можна. І чого я буду там мучаться. Перед смертю хай вже вб'ють".

Сталін [помер] це вже в [19]52-му. Я ще плакала, я знаю. Це при німцях самогонку варили... А при Сталіні не було! Тільки мама ж, було, розказує: самогон, самогон, самогон. Це мене не інтересувало, і не понімала цього А тоді вже як не стало мами, та мені прийшлося вже... Попитаться... Як його гонить... Шо йому робить. Навчила біда. [*Сміється*]. Як тому Стецькові... Самогон шо... І з сухофруктів, і з картошки... Із цибулі не гнала я. Казали, шо... Ото маслина [*нерозбірливо*]... Росте. Так ото чухрали маслину, з маслини я гнала. Пахне! Ой! Вкусний!

Вино?.. Ні, оцього, тоді я не знаю. Люди робили, та труїлися. Так я не робила. Не знали ж люди, в чому можна, а в чому ні. Ну, видно ж у мідному [робили]. Шо мерли люди. А тоді,казали, шо [*нерозбірливо*]. Самогон, я знаю, шо це спірт. Це нікому воно не повредить. [*нерозбірливо*]. Та робила! Робила ж так як це, як це нада. Опарку робила. А тоді робили із солоду, із того, із жита. Жито пророщали, сушили на печі. Печі ж були – на печі. Росточками, як ото уже воно як виб'є росточок. Висохне, а тоді ж отакий млиник. І млиником намелеш, [вечорів] чотирі мнеш те жито. А він же ж, солод, солодкий. І його запарюєш – так, як ото опарку запарюєш. Як на хліб, так і на його. [Робилося] по півлітра. А для того, шоб виграться, нада ще й знать, коли він виграється. Чернил туда. Як чернить тухне, значить все... А то буває, надаси, а він молодий, та прокотить. Та [*нерозбірливо*].

[Закусювали]... Огірок і сало. [Огірків багато родило]... Ого-о!!! У нас така діжка здорова. І ото мама [сольоні] огірки робила І пьяниці з'їдають. Та, батько не скупий був [*нерозбірливо*]. Пока просять люди Так я ж не знала, чи [*нерозбірливо*]. [Мама солила]... На

крашанку! Оце положить, розвести, багацько солі туда У відро, чи в каструлю, чи в шось там. І положить крашанку. І мішать, мішать. Сиру крашанку! Не розбить. Цілим. Шоб показало, які огірки як дрібні огірки, так тіки, тіки шоб видно, на копійку. А як уже здорові, переросші огірки, так на три копійки. на чети... на п'ять! А тоді перекладаєш капустою. Ото, ото так.

[Ще варили]... Картошку. Борщ. О! Найбільше у нас був хароший сад. Ми тоді не казали кампот, а казали "озвар". Озвар. Абрикоси, груші. Яблука. Так, як оцей кампот. Тільки у піч, у піч кидали. Топили печі, вигрібали ото попіл... Та ранше ж хіба ж такі культурні були, як тепер? Ото у піч цеберки чотири укинеш, а тоді ж на завтра витягаєш, у корзину. У тому, вони ісчахнуть. А тоді вп'ять, як хочеш, шоб здорові груші були. Шо, це так, на, на Рожество, шоб велика груша була. Дитині нести вечерю. Тепер же наріжуть отаковочки. Нема ж печі – всі повикидали. На культуру перейшли.

[Узвар на Різдво носили]... Як січас. Та січас більше водку несуть. Озвару накладеш, пиріжків. В тарілочку покладеш. Пиріжки із сушкою. Сушки ж багато. По дванадцять мішків насушували сушки. А вже як ми стали, як я стала поганою хазяйкою, так вийшла з того двору, так діти мої ходили на профіліровку. Так отаке, отакі збирали, сушили, тоже по три чували переїдали [*нерозбірливо*]. Як ми тоді жили, так шо їли кампот. Тоді ж не було сахарю. Буряк одвариш, викинеш буряк, а воно ж тхне буряком. Скільки сушки не кидай, а буряк тхне.

[Що варили раньше]... І мені нада нести батькі снідання. Це він шось дома поїсть, шо дома там є, а на обід мама зваре, перед обідом, і мені нада нести. [Це галушки]... Да, да, телятина [*нерозбірливо*], і посолена, і цибулина там, приправа всяка, шоб запах отдавало. І я носила до [Федіров] [*нерозбірливо*], до [Федіров], де оце ви їхали [*нерозбірливо*]. Отакий глечик стоїть, і драна ряднинка. Як не виконуєш норми – ряднинку вішають. І я запам'ятала добре. Батько взяв і ще мені тряпочку прив'язав, щоб я знала, де наша ряднинка. [*Нерозбірливо*], на станції, на Таврічєской, де Таврічєска станція, там ото аж туди. На тисячу кілометрів, тисячу метрів. І я несу. Гаряче. А мені ж їсти хочеться! Над'їсти – видно буде. А мені ж хочеться їсти. А тато їсть, їсть, а він... Ну, з глечика ж багато, три літри. "На, покушай нємножко, – він по-руськи балакав, – только немножко, шоб живот нє болєл. Ти погуляй, а я отдохну. А тоді покушаєм, і пойдьош домой". Так я знаю, як ряднинки. А то харашо, шо

сильний був, та їв харашо, [рядно] красне чипляли. Прапорець! Ну, на паличку. Ото там оті палички, шо [*нерозбірливо*] їздять пани. Так шоб їхні руководітєлі, райкомовські, так шоб знали, де, де чиє. Хто як робе.

[У плавні було]... Сінокос. Як корзинки оті ципляють. Люди приганяли, виганяли скотину. Там строїли скотарники. І там випасювали. І колхоз... Правда, хароша земля, піщана. Шо хотів, те й садив. Пізня огірочки садим. Це ж [є] пізнє насіння. Торгували. Торговля така була. Ну, а, а вже ж так...

Оце [чапа] невеличкий, а хлопець по-сусідськи ходив Семен. “Іди рибу ловить”. А я: “А я не вмію”. – “А я тебе, – каже, – навчу”. Така корзина з вушками, а дна нема То каже – крий там, де бурьян. А воно коли накриєш, а воно як заторохтить, а тобі радісно! “Ой! Йди! Я! Шось гуркотить!” – “Держи, держи! Я в своїй половлю!” [*Нерозбірливо*]. Я свої виловлю, і прийду й твої. Тобі виловлю”. І хлопці йдуть, і хлопчаки йдуть з рибою. І я іду з рибою. Так шо я ходила. Ще знаю берег. Ямка була біля села невеличка, неглибока. Ми туди ж ходили, діти. Ну, ми ж туди ходили купаться. А тоді ж вже оце Дніпром, як залило Каховським... Одна вода та риба. А нам шо з того? Риба дорога.

[А то багач у Дзержинському построїв там парк]... То він, то він усе! В його було два сини, грамотні, вчилися десь в Москві. Мама розказувала, шо вони десь вчилися. Приїжа каждої суботи, їде там [*нерозбірливо*] вже він, його вже нема, вмер, Стехван Іванович по синів, привезе. На станцію. А станція на Поповій була. На Попову їздив по синів. А їм же [*нерозбірливо*] хочеться кавунів поїсти. Всього ж. Понавозили [*нерозбірливо*] там усяке. Там ми їхали [*нерозбірливо*] машиною льон рвать. Так бачила [сама той парк].... Та все повирубували. Та це вже [*нерозбірливо*], то десь ряди є, то десь немає. А тоді ото одростало. А тоді як пішла совєтська власть, пішли рубать – і ні пенька, нічого. А тоді пішли вівці, все молоде з’їдало. Но красиво там. [Я вам так] не скажу [*нерозбірливо*] – гектар чотири.

[Як революція]... Вони почули, шо оце ж розруха, шо це революція. І вони склали чемайдани і оцей Стехфан Іванович їх одвіз. Одвіз на Попову. І вони пропрощалися: “Может бить, – каже, – ми й навсєгда попрощаємось”. Так той Стехфан Іванович злякався, так просто [*нерозбірливо*]. С тачанкою, фаетон. І все побросав, прийшов пішки додому і пішов туда. Прийшов додому. Ну, боялися.

Нє, от єсть і січас страшно і тоді [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] свою молотарку. [Оце звали цього багатого] Солодовник Іван [*нерозбірливо*].

[Це] до революції. Да. І його бандіти вбили. Прийшли оце, все їхнє [*нерозбірливо*] тутечки. Може, оно пройдете тут у селі, Васільєва вона. Спитайте – Васільєва Катерина. Вона там [усе це віддала]. Її дєдушуку приїхали бандіти. Чи вони жили в села. Вони там і жили! Вони і в Скельки – один відтіль, а той – відтіль бандіт [*нерозбірливо*]. Скрізь у його позарешочовано було. Вікна позарешочоване, а [*нерозбірливо*] не позаливане. Так вони пробрали черепицю. Влізли через те, через горіще. Пробили ломами. От не набрешу. Чи пробили чи через ляду влізли. Но вона, вона, її дужче запам'яталося про дєдушку. [Їй же]мама розказувала. Красива сім'я була. Два, два сини, мабуть, і три дочки. Чи дві. І вбили його. Забрали коней. І прийшов утром, каже: "О, сукин син, убив чоловіка". Ну, за шо він його вбив? Ось такий чоловік [*нерозбірливо*]. Всі боялись – ніхто нічо і не сказав: "Шо, це ж ти".

А [свадьби грали]... По обряду. Так от є обряд – так і грали свайби. Ну, от. От наші отдавали онучку тут уже. Тиждень гуляли. Тут [*нерозбірливо*] по тижню гуляють. Раніше – три дні. Для молодих – у суботу. А в понеділок – кури. Це ж в неділю свайба, а в понеділок – кури. І розійшлись. А в Скельки тут тиждень гуляють.

[А мене сватали як]... Ну, уже сватали по согласію. Так, як свайба як раз ше не хочу – іди по батькові [*нерозбірливо*]. Мої батьки по любві тоже сходилися. А багато розказують, шо: " Іди, іди – він багатий [ото в Стецька], [*сміється*]. І воли, і все є. А шо він дурний – то нічого". [Ото посватали] [*нерозбірливо*], кинули ті вінки, наділи довгу спідницю – і пашол!!! По хазяйству. А тепер же ж шо? Ну, тепер хто грамотний, той учиться.

[В школу ходила в Балках]... У нас тільки сім класів було. [А я хотіла]... А у восьмий клас в Балках. Десятилєтка була в Балках. Трєбували. За карі глазки не получиш ні одну пять. Як не знаєш матеріалу, то оцінку не получиш. Получиш двойку.

[Моя] мама гадала. [І мене навчила]... Та гадала. То ж піде, єврейка, шо вміла харашо гадать. Вона піде до єврейки. Та єврейка: "Жди, Галю. Твій чоловік живий і прийде, ще й сім'ю [*нерозбірливо*]. Жди". А вона каже: Ой! Як трудно, як трудно. Я сирота". Сім год мамі було, як осталася од матері. "І січас я одна". Дівчата. Дівчата, до мами. А тоді вже у войну приходили жінки. Ну, гріх один –

казать, шо він убитий. Відкіль ти знаєш? Всігда казала: живий. Хто живий, той прийшов, а кого нема – того нема. А шо ж ти зробиш? [*Нерозбірливо*]. [На любов гадали]... Та тоді же! Як мамка... Як мама була жінкою, а ми були малими. Справді, чо. Ну, каже [*нерозбірливо*] оцього, за цього не підеш заміж. А підеш заміж за [другого]. Ну, прийде [*нерозбірливо*] вийде за другого заміж. А вона каже: "Ну, я так і знала. Карти так казали!" [Вона на картах гадала]... Тіки на картах. Так мама не вміла.

[Їй платили там щось]... Да. От як одна було прийде, принесе грудку сахарю, бо в їх був сахарь. Батько варив половину, і їх оплачували. Їх оплачували сахаря. А так ніхто нічого не платив. Одно жінки приходили, на чоловіків ворожить. Шо, шо при нємцах, шо при нємцах можна було принести, як нема ні в кого нічого. А ми тоже не бідно жили, [*нерозбірливо*]. Та! Поприходили... Багато поприходило мужиків. Так шо... Мама увіряла, шо Антон живий і прийде. Антон не прийшов... Та тьотінька казала, шо бач, Василовна казала, шо Антон живий і прийде... Ми з неї сміялися! Казали, [*нерозбірливо*]. Батько ж підказує, шо смійтеся з неї, шо вона людей дуре. Шо їй гріх буде, шо вона дуре людей. Не нада ворожить. Ета усе брехня. Ну... А якби була [*нерозбірливо*].

Гальченко Андрій Олексійович, 1924 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я] Гальченко Андрей Юхимович. [1924 году народження]. [А оце хата... Я тут і родився]... Та стара вже! Хата я не помню в яком году строїли. Це батько мій купив її. Продавали люди, і батько купив. Не батько, а батько батька. [*Нерозбірливо*]. [З вальків зложена]...

[Батько] Гальченко Юхим Петрович. [Мама] Гальченко Анастасія Сидоровна. [Мама] зі Скельок! [Її дєвіча фамілія була]... Сіра. Помню [діда, бабу]. Ну, батька ж, діда, звать було Сидір. [А по-очєству]... Це вже не знаю. [Нас по-вуличному називали] Копитони. Дід же ж Копитон. А сусідів... Капцюни, чи як, як їх було. [Камарцюри]... По-улічному. [А фамілія Олешко]. Дід Капацюра був. [Туди] далі. Капацюра – це піп дав. Ім'я. А діда, це ж діда звать, Копитон. А дав піп таку назву – і все.

---

[1] Опитування провів В. Мільчев (1 серпня 2001 р.).

Батько як помер, було восємдесят пять год. Він в шиїсят сідьмім. [А діда з бабою]... Та шо їх знать! Я ж діда того добре не знаю. [Ну], Петром звали. По-отчеству Іванович. [Харитон] Іванович. Він ще був тим, старостой сєльсовєта був! Було з армії як пришлє, шось цікаве з армії, там [*нерозбірливо*] перейшов, Таврічєская... губернія. Так він піде з ціпком: "Іди, сукин син! Бо я тебе аж туди!" Він [здоровий]. [Ще при царі старостою робив]... В сорок сідьмом году дід умер. По старості. Йому вже сто год було. Да. Він ще в армії служив... Царську армію. Бо розказують скеляни, шо, шо служили з ним. Уже їх тоже немає. Так в Криму йшли, а татарин молотив жито. Каже татарин: "Стоп. Хто мене [поборе]. [Поборе] жито отдаю". А він: "Ваше благородіє! Розрішить мені", – це ж на командіра. Він же остановив там чи роту вів, чи [дві]. "Виходь". Вийшов. Так він його два рази як хахнув! Так татарин каже: "Забирай жито".

[Я свого діда] помню! Да. Ще во врем'я... Це розказують вже ті люди, шо з ними вмісті служив. Він при цареві ще служив! Микола... та ще й не знаю, як звали. [А жили]... Це ж був батько мій. Дід. Дядько. Микола ж. Тоже два брати. Меньший брат оставсь ж там, а мій батько сюда вийшов. Сестри були. Сестер три було. А братів два. Один брат же був грамотний! Менший. Уже при Совєтах, совєтська власть була, так він вже був секретарем райкома. І на фронт пішов, так просився, шоб десь так, не воювать. Так поки дождався, шоб поставлять його там, а воно вже його... Нас було пять братьєв! А осталося один. Воювали всі п'ять. А два померло вже після войни. Два офіцери було [*нерозбірливо*].

[А так дід там розказував]... Ну, воно розказував, ну, вже позабував! Вже цього... Може... Він, він не переселявсь ніде! Ну, розказував, шо тут населяли село... Скельку ту, полтавчани, із Полтави. Розказував то, шо нагорі отут хат ж не було. Це дід розказував. Це Конка текла... І понад Конкою парахода ще ходили. Так міняли пушнину на, на хліб, і на шо вони там міняли. Понятно? А вовки ходили прямо, не добить. [Я такого вже не застав]... Та понятно ж, ні! Дід ото розказував, шо це ж таке. Було поїде волами, а там вовки напали ж. Так той дід укрився сіряком і упав з того, із санок. І вовки ото убігли, а вони тим моментом утекли, це дід розказував. Він спеціально впав з санок, шоб вовки задержать! Шоб вони не порвали [*нерозбірливо*]. А вовки, він же впав, а вовки зразу ж сюда, а поки вовки, поки той, а [*нерозбірливо*]...

[Ще волами їздив, не конякою даже]... Волами! Санками, волами. Я на волах їздив! Їздив. Запрягали! Ярмо ж! По два воли. [А коли їх не стало вже]... При Хрущові. Коні тоже ж. Кіньми їздили.

Ну, тридцять третій год я в же ж, вже ж помню. Голод. [Тут не дуже голодували... Шо плавня помагала]... Канєшно ж. То яїчка драли, то, то рогіз рвали. Коріння їли, пекли. А де ото в степах, там... Батько, було, підводу запряже, та поїде позбирає мертвих, і на кладбище їх одвозе... Поки позбира [*нерозбірливо*]... Заставляли убирать. [Голод був]... Та воно ж на... Тридцять третій, тридцять вторий... Оце два годи.

[Колективізацію помню]... Помню! В баті коні забрали, бричку, гарбу. Було... Четверо [коней]. Це в батька. Батько був... Букарі [*нерозбірливо*]. Та був же ж то рядовка там! Корова була! Але [*нерозбірливо*] не держали. Бо дід рибалив. Нам отділив землю, дав. [Землі скільки було]... Бог його зна... Можу збрехать... Я помню [*нерозбірливо*]. Пшеницю молотили... Це помню. А скіки десятин там...

[Ще до колективізації батько землю тримав]... В степу, сюда. Он там, рядом. Туди, до [Солом'янки]. [Пшеницю в основном сіяли]... Баржі підходили. На баржі. Очєрєдь стояла. По сто підвод, по двісті підвод стояло. Шоб продать на баржу хліба. А тоді поділили [*нерозбірливо*]. Мій же пай – моя земля! Здає пшеницю, і ще й за ту пшеницю платить гроші. Земля-то моя. І плати ше гроші. [Пристань була] в Скельках. Отут, напротів Собакарні. Я знаю, шо кажуть, шо баржі там стояли. [Воно там не прямо до берега, а доставляли]... Не лодками, а такі пароми. До берега метрів там пятнадцять, чи десять не доходило. Із досок робили. На сваях поставляють... [Воно таке широке там було на сваях, шо і підвода могла там розвернутись... Це як затопили то "мітіори"] ходили. Попервам як затопили. В Запорожжя. [*Нерозбірливо*] перед рибколхозом пристань була. Сразу, а потом... [Не ходили]... А автобус... Ой, Боже!.. Пять раз на день ходили автобуси.

[А батьки поженилися ще ж до революції]... А тоді ше ж брали на фронт. Микола... Война ше ж. Забрали батька. Був поранений, та вернувсь додому. Так батько переходив Карпати, і перевали. А я як вже в санаторій їздив – переїзжяв! Карпатські перевали. [*Нерозбірливо*] одправляли, так Закарпаття. Там, де електичка та, чехословацька. Шо можна було сісти, і там, три-читирі остановки... Санаторій. Так я сів утром, та в дванадцять часов ночі встав!

[Батько там розказував як воювали]... Ну, в Карпатах не довго пришлось, а... в Закарпаття. [*Нерозбірливо*]. [А в гражданську війну він тут був... А в гражданську]... Оце ж, це ж до [Махна]? Ну, казав, шо Махно тут був. З Скельок багато в Махна служило. Оце як заховається в [кукурузу], [обязатєльно шось знімуть]. [Він в Скельки сюди наїжав... Махно... Батько бачив його]... Невеликий ростом. Чорнявий такий, казав... Тіки такий оце... Сказав оце брать, граблять, скіки там – два часа!.. Шо хоч робить. І пішов к чортям! Да. Дисципліна була. Жилізна. Я ж кажу, шо мародьорством занімався, [*нерозбірливо*]. Сказав – два часа. Чи півтора. І все! Нето – стріляє. Багатий забере оце, скотину, коні – а він тоді отдає. Вони тоді пішли, а ті полізли та забрали – а тут Махно вернувся. Вони до батька. "Батько Махно, отак і отак". Пише: "[Поганяй], забери. А я не можу, бо як поїду, так я те..." Отдають ті назад. Він же ж строгий був!

У Скельках його як... Ну, солдати любили... [Хто в нього воював]... Ну, видно, ж годували. Форма у його була красіва. Голуба така [*нерозбірливо*]. Балки... Махно ж [за наші] воював! Села Махно ж взяв, потом на руські повернув, [*нерозбірливо*]. [Це так батько розказував]... Да! [В Гражданську батько не воював]... Вони ховались. [Шоб не забрали воювать]... Багато [ховались]! Ну, як перейшов річку, так уже... Вже й плавня... Шо тут... З гори он зійшо! Землянки копали. Ну, партізани ж там як були, так копали, вогкого ж не було! Ну, воно озеро, [*нерозбірливо*] під кущем. Ото зробив землянку, і там вони жили.

[Жив там года два]... Сіяли! А на ніч туда! Бо коні заберуть. Аякже! Усі, ховались. [Так тут в селі тіки баби та діти були... Там у плавнях]... Ну, такі [*нерозбірливо*] були, непроходні! Хто знав – той найде. А не знаєш – там не знайдеш, у плавнях. [Там озера були]... Ну, там, Комизнове. Це там озеро таке. Ну, очерета росли, назвали його Комизнове. Свинареве! Свині там находились. Озеро, Свинареве. Оце ж самі хазяйнували, туда завозили. І оставляли, вони там у озері, рили шо. Самі по собі! [Ні загородок]... Та їх там так, шо воровать і не видно було. Каждий двоє-троє вигонив, там їх отара. Це там п'ять-десять вкрав, так уже видно. А як півтори тищі в плавні свиней там, там риють –ойо-йо-йо-йой! [А потом]... Каждий своє брав! Я вже... Це вже при Совєтах, так вже ж так у плавню завозив двоє. І там ото наглядав, наглядав, наглядав за ними. Поки вони там поросли. А потом пішов – нема. Та дві неділя шукав. Не найду. А потом таки найшов. Так вони як пішли. Одичали, лоза тіки тріщіть.

Ми [*нерозбірливо*] сала немає. Горить, воно ж [*нерозбірливо*] нема ж трави. Зерна ж то нема. А так же вони справні, хароші.

Та там озер як було, так і Пісковате, і які хоч там озера! Ну, це вже я не помню. Піскувате там, Домашки там. Є тама озеро Копитона, там де дід рибалив, там озеро Копитона. [Так і називали]... Мого діда. Балаган був ото! І він там рибалив. Озеро Копитона. [Протоки були]... Закінець, закінець називались. Уже ж я не помню, воно ж тут було... Озер-озер, озер-озер!.. Великі!

[А як война началася]... [Я в школу у Скельках ходив]... Я пішов у школу... Сорок первий вже война началась. Пішли в школу, война началась – нема школи... [Закінчив сім класів]... Це з перериваими!.. Война ж була, не ходили. Після войни стали там, в ФЗО забрали. Помню. На [*нерозбірливо*]! Він зразу ше сім кілометрів. Там є алімінєвий завод. [Молдострой]. Ми туди приїхали, нас... А ми в учіліщі були. З музикою, з цвітами зустрічали нас в [новострої]. Общежитіє дали нам... Оце ж поїхав з учіліщем трудящих! Шо вчилися, друззя. Нас послали туда. У завод той. У тому заводі приїхали, пожили, десять день, всіх – в мене був пятий розряд, каже: "Будеш [*нерозбірливо*] здавать. На, на, тут, який розряд. Сдаси, то і буде". Ну, карточка попалася та, шо дуже знав я. Сказав. "Пятий розряд!" Ну, я мало! Два місяці поробив, і всьо! Война. Война! Так я коли вернувся! [*Нерозбірливо*]. Там же ше у заводі работали. Завод розбомбили. Взяли по сорок тисяч грошей, і хто куда!.. Ну, я ше додому! Я додому три місяці собирався. Тому шо дорога закрита... Я як приїхав, уже німці тут. [Фронт переходили]... Да. Під Харьковом. Да! Через лінію! Та ми там знали, шо... Один був вісімнадцять, другий сімнадцять год. Пішли, та й усе!

[Як сюди добирались]... Зразу в плєн забрали! Перейшли лінію, зразу в плєн забрали німці. В лагєрь закрили. Картошки дали, мєду. І ми на другий день повтікали. [Не так охраняли шоб дуже]... Та вони ж бачать, шо дітвора. [Ну, а якби спіймали, могли б і вбить]... Я прийшов, вже снігу полно. [А по дорозі як добрались]... Та! А де, а де ті гроші? Та гроші... У кого ж ти купиш. Як в каждого нема нічого. На станції там двісті-триста рублів булка хліба. І то не дуже-то купиш.

[Тут уже німець стояв]... Не дуже багато. Комендант був. Постріляли, ото ж. Староста, голови колгоспу, ну, там, учителя вбили. Там. Ну, старих партізанів половили. "Як здаси, то вам нічого не буде!" Ну, вони повірили. Вийшли. А він закрив і постріляв. Спеці-

ально приїхала жандарм. Постріляли... [Це оці шо з отакими нагрудніками]... Офіцєр.

Єврейка одна була, ну, вона ховалась. Не займали, не находили. Ну, вона так, по сусід, плавнях. А цих постріляли, мать, днів через два. Комуністів.

[При німцях було]... Колхоз. Ну, я ж був тако... Не робив...Так, постарше які, і робили. Ото, в плавнях заливають, [*нерозбірливо*] скали ж. А воно ж вода. В мене [*нерозбірливо*]. Воно ж ті партізани, парашутісти ж блудять. А єсть такі предані німцями. Німцям заявляли. Ловили тих парашутістів. [Ловили] не скеляни, а вже німці.

Оце ж де школа постро... Оце де школа, було ж зданіє. І ото ж там німці й жили. На колючій проволці заставляли танцювать. Розстрилували. Оцих же парашутістів.

[Багато їх збрасували, парашутістів]... Багато!.. Та несколько раз! Я розказав, тошо вода прибула, а їх збросили. Понімаєш? Ну, заливали гряди, заливали, вони по грядах ішли, йшли, йшли, ішли [*нерозбірливо*]. Осьо, осьо село. Тут переходить нада, [воду]. А той... Там такі були, шо заявили. Так вони три дні ловили парашютістів ще. [Жили вони] в землянках. Та вони [робили] здорові. Ну... Чоловік по десять, по пітнадцять.

[Зі Скельок так... Оце парашютісти]... Ну, оце мій батько був зв'язаний з партізанами. А так... Боялися. [Батько] ішов в плавню лозу рубать. У лісі. І наткнувся на їх. "Стой! Де ти йдеш, дєд?" – "Лозу рубать". "Ану пішли з нами". Ото вони повели до себе, де вони живуть. А в їх валянки були ще мокрі. Сім пар валянок на плечі, і додому, в пічку, сушив батько. А завтра нада односить. І продуктив нести. Батько посушив, вести. Мати там піч натопили, валянки ці повкидали, вони всі посохли, туда йти. Продукти там, шо дома було, то сала, то крашанок, повести. А він тоді й каже, шо там партізанському отряду: "Нам нада старосту вашу, шоб з ним побалакать, шоб... Щоб продукти..." Батько: "Я скажу йому! Він прийде, до мене. А я, каже, вийду". Якось його на вулиці стрів. Він йде. Каже: "Косар". А я кажу: "Коси". Кажу, я кажу: "Коса". А він каже "Коси". Це вже я знаю, шо наші це... Пароль. Він зайшов у кухню. Такий, семдєсят, восемдєсят [год]. Стройний! [Окрутили того старосту]. Так цей староста хотів тікать! "Ні, – каже, – дарагой. Уже ти не втечеш". Ото він договорився давать яїчка, сало, масло. А батько [сорочки].

[Староста був] Батовський Ілля. [Староста] колхоза. [Він і до войни був прєдсєдатєль колхоза]... Оце давали партізанам. А потом

як руські прийшли, його забрали. І дали йому двадцять п'ять год. Оті партізани, шо він давав, не могли ж нічо зробить. Вони ж не в силах були. Його, цього Батовського, дали двадцять пять год. На Сєвєр... Ну, в тайгу одправили, там де ловили [рибу].

Оце ж батько мій був [*нерозбірливо*], а потом хтось заявив. Отак от. Вони забігли. І я ше в хаті був. [*Нерозбірливо*]. Невістку забрали. [Це мого брата жінка]... Старшого. І брата забрали. І батька забрали. Тут був хат через читирі надворний сарай. Закрили там. Поставили з автоматами... А потом днів два, через шесть – на допрос. Батька уводять, люди ж там [*нерозбірливо*]: "Давав партізанам?" Батько каже: "Давав". На! Потом ше пита: "Давав?" – "Давав". [*Нерозбірливо*] батька... Потом брата, на допрос... Ну, брат тих же не возив. Разів двадцять [*нерозбірливо*]. Брат хотів здачі дать. І він... Зачинили... Оце батьків брат одозволив батька... Ото батько в плавню поїхав... [Це двоюрідний брат батьков Ватор]... Двоюрідний. Він оцей, дядько Ватор, поки брали в Германію, він багато защіщав. Казав, шо йдіть у плавню, ховайтесь. Так шо він преданий був. А одинаково дали [двадцять] три годи... [Вернувся він потім, в Скельку]... Він ше при німцях [*нерозбірливо*]. Німці строїли йому дом, шоб... Ну, він у йому не жив. Поки вистроїли, а тут руськи прийшли. І так...

Я [при німцях не робив в колхозі]... Тут багато поставалось таких, шо [*нерозбірливо*]. Та тут багато таких шо поховалися. Я, вобщем, не знаю як. Чи в плавню пішли, та не, не взяли на фронт, та він остався, поки пройшли. Ну, багато поховалися, осталося... німці... до, до німців.

[Як німці прийшли]... Я ж, дома не був. Тут же є такі були, шо за німців, а є протів! Тут не поймеш... [Ті шо розкуркулили] ті за німців. Тож батько коли мій сидів, там же німці охраняли. Так скелянські:" Шо, сука, заробив, отаку медаль от руських?" Тож він за німця.

[Партізан бачив]... Молоді [хлопці]. Нам німці послали лєс пілять. [Стужа] на дворі. До Дніпра! Ну, а вітіль же по продукти їздили. Їздив, потом поїхав, по продукти, везе, а парашутіст сів на бричку і німець, і німець тут сидить!.. Упереді. Він так як німець [*нерозбірливо*] ружжо, та без толку!.. Це він з автоматом сів. А той сам німець їде. А потом як приїхав, каже: "Нє! Там рус партізани, – каже, – чуть мене не вбив. Я, – каже, – більш не поїду туди". Весь час

батько носив. Та воно ж, воно єсть у Запорожжі у архівах. Про батька там є...

[При німцях і в Германію забирали]... Та чо ж не вганяли! Їхали добровольно, їхали. Душ десять. Шо самі їхали. [А мене]... Та! В мене там дядько був староста... Так він сообщає – "Ховайсь!" І я [*нерозбірливо*]... [Німці не совались туда]... Вони боялись. Там ще гущина – ой. Шляшок тіки один іде там. Там як затягнуть партізани, так виб'ють їх дотла.

[Поліцаї були в селі]... Свої. І всі судили. Дали по двадцять п'ять років. Ночами. Били. Німці ж направляли там – вечером не ходи... Да... Одного повісили, скеляни. Тіки зайшли руські [*нерозбірливо*]. Пять скелянські поліцаї було. Семен одного звать було. Одного Микола звать. Одного Іван звать. Та вже померли... Та вже в годах [були такі].

[А в 1943 як наші прийшли... у Скельках]... Тут пройшов, пройшов фронт. Ускочили тіки, і все. А воно ж, за Балками! Під Балками! Бої й бої. Шість місяців тут фронт стояв. А я ж вообще [*нерозбірливо*] армії. Оце пришли сьогодні... У дванадцять часов ночі забрали [в армію]. Ну, да ж, октябирь видно. Уже ж в октябрі війшли ж. І забрали. І пашол. Кажу: "Я стрілять не умію, не вмію, бо..." Каже: "Там научать! [*Нерозбірливо*]. Ну, а шо ти будеш казать... Це таких... Старше, постарше. А ми ж, по восемнадцять, по девятнадцять год. Ну, нашого, нашого году пошти всих вибило.

А я оце тут воював, за Балками. Та мені девятнадцятий год був! Скіки там... Ну, не забирали. [В сорок третім]... Да. І туда зразу укинув... Я й ні стрілять не вмів! І в німецькій одежі й забрали! [*Нерозбірливо*] німець піймав там... А оце ж воно там... На Кавказ був. Туристом. В інституті ото там. Так німецького снайпера найшли. Замерз, ото, в льодниках ото, там лежить.

Оце за Балками тут, зразу тут. Уже за Балками фронт стояв. Нас забрали, та... В мене в окопах [*нерозбірливо*]. Куди бігти? Шо робить? Я ж не обучений. Підскочив, коли [*нерозбірливо*] каже: "Вискакуй з [*нерозбірливо*] і біжи вперед". Ну, я вискочив і пашол вперед! Яка там винтовка!!! Позабирав, валялася... Ну, вбитий хто, її бере. Її ж ніхто не бере. [І це звідси і до кінця войни!] Пятий Український [фронт]. Аж до Кенінсберга дойшов! [А там] ранили. [*Нерозбірливо*] вийшов, оце сюда вийшов – мене б убило б. А воно вийшло. Осколок. Я впав... Ну, я лежав в госпіталі. А в сорок п'ятім

[вернувся]. Ну, в мене ж рука не годна, куди ж я піду! Да, в колхоз. Сторожом!

[А як Сталін вмер]... Та чо, дуже плакали! Шо кажуть, людей [*нерозбірливо*]. [Як оце в тридцять третім був голод]... Це Сталін шось там... В Германію одправляв, [*нерозбірливо*], не знаю... А при Хрущові чорт його знає як! Та! Самий кукурузяний хліб! Він же ж дуже мало пожив. Оце ж Бєрія при Хрущові забрали. Забрали Бєрію, а то вже Хрущов став. Хрущов поїхав отдихать у Крим. А Бєрія хотів перевернуть власть. Ну, КГБ все у його в руках же. А тут найшлись такі, шо Хрущову позвонили. Туди ж, у Крим. І той вернувся сюди – гоп! Вже Бєрію піймав, розстріляв уже. Забрали. Бєрія хотів власть перевернуть. Ну, совєтску власть! Він [отравив] Сталіна. Бєрія... Вони десь купалися там в ванній... Випивали. [І Бєрія йому шось підсипав... Це так люди казали]... Москвичі, ті шо приїзжяли із Москви...

В [1954] тоже ж затопили [плавню]. [А перед затопленням, ліси] тут рубали. І трактора тут работали, і в колхозі людей давали, шоб зачіщать. Так і не счистили. Та стоїть там. І дерево стоїть, і верби стоять, і лоза. [На берег же виносе].

Года за два, за три казали, шо... Ми, ми думали, шо не затоплять. А хто думав, шо затоплять, так [*нерозбірливо*]. Тридцять тисяч землі затоплено там... І тридцять тисяч [*нерозбірливо*]... Тут же і сояхи росли, і кукурудза росла, і картошка ж, усе. А шо ж... Орали ще бакаї. Бакаї називається. Лощини мєжду [*нерозбірливо*]. Бакай. А там же ж, там же воно давно, прямо торф. [Дуже люди жаліли]... Люди вже [*нерозбірливо*] залило. Вони не жаліють, вони [наскоро] пустили воду. Отак. Це ж залили вже не при Сталіну. Сталін не розрішав. Сталін вмер, а тоді ці вже [*нерозбірливо*]. А Сталін ні.

[А Конка тут була широка]... Ну, я ж вам розказую, шо на низу як жили, так парахода підходили! Парахода тут ішли. Це на низу ще жили. [Я от родився тут]... Дальше [*нерозбірливо*]. Люди жили багато на низу. Тоді виселили. Піісят сідьмому... Це на низу там були всі улиці. Понад морем. Набере... набережна... І люди не хотіли даже й виселяться, сюди, на гору! Там вода ж мілко. Вода прибуває, городи заливає, потом сходе. Все росте там. А тут же бугор! Тридцять метрів до води! [Люди не хотіли]... Великі гроші платили, шоб строїлись. Ну, таке, [там] ті міста, де вони жили, вже вода кручі добралась. У море пішло уже. От море вже калюжа, ровним щьотом [*нерозбірливо*]. Аби ж вона стікала, вода [*нерозбірливо*]! А то ж вона

шо? Де в Каховку вже загородили... [Плавні харашо помню]... Чо ж не помню, плавні! В мене лодка своя була! Ну, лодка [*нерозбірливо*]. Сідаю та їду. Крашанки драть качинні. Там... Весною. На прибуть води. У плавнях... Ну, рибу брали. Карась, лин, щука. Ну, всяка риба. [Сітками збирали]... Я не ловив. Дід мій рибалкою був. Землю держав і рибалив. [Він там не жив], заходив додому! Прийшов, ятір потрусив. Сіток же не було. Ятері. Рибу на плечі, і пішов. А так ще, скот держали ж там. Там ягід не було. Болота... А ягід [*нерозбірливо*]. Болота. Озера. Там же ж [*нерозбірливо*] не збирали в плавні. [*Нерозбірливо*]. А в плавні ні. Там щавель. Ну, щавель...

[Дніпро там, за плавнями був]... Конка в плавнях, Широке, [село] Широке. Тут же раньшє, соєдінялася плавня, канали робили, шоб вода стікала. Тепер поставили греблю, нікуда вода. А тоді стікала вода. Канаву робили, канавами вода із Дніпра, у Дніпро йшла. І з Дніпра йшла.

[Коров відганяли в плавні, на літо]. [*Нерозбірливо*]. Це ж зразу залила вода... А потом постіпєнно спадає! І гряди, трава там. [Овець держали в плавнях] держали. Та їх вивели, немає де пасти. Пасти-то над горою... Скотина ходе, ну, їх пасти немає де. А їх тіки нада, шоб толока було. А плавні як були, так – о-о-о! Доїли овець. Бринзу робили. [І огороди садовили]... Там вода ж мілко, все росло. На низу садовили. Дома не садовили. Сині садовили, [і баштани держали]... Да, кавуни страшні були!

[А рибу там в плавнях солили]... І на корінь викидали, [сом]. Грузили, присолювали, і на сонці сохне. А [другу рибу] ту засушували. [Потрошили... А мєлку не ловили там]... Тіки крупну. Отаку [*нерозбірливо*]. Коробці маненькі. Пропадали там. Міліони пропадало їх. Ніхто їх не ловив. [Ікру робили]... Це з щук. Ну, [видавлювали] ікру з щуки. І засолювали. Ікра така, шо як поїси, цілий день їсти не хочеться. Та соми великі були. Уже як залили плавню, так ловили по сто кілограм сома. Ну, да, завбільшки [з чоловіка]! Є раки. Я їх не ловив. А от лини, карасі, [*нерозбірливо*], в'юни. Так це ловив. А те... Як раз там може... Їх шийка така тіки... Шо там... [А раків]... Нє, люди не дуже ловили. Це приєзжі, приїдуть там... Ловлять, піймать... А так...

[І на охоту ходили в плавню]... Я не ходив. Я не ходив на охоту. Зараз то [*нерозбірливо*], [горе] було, а потом рука... [А люди] ходили! Багато год. Ходили на качки. На вовків ходили. Були вовки. [Це

ще після війни... В село не заходили]... В плавні оленів хватало їм. І [*нерозбірливо*] зімували в плавні.

Да... Не верниться ніколи вже... Атомні стоять. На Крим воду подали. [Молоді вже не знають]... Ну, от мої сини, вони ж не знають. Вони вже в Києві, в інституті Шевченка. Один [*нерозбірливо*]. Шо вони знають? Нічо.

[У нас в Скельках от є куток]... То Собакарня! Є! Як [з] села йти, та часть... Ну, це вже я не знаю, чо Собакарня назвали. Тих, хто там жив називали собакарні. А оце у цей край – як Басанька. Названіє колхозу раньше... Басанька, тоді називали. Як у нас, село, на Собакарні, то ось мене, де я живу, і на [*нерозбірливо*] Собакарня – три кілометри. Базар, чи Базарники! Це центер якраз. А то три кілометри туди. Більш так може й не можу...

[Хутори біля Скельок є]. Шевченків хутір! [Це зараз уже село]. Первомай. Дід розказував, шо... Це ж, Попов [*нерозбірливо*]. Це ж помещики ці... Вони ж в карт грали. І Попов це програв. Землі там... Пятсот гектар, чи пятдесят гектар. [*нерозбірливо*] цього не знаю. [Програв] Арнабарнікову. Ну, це помєщік, такий, як Попов! Ну, десь, Попова вони ж знали. Помєщік помєщіка знали. І грали в карти і програв Попов тому чи пятсот гектар, чи... пятсот... Так нарізали смугами ше не такими, як оце, а ото, соха. Сохами. Ну, Попов це ж! [Це Попове село було]... Дід за панщину мені не розказував. А Попов тут проїзжяв. Не він, а сини його. Попов – він де? Він в Хранції жив! Він же тут не жив! А в Франції!

Дід мій-то не робив [в економії у Попових, у Василівкі]... А родич мій там якийсь у Попова був! Служив. Служив! Була в його [пилочка]. Він [*нерозбірливо*]. Хароше [було в нього хозяйство]! Усе було. Двісті тисяч! Він генерал же був! Так [*нерозбірливо*]. Оце ж плавня вся Попова. І степ отой, під Михалівкой...

[Це ж до Попова, тут] козаків тут зразу не було! Пустиня. Бо Катерині, це як казали, шо там пустиня, переселяється, полтавці. Хай населяє, бо там нема народа, хай населяє. І ото полтавці. Зразу населили вони. Дома строїли. А на гору, це виїзжя управляющий, це раньше дає, бо бригадір виїзжяє конем на гору, і там де люди [*нерозбірливо*], дає наряд. А остальні всі наверху тут не жили.

[Церква була помню]... Як розбирали. В тридцять читвертому... [Церква була велика]. Сємдесят пять метрів. Висота. З Василівки видно її. [В церкву ходили так]... Та воно ж тридцять третій, тридцять вторий, тридцять третій – [колектівізація], попів же розігна-

ли, вони тікали, хто куди. І там зерно зсипали. Все. А потом роз... розбирать начали. У Василівці клуб строїли. Построїли, з того камня. Комсомольці [розібрали].

[Кладбіща тут старі були у Скельках]... Кладбіща затопило. А зараз під горою є кладбіще. Старе-старе. Це на той край. [Там вже не ховають]. Там вже ж ніхто не живе. Виселили на гору.

[В Скельках і відьми були, як ото вороже]... Були! Тут жили. Я так не знаю! Я ше ж молодий був! Дівчата! Ішли, так кажуть, на – це в нас Жовтнева, а там [*нерозбірливо*] – так баба сиділи [*нерозбірливо*] за двором, і отож, накалдовують. І вони вдвоєм в кармані дулі. “Я, – каже, – знаю, шо ви дулю в кармані держите!” Так вони більше цією вулицею не ходили! [Це по вулиці] Тюленіна. [*Нерозбірливо*]. Так ми, каже, не ходили. Як ідем, каже... Ми, каже, знаємо! Шо дулі в кармані держите. Та вони боялись тією вулицею ходить. Вона тіки вредила!

Були [такі шо лічили, шептали]... У нас тут та... Фамилію [називав]... [Отмєнний] костоправ був! Ага. Даже корова поламає ногу там, і направляла. [Ще перед війною]... І у війну була костоправ. Жила на том краю. Аж з Запорожжя привезли дєвочку. Год лежала – поперек. Позвоношник. Вони взнали, шо в Скельці є така, шо направляє. Приїхали троьма “Волгами”, до неї. А я там якраз, родичі. “Де живе, де живе Устінова?” – “Де Устінова живе?” –“Дома, дома”. Ведуть її під руки, ту дівчину, годів сімнадцять, може девятнадцять. Не ходе. [*Нерозбірливо*] все врем’я, не можуть нічого зробить. “Ви направляєте?” – Каже: “Я!” – “А шо берите?“ – “Хто шо дасть!” – вона каже. “Ну, а ви можете поперек, спину направит?” Вона каже: “Могу!” Завели вони. Під руки завели. Був і платок на тій дівчині. [*Нерозбірливо*]. А вона її там, кухня [*нерозбірливо*]. Завели вони туди її. Вона одіяло прослала на полу – “Ложіть!” “Я не ляжу”. – “Давай!” Направила. Каже на неї: “Вставай!” Каже: “Я не встану”. – “Вставай! Встанеш!“ Вона: “Встанеш. Не болить в тебе, де оце направлене?” Дає руку, піднімає, вона встає. Тож її підніма, а тож руку тіки дала, вона встає. “Ану поманеньку пройдися!” Вона поманеньку – боїться, вона ж... “Бо в мене, – кажє, – бинтів немає. Я, – каже, – простиню порву, і обвяжу”. Так вони кажуть: “Ми щас бинтів привезем”. [Погнали] на Запорожжє. І вона обвязала ту простиню: “Іди по двору, – каже, – бо ше й бігать будеш!” А вона два годи лежала недвижимо. Направила. Сустави оті повиходили. А во-

на як в [*нерозбірливо*] – ось один вийшов, ось вийшов, ось вийшов, ось вийшов. Устінова фамилія. Я вже забув, як її звать.

[Це вона од природи]... Вона, от ти руку вивіхнеш, чи поламаєш, вона не ламає – отако. Оце водить й направляє. У Василівку, було як заболіє, та в Василівку поїде, там у хирургії... Так той костоправ, шо ото [*нерозбірливо*]. Привезуть, а він, а вона направе, і додому, направе, і додому. [*Сміється*]. Отака женщіна була!

Божич Дмитро Олександрович, [1925] року народження, Дружина [...], [...] року народження[1], с. Скельки Василівського району Запорізької області[2]

Дружина: Було в їх своя земля, занімався кожевнічеством... [Даже виїхав] із села... А в нас забрали корову. Скрутили нам там руки, проволокой прикрутили до... Коняки були..., воли були, – все в нас забрали. А тоді [повертались] та корову забрали. Хліб тоже позабирали. На горищі [*нерозбірливо*]... Під рогозом хата [*нерозбірливо*] і присипали, а тоді [варево] ноччу варили. Батько мій жив у плавні, там було у нього таке хозяйство...

Дмитро Олександрович: Хазяйство було, сіно косили...

Дружина: Так їм магару дали і вони зробили таке пшено. І це пшено у макитрі, така було здорова макітра... І велика хата (як у нас по-сільському називається), у вас зала – оце велика хата називали... Оце біля груби лежанка, на тій лежанці стояла макитра, а нас – четверо дітей. Як прийшли – називали ударники – ходили та забирали усе. Так він же нам каже: "Хватайтесь за макитру і кричить!" – це я правду кажу, бо воно [*нерозбірливо*]... Начала з макітри, так макітру і не забрали. Шо вам ще розказать? Можна багато кой-чого розказувать і на шо воно? Будем оце все писать? Та кому воно...

Дмитро Олександрович: [Про голод?] Це в [19]33-му?

Дружина: [*Нерозбірливо*] це [19]47-й? В [19]47-ім голод був. Оце ж того голод був, шо забрали усе. Іскуственно голод зроблено. Ми тоді як перейшли, називаються козелики, їх тепер і нема... Це таке похоже на цибулю і оте рвали, нарвемо собі, ще і батькам несемо – "Ось ми й вам принесли". І в школі давали пайок, годували ді-

[1] Дружина не побажала називати своє ім'я та по-батькові.
[2] Опитування провели О. Мірущенко та Н. Сурева (6 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

тей. І тим хто робив, робочим, у столовій давали, годували. А тоді вже стало, шо дали хліба по шість, а в яких колхозах і по дванадцять кілограм на трудодень. Трудодень же був! Уже люди пішли жить [*нерозбірливо*].

А пережили... А той період пережили. Мою маму, за те шо в неї нашли хліб, десь закопала, так мою маму прив'язали та били. То мама нам каже: "Як прийдуть забирать вас, то ви хватайте за спідницю, не бросайте". Оце ж вони заводять у кабінет, а мати каже: "Ви не бросайте мене, в мене [три дівчати]" – і забрали.

Дмитро Олександрович: [Це у Скельках].

Дружина: А тоді [*нерозбірливо*] мале-мале було. А тоді вони, у нас там де церква була, там тепер клуб, контора...

Дмитро Олександрович: [Ото в городах] церква була.

Дружина: Так вони привели її туди, в церкву. І вони з дитиною, з малою. А тоді мама каже, шо випустіть мене, ой, так як вроді би в туалєт. А тоді тікать! А дитину ж бросили. Так вони вже за ними з дитиною бігли – "Забери хоч дитину!" Ото таке було. Все було! А пережили і вижили, та нашо все його розказувать?..

Бабушка моя розказувала, шо оце ж панська земля була. І як прийшла воля, так кажуть, шо [вже ж було регістріруваться], вже до двадцяти год... Так, кажуть, хлопці у сорочках, без штанів, шоб в армію [не] забирали, [бо забирали по].... Були рубашки аж до п'ят! [*Сміються*]. [*Нерозбірливо*] як тільки стане [*нерозбірливо*], ну, шоб не брали в армію.

Дмитро Олександрович: А в армію брали ж на двадцять п'ять год, двадцять п'ять год служили.

Дружина: А то скільки днів ходили ж на панщину, а там ті два дні дома. У неділю не робили, бо це ж церква була православна, вірили цьому... А як об'явили [*нерозбірливо*], шо царя вбили, шо він оце... Вони довго не об'являли... Вони його за той, особенно церква не хотіла, шоб оце той [*нерозбірливо*]. Усе воно через церкву йшло, і розписували через церкву... І як об'явили уже вони [*нерозбірливо*]. А люди, кажуть, бросили. Оце за це бабушка розказувала мені [*нерозбірливо*]. Оце Скелька була панська, а Василівка – ні. [А пана як звали, –] оце ні, не скажу. Отож у Василівкі був той, Попов?

Дмитро Олександрович: Попов. Так в його, в його охрана була чисельна [*нерозбірливо*]. [Бідненький, а дід у його, казали, був князь], ото в його плавня була... Ото батьки [там ліс різали, сапетки

були], крали. Було ото чечени верхами як доженуть, так пльотками, пльотками били.

Дружина: Ну, оце у плавні [*нерозбірливо*].

Дмитро Олександрович: Оце таке...

Дружина: Це вже було перед совєтской властю...

Дмитро Олександрович: Імєнія були... Там був парк, ставок... Тутечки недалеко, [від Скельок кілометрів шість]... Ну, щас уже парку того нема, випиляли всьо. Ставочок ще є... Ставочок там був, там балка...

Дружина: Орлянське. Нічого з нього того не залишилось! Кажуть, там і фігури були, красівий сад був... Розказують, шо [*нерозбірливо*] захотів, ну, побажав він жениться на своїй [роботниці]. І мати не дала благословення. А раз благословення матері нєт, в церкві ж не вінчали. Ну, вобщєм, він видно такий трошки був, шо сочуствувавший, ну, як сказать [*нерозбірливо*]. Ото там вам розкажуть...

Дмитро Олександрович: Та хто там, там може і людей нема... Люди то є, а тіки ж старих уже немає, тих шо там... А потом начали [*нерозбірливо*] комплєктувать... [*Нерозбірливо*].

Дружина: Моя мама багато за його розкаже, як вспомне. Не дуже давно воно і розорилося...

Дмитро Олександрович: Мій отець не скелянський.

Дружина: Ви ж бачите, у батька іностранна хвамілія, у його батько іностранець!

Дмитро Олександрович: У мого батька іностранна фамилія. А бабуся – українська.

Дружина: Да, зі Скельок! Потомственні скеляни.

Дмитро Олександрович: Народилася тут... Я ще занимался кожевничеством. Кожи чинили, хроми робили. Зі всякої кожи, і з овець, зі свиней.

Дружина: Робили й хром, робили й смушки... Люди свою худобу держали [*нерозбірливо*]. Привозили даже з других сел... Була література, [виписували]. Все робили, і хром робили. Я як підросла, так мені там такі туфлі на каблуку пошили, видєлалі, красиві були, тонесенький хром такий був. І красили вони, вичиняли...

Дмитро Олександрович: Хром той [*нерозбірливо*]. Так як вичиниться, то дубка називається. З дуба кору драли, тією корою дубили. А потом уже ж виписували з Америки красітєлі, які хочеш, бо в нас не було...

Дружина: Чому там з Америки? І в нас було, з Америки?! Чинили кожи, то так і називалися чинбарі....

Дмитро Олександрович: [І батько мій] занімався, тоді це так і називався [по-вуличному] – Чинбар... Ото Чинбарі [*сміється*]...

Дружина: Та Бог з ним!.. [*Сміється*]. Для чого воно?!

Дмитро Олександрович: [*Нерозбірливо*]. Багато фамілій: [*нерозбірливо*], Крімплевський, [*нерозбірливо*] – це ж фамилія не українська, польська... Ну, поляки ж то на Україні були, ну, і воно перейшло ж так, фамілії... Дід був один тут, Запара фамилія його. [*нерозбірливо*]. Він був любітєль, гармошка в нього була. [*нерозбірливо*]: Це ж він землю свою орав, йому обробляють, а він на гармошкє грає. А були такі, що занималися. І коні були, і воли були...

Дружина: [Коли село виникло]... Я до цього... Як воно забудовувалося? Був же тіки низ оце в нас, понад берегом...

Дмитро Олександрович: Понад річкою.

Дружина: Понад річкою... Ну, я вже точно вам не скажу в якому годі... У нас оце од краю два квартали [*нерозбірливо*]. Мої батьки вже жили на горі, а то низ був... Ото тіки понад низом, і оце де зараз видно кручі, тепер же ж оце Каховське, так прямо ото як туди, до самих, поки оті кручі, степ оце був. Так що оце село заложено давно, [*нерозбірливо*]. Бо бабушка [вмерла, а вони вже осталися], а батько вже [мій] жив на горі. Це хтозна, це старіші люди знають в якому годі. Та їх і нема вже. А все равно у сільсовєті, чи де воно, архіви єсть... Як воно нужне [*нерозбірливо*]. А все одно старі люди розказують [*нерозбірливо*].

Дмитро Олександрович: [Я сам переселявся знизу]. Государство платило те... Пред'явили, шо вас будуть виселять, – виселка. Платили дєньги, за дом платили 12 тисяч, на ці дєньги покупали матеріал ілі хату купували... Я купив шлакоблоку, а це камінь, камінь пиляний такий був, наподобіє шлакоблока...

Дружина: Та їм цього не нада...

Дмитро Олександрович: Вулиці? Це був перший квартал, то вторий квартал...

Дружина: Оцеї вулиці не було, оцей і оцей не було. Оце млин і оце од млина на ту сторону була та, і це сюди, – а це села не було. Це як оце виселяли, виселки робилися і Каховське водоймище... Рибколхоз, бач, і досі там на низу в нас.

Дмитро Олександрович: [На низу] я работав рибаком, рибачив. Работав рибаком, бригадіром робив, а потом [зняли]... Сам лодки

робив, а потім принімав рибу од рибаків. А після того був у магазіні в сільпо продовцем. А після продавця розсчітався, пішов у колхоз. В колхозній мастерській, [плотницька] мастерська, був тоже бригадіром...

Плюйко Варвара Юхимівна, 1925 року народження, с. Скельки, Василівського району Запорізької області[1]

[Діда свого] пам'ятаю. Дід рибалкою поки, поки і вмер. До старості. Батько мій рибалив, і дід. Оце вони рибалками. Здавали на пункт, так, як і тепер. А тоді їм оплачували. Риба йшла в государство. Самі не занімались. А от рибколхоза. А контора їхня була основна [*нерозбірливо*]. А бабка дома була. Тоже у неї п'ятеро було... П'ятеро онуків було у неї чи дочок. Тоже ж розійшлись, тоже ж вони старенькі. Ото таке. Хата було розвалилася. Вони якраз жили під, під, вода підійшла, і воно все повалялося.

Я знаю, що в тридцять третім году дуже голод був... Я знаю це, трошки помню я, трошки помню. В тридцять третім голод був. Люди єсть і померли багато. Це я помню. А мій батько, і дід мій робили в рибколхозі. Ну, тоді вони снабжали їх із того із Никаполя. Давали все, харчі. Муку получали. Тоді ми не голодували, тоді в тридцять третьому. А багато людей дуже померло. Але...

В сорок первому году началася война. Нас було пятеро в матері. Ага. Батька забрали, на войну. Оце вже, пока не брали, а тоді напослідку забрали. Нас пятеро! А ми жили там на низу. Ага, повели батька, ми біжемо слідком, плачемо. Як повели, і по цей час!.. Осталось нас пятеро... Мати нас воспитувала. Я і в наймах була! Я сама старша, двадцять пятого году... Я сама старша була. І в найми пішла. В наймах була. Чотирі класи тіки кончила. Була в наймах, а тоді прийшла – тут уже німці як захватили, як начали нас ганять по кругом. І по окопах, і де ми тіки були. Як погнали нас оце в Василівку, осюди, чи на Попову, на окопах. Ось начали бомбить німці, ми начали тікать, а німці з пльотками, та нас ганяють, стігають!.. Та не дай Бог! І за Балками була на окопах. За Поповой, да копали. Через жито, і за трасу, і отудиво так у строну копали. Ага.

---

[1] Опитування провів В. Марчук (4 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська.

А оте во время войни, так в одно воскресєньє ми гуляли, а вони оце ж собрали наших партизанів, руських, наших тих, українців, німці. І ото привели їх над гору отамо, убивали, оце во времня войни... Ага... Багато постріляли, кой-хто тікав. Якраз в неділю, знаю. Потікали в плавні, ну, ті, шо втекли їх немає уже. Ото таке...

Ну, й оце ж пройшло, усе. І тоді ж начали нас підбирать і править. На Попову одправили, до сільсовєта одправили, і одправили нас на Лису гору, а з Лисої гори тоді на Кучугури, на Великі. Ми стали доходить до Великих Кучур, а там наших пленних!.. Такі зарослі, обгорожені! І оце і хуторянє, наші, і нас оце всих. [*Нерозбірливо*] сидять, та й гонили колоною, німці. Ми дійшли туди. Там люди такі були, шо попадали. Ой, взяв ногою, штовхнув німець, і провели дальшє. Прийшли туди, а тут тоже були скеляни, мужчини. Я цих просю: "Ви як будете тікать, мене ж не бросте!" Встала я утром – нема їх.

А шо ж ми робили? Там ото таке, плиточки копали, наче доміки, таке. Ну, нічого було робить. Здівались з нас, та й усе. Пішла я далеко, туди, в той, де ми оце [*нерозбірливо*] вмиваться. Пішла, оце з звідтіля, через тин! І казали, шо ото й міни були по плавнях, усе чисто, шо тоді ж німці там же ж. Ага. Я нічого не боялась. І дійшла до... Не доходя села сюди. А тоді ж свєту ж не було, лампи. І на лампи прийшла додому. Мать, три дні поховалась... Оп'ять мене забрали.

Оп'ять забрали на Германію, правда. Ага. Зігнали до сільсовєта, а той мужчина каже, предсєдатель, каже: "Ви знаєте, наше... Моє діло собрать, а ви, як хочете". Ага. Ну, а я ж тоді взяла й сіла тоже на підводу. Хто стрибнув, хто... А дядько такий був хороший. Тоді ж кіньми нас возили. Таке корито велике, ага... На гарбі. Він каже: "Знаєш шо, давай я тебе під корито заховаю. І будеш... Лежи тільки". І ото він мене під те корито і я приїхала до нього. А... А отут же нас погнали тоді в евакуацію. Забрали ми все чисто з хати і погнали нас. Коли ж об'явили, отож, война, кончілась вже война. Які раді! Вернулися додому! Все чисто в хаті порозбивано все порозвалювано... Да...

[А після війни був голод]... Був. Ми варили і той... І траву варили і їздили туди ж. Тоді ж вода ще не затоплена була. На Кучугури... Пацюки били, жарили, і конятину їли. Да, оце нас було... Їли ми усе чисто. Після войни. Після войни... Воно трудно. Ні тракторів не було, нічого. Все вручну робилося... Все вручну, вручну. Ми оцево ноччю не спимо було, на степу всєгда, все вручну робилось. А тепер

так не трудиться... А тоді вже напослідку... Ось і я була ланковою. О, дійшли до краю – часи в їх на руках. А ми ті часи знали? Ми їх не знали. А тепер часи на руках...

Тоді ж вже начався колхоз, я пішла до теляти. Робила коло телят. А нас же ше четверо коло мати. А мати ж на степ піде та шо-небудь там зварять. Після войни ж як трудно ж було. Шо-небудь там зварять та й принесе у тому, у битилці нам, та погодує. Я коло телят побула трошки, а тоді пішла у бригаду. Пішла у бригаду, стала робить. А ось... Уступила у комсомол. А комсомол же ж, це ж дуже таке було, шо... Дуже нада справєдлівому буть... І виполнять усі чисто ті, ті... закони. Ну, я ж пішла на Дніпрогес. Погнали нас на Дніпрогес...

Побули там на Дніпрогесі... Строїли. На постройки. А шо ж нам тоді давали і їсти... Ото так, шо-небудь дадуть там. А тоді ж кончили строїть, нам нада було вернуться. Я пішла на "Запоріжсталь". Пішла на Запоріжсталь... Ага! Там була я тим, автогенщиком. І так я добре прийняла, шо мені зразу дали четвертий розряд. І я ото там трошки побула, а тоді ж таки мені треба вертаться додому. Вернулась додому і оце я в сорок восьмом году із тим робила тоді в колхозі. Із тим зійшлася і ото робила. Ну, робила чесно і добросовісно з сорок первого году, а пенсію дали сорок... тридцять три гривні було. А тепер пядисят восєм. Шо це в мене за пєнсія? Тепер їздила і... А... А в [1956] году...чи [1966] году... Ага, мене ж оце ж кругом визивали. Ну, і була ланковою, і передовою була всігда, нагородили ордєном Лєніна... Ага. В шістдесят шестом году. Ага... І я ж оце ж... І сорок, скільки мені? Тридцять три гривні тоді начислили. Ну, а тепер...

Я як стала отут на верху жить, пішла заміж. Так мати моя переїхала в той, в Григорову. З дочкою. Дочка там вийшла заміж. І вона переїхала у Григорову, там і жила вона, там і вмерла. Ага... А хату так вона... Попали під пересилку. Но ми її не бросили, та й все. Там собі купили хату. Ото таке. Там на низу багато людей жило. Всі... Всі татари, вони отут уверху живуть, то там, то... Кругом їх роз... [Це ж получається, як робили море, їх усіх переселили... Дали грошей]... Да вони їм платили щось за пересилку. Море ото... Платили...

[Як затоплювали плавні]... Канєшно жалко було. Худоба випасювалась там, сінокосів багато були і городи там садили на у плавнях багато, пасіку туди вивозили. Та це дуже багаті. Риби багато було по озерам, дуже багато риби було по озерам. Ну... Ловили [ри-

бу]. Тоді і сєтками ловили, а то прямо ятері такі були. Ага... Робили самі діди, і ото ловили... І мій батько рибалкою був. Так оце зі мною. Ага оце так же ж, оце ж заливи, а то було воно так, як протьоки такі були. Ну, як замерзло ж здорово, так вони взяли отак перебили перебой... Ага, і по льодові, і поставили з очерету такі ті, загородки. І шо ж ти думаєш? Оце тоді пішов, попробивали оце тут і як накидали риби. Кучі! Оце на льод, під водами... Там бричками возили окуні зімою. І вони ж зімою такі хароші, з [калаканами]. З ікрою, тако. Зімою оце так ловили. А ловили всігда зімою. Здавали. Здавали государству. Тоді було харашо. Здавали государству. Тоді не були ніяких... Льодники були великі. Зімою льод б'ють, і льоду дуже багато було. В льодниках риба не пропадала, дуже харашо було. Рибколхоз [це робив]. Да, такі здорові ті, зданія. У землю так, тут покрівля таке, і ото льодники там льоду було. Зімой заготовляють, рибалки. І людей наймають було, шоб були... І льод машинами одвозять туди і завозять його. Тепер такого немає. Од свєту і всьо. Холодільники.

Та тут є ще й люди не поперестроювались. [Да оце є біля моря такі, що там і були]... [Це старі хати]... І в нас оце ж, де я живу, стара хата, так ми ж її самі передєлаливали. Самі перекрили, пол наклали, самі все капітально зробили. [А старі хати робили] з рогозу... Но тепер немає, вже всі, в селі такої хатини не знайдеш. Перекриті рогозом там чи очеретом. Ото таке... А тепер немає. А тепер бач, як? Після войни люди строїли. А тепер тільки валяємо... Снопи в'язать. Сідаємо тут, витягаємо колючки, бо не було ж шо вбуться після войни! А тепер, що робиться?! Строїли хверми які! І вони є? Нема! Порозбирали все. Що робиться! Це просто ужас! А ми після войни... Страшне, що робило! [*Зі слізьми*].

А тепер? А тепер, канєчно, лучше, легше багато. І косять. А тоді не дай Бог!.. Була мала, а так стараюсь з стариками, стараюся. То снопи ріжу, то... А тепер шо ж, тепер людям нема чого робить. Багато безробітних. Чо ж вони будуть, як усе, така техніка зроблена. Так ми ж не вмієм хазяйнувать.

Оце ж Басанька була, оце ж де рибколхозо це січас... Оце прямо. Це Середянка. А ото туди то Басанька була. [А це є Собакаря]... А оце Соба... І сійчас воно.. Хоч воно й те... Оце ми Середянка, оце ми живемо, Середянка. А то Собакаря. А там так і зветься, Басанька.

[Є в селі так називають]... Ага... Раньше було. Так оце кажуть там Жаби. А вони Бондаренки, а на їх Жаби. Ага... Все вмєсті. А те-

пер уже, не дуже. Тепер уже по фамилії. Імя-очєство. Воно культурніше, канєшно, стало. Нє, нє.

[Було на селі бабки, такі, шо шепчуть шось таке]... Були, були... Ну, напрімєр, ось я й недавно, заболіла. Пішла я до бабки. Ну, шо ж. Я пішла, вони мені нічо, а пішла до врача, допомоглось! Ото так... І травами лічать. І я, напрімєр, я хожу, як у мене шось там, чи желудок заболить, чи шо, так я вже примєняю сама до себе чи травою, чи шо. А... Ото трава у мене, звіробой.

Кириченко Галина, 1925 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області [1]

[Я 1925-го] году. [Діда з бабою не помню]... Батьки в Скельки жили. [*Нерозбірливо*], мати вмерла, а батько остався сам, шість год прожив і тоже вмер. Скельки до войни тоже ж так, шо колхоз.

[У війну пам'ятаю]... Окопи, повиганяли окопи копать. Німці. [Окопи], скрізь. І по городах копали. [Німці ставились] нічого, а так, воно всяк бувало. По-хорошому, так по-хорошому і по-поганому. Забирали нас у лагерь. Там був лагерь у плавні [*нерозбірливо*] позабирали нас, погнали в плавні [*нерозбірливо*] там зробили лагерь [*нерозбірливо*]. Та наче ж нічого там не робили, бо там нема і роботи, ніякої роботи. Терзали та і все [*нерозбірливо*]. Втекла. Ночью пішли, та втекли [*нерозбірливо*].

А тоді після войни зразу в [19]45-м забрали у Запорожьє. Три года я робила в Запорожье, "Запоріжсталь", востановлєніє "Запорожсталь". До [19]47-го году. Так це ж [19]47-й, я була в Запорожье. Кукурудзяний був хліб, на карточки ж получали, тоді ж Америка. Америка і м'ясо в банках, і канфети в банках, і сало, ми ж на карточки ж получали. І хліб кукурудзяний, хоть кукурудзяний, ну, а все равно був. 700 грам получали ми хліба, а хто в канторі робив, той 400 грам получав. А ми по 700 грам ото [*нерозбірливо*]. Жили на 11-му поселку, а ходили на "Запоріжсталь" тоді. Після войни не страшно було ходить [*нерозбірливо*] так "Запоріжсталь" ходили [*нерозбірливо*] це давно робили черепицю, а тоді випалювали. Так, як оце цеглу. В [19]55-м оце от такого строїлася оця хата, це батьки строїли хату. [Як тут строїлись] землю по двадцять сотих давали

[1] Опитування провели Н. Сурева та О. Мірущенко (2 серпня 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

тоді, тутечки [*нерозбірливо*] там двадцять сотих. [Перед затопленням одразу]...

В [19]47-м годі вийшла заміж. Оце мебельна була, тут робили стула з лози. Лозу варили і робили стула. [*Нерозбірливо*]. Да, варили. В плавнях, рубали. Ну, яка, лоза. Лоза, те шо віник з неї, корзини плетуть [*нерозбірливо*]. [Вибирали] рівнішу і рівненьку. Стула наробили, начали... Робили і мебель тутечки, вішалки робили і тумбочки робили, ото шо дзеркала, ото як його називають, шо дзеркало от так і воно откривалося на тумбочкі. Ну, так це як уже ж залили плавню, тоді організувався цех, начали возить із Запорожья деталі. Із Запорожья возили, а тутечки станки були, тут робили.

Плавню як залили, начали віники, сорго сіяти. Сорго, це насіння. І ото я в'язала пучки, а тоді в'язала віники, по сто віників у день. Готових пучків ото, сто, вистоять на одній нозі [*нерозбірливо*] у кільце ж ногу. Єслі, нога поламана, так я [*нерозбірливо*] спадають у мене, так я... Тоді після віників, як оце плавню залили. Тут був цех, робили черепицю, не таку, а цементову. У ручну пісок возили, на машину ж накидали. У руках. І цемент возили сюди. Одне тільки те, шо мішалка одна. А тож пісок уручну сіяли, знімали, носили у другий, у друге отделение, ставляли і от такого поливали водою, поки вже готове. А тоді в пальцях на двір виносили. Після тієї черепиці, воно одне було [*нерозбірливо*] чи як воно [*нерозбірливо*] одне.

Оце мебельна була, оце черепиця і у Василевці [*нерозбірливо*] тоді перейшли ми туди у Василівку, нас перевели, у Василівку. Їздили автобусом. Встаєш у шість часов. На автобус надо, приїдеш. Літом хоч день великий, я як той, зимой приїдеш у півсьомого, а держав і качку, і свинячку, і той шось держав. [*Нерозбірливо*] тоді перевели туди, мабуть годів два різали, така як ото черепиця, желізо різали на метровку, а тоді пакували і отправляли в Западну. Годів два. А тоді трошки ото полегшало, трошки. Начали робить [*нерозбірливо*], на занавіски ото шо пристібать. Ото так до [19]80-го году робили. Шість год, правда не доробила, по болезні. [*Нерозбірливо*].

Ноженко Надія Іванівна, 1925 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Ноженко Надія Іванівна. А дєвіча моя Бондаренко. [19]25 року народження. Родилася тут. [У Скельках]... П'ять годиків пожили ж... У плавні. [Завезли мене в п'ять год]. Жили ми там, сорок сьомий... А тоді в школу ходила я... Там треба було ходить в Бєлєньку [*нерозбірливо*].

Батьки в мене Бондаренко Іван Петрович. А мама Бондаренко [Галина] Павловна. Батько із [1887-го року]. Мама із [1894-го]. [*Нерозбірливо*]. Брата забрали. Брат погиб. Так зосталося троє діток. [*Нерозбірливо*]. [Батьки жили в плавнях]... Вони жили тут. А тоді якось так получилося, що в тридцять [девятому] колхози як розгромлялися... І вони, дуже трудно було жить нашим. Батькам моїм. [*Нерозбірливо*] шо там роботи, шо там можна жить, грошей заробить... І вони просто через то пішли, шоб вижить. І вони устроїлися, робили у лісничестві все врем'я. Жили... Не страдали так, шо... Ага, грошей немає. [*Нерозбірливо*]. Отаке було. Батько було [*нерозбірливо*]. Ото так ми і жили. Жили ми [*нерозбірливо*] у колхозі там.

Співали... То батьківські такі пісні були [*нерозбірливо*]. Хароші пісні були. Багатенько так [*нерозбірливо*]. Невесела була жизнь. Приходили за... І жили ми в плавні, поки повиходили заміж. Оженилися. В сорок третім годі, в нас було дуже харашо... Скотину держали [*нерозбірливо*] хароші. Дров було! [*Нерозбірливо*]. А люди занімались роботою [*нерозбірливо*]. Баштанами занімались. Очеретами. Рогози!!! Це ж було ріжуть її... І де воно... Сіно. Сіноуборка. І працювали всігда. І весело...

Уже ж я... Було мені п'ятнадцятий год... Оце пішли копиці, дівчата. Кладем-кладем копиці... Чи вдвох, ще багато, шоб не жарко. Ото така була жизнь хароша... То отак переворот получився, та война... А то залили плавні. А залили, шо ж? Нам ніякої тепер пользи нема. Тоді було скосиш [*нерозбірливо*]. Череди. Загони ж робили. Люди жили в плавнях. Свині були. Свиней держали. Як переклали у войну криничку. [*нерозбірливо*]. А тоді, як залили криничку, так пливли і свині в коритах пливли... Пливуть. [*Нерозбірливо*].

---

[1] Опитування провів В. Мільчев (1 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

[Це в 1941-м році, як плотіну зірвали]... Плив – не ворухнеться. Боялися, шоб не втопився... Ото так жили. Ніхто не ловив, ніхто їх не переймав. Ніхто їх не трогав. Война була. [*Нерозбірливо*].

Лопушна. Мар'ївська. [Яська]. Іванівський. Дітьоха... Оце такі у нас були. Окишену. Оце так називалися по плавням [*нерозбірливо*]. Поселився, у нас магазин там був... Возили... Ото так ми жили. Харашо... Було. [*Нерозбірливо*]. Серце тремтіло – голода ж були. У плавні голода не було. Там [*нерозбірливо*]. Хто качку... Качки, хто тримав качок... То цієї [*нерозбірливо*] було повно. [*Нерозбірливо*]. Гряди... Взяли оту гряду... Там качки [*нерозбірливо*]. Поїдем з братом. У мене брат був далеко... Оце яєчок привезем, риби. [*Нерозбірливо*]. На щот хліба було [*нерозбірливо*]. Пайки називалися. Пайок давали. Пайки [*нерозбірливо*]. Хватало корму. Де було... Називалося [*нерозбірливо*]. Ну, це були [друзі]. [*Нерозбірливо*] з вісімнадцятого году. Живе на цій вулиці. [*Нерозбірливо*].

Острогляд Анастасія Арсентьївна, 1925 року народження, Острогляд Василь Никифорович, 1920 року народження, с. Скельки, Василівського району Запорізької області[1]

Василь Никифорович: [Я з 19]20-го. [Батьки] скелянські. [Займалися] сільським хазяйством. Цього мені не було. Бо ми того не запитували. Жили та й усе. Батьки робили в степу, а ми шо ж... То корову попасеш, то бур'яну нарвеш.

Вже [19]32-й... Колхоз... Суспілювали... Організовували колхоз. Понятно? Ходили записували. А ті хотять, а ті не... Та чо ви, та це ж колхоз!.. Общий обробіток землі. А тоді ж, наладили. І оце ж сємдесят год, ми ж в колхозі про... пробули... Нічого було.

Анастасія Арсентьївна: Ми ж боялися [*нерозбірливо*]. Боялися люди.

Василь Никифорович: А нічого!.. Послідне врем'я так до того колхози багаті. Наш колхоз, считай, чуть не по району, первий був... Ну, хай вторе місто. А то... Корови доють, заготовка кормів, давали... [Батьки зразу пішли в колхоз]... Та нічо такого й не було. Ну, а, земля ж була. А коні сусіда, обробляли... Здавали всьо. Реманент, коні, і корови даже здали. А...

[1] Опитування провів В. Марчук (8 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т.Молдавська

Анастасія Арсентьївна: Чи бідняк, чи середняк, як... Отак должно воно, поки оце йшли у колхози, так були... А були такі... Я не знаю... Чи справки... Чи вообще в документах записували, шо бідняк, о. Середняк. Батрак. Батрак – це шо нічого. Батракував... Так як мій батько. Мій батько був батраком. Були з малих літ, остався сиротою. [Жив у людей]... Да. Діти ще були. Менші за його сестри. І вони пішли ото так. Де в кого служили. Ну, батько, ну, оце ж де жили, так так берег, так його нема, того...

Анастасія Арсентьївна: Ну, [19]33-й ми ж уже знали. Я знаю, в [19]33-м був великий голод. Голод був такий!.. Нічого не було! Нічого. Ми ж оце жили там на низу – називався він "низ" – так там біля нас були, жили тоже люди, і... Вони такі якісь – вони на місті жили, в них був дуже великий сарай ото, і хата дуже велика, й сарай – так довгий, мать, метрів п'ятнадцять чи двадцять. Один – отак стоїть, а тоді понад тим, понад вулицею другий. І оце на цім дворищі був якийсь комбінат. Це вже те шо я знаю. І в їх були верблюди. [А звідки вони взялись тут]... А хто його... Ну, вони, вони ж дуже сильні. Як тяглова сила... На їх оце в'ючили, в їх же отіво горби – так на їх нав'ючували... Особенно, особенно вони оце за отарами ходили... У тому совхозі. І оце як здох верблюд, – бо нема ж ніде нічого! Так не дадуть люди його забрать, і одягти десь, як, там чи скотомогильник, чи то... Розтягнуть! Розтягнуть! Те собі кусочку, те собі... Оце їли...

Василь Никифорович: Там барашки були...

Анастасія Арсентьївна: Там де... Вони ж ото, чабани, все на їх нав'ючуть... Не знаю, як там, відкіль вони. А їли вони оце будяки, оці, колючі, як ви знаєте... Колючки. Вони, їм, ото їм перве, ті...

В тридцять третім годі!.. Такий голод був! Шо... Виносили, в цей голод... Ні, це, мать, не цей... Це у якім же годі вп'ять оце голод був?.. У Маруполі... Їздив у Маруполь... Ми з мамою осталися дома, а батько ж пішов із молдаванами. У їх дуже... У молдован були дуже великі отари овець. І він отож пас вівці. І на зіму пішли вони у Маруполь. Маруполь. А ми пережили зіму, а вже як підішла весна – нема нічого! Так ми сушили, оце окація цвіте – кашка... Біленьке. Цю кашку сушили, тоді товкли її, готовили ж на зіму. Це вже сухе було. Оце таке їли. А тоді ж оце ж плавня, вона ж спасала людей. Риби було – якої хоч! В любім озері піймаєш. Щавель! Рогіз! Рогозом укривались хати... А то такий шо тіки ж з води росте, і такий добрий [він], добрий! Ти ніколи не їв?

Ото їдуть... Каюки ми казали. Лодка. Лодка, а ранше казали – каюком. А як такий більший – шлюпка називали. Шо там спереду була... Тоже, каюк такий. І ото нарвем, нарвем того рогозу. І ото тим жили. І ліс ото. А батько був у Маруполі. А тоді приїджяє зімою. Це мені було двадцять п'ять, двадцять шість, двадцять сім год, двадцять восім, двадцять дев'ять, тридцять. Це вже шість год... Годів восім чи дев'ять мені оце було. Це я дуже харашо знаю!.. Сидимо ми з мамою. На обід сонце. Я сидю так, а вона сидить спинкою до сонця. І обідаєм. Винесли з погріба такий пучечок цього рогозу, і оце його так обчисчаєш, а всередині воно м'якеньке. І [сольки] трошки винесла. І оце сидимо ми обідаєм. Так я сидю отакого, а мама сидить до сонечка спиною. Коли я дивлюся, отак до нас тінь якась. Шо ж воно за тінь? А мама не обернеться – така вже вона безсила. Коли я отак глянула – коли із города – в нас із огорода нада було отак, через ступеньку злісти – ми якось ми під горою жили – город був вище, а двір так нижче... Глянула ж на тут тінь, коли мамі кажу: "Тато!" А мама тіки – шльоп – і впала. І він там, шось там в його шкурки були, через плече ранше носили, синочок, не їздили!.. А оце так набереш, та ще й думаєш – чи дійду в Василівку, або на Попову?.. Пішки ходили! Та мабуть ще добавить трошки. І отак назад, наперед – і пашол. [Попова]... Так там же ж була станція! [У Василівці не було]... Попова це була станця! Оце ще і при німцях, як брали німці... І вообще, все-все-все-все-все це було на Поповій. Попова це була основна станція. Так ми ж оце низом, понад, понад горою! Так туди аж, туди ж Лиса гора туди аж під Попово, і ото на плечі, і пашол на Попово! А в Василівку, це...

І ото батько так прийшов. Шо оце він був у Маруполі і получив пайок, і каже, шо буду ж я їхать, чи моя сім'я жива? І він там чи отпуск, и пустили його, ті роблять. Так він оце приїхав, і нас іспасав. Привіз крупців якісь, і канхветів, і бринза – це з овечого молочка її роблять. І оце став... Вже маму ту підвели, вона відійшла трохи, а тоді... Йому ж нада їхать, а він же ж не їде, бо нас не можна бросить. І хліба привіз! Прямо печений хліб отакий завбільшки! Так ми б його ковтнули, а не дай би Бог ото бросив, привіз, так померли б. Так я ж маленька, така ж дівчина була, мені дав... А тоді думаю: "Шо це таке?" Отакі канхвети. І дав один чи два тіки канхветики мені. А я думаю: "Оце так. Дав тіки два канхвати". А багато привіз. Так не можна ж нам давать. Маму заставив у такім чавунчику зварить супик. І сам же ж оце за всім сліде. І ото він нас спас. Я й не знаю, вже

й забула, скіки біля нас був, поки нас увів у... Шо ми вже стали... Зварив і супик із крупів з настояних, і хлєбчик. А хліба дав! Знаю, по отакому кусочку!.. А мама приспала, шо вже батько заснув, а вона не видержала, встала, каже: “[Симу, Симу]! Вставай! Собака гавкає”. А він же ж тоже вимучився, та заснув. А вона тоді [*нерозбірливо*] хліба кусочок!.. Де він там уже лежав... У скрині. Сундук такий. Вона і досі в нас та скриня стоїть. Одкрила ту скриню, одрізала кусок хліба, вийшла надвір, ізділа. Ой, так ще хочеться. Увійшла в хату – спить. Ще одрізала краєчок. А тоді вже і “ой”. Як сказала, шо у неї заболів желудок. Живіт. Ой. Батько як схватився! “Ой, Боже! Це ти хліб їла?” “Їла...” “Багато?” “Та ні, я два рази тіки одрізала”. [*Сміється*].

Ото такий був, синок, [19]33-й год. Тяжкий і страшний. Ну, а тоді ж він нас одгодував. Уїхав він обратно. Приїхав, тут кладова у їх була. Приїхали, привезли вже транспортом. Ще получили, получив пайок. А сам же попереду поїхав, шоб нас тут удержать. А тоді поїхав ще з молдаванами, туди ж, до овець. Ото так. Мої, це мої, синок, батьки. А його його же ж пошти такі, як і наші. А тіки в його батька були батьки. А в мого батька померли батьки. Батько мій був інвалід, у його лєва рука, не було пальця, і цього не було... Совсім не було, отак, по щиколотки.

Василь Никифорович: [А в війну був тут, воював]... Да.

Анастасія Арсентьївна: Я була в селі. Брали в Германію. Ми утекли. З Попової з оції... Да. Вітіля втекли... От. Тут наша, тоже. Вона [*нерозбірливо*] одна сестра її тіки осталася... Та стіки ж було [років], шо вже брали ж. У Германію... Пятнадцять, чи скіки год було. Двадцять п’ятого году, сорок п’ятого... Там ми у сорок п’ятім, це ж кончилась у сорок п’ятім. А це ж десь от сорокового году до сорок п’ятого, це ж тут ще ж брали в Германію. Так ми втекли, а хлопці... А нас брали й хлопців, і дівчат. В нас тіки дві дівчат було, а то ж були хлопці, оце ж оці: Поданенко Василь, Нечет Василь Йосипович, Скороход же оцей кажись був... Іван Замула... А тоді вже як стали, виводять, виводять нас на те, на жилізну дорогу, вже з усим, з узєлками садивить – дівчат отдєльно, а хлопців отдєльно. Та дівчат тоді завернули у лагер же, а хлопців у вагон прямо грузять. Так хлопців повезли на осюди, на Крим. А нас оставили. А ми тоді ото, із тією дєвочкою, шо у нас, з нашого села, отако провулком підняли, попролазили, і пішли поманеньку. Нема вже тих живих, шо нас одвозили. Це Хведір був. Одвозили, й підводи стояли, там, на, на вулиці.

І ми тоді пішли, через Кінську, через цю, через місток, і понад берегом. А тоді вже вони нагнали нас, ці підводи, наші, шо нас підвозили – забрали. Забрали, і накрили нас, сінцем, там у тому було – і пашол. Ми вже чуть не до Лисої гори дойшли. Так вони тоді ото нас нагнали, забрали. А тоді вже як поїхали далеченько, там до тії дороги – коли їде бєдка. Кажуть: "Ну оце все, дівчата. Тікать нікуди. Лежить, шо Бог дасть". Це точно по нас. Коли та бєдка тоже ж така, шо одвозила, тих шо брали... Минула нас... Канєшно, а тоді вернулися, утекли... А вони вже нас узяли то шо свої люди, а там вони нас здали. Считається, шо вони нас іздали, а шо не стало нас тут – це вони вже за це не отвічають. Тут не бросили. Вже на дорозі нас підобрали, і назад.

Ото таке було. Брали і в Германію, і ми не поїхали [*нерозбірливо*]. Все було, дєтка. А всьо равно люди співали! А як після войни вже... Яке ж усе розбите було! А диви – шо понаробляли. А тепер, ось колхоз у нас який був – нема! Не найдеш ніде копита сліду. Шо це була... Хверми які були! Скота скіки було! Й до чого ми дожилися? Й де воно ділося?! Воно ж не пішло? Ну, куди, куди воно пішло? Отака херма була, отакі всі!.. Усе чисто розсунулось, розграбили...

Як німець прийшов... Так шо при німцях було... Давали тоже землі... Ну, ми... Я не знаю... Ми не були ні в якій десятихатці... Ну, а землі в нас таки було. Трошки так. Ну, може, соток десять. Бо я знаю, ще картоплю ми садили. Було підеш на степу, так харашо. [*нерозбірливо*]. А як ми тоді вже отдпали оцево?.. А люди робили! По десять хазяїв оцево, робили. Ми не були у тих, як...

Василь Никифорович: Десятихатки були. Десять дворів. Казали, шо врожай був, і німець сказав так: шо на одного живого чєловєка по шесть це по центнеру, шесть, хліба. А як не вроде? А як не вроде, каже, ми не берем. А шо, каже, по шість центнер на одного як там як блох. Оце два центнери дали, чи там скіки... І живі. А то все

Анастасія Арсентьївна: При німцях хорошого нічого не було. Шоб хароше шо було. Нічого не було харошо! Страшне! Страшне ж було! Тошо ж чужа нація, чужі люди. Хіба вони наші? Хіба вони наші? Не було нічого! Харошого. А ото ну, ми не робили в ніякій [*нерозбірливо*]. А люди робили наші! Оце, оцей Іван. Бондаренко. Він робив, да? Оце, оце був у десятці. [*Нерозбірливо*]. Оцей був тоже... При німцях. І оце ж, [*нерозбірливо*] тоже казала, шо [*нерозбірливо*]. А ми ото на низу жили, так я не знаю, чого ми не були. А зем-

лі було, знаю. [*нерозбірливо*]. Була річка, і в нас було, знаю [*нерозбірливо*]. І ото... Знаю, шо картошки було посаджено.

У войну... Коровками в степу... У нас коровка була, сохранилася. Так ми орали. У войну, коровами. Война ще не кончилась, ми з евакуації вернулися, і ото й коровку притягли. І ото в степу... [На коровах орали]... Та колхозну! Так не було ж чим! Синочок, а война же ж іде!.. А коровка в нас сохранилася. Ми в Рогачику отам на Ушкавці, на переправі, де німець переправлявся через Дніпро на ту сторону вже... Так там переправа була Ушанка, а ми в Рогачику були, воно не дуже далеко от [нас]. І в нас сохранилась корова. Отак нам... Не осталося ніде нічого живого! А в нас сохранилась. [Німець гнав туди]... І оце скіки не налітали самольоти. Оце ж налетять бомбить. Так нас оце отако посередині... З колони. Це колона йде. Це з вакуірованих йде... А з цього... З ції сторони, і з ції сторони – у три ряди. А танки йшли такі, діточки, яке оце кухля. Отакі танки йшли, німецькі. І вони оце зазчисчалися нами. А наші самольоти отак налетить-налетить, німці аж... А тоді вже, як до Рогачика дойшли – і така балка широка! І далеко, отакого, отако. І така велика балка! Ну, тут, нас завернули якось у Рогачик. Так ті самольоти як побачили вже, шо нашу колону на село, завернули. Гі! Ой шо ж вони зробили ж!.. Отакого все, бомблять. І ми побросали. Й корову, там у тєлєжці запряжене все... І побросали, й тікайте, наша корова там знає нас, і в кручі полягали, а наша корова тоже з усими!.. І як вона сохранилась... І тілєжечка отака. І вона до нас і ото – му! Му! І сохранилася!.. Цілу зіму були в вакуації. То... Довго розказувать... Шо я буду... Дуже трудно... Не можна... І тоді вернулися ми. Було дуже трудно йти, вже не було де й льяної соломинки ніде не знайде! Читирі місяці ж як став там хронт, як став, і оце ми живемо там ото так, у людей у стінах. Це страшне, дєточка, страшне. А тепер як тіки жить. Отакі діти, оце ж ти, синок...

[*Нерозбірливо*]. Начали співать: “В бой салдат...” І співали. І ми коровками тоді вже як вернулися, з вакуації, так додому прийшли. Хата наша ціла, там же ж на низу... Називався “Низ”... На низу. “Низ” він так називався. Ото Собакаря – це на горі, а це Басанька – на низу. Низ. Там ліс, річка. Така красота була, ой...

Василь Никифорович: [А після войни був голод, в [19]47-му році]... Да.

Анастасія Арсентьївна: Ну, як не було... Ну, після войни, понімаєш? Ніде нічо... Не було ніде нічого. І воно получилось... Война, все,

а тоді ж таки недород був. Воно із [19]47-го на [19]48-й оце було. Бо оце вона, цей голод став. Ну, цей голод пережили, канєшно. Була ж карточна сістема. Хлєбчик як давали, так на йому виписувалось, бо я знаю, шо я поїхали у, у Запорожжє, дівчата. А на заводі "двадцять дев'ять", ми тоді ще казали, "двадцять дев'ять", робили. Так кажись нам давали чи по півкіла, чи по сімсот грам. То, карточки! Пішов, одірвали оце, сьогодні ти іздів. Півкіла того хліба, так його за раз би... Ну, всьо равно ж, давали! А тоді ж вже воно дождались урожаю... Був [19]47-й і [19]48-й год, голод. Оце особенно весной. Дуже... Було, ці облігаці... То ж... Була, оце підписували! В колхозі...

Василь Никифорович: Не заробиш нічого! На тисячу, чи на пятсот рублів, а получаєш... Ніяких грошей не заробиш! Та вимінювали, за сотню чи руб давали... Так... Здавали. Яїчки, молоко! Все здавали!

Анастасія Арсеньтьївна: Міняли... Ми міняли їх... А коли ж їх міняли? Міняли оце перед оцими перестройками... Ще не було перестройки... Чи виплачували, як воно це?.. Шось там у когось пропали. Налоги були великі. Сорок кілограм м'яса... [Це з кожного двору]... Чим хоч, як хоч... Яйця, скіки.. Чи двісті штук, чи п'ятсот?.. Вже й забула. Тоже нада здать. Молоко, коровка була, молоко тоже виносить. Тоже нада було двісті чи триста літрів молока...

Був такий налог. Сорок кілограм мяса, це в Василівку вести, або кролів, або телят. Ну, шо, шо є. Здаємо, шоб на сорок кілограм. Ну, там це його може й платили, такі ціни, там копєєчки [*нерозбірливо*]. А може й не платили, я не знаю. Забула вже. Та було ж поки оце вже хрущовщіна, да? А потом воно так постєпєнно, постєпєнно. Налог за мясо був, а за молоко одійшло. Хочеш, неси здавай. Там шось платили. А тоді оце ж вже як дойшло шо як пєнсіонєри самі живуть – вже не платили. А налог не обкладався. А штраховка, штраховка оце за хату. За це платили. А якійсь, як двоє стариків живуть, так не платили вже. А як при нас, оце чи син чи дочка, чи хтозна-шо у нас єсть робоча сила ще, так всьо равно, воно считається, налог платився. [*Нерозбірливо*] виплачувалися. Ну, хуже, синок, хуже! Як було, у войну, як оце січас. У войну оремо коровами! І косили коровами, плуг. І, і землю орали. Як оце виходим до... Це корови ж ярі. Читирі корови. Отаково. Оце дві спереді і дві іззаді. І ми є ідемо за ними: "Чи з гін [*нерозбірливо*]!" І до посадки, до посадки... Так як доходиш уже до краю, так вони біжать!

Анастасія Арсентьївна: [За панів там батьки розказували... Це ж тут пан був, в Васілівкі, в замку. А тут ще князь сидів]... Це у грузинів... Це у грузинів... Там тоже якийся...

Василь Никифорович: Та князь це тоже ж, де Гробаки були, князь... Мотузяний князь казали... Ну, он... Його ж грузин вроді охраняв. Він чи по воєному званію. Йому наділили. Так кобили були в його рябі, а тіки збруї такої не було, а з казахів. Посторонки оті, ті, швейні. [Це він той грузин був]... Оце біля рибколхоза.

Анастасія Арсентьївна: Ліс – так аж із самого-самого краю! Оце там був грузин. Був він, як оце багато було [*нерозбірливо*]. Якраз вони виселені були. І дєдушка й бабушка. Вони тоді були ще меншими, а тоді вже старичками померли. Так він ото там жив. І вони там жили. Так каже шо був дуже він багатий. Й хазяйнував добре. Люди в його робили. Платив. А тоді, мать оце вже як революція началась, чи шо воно оцево? Чи вже як война началась? Я не знаю. Я про це не могу сказать...

Василь Никифорович: Та видно як революція. Може война.

Анастасія Арсентьївна: І його чи вбили, чи не знаю... Ну, його дуже роз... розграбили, роз... ну, ото й так... Ото такі були, це вже шо ми чули, шо кажуть : "Грузин! Грузин!" Та тоді так і називали – до Грузина. Ото як дійшов вже на край лісу... Край села... Це хати Грузина. Та оце чось називається в нашім полі оце, в селянськім, балка Дашівська. Фомина. Могили – могили були оціво. Батрачка. Де польовий стан.

Василь Никифорович: Така могила як оце в нас кладбище. [Ну це курган такий]...

Анастасія Арсентьївна: А оце шо на остановкі, – на оцій, шо біля клабіща, туди, біля села... Там на ній була чи башня, чи якби сказать... Дрисилівка... Да? Вона і досі є така? Хоть чуть-чуть? Немає чи, розорали? Нема. Оце, оце напротів, де оця могилла. Велика.

Василь Никифорович: Де заправка. Туди, мать, кілометер. Так...

Анастасія Арсентьївна: Вони тут... В полі. І ото одна як вже на наш.. Чи землю, от хуторянську... Чимчинківськую. Це ж вже межа, посадка... Так там осюдиво, як на село їдеш, так на праву сторону тоже на полі є могила. Так її там копали! Розкопували!.. Хто тіки не копав!.. Там, мать, і окопи на ній були. А тоді були такі мудрі, шо шось шукали шукали там, копали. Ну, а харашо, видно, вона тоже, велика. Харашо видно, могила була. Отож могили такі були!..

Василь Никифорович: А як тут Конка внизу була, річка... Так скупаєшся, і назад. Про траву ми не знали, бо корови ходили на пашу. Там луга були великі. По чотирі кілометри. Так шо трави... Тіки на зіму заготовляли. Це золоте дно було. Да... Річки, озера...

Анастасія Арсентьївна: Це де море, це ж був луг. Оце ж скіки його, оце Каховського... Така була краса, шо... А тепер... Залели водою... Шо воно... Да. Там було, оце нас повиселяли відтіля. Де рибколхоз ото... Ну, ото там було оце ж стіки села, скіки було [силєніє] внизу. А тепер там же усе забрали, і нас повиселяли.

Василь Никифорович: [Там ще вулиці]... Та номера, а названія й не було... У нас же у селі четирнадцять. Оце чотирнадцятий, оце де колхозна ото... [Оце поділ на квартали]... Ну, давно й давно...

Анастасія Арсентьївна: Який квартал був, хто його зна... А вона не була така... Давно й давно. Оце де тепер ми жили, так... Четирнадцятьий, сьомий. Отак по номерах. А тоді вже оце після войни, після войни особенно оце установили – то Бондаренка, то Михайличенка. Оце нас виселяли. Оце нові. Оце за нами вулиця – це сідьмий квартал. Так він був, скіки й знаю. А оце вже ми, вже оціво – це вже після войни, це вже... Так оце наша – Новосьоли. Ото так, дєточки...

[Там внизу – то Басанька була]... Урочище те називали!.. Це ми – ми оцево – жили... Це називалося Середянка. У центрі. Тут був міст, через Конку, через ту річку. Такий шо через його все движеніє на, на плавню, називався. Оце у цю сторону була Котошмалівка. А хто його зна [чого називали]...

Василь Никифорович: Видно шось було! Може, у голод, коти шмалили і їли...

Анастасія Арсентьївна: Басалівка... А наверху називали отой край – запад, Собакарня. А оцей... Не, не знаю. Не було такого, такої клички. А ото було кажуть – о! Співа-а-ають ото! Як співали, синок, ранше! І по радіві тепер так не почуєш, як... А то ж було співають оце на Басаньці! [В лісі]. Оце, оце там, одинички. Так, так співають харашо, шо хтозна. О, і чуть було якось на, на все село! Не нада і той мікрофони, як оце ввечері! А отуди – на запад – це Собакаря. Кажуть: "О! А собакарці почули, й собі співають". Так через усе село! Чують. Збираються, молоді, діти, отаківо вже, парубки, дівчата. І було співають. А тепер бачиш, синок, як? Ідуть, у бар. [Ще є співають]... Співають. Єсть отож ще ж хори, такі шо... Такі ще люди оце як ми, видно. Може, їхні діти. Такі, шо матері співають харашо, то й

вони співають. Є, співають ще! По радіві оце передають, так ото послухаєш... А тепер – хіба співають? Тепер же ніхто... У войну співали. [Озера в плавні були]... У-у-у... Озера, синок...

Василь Никифорович: Коло мосту, отут, де переєзд був, озеро в гряді було. Гряда ж возвишена. Гуцулине, о. А дальше Затін був, річка. Ішла у степ... У плавню, туди. [І впадала вона у Кінську]... Потом була да, Гніде Мала, Гніде Велике, о. А там був Йосип, називавсь, переєзд тоже. Потом та була, Куркулька, тоже переєзд. Пани колись канави копали для стьоку з Дніпра води! Була край села, шість метрів ширини, і, мать, читирі чи п'ять метрів... Копали вручну небось... Пани... Селяни копали. А пани ж командували. І ото дві їх було, канави. Одна край села... І дві їх було! Одна тут, а одна де [*нерозбірливо*]. Ну, це з Дніпра рівом вода стікала. Сінокоси були, хароші. Городи були... Там і жили люди. Ну, затопляло весной.

Анастасія Арсентьївна: Длінна така була!.. Було обсажене лозами... Лиман був, називали... Ну, це... Затін, це річка... Кушугум... Клукунка... О... Та яких, яких тіки хоч. Були й названія, в плавні оце. І так же як вроді хуторки були... Мало там так жило, на хуторках... Ну, були, жили. А тіки ж весною як вода прибуває, так затопляло. І виїджяли. Це жили... Як... Тоже на... Та позабувала їх... Такі хуторочки були. По плавні то [*нерозбірливо*]. Над річкою селяться. Та красота була!

Василь Никифорович: Да. Там птиці було багато. Качок диких. Гусей не було. Квочки дикі. Як тіки охота откриються – стрільба, шо фронт! Туди й машинами їхали... Звідусіль!.. Хазяйства були. І так, самостоятільно. Чуть не каждого в хаті, в дворі, ружжо. Піде вечором оце, ще пізніше, стане десь у бур'яні, і бахкає, як вона сюди летить – бах-бах! П'ять-шість уточок убив, і я...

Анастасія Арсентьївна: Охота откривається – скіки охотніків! І приїджяють! Сіна скіки косили! Їдуть оце, у суботу їдуть додому, а у понеділок виїджяють. І їдуть оце на підводах, той колхоз – це вже як колхози началися – той колхоз їде... Та їдуть!.. Та співають!.. Та луна!.. Та харашо!.. Це ті їдуть, це ті їдуть, це хуторяни. А це наші, тоже, на волах. А ти не бачив, синок, ще як на волах їздять... Вони прямо оце як корова, а тіки... І поманеньку, поманеньку!.. Вони ж такі, ніколи... Вже як побіжить, побіжить – так тоді бережися. А так... Машин тоді не легкових, так вобще це. Такі вже були, а більше оце ж таке, кіньми їздили, волами... Та...

Василь Никифорович: Роги здорові, сильні були, шо потягне любе діло! І косять, і машину тяга, і тяга копиці!.. Він зна, соб – значить, к сєбє, цабе – сюди повертає... Тоже команду поніма.

Анастасія Арсентьївна: [А як з плавні виселяли]... Ой, синок... Зразу її чистили. Воно ж там були верби, осокора, там була така краса. Там і пасіки стояли! А скільки скота. Оце із других районів, із других областєй, сюди завозили. На зіму, на літо. І зімою випасувався скот. Яке було несчитаєме, несперпаєме багатство! А його затопили. Так ми його сперва рубали. Були лози. Дрова ж! Це не знали люди дров, поїхали, привіз машину, чи гарбу, чи шо, і топи, скіки хоч і як хоч! Верби, це все, оце вбиралося. А тоді вже, як його убрали, то попалили, що так затопили, шо так пропало, під водою...

Василь Никифорович: Ми ж не вірили, ну, а думали, шо пройде. Коли ні. Кручі валяли, море забирали, людей виселяли. Їм оплачували, а вони купляли хати собі. А ми вже строїли по, по другому. Каждому...

Анастасія Арсентьївна: Давали! Поїдеш у Василівку – оте й оте нада. Записали, дали. У колхоз, було, обратишся, до прєдсєдателя: “Буде! Начинайте строїться”. Так як ми ж оце строїлися. Хазяйни строїться, виселяють, ще як застройщики. Так ми у себе! І недорого й воно було, хіба так як теперішніх грошах можна ізрівнять! Прідсідатєдь в нас був дуже хароший! Хазяїн! Такий, як, як усі люди. Як усі люди. Хазяїн був хароший! Шарапов. Було підеш – оте й оте нада. “Давайте, робіть. Пока ви построїте, а тоді, значить, буде вам усе. Буде все”. Так... А ті, шо виселялися, такі, виселки, так ті... Тим давали тоже все! Лєс, особенно шо лєс, давали на кришу, чи шо, скіки той... Черепицю, із свого комбінату, давали черепицю.

[Це хата її будували]... Як оце ж ми на низу жили... А тоді ж через те ж Каховське стали ж виселять людей! А ми жили – то було, так до річки город. А ми ж город під гору. Ми так під горою жили... А так... Ой, дітки!.. Якби ви побачили, які стіни! Отакі завширшки, затовшки стіни, там... Та!.. Там така кладка! Як її й люди клали! Не врубаєш! Оце як помазать – мазали ж ранше – так не врубаєш сокирою! Ото шо... Так таке кріпке робили. І товсті! Стіни, так не дай Господи. А тоді, як уже ж стали виселять, а нас не виселяють, і не виселяють, уже мало людей осталося. Ну, ми взяли та й продали. Не дождали виселки.

Ті люди, навєрно, годів три ще пожили – та поки ж виселили. Всіх, чисто вислали! Не осталось ніде й... А нам дають же плани,

оце, висіляють, чсоловік попросив, і нам дали план. Так як ми жили, оце мої батьки, так вони оставалися ще там, у хаті, а ми... Це як Острогляд, так він просив, дай мені план. І оце йому дали план, і ми стали строїться. Строїлися, синочок, усе місили руками, усе місили. Їздили оце по оцей кирпич у Запорожжя на сілікатний завод. Привезли, один, за один вечір... Воно було глиняне! Оцево. Глиняне було... А тоді обіклали...

Василь Никифорович: Вальки... А тоді обіклали. А клали зразу з вальків. А то впослє вже обложили, шоб не мазать.

Анастасія Арсентьївна: Да. А тоді вже ж... Тож всігда мазали – глина, мажеж, білиш... А тоді ж стала ж оце така возможность, шо стали обкладать. Так ми привезли кирпича, та пообкладали, та оце так і віку доживем. Бо це вже ж і нема... Оце тут, утуто хатка в нас така стоїть. Там жила женщіна така німа. Так вона одна була, і ото так в неї... Брати вигнали хату, і так вона й не.. Ото такі й в нас були... У нас то, конєшно, були лучі. Бо ж й з хазяйнами. Й самі ще були молоді, сильно робили... А тоді вже ж стали оце шлакоблок, більш ставить, можна було й дерево, якого хочеш, й шиферу, все було! А тепер!

[Церква наша]... Така вона була. На всю Запорожську область. Красива! Її з Запорожья видно було, нашу церкву. Дуже-дуже гарна була. Стояла вона якраз де оце... Прямо на стадіоні! Де оце стадіон, а тіки у другі... Оце де вагон стоїть отійо...

Василь Никифорович: Ну, стадіон. Там є так. І входиш от церкви, стадіон, і налєво... Де Алєя, Алєя слави...

Анастасія Арсентіївна: То була сторожка, церковна, оце де січас церква в нас. Витребували, витребували її, оце вже як начали церкви одкривать. І ми ото ходили, селяни, і нам її отдали. Це цей предсєдатєль був тоді, шо січас, [Райна], і оце вони її нам отдали, це була церковна сторожка. Там ото хор учився. Ну, таке, як дом такий, церковний. Церковно-приходська школа. Училися там. І так воно називалося. А церкви нема! Я знаю як, от я помню, яка вона була! І ходила в нею дівчино, в церкву. Як уже її валяли, розбирали – ни знаю! і наче я не бачила. Не знаю. Видно, чи не ходила, чи воно в забудьку пішло... От не знаю, як, як її валяли, оцю церкву. Оце, на тому, на Домі культури, тут камінь... А камінь був, так такий!.. Білий, такий, не вищерблювавсь, не викришувався. Дуже хороший камінь. Камінна була, біла. Хароша церква... Ну, це на клубові, тут є. Із неї... Тоді отам, іще в нас школа є, старе кладбище, над горою, так

там... Хтозна шо воно там! Позакладувані вікна... Чи спортівний був, чи шо...

Василь Никифорович: Спортзал! Да. Тепер...

Анастасія Арсентіївна: Ото... Так там був забор тоже. Здєланий... Оце такий як біля церкви.. Ну, розібрали. Ну, то тоді хай уже. Таке шо закривалися, церкви. Можна, єсть же ж люди, шо можна ж було не валять таку красу. Так як оце ось Лєнін стоїть, у нас. Хай собі стоїть, да? Для історії, для... Отак би й церква ж. А то ж у нас так: розвалили... Розтягли, розхрести... Ферми отакі поробили були. І отой, стоять оце, наше начальство... Де... Той [*нерозбірливо*] ще й не дуже попаде. Ну, оце голова, бригадіри, шо були, кладовщік, інженери. Ага! Розбирають. Кладуть сюди. Ті хлопці, ті шо роблять, клади сюди. Хароші угольники... Погрузили – бігом! Привезли, скинули. Уже собі по настроїли... Шо ж... Роз... Поогорожувалися... Канали де були оце ж в степу, бетонірували

Василь Никифорович: Хароші плахи. Туди, сюди! Сюди нема, нашо воно нада! Грузять, та й усьо!

Анастасія Арсентьївна: [На селі тут разні, як то кажуть, дражнилися... На одних там кажуть Ходуни]... Називали! Ну, не дражніння, а так... Знаєш як... Ось нас... В мене батько був... Правильно він считався Арсентій. Арсентій. А так називали його Сєня! Сєнька!

Василь Никифорович: Значить, був двір Сєньків! То Батовжки, то Сєнькі! А фамилія Батовський.

Анастасія Арсентьївна: І так і казали на нас: "До Сєньків"! [*Сміється*]. По імєні хазяїна. А то... То Зозулі! А то Калашники. Отаково. Це то хвамилії, то по імені. Чи прадіда. Так називали. Ага. Це було, було. А так шоб туда, в дальню старовину... Оце ж як взять, оцю вулицю, де Михайліченка. Це ж вона вже стара Михайліченка. Після войни. Там був один дядько, пішов, погиб оце на переправі... Да... Він... Погиб, канєшно... Тож, тепер називається його улиця Михайліченко. Це ж уже... Оце вже наша. А ранше воно було оце тіки читирнадцятий. А первий квартал, в нас ото первого кварталу не було! Шостий. Сьомий, восьмий, дев'ятий, десятий. Ми на низу були, мать, одинадцятий. Да? Чи, може, дванадцятий?.. Ото так було. По номерах. А тепер, тоді уже, по Шевченка... Оце ж поназивали.

[Були на селі шептуни які-то, бабки]... Були, були, були! Цього було!..Було... [Острогляд Тетяна – кості править]... Править! І була та, Устіна Шахровська. Направляли... Це, оце, оце вжі, уже. А і... І

ранше були. І були такі шо діди. Діди були такі, шо оце коняка, е, як шось з нею неблагополучнє, до діда поведуть, дід справе. Я сама, ще дівчиною була, бігали так, і якось так шо бігла, чи стрибнула, шо воно [*нерозбірливо*]. Так ще дядько направляв давній. Не учений. А давній дядько. Такий як батько мій... Такий як мій батько, може трошки старіший – направляв мені ногу. Давно й давно. Це були такі, костоправи. Ну, були такі, шо нам не приходилося, бо ми вже оцього... Ми вже оцього, і то вже... Може, й є ще такого, оце нашого возрасту, та вже ж, більше по сємдєсят год. Так може, й ще такі, шо так, кумекали, або баба була така, або абошо. А ми... І тоді не знали, і тепер! Не знаєм... Ну, а були такі люди, шо... І мене водила. Захворіла я, шо опухло оцево, і я очима прямо не можу бачить, і... Так мене водили там до однієї баби, вона... Її чоловік і мій батько – рідні брати були. А тіки вона у цього, батькового брата, вже була друга жінка. Здорова така! Красива! І оце вона шепче. Так мене, повели там. [*Сміється*]. Лежиш там, вона оце мнеться під грудьми, під ніс все шепче. А в неї син. Так біля груби, на кроватці. Такий тоже, як я. Там шось балувавсь, балувавсь, і перекинув чавунчик у духовці. А вона шептала-шептала, а тоді на нього подивилась, начала його лаять, а він же сміється, і я засміялася, хвора лежу. А тоді баба полаялась, і вп'ять начала шептать. Так хіба то шептухи такі? [*Сміється*]. А воно – шо день, та хуже, шо день, та хуже! Та повезли ж мене в Василівку. Пашу Сидорову – це Груздів шо – і мене, з нею, ще їздили. Покойний той, Жорка. Я же ж його було?.. Шо ось...

А ногу направляли, і дядько Тихон, о. Один раз я робила, та впала – така голольодиця була, я у садибу їздила, на курятнику робила, туди аж край – самий край села. [*Нерозбірливо*]. Думаю – піду, до крьосного. Зав'язана рука [*нерозбірливо*]. І тут же ж якраз біля оцього клуба, уже оце таке. На, на автобус. У город їхать. І рука забинтована. Коли наш Юрій Дмитрович. Врач. Він виходе відділя: "О! А шо це в вас таке?" А я кажу: "Та ви знаєте шо, Юрій Дмитрович? Раз так уже прийшлося, так я вам скажу: шо впала, та забила руку, та думаю до Фроськи йти". А він каже: "Розвязуй". Розвязала руку, він мені взяв ото так... Тут же ж, на тому! Каже: "Знаєте шо? Не йдіть до Фроськи. Оте, й оте, й оте робіть, і коли можна буде прийти, я..." І так я стала робить, і компрес класти... І пройшло! Каже: "У вас таке було – прозтяженіє сухожилій. Ви упали, сухожилля розтянулися. Ну, то так. Ну, й харашо. Будете самі робить". Ото такі були! Бабки були такі шо, кажуть, шептухи. Були, самі жили.

Райна Василь Федорович, 1925 року народження, Райна Марія Максимівна, 1927 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Василь Федорович: Мій батько був хліборобом, і дід, і прадід. Тоді ж плавня була – і скотину держали, і молодняк держали. [Батьки, діди] скелянські... Були, значить, заможня. Стали "кулак": позабирали в нас все. І жили в плавні. Так батько наш заболів туберкульозом, то ми вийшли сюди, на верх.

Так, жили хуторами. Там був хутір "Лопушна", і низ. Такі хуторки по 5, по 6, по 10 хат. Робили такі ставки, обтинали лозою, відтіль, відтіль [валонували] і помазали. У діда було три сина взрослих. Всі работали, от і було хозяйство. Було четверо коней, пара волів, все забрали.

В тридцятих ми вийшли в плавню. Нас було троє в батька. Забрав він нас, зробив землянку, в плавнях, і ми там жили. Там одне віконечко зробили якесь та і все. Було ж гонєніє, називали куркулями. Тут же не було жизні. Забирали тоді людей, висилали на Сєвєр. А дід, шоб не забрали, пішов в плавню. А слідом і батько. Та не хотіли в колхоз іти ще ж. Та багато [не хотіли]... Ну, робили. День і ніч, ото й кулак. Чужими руками не робили. Самі робили, порядок був, ото й все. Тоді ж давали по 5 десятин на хлопця. Три хлопця, ото тожі ж кулак. Сім'я була велика.

[Батьки розказували за революцію]... Та був Махно! Хата ще та є, де він стояв, по шостому кварталу. Ото ж то Махно приходив, то Маруся якась носилась, а народу жить не давли. Це ж як заходять, так зразу граблять. Де в кого харoший конь понравився, зразу забирають. Був голод. А люди мерли на ходу.

В [19]47-му [був голод]. Та був, був, якийсь недород. Все на коровах робили, і орали, і сіяли. Оце ж всіх збирали, і підписують на облігації [*сміється*]. Та десь трохи вертали. Аж як Хрущов став давать, а де ж ті бомашки? Погубили.

[У войну]... Партизани були, але також великого такого не було. Хлопці організовували усе, але хтось продав їх, і їх розстріляли. Парашютисти їх тоді називали. А люди ж були різні. Були й такі, шо й нашим. І вашим. Він прийшов, тебе продав. Німці ж обіщали, шо дамо землю, як хто скаже нам.

---

[1] Опитування провів В. Мільчев (серпень 2001 р.).

Марія Максимівна: А тут дальше у Райнів у домі був підвал. Ото в тому підвалі вони сохранялися. А як їх викрили, то розстріляли. І тих, хто помагав їм, близько 12 чоловік. Один тільки утік. [Німці колхози не ламали]... Ви знаєте, не ламали.

Василь Федорович: Люди переходили на десятидворки.

Марія Максимівна: А ждали наших людей, шо вернуться.

Василь Федорович: А як освобождали нас, то ми виселились у плавню. Бо виганали людей наших, і гнали геть. І з центра вигнали на дороги, і гнали туди на Балки.

Марія Максимівна: Хто де дома був, гнали всіх. Але більшість втекла. Оце коровка, на корову приробили тачечку якусь, і ото на первий случай узяли муки, того-сього, й самі в плавню. А топить же ж канєшно... Бо як німці побачать димок, і застрелять. Й партизани помагали людям, ходили й казали – не топіть, не розводьте вогню ніякого. А німці стояли на вершинах. Це, значить, гряда в плавнях. Так називалась.

А тоді без корови ніяк. Тоді ж коровами і возили, і орали, і сіно косили. Оце таке яромо – на пару корів, і запрягали у гарбу. Та доїлася трохи, і работала, і добре работала. А яка жінка дужча, то й сама в косарку впрягалася. Сама косарку тягне. Оце ж косять, скидають. А ми оце бігаєм. Босі, боже, стерня колиться, отут всєгда голок. А все одно, вони носяться і скидають, а нам треба вирівнювать і складать, бо із-заду вже другі йдуть, ті, шо снопи в'яжуть. А тоді вже ті снопи звозили, і тоже ж коровами. Звозили у таку невеличку скирду. Тоді вже як начнуть мотором обмолачувать... Коні ж пішли на службу, в армію. Тут коровами, коровами все робили. Це ще і перед війною. В нас тут [*нерозбірливо*] коні були, та ті коні, а скільки? Я вже й забула, скільки. Оце ж коней готовили в армію.

Василь Федорович: Фондові коні. Їх не запрягали, нічого на них не робили. Тільки кормили. В коній бригаді стояло по п'ять-сім пар. Кормили їх харашо, на роботу вони не ходили.

Марія Максимівна: А тоді вєтврач був у нас, Васильченко. Не знаю, хто вже йому заплатив гроші. Хто його визвав, але він ті коні дав уколи. Сап. Сапом заразив. Тяжкою хворобою для коней. Підкупив хтось. Це вроді так було. По пошті йому присилали гроші. А він не отказався, взяв їх. А тоді ноччю приходять: “Ви откуда взяли?” Взяв, значить, за це нада отработать. Оце ящик лікарства. Це його, значить, заставили так зробить.

Василь Федорович: Його як шпіона забрали. А шо з ним зробили, не знаю.

Марія Максимівна: [А в 1933-му голод був]... Плавня спасала. Риби дуже багато було, багато озер. Отут недалеко було холодненьке, Кривеньке. Аж до Мєлітополя пользувались плавнею. Гнали худобу. Сіно косили.

Василь Федорович: Я знаю Лепехувате, Піснувате, там ото – Горобець. Оце помню даже, де вони були. Але це ж зараз море. А вред тим морем зробили великий. Тут можна було і скотину держать. І сіно косить. Жила скотина тут, людей присилали сюди, вони тут жили. І доїли тут, молоко здавали. [Рибу] ловив хто скільки хотів. Піймав там десять кілограм для себе. Продавать не продавали, а для себе ловили. В основному ятерами. Це ж була така риба – щука, лин, карась. А весною і короп був.

Марія Максимівна: І корзинами ловили. Ото більші гілки посплюють дрібними. А зверху – ще якось, і ручка. І ото такою корзиною ловили. Під осінь риба крупна. А були такі озера, шо підсихали. Так ото підеш, наривачку взяв, лови собі. Мій батько в плавні бджоли держав. Так оце як виходили, так треба йти. Оце каждий виходний треба йти по той мед, був він неладний. Йти ж не хочеться, а треба, бо покачають мед. Це ж весною вода прибувала, то робилось так, як ото зараз море. Але недовго – неділі зо дві. А потім вода спадала.

Василь Федорович: Як вода спаде, то можна було і сіять. Оце ж в нас основна картошка була на гряді. А то в плавні. Оце собі латочку закопаєш, земля рихла, хороша. Посадиш цеберки дві, а накопаєш дуже багато. [Пасіки]... Та їли. Так їли, для себе в основному. Та тримали не по багато – по 5-6 вуликів. Але тут були взятки сильні, бо цвіту було багато. Цвів дурман, цвіла лоза. З верби начиная. Верба зацвіла, пчьолка вже пішла на пашу, а тоді всякі трави: желєзняк, дурман, і разне таке. Ми ж не знаєм, як ті трави звать. Зарослі були так шо... В основному верба, осокор, в’яз. І дубиріденько були. Поки плавня була, вулики майже в кожного були. Ото дуплянки, або таке. Оце як акація цвіте, так пчьоли пасуться, а потом на трави йдуть.

Марія Максимівна: [А як стали затоплять, то ліс вивозили]... Тут якось ЛЗУ, чи як воно там називалося. Організовували таке підприємство – чистили плавню. Вирізали, вирубували, вивозили. Вичищали. А тоді, як залили водою. Тоді ж до берега скільки дерева,

скільки дров до берега прибувало, дуже багато. Та вивозили всіх на гору.

Василь Федорович: Проти власті тоді ніхто не мого шось робить. [Мог] ити? Ну, каждий. В плавні була дуже сильна лоза, кормова. Але вони залили. Думали рибу розводить, а вона виздихала вся.

Марія Максимівна: [А ось фабрика, шо меблі робила, вона в вас ще до войни з'явилася]... Тільки вона сначала занімалась віниками. А вже потом начали меблі лозяні робить – кроваті, крєсла – все з лози. А вже потом, як плавню затолпили. То стали робить меблі з дерева – столи, стільці, навіть такі шифанери, неважнецькі. Але ж тоді в людей нічого не було, то й то було добре.

Василь Федорович: [Чого село Скелька називали]... Та хто його знає. Тоді й люди селилися біля води. Тоді вулиця була Басанька – там де рибколхоз зараз. Тоді жили по тій вулиці. Тут було каміння вивернуте, було з чого строїть. Ото Басанька, то були нижня. А тут на верху вже [*нерозбірливо*] звали. Це було таке, шо билися, один одного били. Не можна було туди до дівчат ходить, бо там хлопці отлуплять. А це Собакарня була, отут на верху. Тут же був кар'єр кам'яний. Послє войни тут були штольні. Камінь пиляли такими пилками великим. Оце як шлакоблок такий робили. І давали на стройку. Строїли свинарники, скотарники.

Марія Максимівна: Це село ще старе, вулиця вдоль плавні. Вверх туди дальше – то новосьоли. Саме перше, це було біля річки, тут була річка Конка. Ото понад Конкою була улиця долгенька. А потом потрошку почали виходить. Оце наша вулиця, мабуть. Найперша. Оце нашій хаті, мабуть, сто років. Це ми вже потом кирпичом обкладали. А оце друга, це ми з каменю пообкладували. А оце стара – це батьківська хата.

Марія Максимівна: [А за совєтской власті держали по одній корові, чи можна було по дві]... Але мабуть по дві не дозволяли, бо у всіх було по одній. Це зараз люди тримають і по дві. І по три. [Колхоз] багато скотини держали, свиноферма була велика. Дойних самих коров було три тисячі.

[Хата наша з] вальків. Оце накладали соломи в глину, оце тудтсюди покачав, і от о ложиш. З дного боку доски, і з іншого – доски. І оце його досками валькують, запихають, запихають.

Прінь Микола Єфремович, 1926 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я] народився в Скельках... [Батька звали Єфим Афанасович, 1889 року народився... А мати звали] Василіса Романовна. [Батько] конешно, воював. Помер дома у [19]54-м... [У першій цей війні]... Да, воював. Да забирали їх ото і воювали, [у степах]. Забрали і все. І воно ж так, і наші... В мене брат в два годи вмер, він [19]14-го года, а другий, менший, пацан був цей тут, в Отєчєствєну, [*нерозбірливо*]. Тоді в [19]20-му годі...

Ну це з [18]60-го году [давали землю] [*нерозбірливо*]. Давали на хлопця. А дівчата не вчастували. [Це діду ще]... Як сини є, то за те... А за дівчат не давали. [А скільки у нього всього було]... Не помню. Ну, батько, це я був, потом брат один, а потом нас три хлопця були, Отож, роздавали землю.Там я не знаю, шо було, сиротам, шось таке було, видялялось. [*Нерозбірливо*]. Ну, шо то давалося на сирот. Та й тепер, дають-дають, а там хто до кого...

[Батьки розповідали про село]... Голод сильний був. [*Нерозбірливо*] Колхоза вже не було. Начиналося Ну, шо? Прийшли [*нерозбірливо*]. Нас троє дівчат було, нас три хлопці. [*Нерозбірливо*] батьків, а то материне [*нерозбірливо*]. Ну, вот прийшло врем'я отдавать. Нада було кобилку кормить, там, по хазяйству [*нерозбірливо*]. На слідуючий год – отдай туда. О. [*Нерозбірливо*]. Отдали ту кобилку. Я пішов рибаком робить [*нерозбірливо*]. Забрали. Забрали за те, шо не рощітався з государством [*нерозбірливо*]. Послідні два года просидів там [*нерозбірливо*]. Ну, шо? [*Нерозбірливо*] Предсідатєля колхоза перебрали [*нерозбірливо*].

[А як німці]... Шо там, по шеснадцять год... Як ми тут жили, у [19]41-м пришли [німці], ну, шо я тобі скажу, вони ше нам не доходили, шо організовано було луче, як у нас [*нерозбірливо*] прийшли. Пришли – колхоз [*нерозбірливо*]. Все, все забрали, [*нерозбірливо*] етіх коней. А давали каждому коняку, на двох. З сусідом. [*Нерозбірливо*] А еслі воно в бороні? Всі коняки [*нерозбірливо*] хто поближе був тот трактора узяв, грошей нема ж платить [*нерозбірливо*]. Шарапов той мужик був хороший, хазяйствєний, ніхто його не боявся, і всі защіщали, прийдеш, возьме в тебе вили і обернувся і пі-

[1] Опитування провів О. Мірущенко [серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт З. Мережко.

шов. [*нерозбірливо*] так жить можно було [*нерозбірливо*]. Який цей був [*нерозбірливо*].

[Після войни повернулся] у колхозі работав. На животноводстві работав, і механіком тут работав. Ходив [в плавню], а чого ж, плавня була, ходили. [Як там було в плавнях тоді]... Як сказав би, було воно і хорошо було по сравнєнію. Ну, шо? Випаска скота... Це я понятіє не імів, шо б це скот, цілу зіму пас. Ну, це тіки. Я б сказав, скільки було комара, заїдало, страшне було. Щас-то його нема. Море воно хуже, ну, государству нада. Свєт там... Провели орошеніє було, орошеніє, коли була колхозна сістєма, орошєніє у колхозах, поливалося, а сей час все гроші, надо гроші платить за все платить. Гроші собствєнніку. Хоть давайте гроші, хоть нема нічого [*нерозбірливо*]. А так...

[А як Хрущов]... Як до руководітеля ставиться. Хліб при Хрущові по шіснадцять копійок був. І ковбаси [*нерозбірливо*]. Як воно було, де воно бралось, ну, шо людям було. Хліб пітнадцять, восімнадцять – це вже недешевий, сосіски подешевлі були, хліб дорогий це рубиль сорок стоїв. [*Нерозбірливо*].

[А як Сталін]... Сложно, я не знаю. Хто як балака. Було то розказів багато. Одні кричали "Всі на хронт, і впєрьод за родіну, за Сталіна". Як не було, а кричали. Інші доказують, що ні – ні не правда. Кричали. Ну, ясно. Кончилась война – начались достіженія на роботі. [*Нерозбірливо*]. А всьо равно, всьо равно, коли перве начиналося, хто його оце робив, оцю дємократію. Ай, [*нерозбірливо*]. Хоч як дємократія, а [*нерозбірливо*] должні буть. [*Нерозбірливо*]. Я як прийшов з армії то до бригадіра, до бригадіра [год] не підходив. Я був старшиною [*нерозбірливо*]. А тепер всі ходять. [*Нерозбірливо*].

Ну, шо тут, шо тут було. Ну, шо тут розповідать, як голод в то время. Шо тут... Я знаю, як їздили... Приїжджав до його у Запорожжя робив, якойсь музей, чи з архів якийсь. Так значить батько попав у дєльож оце все порозділяли. Попав, це було у 1861 годі [*нерозбірливо*] попали оце в дєльож, попали оце. [*Нерозбірливо*], так шо Скелька була. Ну, я розказую, як воно було, як начиналося. Ми оце вспоминали, тут оце вулиця Шевченка, це наш [*нерозбірливо*]. Ото перва улиця була в Скельки.. Униз був отамо яр, там дальше вулиця Ковський і здесь був отам [*нерозбірливо*] ото у армію ходив, взяв 5 кирпичин і пішов строїть [*нерозбірливо*] ото отніс туди Катерина [*нерозбірливо*] оце де хочте поселяйтесь, оце де плавня, оце

гряниця оце тут поля були горбі. Це Катерина давала тут хати, – хто хочте живіть. Построяли [*нерозбірливо*], друззя, і живуть. А цей дядько, Попов, шо в Василівкі [*нерозбірливо*]. Не був він тоді Поповим, був фермером [*нерозбірливо*] так значить шо: раз в год надо било отробить, на нього. Це первий раз. Потом увеличив несколько раз. [*Нерозбірливо*]. А потом до того дойшли, що кажуть, шо раз тіки собі робиш, а то все на їх робиш. Ну, день... Да. День отробить ти должен. А потом де шо ти жить, [*нерозбірливо*], а тоді я не знаю там шо [*нерозбірливо*]. І оце вам було, той прийшов...

[А розваги які]... Коли це, розваги. Розваги... Я як кіномєханіком работав... Робив тридцять два посєщєнія в місяць. Посєтітєлі. Тридцять два посєщєнія. Це може підтвердить календарь, все. А план давав. Це кінотєатр, знаєш, шо Скельки... [У 19]56-м... Лєтній кінотеатир. Восімсот піісят місць. Забитий!.. Є ж одихаючий, свіжий воздух, апаратуру сильнєйшу робили, це в нас районі яка стояла. Футбол сильнєйший був, перве місце займав в області, селяни сильні, сильний Богатирьов [*нерозбірливо*] нашу Скельки, Скельки защищали парні молоді іграли.

[А в дитинстві як гулянія]... Ну, шо... Тоді такого... Клуб був поганенький, привезли [кіно]... Ну, не було дома культури, дом культури це що щас, він ще до войни строївся, а тоді кончив вже Шарапов. Закончили... Тоже, неплохо було. Сильний.. І стадіон хароший в центрі був, а щас не має, знову розвалили. Було на [побєді]...

Наші батьки празнували в церкві. [Батьки в церкву ходили]... Начинаю з нового году... В пашол, пашол – аж по оце врем'я. Там то Крєщєніє, то Паска, то Проводки [*нерозбірливо*]. Тє!.. Так не гуляли, як тепер гуляють. Трошки. Скромно. Пісні, там, могли і випить потрошечку... Не так як зараз, вийшов і валяються. Не валяються, як тепер. Та... Хто шо. Були і корчмаки, і тут було те саме. Прийдеш [*нерозбірливо*].

Брик Іван Федорович, 1926 року народження, з дружиною. с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Іван Федорович: [Я, Брик Іван Федорович, 1926-го року народження]. Батько [18]90-го року, мати [18]85-го року [*нерозбірливо*]. Сестра [19]25-го, я [19]26-го. Ну, батько в мене старий партизан,

[1] Опитування провів В. Марчук (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт З. Мережко.

три войни пройшов, три войни. Розповідали. А батьки там угорі жили. У 43-му тіки особободилися, пішов, забрали у сімнадцятому.

З дитинства два голода перенесли, дитинства хорошого ми не бачили. Батьки, та ми з сестрою, сиділи ми у хаті під замками, вони на тиждень заходили в ліс, плели корзини, заробляли. Кому те, що зароблять, на тиждень, а потім приносять ті корзини, вот так і жили. А потом пішов у школу, пішли в школу. Сестра, мене оставили. Ну, шо, хорошого нема нічого поки і на сон пішов. Окупація, от той окупації у лісу ховалися, ліс випалювали, заберуть на дві неділі і там пеляли. А на неділю та на два були, на полі їздили, привезуть, отвезуть, на суботу – неділю, а тоді, коли освободилися.

Дєтство проходило... Дівчата, хлопці, соберемось молодьожью, танці, дівчата і оце під вечір у клуб на танці. Збирались, гитарами, мандаліни, балалайки грали на вулиці. Підем, село гуде, гуде село, хлопці отдєльно співають, дівчата йдуть ззаді і спереді отдєльно. Прийдем туди там поспіваєм. Гармошки грали ті, мало було, балалайка, мандоліни, гітари, бубен... Оце як вдаре – гуде, пихтить ото таке у нас було, там погуляли і назад з пєснями, потом собиралися біля воріт, у нас біля клумб, правда ніколи не було, балалайка, гітара, мандоліна. Я і грав на балалайці, на гітари грали, бубен був. А потом вже був трах-бах – війна. Всьо уже, соберемося втрьох гулять, як піймають – то поре, отут на тихаря. Отак гулять на вулиці, ганяли страшна сила, били страшно. Ото до війни легко, легко. Все було для молоді, куда там, танцюєш, співаєш.

Ото в детстві, ото война почалась і кончилось наше дєтство. Каждий ховається, ховається. Партизан, шо то за партизан, дитина!? Шо наше село спасать, як наші отступали, шо вони боялися. Багато партизан, боялися партизан, вони минали степ, а в степу села попалили ж, попалив німець. А тут вже боялись партизан і вони тікали в степ, а як дійшли до нас, то тільки вулиці попалили. Спалили дом бо там з боєприпасами рвалися. Палили все. А то село осталося, вони партизани. Сюди вони тікали в ету сторону Дніпра, там було чисто, лісу не було чисто, то там кладбище, то там скота, а ото туди вже пішло самі как єго, ліса. Кажуть дорога була на Дніпро. А там паром кинув вже цілий обвоз, как партизан тут перестріли посеред лісу та дали їм чосу. Так вони побрасали коней, все, їм дали добре. І тут наші самольоти налетіли бомбадировщики і ото розбили обвоз і ще 18 кілометрів горить і горить. Там вони хотіли на переправу тікать в сторону Дніпра, їм не вдалося, взірвалися. Ото робили так

вони і село боялися, маленьких партизан боялись, шо вони їх побили. А при німцях я скажу – сьогодні в тебе гуляєм, завтра з дєвками, до мне прийдуть, міняли, шоб ото коли тікали. Ото така наша жизня.

Плавні були, хутора по плавням. Вот ето від нашого берега до того берега це в нашому розпоряджені 18 кілометрів, дліна, це було. Плюс ліса були, плавні, зарослі страшні. І оце приніс, як уже евакуація ішла і уже наші освобождали, всі в плавні пішли і в плавнях там по лікоть там зарослі отакі були. Озера і поховалися отам, покапали собі землянки і жили, поки наші не освободили. Ще там верба була, вирізили її, вистрігли, вистрігли. Густо-густо її було наші. Вийшли партизани, кажуть, село освобождьоне, можете виходить. Вийшли через три дні, матір сразу забрали, а мене ще три дні стояв. Село, польовий воєнкомат. Хорошого не було нічого. Два рази брали мене. Привезуть, вокзал, закриють нас. Чекали, три рази тікали. Хорошого місця, хорошого не має. Ну, після війни отслужив...

Дружина: А після війни нас дівчат полоть гоняли на корові, на стройках, деякі на стройках ото там ми були. І мінімум на товарняках наверху прокатимимося, є такі невеличкі, приїдимо, повскакуємо хоч зверху, хоч з крупою. Одмучалась ото, не дай Бог.

Іван Федорович: Ото як отслужив пішов додому. Поженилися. Це я женився, свадьбу гуляли. Чого тільки не було! Це вже як пішов робив вже здесь та поїхали у ваше Запорожьє там появилися київські домни. Оце я [*нерозбірливо*] там брав кирпич, давали шифир і вікна, і двері, все. [Будували]. Не я ж будував, ну, таке, ото яму заливали її, застигала за день хорошо, а потом вже людей гукаємо, в мене було до ста чоловік, понімаєш качаємо сюди, ложемо, а потом тиждень постоє висохне. Щоб там щось підложить.

Дружина: Як там поженилися, пішком ходили молода і молодий, дівчата йдуть, співають, оце таке було у нас весілля. Поженилися не в лучше время.

Іван Федорович: Да. Хорошого в нашій жизні нема нічого: нємци, война. Нічого хорошого не було, а потом уже почали трохи работать, я вже почти поступив на кар'єр, камінь добували. Три чи чотири года пробив, а потом вже затопили море, начали в рибаки принимать, мене цей рибаком...

Дружина: Тоді по озерам ставили сітки

Іван Федорович: Оце в нас Конка вона висихала і називалася вона там "рибацька котика" так звана, там рибаки стояли аж у вер-

ху, аж у плавнях. Вони якорями, сітами тягали рибу – там була річка Конка. І ото там рибаки занімалися всяким. А так по озьорах, хутора були, плавні, великі хутора, там люди жили, занімалися лісничиством. Виращували ліс, плели тин, корзини, ну, чєм скажуть, тим і занімалися люди. Там і жили. Великі хутора були і малі хутора.

Дружина: Хатки построїли, хто землянки покопали, хто шо придумав.

Іван Федорович: Сім'ями, там лісничиство, магазини. Хутора здорові були, сім'ями там жили, а тіки строїли дома плели такі, пліса називаються, установляли в землю засипали. Ну, лісничиство, хутора великі, пруди були де відпочивали. А скота сила, з усіх районів траву плели, паша, хорошо була. Оце дно затопили і риба тоне. Скіки скота загинуло у Запорізький області, та і Донецька, і Харківська. Викачувало ціле літо, а сіна понакосювали копиці трави, страшні, затопили, а все вода.

Ну, вначало ловили хорошо рибу. Всяка риба, всяка риба три раза на день в літнє время пропадала. Риба, особєнно судак пропадав, щуки много вивозили, вивозили тонами. Три рази на день, в літнє время пропадала. Виловили, трошки там оставили, що там оставили. Був там якись хутор... У кучугурах там хутор стояв здоровий, здоровий там жили. Рибалили тоже. А сейчас там ото я давненько вже не був, кажуть розмило, миє. Там дом був наш рибацький на три колхози: Бєлєнька, Болабіно і моє. Основний цей дом. [*Нерозбірливо*], там магазин був. Був там сторожа, зустрічали по хатам, а сейчас нема нічого.

[Село ішло згори до низу туди]... Село було вниз оце було вниз до Попової, та там хутора ото хутора понад степом ото люди шо там построїли. То тоді вже вище виділялося вище. На старих вулицях застроювалися, тоді вище, вище, вище, вище це вже батько застав. А тоді вже пішли, пішли і пішли. Ото построїли люди, що жили понад Кінською, а над Попової ото там село здорове. Де ці вулиці до регулюровки, а ці люди біля. А дома потім розвалювали, розбирали. Да, дома розбирали. Людям платили, оце вигоняють тебе, платять тобі гроші.

Дружина: До Попової ходили на станцію. Старих – старих називали повстання оце люди назвали Попове, а шо воно ото водили сюди на город, там село було здорове, люди на одні посьоли понад дорогою.

Іван Федорович: [Село може даже було більше ніж зараз]... Виїжджають, виїжджають, так шо ото село, що називали Пасхальне. Там ішла багато Конкою ішла, ішла понад Конкою, люди строїли. Там родило. Там родило. У нас весной вода оце у плавнях, да? Не було води і роботили, а весною паводки ідуть. Дніпро ж залива. Оце зальє, море зробе, а потім вода сходе, сходить, сходить по плавням і гряне земля показується. Сходе верхне, ото кора. Є сильно таке сніга на севєрі здорові, Дніпро затопляє так ото сніга заливає всю балку позалівае, ходить. А урожай вродив такий, помідори хороші, огурци, буряк, все-все було. Там красота була, село було красиве. Там друге уже село було. Було такий проект при Сталінє, я помню в газет, хотіли прорити канал, оце річку вичистити через Василівку десь там попід землею прорить туди, це такий план Сталіна був, і соєдинить з газом і це вже в газеті читали та і по радіо говорили. Начали вирубать ліса, страшно було, [*нерозбірливо*], заробляли хорошо. І рибу ловили, і шо, а потом риба пропадає, а оце товстолобик це запускається, в Берестове хазяйство мальок завозять, потім мальок виростає і міліони випускає що це товстолобик, а так бистро така риба виростає.

Дружина: Які по селі верби були, скота тільки було. розгулялося в нас колхоз не осталося не одної хферми, ні одної худобини – всіх на колбасини пустили. Колхози були, ми жили.

Іван Федорович: Оце було так, пожили при Брежнєві, як Брежнєв був ото жили ми дешевлі, дешевлі все...

Дружина: В магазини привозили. А тепер до чого ми дожили? Немає у нас даже чого купить.

Іван Федорович: При Брежнєві правда пожили і при колхозах, председатель був хороший, Шарапов. Колхоз цей він воздвигнув, все він зробив. А хозяйственний був, все для людей. Та все що тут балакать, при Брежнєві ми пожили і при тому Шаропові. А сейчас той председатель щось таке, підеш на тебе кажуть ти п'яний вже.

Дружина: Вони живуть, кармани набивають. А ми доживаємо хто до чого.

Іван Федорович: Ну, це наш рибколхоз [*нерозбірливо*]. І то Попова, це один колхоз. Контора наша главна в Скельки. Січас уже розбігаються. Вже рибаків нема. Розпродає рибколхоз зданія. [*Нерозбірливо*]. Розпродать зданія, тільки понастроїли... Там нанизу які зданія! Катерів скільки! Вже розпродані катєра... Все оставили для рибаків.

Брик Володимир Михайлович, 1926 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я] Брик Володимир Михайлович, [19]26-го року народження, [в Скельках народився]. Батько [Михайло Гаврилович, то дід був Гаврило]. Ну, батько був тим, камєнщиком. У Скельках, ну, при колхозі. При колхозі був камєнщиком. Ну, у Запорожьє ще то шо камєнщиком, а потом як строїли Дніпрогес ото шо. Ну, а шо ж, шо ж, шо ж, шо ж... Це трошки ви запізнилися, трошки ви запізнилися. Це вже то шо вимерли то шо старі люди, шо були...

[Я знаю тіки те, шо] дід хазяйнував, вів своє хазяйство, невелике, а вів хазяйство. І оце коні в нього були, а уже дальшє... Я собствєнно говоря оце, я своїх дідів вже не застав, не застав, так шо я вам не розкажу. Потому шо прадід мій помер, я був ще маленький, а дід помер ще раньше за прадіда. Болів він апендицитом, схватив його приступ, а яка тоді була больниця? І оце дід помер [*нерозбірливо*], так я його і не знаю. Прадіда – чув, шо був, а діда не знаю зовсім. Знаю, шо баба була та тіки [*нерозбірливо*] провалилося [*нерозбірливо*], так як оце в мене немає [зубів].

А баба? Ой, ви знаєте, що я вам скажу, з якого году... [В баби було дівоче прізвище]... Баба, вона була із [*нерозбірливо*]. Вона сама була [*нерозбірливо*], а дід – скелянський. В Скелькі тоді було, тоді, дуже багато Бриків. Фамілія Брик – це дуже багато було.

[А що означає Брик]... Звідки? Ну, слухайте, навєрно я так думаю, я читав того... Яворницького, да? Так я знаю про те, шо там ото за казаків, да? Ото шо за казаків, так їм давали кличку ото. Мабуть, це тоже хтось їх – "Брикало", ето саме, і назвали Брик. Так сказали і пішло. У нас тут, у нас тут у Скельки, ця сторона жила – тут не так, а ота сторона – так там дуже багато клічок давали. Ну, оце помер вже парєнь, він 24-го года, так він невеликий був. Ну, а батько його, як він прийшов з армії, так його батько вийшов на вулицю і став казать про те, шо "у мене синок майорчик!" Не майор, а майорчик. І оте йому ето саме, Харченко – і не знають, шо фамілія Харченко, а він тіки Майорчик! Всі знають. І оце навєрно воно ето ж, я так думаю, я так думаю, шо оце от Бриків пішло [*нерозбірливо*].

[Оце були клічки по-вуличному]... Майорчік оце ж. Вилітіло все з голови, все вилітіло з голови. [*Нерозбірливо*] не називають

---

[1] Опитування провели О. Мірущенко та Н. Сурева (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Д. Аванесян.

його Микола Іванович, а [*нерозбірливо*], сам собі званіє дав, [*нерозбірливо*], якийсь там ото шо турецький був [*нерозбірливо*] не знаю, де він ето саме вичітав, шо турок ето саме, і за турок його турка назвали, називали [*нерозбірливо*] і він пришов, а робив управляющім [*нерозбірливо*]і оце як тіки шо [*нерозбірливо*] і дальше називають [*нерозбірливо*]. Ну, я ж вам кажу шо, ну, у нас, у нас, оце та сторона села там то Грицик, не називають Іван, а називають Грицик. Грицики, ето саме по-вуличному. Ой, ой, ой. І оце не можу, не можу вспомнить ето саме, шоб це вам багато названій. Юда. Це ж потому. У релігії там ото же, Юда продав за Христа. Шмарко! Тіки вони там, ето саме, хрістіане, а жінка була баптістка. І його жінка переделала тоже.

[Як Брики тут коли у Скельку заїхали]... Ну, Брики, – я вам родословіє не скажу, я вам скажу тільки таку вєщь. У нас імєється три кладбища: ото тут, на [*нерозбірливо*] і на Маячкє. І в нас був прідсідатіль сельсовєта [Чикалов], і коли він помер, ну, я пішов на похорон. А він живе з тієї сторони Скельки [*нерозбірливо*]. Ну, це хоронить, жінка [вирила яму на тому кладбищі], ну, а скіки я ето саме [прийду туди] на проводи, ето саме, на похорон прийду і мало, немає Бриків, Бриків немає. А тоді як бува [Чикалов], я пішов, поїхав туди... Прийшов я на кладбіще, як глянув, Боже мій, а там усе Брик, Брик, Брик, Брик. Кажу: “Так от де ви, Брики, – кажу, – а я вас шукаю, де ви находитеся, а всі тут на Собакарні”. Собакарня, у нас називається та сторона села, – Собакаря. [Ну], мабуть, дуже багато собак було, я не знаю, чого воно так і називається. І мої батьки відтіля, там брат [*нерозбірливо*].

Ну шо я, шо я вам розкажу, прийшов [одного разу в сєльсовєт я]... Предсідатель сєльсовєта хороший [парєнь], ага, і завели разговор на цю тему. Я питаю: “Ну, як діла Петро Петрович? ” Каже: “Та, оце оцього парня, – каже, – вже поховали”. – “Чого?” – “Там десь на Орлянській дорозі, на Орлянській [там проводи ото], а його [трахнуло і вбило]”. Кажу: “Ну й шо, ти як предсєдатєль сєльсовєта, як ти на це все дивишся?” Так заділо [мене ото все за душу], кажу: “Шо ти думаєш?” – “Та от міліція, закон, по закону...” Кажу: “Чхать я хотів на ваші закони”, – ото не нада ніяких законів, отакі закони... Мій прадід Брик, Брик [*нерозбірливо*] та шось не послухав матері, не послухав матері, а мати пішла в розправу, [розправа – сєльсовєт же], пішла і каже: “Визвіть пожалуста, – там до урядника, – визвіть, – каже, – мого сина”. – “А зачєм?” – “Ну я, – каже, – хочу його

тут отпороть”. А син вже (це мій прадід), вже він жонатий був, понімаєте, – це я вам хочу сказать, яке воспітаніє було раньше. Ага, ну, його визвали. Визвали. А у плавні, плавня, – тут була лоза росла, ну, [річка, дрова відтіля возили], лоза і прутіки такі ростуть більше метра, півтора метри десь. І оце в углу [в сєльсовєтє] стоїть [*нерозбірливо*] тієї лози, а для чого ця лоза? Як тіки хто провинився – його шмагають. Ну, оце ж пришла то ж мати мого прадіда і ото пожалілася. Ну, урядник визвав мого прадіда, і прадід пришов: “Я вас слухаю”, – каже. – “Ти чого матері не послухав, шо мати там казала?” – “Та, це таке діло, шо це наше сімейне”. – “Нє, не надо. Скидай штани і лягай на лаву”. – “Як?” Сюди-туди... “Нє-нє-нє, скидай штани й лягай на лаву”. А раньше то було тєлєсне наказаніє, і оце прийшлося йому знять штани, коли гукають із другої комнати бабу, його матір... То вже прапрабабу. Заходе, а в углу та лоза стоїть, вона витягує і давай пороть сина. Він же ж скинув штани, голяком, – і давай пороть! Отшмагала харошо, а тоді каже: “Ну я уже наказала, я вже своє, те шо в мене накипіло на душі...” А урядник каже: “Надівай штани і не вздумай помститься матері! Єслі ти вздумаєш помститися, то ми то ми тобі ще всипимо...” Оце я хотів би сказать... Воно, понімаєте, воно інтіресне для чого, – для теперішнього воспітанія молодьожі. Шо це таке, шо немає оте чого я... У мене дочка у Запорожжі находиться, вона...

[До війни] я в школу ходив, у школі вчився. А коли то ж прийшли нємци, так у колхозі робив, а на другий год наш колхоз розігнали, розділили на [*нерозбірливо*] і коли розділили, мені досталося то шо ми бєдні, потому шо батька нема, батько на фронті був, а я тіки, сестра, і оце ми жили [*нерозбірливо*] і ото коли розділили так ото конячка мені попалася. [*Нерозбірливо*] потому шо, знаєте це як, нада було шоб було тягло, а шоб тягло нада його кормить і, вопєрвих, все врємя, шоб не заспать ж, а гулять же ж, це ж, це ще пацан, а на вулицю ж бігав.

[В колхозі робили при німцях]... Нам німці не платили. У нас було ето саме, те, десять дворів, десять дворів, десяти дворіков і оце на десяті цих дворіках ми оцих робили, то їсть землі нам дали, я не помню, не скажу гектарів скіки гектарів [*нерозбірливо*] було на нашом, на нашом десяти дворов скіки було гектар землі. Ну, а це ж ми ділили і ми виращували пшеницю, жито, ячмінь і подсолнух. А ми [*нерозбірливо*] молодьож, робили, трудилися.

Урожай який ми збирали, ми ж його молотили, котки були ото шо отакі, ви знаєте, котки [*нерозбірливо*]. І ото [*нерозбірливо*], а тоді [*нерозбірливо*] помолотили, пере, перекручуютя, і оце цим молотили, а потом його [*нерозбірливо*] вибивали і ото солома, і [*нерозбірливо*] оставались значить [*нерозбірливо*] і німці коли прийшли, німці [*нерозбірливо*] колхози, які були [*нерозбірливо*] вони трактора давали в оренду, в оренду, ото давали трактора, ну, такі, ето саме, ну, в нас трактора не було, в нас воли були, корови [*нерозбірливо*].

Я був у армії, я сім год був в армії. Коли освободили ето самоє, Скельку, мені ше не було восімнадцять год, ну, я пішов у воєнкомат польовий, а мені сказали, шо забирають. Сказали, завтра шоб явився, вєщмішок, катєлок, ложка, кружка і сюда [*нерозбірливо*]. Ну, я ото прийшов туда, [*нерозбірливо*] так мені ще було восємнадцять год і нас повели на передову. А передова тут була... Балки знаєте де? Ну, от ето за Балками Благовіщенка є, село [*нерозбірливо*] там бої були і ото нас повели туди на переводу, зразу. Моїх товаришів багато вже то шо були побиті, знаєте война, ніхто не знає [*нерозбірливо*] і коли ми дойшли до дамби, знаєте дамбу? Дніпрорудний, як їхати, де там ото насипана ета сама, дамба, не знаєте? [*Нерозбірливо*] зразу ото за Скельками так дамба насипана і оте дамби тієї не було, [*нерозбірливо*] невелічкий такий мостік ну, так, як до хати веде то шо, і ото нас до мостіка до цього довели [*нерозбірливо*], а їде з передової ото [*нерозбірливо*] і гукає, двадцять п'ятий, двадцять шостий, двадцять восьмий, хто є? А в нас старики були [*нерозбірливо*] остановив колону, остановив [*нерозбірливо*] каже: "Пріказ Сталіна – двадцять п'ятий, двадцять шестий год на передову", – так шо, [*нерозбірливо*] нас у Скельку не повели, а повели туда [*нерозбірливо*]. А в Василівкі нас формірували, і попав я в Сталінград, в Сталінграді був. Ну, в Сталінграді, туди ото шо я коли попав, де станція прибули. При той був, учєбнім на сержанта я учився, я був переводчіком во врємя бойов був, так шо командіра [*нерозбірливо*] давали. Так, ну, шо рєбята, я не знаю, мабуть я вам і не розкажу.

[Голод був тут у селі після війни]... Ви знаєте шо, голод був, був голод, а я був в Польщі, я був, город за [*нерозбірливо*] ви не знаєте такого города? Вобщім так: Львов, за Львовом Перемишль, Перемишлем Краков, туди вглуб, і [*нерозбірливо*] і ото там ото я, уже у [Катовицах]. Я був старшиною [*нерозбірливо*] і оце получаю письмо із дому, сестра моя була дома із мамой, і ото вони мені при-

силали пісьма і я ото знав про те, шо [*нерозбірливо*] я голодовку не зостав. Я прийшов, я прийшов в 50-ім годі, [*нерозбірливо*], у 43-ім годі взятий, а в 50-ім годі [*нерозбірливо*].

Коли прийшов? Ну, шо, ну, солдат як солдат, прийшов ото шо і шо?.. Мій батько вернувся із того, із фронта вже, був раніний, він прийшов додому. Ага. А мене посилали на [*нерозбірливо*] учіліще [*нерозбірливо*] Центральне управлєніє путей воєнного сообщєнія [*нерозбірливо*] СССР, я там був ото, робив помошніком діспетчєра [*нерозбірливо*] це після [*нерозбірливо*], приїжав сюди я із майором у Смоленск, у Смоленск привезли [*нерозбірливо*] імущєство, а потом вернувся, я попав оце ще у, отут ото шо був, а потом демобілізувався, да, написав додому пісьмо, шо мене посилають учіться, а в мене, я, я таку глупость споров, ну, шо [*нерозбірливо*], батько сказав, шо приїжай додому, ми не знаєм скіки ми будем жить. [*Нерозбірливо*]. Я прийшов додому, дома в 50-ім годі, було страшне. Після голодовки, це в 47-ім годі була голодовка, а люди ніяк не оклигають і прічьом [*нерозбірливо*] нічого не давали, [*нерозбірливо*] грошей не давали, дуже трудно було.

Ну, я коли прийшов – нада десь устраюваться робить. В нас був кар’єр, камєнний кар’єр, у нас отут от під нашою землею, єслі взять [*нерозбірливо*] до моря, там каміння, каміння здорове таке, то шо камінь, то шо, ну, а [*нерозбірливо*] і тут оце шо скрізь камінь, ото граніт нище, нище, водоносного слоя [*нерозбірливо*] потом туди [*нерозбірливо*] камінь – ракушняк, оце вже ракушняк, оце і оце його [*нерозбірливо*]. Я коли прийшов додому, в мене нема ніякої спіціальності, ну, шо робить, я пішов [*нерозбірливо*] ширина [*нерозбірливо*] з отій сторони, вона іде, іде отак одна сторона рівна, а друга отак вверх, а потом іде ж. І оце [*нерозбірливо*] пиляли камінь, і я то був [*нерозбірливо*], а потом у нас електростанцію там поставили і я робив електриком, коли робив електриком тоді уже мені легше стало і стали ми штольнями, штольня.

[*Нерозбірливо*]. Як оце взять ото двері [*нерозбірливо*] ідуть туди ото же і коли прийшли ми в Скельку [*нерозбірливо*] прийшов, я як раз наращував електропроводку для робочих, прийшов [*нерозбірливо*] і каже нам: “От ето как раз вверху здєсь находится колодязь”, – а колодязь ето саме на де село, [*нерозбірливо*] був колодязь [*нерозбірливо*] цей колодязь, а дальше тоді передвигалися. І стала, ето саме, життя дали штольня [*нерозбірливо*] там були розкоси [*нерозбірливо*] стєнки, оставляли стєнки, а ширина [*нерозбірливо*]

уже камінь брали, а розкос оставляли метр, метр двадцять. [*Нерозбірливо*] камінь [*нерозбірливо*] розкоси ставять, утром пішли [*нерозбірливо*] а роскоси, земля уже стала [*нерозбірливо*] і закрили кар'єр.

Коли закрили кар'єр, ну, шо, ну, куди, ну, куди, немає де ето саме... Ага, я устроївся в сільпо, мені прідложили в сільпо торгувать, я торгував в буфеті, зразу [*нерозбірливо*] год проторгував, а потом мене то вже перевели у буфет. У буфєті там ото же, то вже, пить, я не пив нічого. Ну, на фронті мені давали, коли я раніний [*нерозбірливо*] я раніний, отож [*нерозбірливо*] оце ось влетіла оце сюди, [*нерозбірливо*]... Ага і коли я торгував, ото я прийшов додому комсомольцем з армії. Комсомольцем прийшов, мене, а мене то [*нерозбірливо*], я не хотів вже, ето саме, признаваться, шо я комсомолець. Ну, просто, подивився та думаю [*нерозбірливо*] в партію не хочу, то шо, а друзья мої були членами партії, і вони розкопали, шо я ото, і подали у райком, райком мене визвав [*нерозбірливо*] подавай заявлєніє на, на кандідат, вчений кандидат, вченого кандидата. Ну, пришлося мені подать, подав я заявлєніє і ото я поробив, [*нерозбірливо*] у сільпо, два, через два года і мене ето саме визиває [*нерозбірливо*].

[*Нерозбірливо*] в мене сікретарь обкома партії у Василівкі, да. І визвав мене [*нерозбірливо*] в райком: "Ти почіму, ето самоє, [*нерозбірливо*] ти почіму ето саме ні ідьош в колхоз?" А тоді колхози були, ето саме, колхози, це, це, це, шо, ну, знаєте, колхози піднімали ето ж після войни, ето саме, і надо було [*нерозбірливо*] кляті колхози шоб були, ето саме [*нерозбірливо*] і мене ето саме, каже, [*нерозбірливо*] мені пообіщали, шо ми тебе пошлемо на [*нерозбірливо*]. "Поїдеш?" – "Поїду". Ага. А тут оце [*нерозбірливо*], коли визвав сікрітарь райкома, каже: "Ти почіму у колхоз не йдеш?" Кажу: "Не хочу я в колхоз іти", –"А чого? " – "Я буду їхать учиться, ото, на завторгів". –"Шо ти будеш їхати ото, – ну в відє шуток, – спікулянтом, на спікулянта вчиться, давай ето саме од того, од райкома партії ми тебе пошлемо учиться!" І мене, ето саме, кажу: "А куди я ето саме?" – "[*Нерозбірливо*] на год підеш?" "Та, – кажу [*нерозбірливо*], – садоводом буду". Він каже, він каже: "Не, на три года поїдеш на прідсідатіля колхоза учиться". Єсть у Мілітополі такий Дом [*нерозбірливо*] ви не знаєте такого? Трьохетажне зданіє, ето саме, і оце туди я, мене ето саме: "Ми пошлемо тебе туди, [*нерозбірливо*] бросай сільпо".

Ну, а я приїхав сюди, додому, до райкома, до прідсідатіля совєта, сільпо, а він і каже, шо ми не отпустим. Кажу: "Як ви не отпустите? Хто сильніший? Ви чі райком?" Коли приїжджає [*нерозбірливо*]. "Ти почіму ні, ето самоє, не став отож в ларьок, в буфет? [*Нерозбірливо*] то мені прийшлось поступить в колхоз. Ото поступив в колхоз, я у сільпо як робив, то хоть трохи там зарабатував гроші та можно було питаться, в мене вже батька не було, батько помер, сестра вийшла заміж, остався тіки я. Ще я не жонатий був і тоді то шо [*нерозбірливо*] ну, шо ж? Нада [*нерозбірливо*] переходить в колхоз, і то перейшов.

Коли перейшов у колхоз, електрофіціровали село, ставили стовби, ето самоє, і стали те се, послали мене як електріка [*нерозбірливо*]. Я то пішов в неділю поробив, другу неділю, третю, [*нерозбірливо*], а тоді кажу: "Нєт. Поїду до [*нерозбірливо*]". Поїхав, а там бюро якраз, я на бюро, отож, откриваю двері, а мене вже в бюро, каже: "Заході, заході, Брик". Я зайшов. [*Нерозбірливо*]. "Ти зачєм прішол?" – Кажу: "Ви знаєте, шо? [*Нерозбірливо*] а тепер, кажу, я не хочу копать, воно мені наосточортіло [*нерозбірливо*]". Ага. А начальнік [*нерозбірливо*]: "Ти смотрі ето!", а я кажу: "Ти не смотрі" на його, начальника [*нерозбірливо*]. "Ти знаєш шо таке окопи? А я знаю, так шо ти, – кажу, – ето саме, [*нерозбірливо*] молокосос [*нерозбірливо*]". Ну, думаю, як тіки шо він мене [*нерозбірливо*] визвав прідсідатіля колхоза, каже [*нерозбірливо*], а в мене нічим жить, в мене, кажу, немає чим жить, в мене немає ні копійки і хліба немає [*нерозбірливо*] прідсідатілю колхоза: "Обіспєчіть його пітаніє!" І оце [*нерозбірливо*] до осені, я осеню, ето саме, женився [*нерозбірливо*] оце була оця хата поганенька, рогозом накрита [*нерозбірливо*] обложена не була... Це батькова, а оце [*нерозбірливо*]. Це кухня. Кухню оце строїли мій папаша, як робили на кар'єрі, як на кар'єрі, так я [*нерозбірливо*] ці камні, це отходи камня і оце з оцих отходів зробив оце кухоньку, зробив і ото [*нерозбірливо*]. Отут же шлакоблок, вона була низенька, а це підняв, підняв, вона була низька-низька така, така шо зайдеш і до потополка.

[А як з женою познайомився]. [*Нерозбірливо*] мені не удобно [*нерозбірливо*], ну, нічого, я розкажу, розкажу, потому шо нікто ж не знає, я своїм дітям даже не розказував. Я коли прийшов з армії, в мене було багато дівчат, ну, як багато, шість дівчат було, і оце дівчата зі мной оце, ну, я не красивий був [*нерозбірливо*], ну, а дівчата в мене були отакі. Ну, і до якої я не піду, ото, та була замужем, та вже

ето сама, уже вона тоже не дєвочка, тоже, а я сказав, шо не. Я прийшов додому мені було двадцять четирі годи, двадцять четирі года мені було, як я прийшов з армії, і я рішив тіки ліш на дєвочкі. Ну, і пішов одного разу я до, до свого гулять, а друг, у друга жінка, а в жінки та сестра, приходе якась дєвочка, молоденька [*нерозбірливо*] молоденький ще. А я ж прийшов з армії був вже, ето саме [*нерозбірливо*], ну, це мабуть, це мабуть, мабуть у двадцять, двадцять шість год мені було чі двадцять два, двадцять сім, а ще не жонатий, я довго гуляв, рішив погулять. Коли встрічався з одной, ну, [*нерозбірливо*] дуже ето саме, любив, так. Ага, а вона уже була, ето саме, з другим парнєм. Ну, я крутив носом. Ну, і коли вона мені сказала, ну, думаю ще погуляю, ладна, а тоді поженимось. Ну, уже прідсідатіль сєльсовєта, шо січас, це його мати, оце і з його матір'ю я гуляв, встрічався.

Ага, вона мені одразу разу і каже, прийшов на свіданіє, привів її додому, вона мені каже: "Ти думаєш жениться?" Кажу: "Думаю, тіки ж [*нерозбірливо*]". А вона: "А чого? ". Кажу: "Я хочу ще погулять, ну, ще год-два [*нерозбірливо*], ну, хочеться мені ще погулять". Ага, а вона мені каже: "Знаєш, адін парєнь, – вона мені каже, – парінь питає мене, прідлагає вийти заміж за його". Кажу: "Значить так ти мене любиш, ти, – кажу, – зо мною встрічаєшься тіки для того, шоб [*нерозбірливо*]". Ага. "Та ні. Та ні". "Ні, – кажу, – можеш піти до того парня і сказать – ти согласна вийти за нього замуж, причом я даю отказну". Ага, і вона пішла, йому сказала, і вони поженилися, а я остався ото з тими дівчатами [*нерозбірливо*]. Вона каже: "35-го года". А я 26-го, [*нерозбірливо*] трошечки ето саме, ну, нічого. Буду встрічатися, [*нерозбірливо*]. І я ото з нею встрічався пошти три годи, пока вона виросла, вона виросла.

А я [*нерозбірливо*] і оце приїхав у сільпо [*нерозбірливо*] нада було виписать водки і приходе, підходе [*нерозбірливо*], водки, вина виписать. І я приїхав туда, зайшов в буфет, в буфеті я вже не робив, я вже робив електриком, а там сидить два мужика, ото за, двері як одкриєш і зразу за дверима сидить два мужика, глянув [*нерозбірливо*], не батько рідний, а дядько, [*нерозбірливо*], а так по матері, це матері тьотки, як вам сказать, тьотка взяла, то шо вона сирота була. Вона сирота і оце вона взяла, тьотка з цим дядьком, подивився, сидять, пішов, ото шо, став виписувати, вони кажуть: "Владімір Міхайловіч, можна на мінутку вас?". Я підішов – "Слушай, давай [*нерозбірливо*] по сто піісят грам". Кажу: "Шо ви, я, я на роботі". "Та,

це чіпуха", – і бокал пива випив, а я не п'ю [*нерозбірливо*] прийшлося, через силу прийшлося мені випить. Вони мені кажуть: "Ти знаєш, ти оставив нашу дівчину, не встрєчаєшся, чого? Ну, нам нада шоб ми знали [*нерозбірливо*] ти ж не прийдеш [*нерозбірливо*]?" Як я прийду, [*нерозбірливо*], кажу: "Я не прийду". [*Нерозбірливо*] вона вийде заміж, [*нерозбірливо*], пожалуста, я можу вам оставить. [*Нерозбірливо*]. Одібрало рєчь, одібрало рєчь, вони не стали балакать [*нерозбірливо*]. Я поїхав до свого ларька, приходить [*нерозбірливо*], вечером гулять, а в мене так – ларьок і трошки отак, як на вулицю, там клуб, я і гуляю, і торгую. Я торгував до двух часов ночі [*нерозбірливо*], до часу [*нерозбірливо*] кажуть мужики, да і приходить дівчина [*нерозбірливо*], каже: "Знаєш, шо ти сказав моєму батькові?" – "А шо?" – там [*нерозбірливо*] переполох, [*нерозбірливо*] сказать і за того [*нерозбірливо*], ну, шо, я знаю, шо вони од мене не одстануть, – а тебе, – кажу, – я люблю, я дуже тебе люблю! Ага, терарізірували, [*нерозбірливо*] сказали, шо [*нерозбірливо*] привела [*нерозбірливо*].

Так і до вечора доторгував, ну, смеркло, [*нерозбірливо*] прийшли, отут [*нерозбірливо*] теща і на порог. "А! Шо ви [*нерозбірливо*] падлюки, нагуляли, шо тепер у пелені принесе". [*Нерозбірливо*]. Це ж який позор у селі, ти шо. Ага, кажу, [*нерозбірливо*]: "Чьо ж ви кажу, не сказали раньше, це надо було раньше сказать [*нерозбірливо*] ага, ну, шо, кажу: "Готовтеся!" – "Шо готовтеся?" – "Я буду брать вашу дочку". І вони з руками і ногами отдали, а коли отдали [*нерозбірливо*] і через год в мене родилася доня, [*нерозбірливо*] Ніна, [*нерозбірливо*]. Поганенька свадьба [*нерозбірливо*] ну, тоді я кажу, я пішов [*нерозбірливо*].

[Я одружився] у 53-ім годі, 54-ім. Я ото перейшов в колхоз, ото шо, я пришов у колхоз ето та в кінці 53-го года. І батько помер в 53-ім годі, ну, а, а ви знаєте із-за того, шо вони, шо вони, ну, нільзя казать жениться. Це як батько помер, нільзя жениться год, я ж і не женився, а такі женився, як тіки женився, [*нерозбірливо*] де-то місяц пожив дома із жінкою, справляли оту хату і тоді я пішов учиться, пішов учиться. Я учився, [*нерозбірливо*], три года, два годи провчився, [*нерозбірливо*] школа і переводять нас із школи у технікум, сєльскохазяйствєнний тєхнікум і я оканчую отож тєхнікум, младшого агронома [*нерозбірливо*] агроном. Коли прийшов додому у мене родилася дочка, родилася дочка оце та, шо на кар'єрі робе бугалтером. [*Нерозбірливо*]. А потом у мене [*нерозбірливо*] діточки,

родилися ше одна дочка, ото Ніна, Ніна старша, ну, а зато Валя ото сама, [*нерозбірливо*], і родилася ще третя, три в мене дочки і один син.

[Дітей тоді хрестили]... Да, христили. В мене всі діти хрещені. А тоді ото, а тоді була ето саме, церква, в нас тут, у Скелькі, при німцях. Як німці прийшли була церква і тут ж стали хрестити дітей, там хатьонка така, ето саме була, хатьонка. А тоді у Білозірки, [*нерозбірливо*] церква. [*Нерозбірливо*]. Бабки оце саме це шу-шу-шу нелігальним способом [*нерозбірливо*] у 53-ім годі, да. Чи в 52-ом? В 53-ім, да? Ну, а зразу ж, зразу уже, ето саме, коли, коли прийшли, коли наші вернулися назад, та тоді вже не так стали ето саме, пріжимать оцього, отих, православних, потому шо, потому шо, потому шо сам, сам, скажіть, ой, Жуков, Жуков же ж він тоже, він же ж тоже, ето саме, в Бога вірив, ну, тут уже [*нерозбірливо*].

Розкажу за плавні. [*Нерозбірливо*]. Ну, тоді, ето саме, з плавня, в 46-ом году ето саме, плавню затопляли. Косили сіно там у плавні, там були такі гряди, хароші, ото шо в нас хароші було, хароші, хароша мєстность, [*нерозбірливо*] сіна були хароші ето ж, корм був для скота, достаточно. В нас такі стоги ото, ви не знаєте, шо таке стіг, не знаєте. Стоги отак клали заввишки ото, до верха, ета саме, широкий отакий. Гарб, гарб може ето саме два, шість, сім [*нерозбірливо*] до десяти гарб оце в стогах. Як тіки осінь підходе, плавні [*нерозбірливо*], а потом коли стало ото ето саме, за [*нерозбірливо*]. Я учився в Мілітополі, да, я ще був [*нерозбірливо*]. Приїхав додому я, в мене нема [*нерозбірливо*] я до прідсідатіля колхоза, прідсідатіль колхоза каже: "Поїжай, поїжай на, у плавню, у плавню, там візьмеш сіна,там [*нерозбірливо*]". Одні гарби і я поїхав, оце із дому [*нерозбірливо*] жінку і поїхав. І отут ми з дружиною хату купили, це вже ми построїли [*нерозбірливо*] хату. [*Нерозбірливо*]. Ага, виїхали [*нерозбірливо*], привезли сина, ага на другий год, весною, два годи [*нерозбірливо*].

Забув, ето саме, як городіща, ето саме, була оце. [*Нерозбірливо*]. Кучугури [*нерозбірливо*], це тут кучугури, [*нерозбірливо*], а туди дальше не кучугури [*нерозбірливо*], де були казаки, оце я читав це в Яворницького і там, [*нерозбірливо*] вони вказують [*нерозбірливо*] от забув уже, [*нерозбірливо*] там ото була [*нерозбірливо*] селах, там ото [*нерозбірливо*]. А потом людей виселили відтіля і зразу [*нерозбірливо*]. І вода пішла, ви знаєте, якби плавня була [*нерозбірливо*], шо ви ето саме, у нас тут дров було достаточно, а риби

скіки було! Я у 42-ім годі, у 42-ім годі там пас колхозні телята [*нерозбірливо*] корови і телята [*нерозбірливо*] і оце поженемо [*нерозбірливо*] таке шо було і не дуже глибоке. І оце пригнали коров, ми пригоним коров, корови прийшли [*нерозбірливо*] і отакі [*нерозбірливо*]. У нас покаламутили воду і вони зринають зверху і ідеш тіки бери, ето саме. А тоді ото все більше плавня була, ловили корзинками такі якісь тіки здорова, як оце [*нерозбірливо*] і накриваєш [*нерозбірливо*]. Дуже харашо було! При німцях, при німцях скіки тут було птиці в оцій плавні та страшне діло. Ну, ви представьте, представьте собі, шо ми. Тут мужик один був, ото шо [*нерозбірливо*] не був забраний в армію. Так я з тим мужиком все врємя дружили. Так ми ходили ловить тріски в те врємя, коли тріска і качка, вона не літає і оте їх ловили вже. [*Нерозбірливо*]. Скіко було птиці там! Страшне діло

А як ловили? Слухайте, у нас [*нерозбірливо*] так вона ниряє, вона пірнула і тоді просувай. А там же ж коли ето саме оцей [*нерозбірливо*]. Хропаки вони називаються [*нерозбірливо*]. Дуже багато було, ето саме, оце їх. Ну, це вона нирнула [*нерозбірливо*] ну, трипять, до десяти метрів. А потом зверху тіки носик виплила і дихає, шоб. Ця птиця, ця дике. Ну, нада ж якось спасаться. Так ми ото йдемо де, ето саме, вона [*нерозбірливо*]

Тріски ето ж чаплі, тоді, ой, море. Тріски, ето саме. Ну, оце такі, а в основному це крижні, крижень, крижень це утка, утка, утка і [*нерозбірливо*] ето саме [*нерозбірливо*] м'ясо ето саме [*нерозбірливо*] качку. Ну, шо? Ідеш оце же по гряді до, ета саме, до ворнуха називається. Вона висока така росла і оце варнуха, ето саме, закручена [*нерозбірливо*] як вона, ето саме, там закручується [*нерозбірливо*] зробить гніздо так шо, ето саме, і яїчки там ото. Риби було дуже багато, дуже багато [*нерозбірливо*]. Ловили рибу, ето саме, і удочками [*нерозбірливо*].

От ви знаєте шо, на счьот звірей, ето саме я, лисиці були, були ето саме зайці, зайців було багато дуже багато було, зайців дуже багато було. А за тих шоб, ну, появлялися, іногда появлялися вовки, іногда. Ну, це шоб вони. Як тіки вовк появився. Тут же ж у плавні находиться скотіна, скотіна [*нерозбірливо*] вівці, любі ето саме із, до колхозу, ето саме, із тими, із вівцями. Так вовк як тіки шо він же ж може [*нерозбірливо*] багато. Як тіки вовк появився [*нерозбірливо*] вівця якась.

Охотники, охотники беруть ото ружя і пашол [*нерозбірливо*] да, то ідуть, ето саме [*нерозбірливо*] ідуть, вибивали їх [*нерозбірливо*] вовки тут не находилися [*нерозбірливо*]. Козаки коли. Ну, ви ж читали Яворницького? Знаєте. Да? Про те, шо [*нерозбірливо*] як турки появляються відтіля ето же, турки як тіки появилися ідуть передають туди [*нерозбірливо*] могили. [*Нерозбірливо*]. В нас тут багато дуже, в нас тут розкривали ето же могили. Ну, не знаю шо вони там знайшли, ну, найшли ето саме захоронєніє [*нерозбірливо*] ну, шо? [*Нерозбірливо*] яма, да? І оце тут же ж ето саме похований був ето самий, а потом навєрно копають могили [*нерозбірливо*] інтєрєсно, ето саме [*нерозбірливо*].

Я ходив оце все дивився [*нерозбірливо*]. Як Дніпрорудний строїли, так там у Дніпрорудному я ходив дивився [*нерозбірливо*] такі самі. Находимо, ну, шо? Золото там ото находим, в одній могилі ото шо найшли ето саме хлопці. Ну, я не був там, ето саме, я робив же агрономом, так мені ніколи було, а хлопці ходили, коли розкривали одну могилу. Там найшли перстень, ето саме, золотий, шоб багато було не було. Багато не було. Ну, а так [*нерозбірливо*].

А! Слухайте, ну. Це я кажу тут же ето саме, коли з тими, із казаками воювали, коли, пізніше, так тоді, тоді ж ото ж врємя нападали, нападали вони ето же турки. Так козакам передавали шо. Да, ну, інтересне, все-таки інтіресна історія, інтіресна ето саме [*нерозбірливо*] за Чінгізхана от ето, тут же на карті десь ето саме, так Чінгізхана [*нерозбірливо*] тож ті дойшли тепер. [*Нерозбірливо*] дойшли до, до, до, до Крим. І там же ж у Криму. Ну, Чінгізхан їх же ж, Чінгізхан це ми жив того, да? Жив, жив, це ж і еті, це греки ето саме, уже забув, жили ето саме

Слухайте, я, про нечисту силу я [*сміється*]. Оце вам нечіста сила і пішов оце. І жили там в селі ото [*нерозбірливо*] там була. Ну, пасьолок отут, і оце на тому [*нерозбірливо*] ето саме ходив один парень. Тут. Це мій товаріщ. Ходив гулять до, до, до нівести. Ну, красіва дівчина ето саме [*нерозбірливо*] знаєте як, і пішов він ето ж туда, до дівчини. Ну, провів її додому, а потом вже нада йти назад. А назад іти, нада на гору підніматься. Це тут же у нас оце іде гора... Оце гора ето саме. І оце на гору він став підніматься. Іде. Ага. Піднімається він на гору. [*Нерозбірливо*]. Заморився. Став, ето же. Глянув, глянув на низ ото ж з гори ж, глянув, да на низ ето саме, глянув шось дивне. Шось дивне внизу. І тоді давай швидше, воно за ним оце, біліє, біжить ето же. Він швидше. А воно... Як рванув на

гору, так він уже не чуствував за те, шо він біг чи ні. Да. Оказався на горі. Оглянувся і біліє. І біжить. А я, сил в мене немає. Там оце гора, пустирь ето же. І він тоді відтіля давай додому бігти у село. А в село десь кілометра два з половиною не добігти. І ото він устав [*нерозбірливо*], біжить-біжить оглянувся, біжить і все. Біле за ним шось женеться, броса і добігає оцей до пасьолка, у село оце. Це до войни. Ага. Оглянувся. Біжить. Він пашов, так давай тікать дальше. І додому оце добігає, оце одна вулиця, друга, а на третій вулиці він ето саме живе, його батьки там ото жили. І туди то він добіг. І він застукає, старший син, старший брат Василь. Він гука: "Василь, відкрий двері!" Василь тут вискочив: "Шо таке?" "Бери ружо!" Той Василь за ружо, ето саме. Пішли ето ж, немає, нема ніде нікого. Пішли до города дойшли, шось у кукурузі ето саме, шось сидить у кукурузі. Значить каже: "Давай туда пали ото!" Той Василь як паланув оце ж туда і воно повелося ето ж, вони ж побігли.

Ну, на другий день ето саме, це ж ночю було, на другий день ето саме давай же ж, шо ж таке. Оце в кукурузі було ето же. [*Нерозбірливо*]. А оце, шо бігло, ето саме, коза бігла. Ну, тіки, я ще не можу так розказать як він ето. Він як розкаже, я кішки рвав. Ну, багато [*нерозбірливо*] багато такі, шо розказують інтіресне.

Так, ну, а тоді ж вам. Тут у нас [*нерозбірливо*] так той старший за мене, той може розказать ето саме [*нерозбірливо*]. Приходе до мене сторіж, прийшов сторіж і каже: "Дід, дід Михалич, каже Михайлович, дай мені бутилку". А він сторожував і ларьок охраняв і сторожував у колхозі, кантору охраняв, каже: "Дай мені бутилку, каже я піду до свого товаріща". Ну, я ж йому должен платить. Він взяв та дав бутилку. Пішов він. Пішов, а жінка в його була дуже рівнива. І оце жінка ждала-ждала, нема Гната [*нерозбірливо*]. А вона рівнувала там до їх сусідки там, так шо вона. Приходе до мене: "Володя!" – "Га?" – "А мій приходив?" – "Приходив" – "А брав бутилку?" – "Брав". – " А де ж він пішов?" – "Не знаю, – кажу, – не знаю нічого, не знаю". Пішла вона, пішла шукать свого Гната. А вже ж ніч, темно ж ето саме. Пішла вона до сусідки, а у сусідки ето саме жив дід Костя. Пішов він до того діда Костя, з бутилкою випити, ну, друзя, прийшов, прийшов. Тут заходе Пріска, її звать Пріска, приходе Пріска: "Гнат, ти шо в самом дєлє, я тебе шукаю". – "А шо, чого це ти мене шукаєш?" А він такий був з юмором, такий, як, як начне розказувать, інтіресно, слушать інтіресно його. Помер. Нема. Ага. Ну, повела баба, ідуть вони тут [*нерозбірливо*] повела баба Пріска

свого Гната, повела. А вона коли кинулася Пріска за Гнатом, нема Гната. Пішла до, до сусідки, стала стукать в двєрі, думала, шо вони закрилися там. Думала, шо закрились. Стукала-стукала. А не открывають. Вона як стала бить двері, і двері бу-бух, випали ето саме, двері в того, у сусідів впали. Вона побила вікна, а та жінка тіки поставила двойні вікна ето саме в неї у хаті. Та жєна побила вікна, а в неї немає Гната. Приходе, ото шо найшла, приходе. Як прийшов Гнат домой, як став він розказувать, ай, шо ж ти думаєш. "Ну я ж дурьоха, – каже, – повибивала вікна, вибила двєрі!" А я [*нерозбірливо*]...

Лебеденко [В. Карпович], 1927 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Я з 1927-го року]... Діда Яким звать було. Ну, дід мій це, закупляв там озера, [у плавнях]. Ото там ловив рибу... Та ну, самі їли, князеві носив. Князь був. Оце його була плавня. Там по, по Кучугури, по-моєму, по Малі Кучугури, була плавня, його. Оце він, значить, продавав ті озера. Ну, дід [*нерозбірливо*].Це ж було, розказують, тоже.

[Батьки] розказували, шо білі приходили, червоні прихордили, зелені приходили. Розказували. Й Махно в нас не, не знаю, чи він був, чи ні, а отож їхали там, було мати каже: "Їдуть оце гарбами, нав'ючено там, дідові синов'я [одбили]. Тоді їдемо [бить]. Поїхали їх вибили..." Ото таке воно. Тоже було таке воно.

Ну, голодовку знаю харашо! Тридцять третього року була... Харашо знаю! Велика [голодовка]! Пухли, мерли! [Багато померло]... Хтозна... В нас тут одна женщіна біля двору так ото лягла і вмерла. Дядько один там помер... Ну, шо! Голодовка була велика. А потом сорок сьомий год, голодовка тоже.

[А голод був]... А тошо вивозилось все на Росію, а в нас все одбиралось! У сорок сьомому годі! У піісят читвертім годі були збори. Ну, й начали ж успокаюваться. Шо, значить, не біспокойтеся, шо буде вже все. Правітєльство друге, буде харашо значить все. А батько возьми та й скажи: "А в сорок сьомому годі шо було? Неврожай був? Давав гектар тону двісті. А пухли з голоду, мерли". Так його

---

[1] Опитування провів В. Марчук (4 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська.

ше й потягали. Та харашо, шо був він вже старий, та нічого, а то б забрили тоже.

Врожай був! Так під мітлу забрали ж й вивезли! Воно не, не, не общалося, шо це, як би сказать, і наша ж там доля должна буть. Вони ж ні, ні, не питали в нас нічо. Це вивозили, нічо не оставляли. Опять же ж голодовка, голодомор такий, шо мерли, й пухли...

[А колхози почали тут]... Двадцять дєвятого. Двадцять девятім, я харашо помню. Прийшов брат батьків, Микола. Я ж таким був. Сидять вони балакають. Тоже ж, Микола меншим був, батько старшим. Мій батько вісімсот восємдесят восьмого. А той же ж із третього году. Каже: "Ну шо ж робить, Карпо? Будем іти в колхоз, чи як?" Батько каже: "Я вже збрую помазав, завтра коням надіну і одведу на..." Отут був зборний пункт, оце збирали корови коні – все забрали! Корови, коні – все забрали! Позабирались до того, шо начали вже під мітлу все забирать! Чого вони брали – я не, не представляю. Одна цибуля тіки осталася, бо один ще й сказав: "Та! Вона тут житиме, ще й на цибулі проживе!" Ото такі оті виконавці були! І воно наші і були виконавці, а тіки це ж... Ну, така, така ситуація була! Така власть була дурна.

Забирали корови, коні, все! Повели туди. Коні, е, [телій], помоєму, завівся, подохли. Корови тоже ото так. Там начались. Воно СОЗ була, потом колхоз. Записалися ж добровільно. Зайшли, значить пиши заявлєніє: хочеш на Соловки не попасти, так пиши заявлєніє в колхоз. Батько записавсь в колхоз. А братуха, тільки батько отділив його, з восьмого году. Тільки батько отділив його, дав кобилу харошу, і він остався в індусах – так називалось, індивідуалне, вобшем... Не пішов в колхоз, значить, а пішов же ж... Ну, єслі б, еслі б це умно було зроблено, так хай же ж [тоз], і колхоз – де луче туди ж буде направлять народ. А воно ж тіки давили – на колхоз, і всьо. Ну, братуха тоже, значить, прожив год, чи більше там, шо вони дали план до двору йому. Він [зробив]. Вони йому другий план, до двору. І той виніс. Вони приходять – давай іще. А він каже: "Так у мене на клоччі вже не осталось". І ото, значить, решили його убрать. Тоже ж, на [вигон] туда. Він, значить, шо, як [*нерозбірливо*] хорошого взяв, та поїхав в Орлянку, та в Орлянкі поміняв, там пару коней же взяв. Ото він так поработав трошки. Ну, вже, вже ж нормально, і сіяв, і молотив, усе. А тоді оце ж план такий, і... І він пішов уже в лєсхозпром, у плавню, там були посьолки такі, були, лєсхозпром от Запорожья. Він туди пішов, йому сказали, шо справку нада сільсо-

вєт, шо ти, значить, одпускають тебе, чи шо. "А шо ти вмієш робить?" – "Козини плести вмію, каже, ліси вмію". Ну, там ото таке... Ліси... Плетіння! Забори...

Да. Ну, значить, поробиш до, до неділі, а в суботу підеш, справку принесеш. Ну, він показавсь ж, спеціаліст хароший, вони – не треба було справки, так він і остався. І був він там, поки перемичку начали... А тоже ж, поки война началась, всьо. Він був приписаний в Біленькому. Забрали його на фронт, він погиб, не знаю, де, я. А жінка ж осталася там, вивезли ж ото, [не] спаслася, на хаті була.

Ну, єсть такі, шо розкуркулювали, а нас тіки ото, давали, шоб, шоб вивезли, бо нема ж нічого! Приходять, і описують. Оце описали там, лави такі, дивані в хаті, обписали, продали. Торги були. Сарай там був такий, з рогозу чи з очерету, такий, таке, кругляки там – колхоз купив. Хату значить тоже, начали – хто больше. Уже торгували-торгували – ніхто не сказав. Ну, кажуть, хай живе тут. [*Нерозбірливо*]. Тоже ж, як би сказать... Ну, ото так остався батько в тій хаті, ну, а головой то вже голодовку [*нерозбірливо*]. Шукали, щупали, взяли де може [*нерозбірливо*], де закопали такого...

[А плавня]... В голод? А шо вона там спасе?! Риба! Риба, рибалки ловили! А нам, колхозникам, туди не було! Та! Конешно не давали! Ми пацанами були, підем, корзинки поопускаєм отакі, і накривачка така... Так отож накриваєм. Рибалки прийшли – забрали рибу, корзини порізали. Ми пішли опять, ліски нарізали, опять нагнали, аби... Ну, це! Тоді воно таке було, шо... Засуха була, озера повисихали. Ну, поки колхозів не було, там орендувалося воно, [озера]. Хотів там закупив це озеро, там ти рибачиш, що там, я не знаю, як воно було.

[У війну мене] угнали в Германію. Тоже ж так... Забрали на роботу... І як пішов ото [*нерозбірливо*]. Всю Україну пройшов... Всю Молдавію. З Молдавії на Руминію, з Руминії на Австрію. З Австрії Францію... З Франції на Ельзас. Ельзас у Германію...

В сорок пятому в августі вернувся. В колхозі там [робили]... Був рибколхоз. Рибколхоз жив, у голодовку! У їх була земля. Ще й пшеницю давали, бо я там в одного рибалки узяв, значить, батько каже: "Піди до Федора, він убіщав, значить, позичить пшениці". А в рибколхозі давали там пшеницю, і їх земля була, і ото так. І пішов до його. Каже: "За пуд два пуди. По врожаю отдаси". Я пішов отож, узяв у цього три пуди. Він там на низу жив. Прийшов додому, кажу батькові – отак і отак. А він: "Харашо". Шість пудов отдали. Помню

даже, в сорок восьмом уродило, а він каже: “Та ні, – каже, – такі врожаї, – каже, – три пуди нада. “Ну, я й те отдав, потому шо він мені піддержку дав уже, я отдав уже, мене [*нерозбірливо*] дали”. Ото таке.

Ну, було, це ж в сорок восьмім годі оженився тіки. Я оженився, а не брали мене ні в армію, вобщем ніде. Батьки старіють. Один ж у батька остався. Два на фронті погибли, а один моряк [*нерозбірливо*], так до сіх пор нема. А старший брат, він у Москві десь. Москву охраняв, тоже ж защіщав, так тоже погиб десь, [бачили наші]. А я оженився, тоді забрали мене. Був Сталіна приказ – отслуживших в армії, в воєнному білєті, значить, міністр вооружоних сил, Йосип Вісаріонович Сталін, значить, приказує – на три-чотирі годи на востановлєніє городів-героїв. І ото одправили в Севастополь. В Сєвастополі тоже там. Вольнонайомний, тошо в нас там робе. Тищу сімсот получав. Їсти варили, якщо є з чого варить, а ні, значить народ камси набрав. Було хлопці кажуть: “Возьми мені там на руб сто!” Голов. Камси, значить. І ото таким... Водичкою запили.

[Це ще при Сталіні податки були]... Воно [*нерозбірливо*] раз за деревину за кажду платили. На трудодні воно оце ж давались ж трошки хліба. А при отчьотному, піщов батько, приходе, каже: “Девятсот рублів должен”. І копійки не получали. Та просто давили, та й усе! Хіба це шо... Ну, год проробить! І ще девятсот рублів должен остався, на другий год. Оце така, мученіє таке було. Вобще, сельське хозяйство, воно, яка власть не прийде, а немає ніякого...

[За Хрущова пожили трошки]... Ну, це да! Ну, до Хрущова я в латаних штанях ходив, в латаній кохвайкі, потому шо на день вироблений трудодень там чотириста грам. Я тіки курицю можу прогодувать. Поросят я не вигодую! А Хрущов уже як став, він дав значить що: гроші. І на вироблений руб, значить, пшениці. Уже, значить, мені привіз, матюка мене щофер: “Де ви були? Я приїхав, [*нерозбірливо*]”. Ну, тіки ж такі, у листі. Ну, значить, там причиталось шось читирі тони, чи шо. Він привіз, а нас нема нікого. “Так мені пришлося самому скидать”. Отож матюкається, шо... І воно з фуражем вигодували вже й поросята, і бичка там, провезем у город, дешево. Дешево. Немає міста, де продать. Повезли на Донбас. Це вже село жило, і город жив. Потому шо у селі було проізводство того м’яса, того і город жив.

Та луче! Зовсім харашо! Зовсім харашо! Народ увесь роботав, работали чесно, і вся ж ізобіліє було шо... Вже колхоз, лучого не

придумаєш, як воно було. [Це десь в 1957-м році корови забирали]... Було! В нас це значить, решили ж – в нас восьмий квартал він називався – завтра той квартал, девятий, сьогодні одправляє, а наш завтра буде. Коли, значить, воно шось перевернулося, одправили. Одставили. І сусід ось мій уже одвів. Він електриком був в нашому колхозі, одвів. А прєдсєдатєль, Шарапов був у нас, каже: "Я не здав, серце, давлєніє, я не здав на молоко". Ото прєдсєдатєль... Він же ж не здавав, – мені нада, я серцем больний, мені нада молоко. Не здавав. А той колхоз поздавав. Ну, було, значить, таке. Приїжав товариш, він там десь возив морську траву. І жив на квартірі там у тьотки. А тьотка – шестеро дітей, й вона сама. І каже, посщітали за коров, можеж іти брать сметану, молоко, масло, значить, давали на... Туди пішла раз, другий раз пішла – нема, третій.. А вони кажуть [*нерозбірливо*]. Ну, забирав, вобщем. Ну, хотів же, видно, освободить од зайвого труда... Колхозників на селі... І він же ж тожі ж балакав, шо построє, значить, дома, такі як [*нерозбірливо*]. У Москві десь такі дома, він построє, шоб у домах жили, шоб була вся вода гаряча, там усе чисто, значить. Городи давать там же ж у степу. Ну, воно так і не той... На Можайському шосе, казав, ото ті дома построїть... Тіки дома построїть, шоб колхозники жили так як, як і городяни.

А Брєжнєв як став, то тут... Гроші хай остаються, а [*нерозбірливо*] далі. Оп'ять же ж... І не було й де купить! Понімаєш? Ну, як, там на базар там підеш, там відеречко десь, продають, і все. Ну... Ні государство не продавало, ні..

[Це плавню затопили]... По моїму, в піісят шостому. Та шось, шось так! Я точно... [Людей] виселяли. З низу, плавня, тоже ж там були хутора, тоже ж повиселяли. З низу вислали. Оце в нас. Ну, дерево, був шифер, давали все чисто. Та! Тоді нормально. Так пересилка... Нашо, воно ж таке. [Там як жили люди на низу, там городи були]... Там отакі були, по сорок, по піісят сотих були землі, тоже. Ну, там воно таке, глинясте, гнояка така, вобшем. Ну, вобшем, люди обробляли, нормально було. Родило. По плавні [хутори були]... Да. В плавні там сіно пресували, отож там коні були, от ["Запорожсталі"]. Багато було хуторів. Ну, большинство, оце лоза, лоза все. В нас був мебельний, мебельна фабрика. І січас вона єсть. Робили мебель. А тоді з лози плели: кроваті, стуля, там... Дороги були. Ото палку варять, у плавню привозять, вже без шкури, де ото роблять оті стульья, такі лозяні, ті, кроваті, там, етажерки разні. Вобщем, таке було.

Лозяний, вобщем, комбінат. А тоді... Колхоз був спеціальний. Це спеціальний колхоз, запоріжський. Це був "Путіловець", "Партізан", і "Запоріжець". Оце були три колхози так "Запоріжець" це взагалі [*нерозбірливо*] і отож занімалися

Басанька, це ж низ отут. Басанька це перва вона заселялась, це Скелька – це Басанька. І оце вона доходила сюди, там де рибколхоз. Оце перве посєлєніє. Поселились це тут [*нерозбірливо*] чумака. Сіль возили. Він ото там скраю, ото там, де тіки находиться наш колхоз, оце на межі. Отам, питають його: "Де ти поселився?" [*Нерозбірливо*]. І так воно ішло аж сюди. На горі тут не було. Села, вобщем. Ну, це годів сто, може, як началися строїть [*нерозбірливо*]. В нас тоже ото... А то в степах там була, земля у їх у степу оцеж, наділит там. Народився хлопець – уже наділ. Оце ж вони все возили на низ туди, там на низу молотили...

Лебеденко Іван Миколайович, 1927 року народження, Лебеденко Тетяна Михайлівна, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Іван Миколайович: Да звідсіля вийшов я... [Я народився в 19]27-м [в Скельках]... І батько і мати, і дід. Це дід хату строїв в 1909-тім годі. [Діда звали] Яким. Микола Якимович був батько, оце він самий менший він син у їх, самий менший. І він остався в хаті, це батько строїв, ну, вони жили всі внизу, бачите, я там, так дерева поосталися... А оце вже мені вже кажуть двоюрідні сестри, шо батькові моєму було десять год, як строїлись, а він 1898-го года, [18]98-ім, а в [1]909-тім строїлись. Значить було кажуть десять год дядькові моєму, кажуть: "Дядькові Миколі було десять год як строїлись".

[Про Махна там розказували]... Кажуть приїзжав цей Махно, кажуть шо цей [*нерозбірливо*]. Я ж такого і не бачив. [*Нерозбірливо*]. Цей я воював, мог войну подробно розказати. Це не до його [*нерозбірливо*] [19]13-го году [*нерозбірливо*]. Розказує і німці приїжали [*нерозбірливо*]. Ми як пацанами ходили. [*Нерозбірливо*]. Так сьодні одні, завтра другі, зелені, чи то красні, то зелені, той махновці, і каждий обдирає, каждий бере ж нікого не питає, шо в тебе чи шо. [*Нерозбірливо*]. Він розказував, багато більше це село...

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Д. Аванесян.

А дядько Захарько, мабуть мамин брат, той в австро-германську войну, у пліну був. Так тьотка розказує... Це в [19]14-тім война ж була австро-німецька чі як вона називається, чі австро-германська война. Так він у пліну був і тьотка Уляна, в нього одна, чотири дочки були і брат. Одна осталась, ну, немає вже тепер. Так це розказують, шо були [*нерозбірливо*] розказують. Посилали пісьма, переписувалися. І ця тьотка Уляна написала, шо я посіяла 10 десятин пшеницю осінню ж так то, а він у відповідь написав: “Це мене ніяк не радує, аби ти мені прислала 10 рублів”. [*Нерозбірливо*]. Каже: “Аби ти мені прислала 10 гривень, а то шо 10 десятин, воно мене не радує”.

[До колхозів у родини господарство було] велике. Сім’я велика, всі там, дуже сім’я велика була, це четирі сини. Карпо, Микола, Захарько, рідний Захарь [*нерозбірливо*], а то шість дівчат: Тетяна, Маруся, Катька, Катька, потом [*нерозбірливо*], ні, а як її, Ольона, четирі, [*нерозбірливо*], Катька, Тетяна, Маруся [*нерозбірливо*]. Построїли було [*нерозбірливо*]. Це ж я поселився, а тут були раніше, все для худоби, для скота. І вівці держали, свині, корови. Сім’я була велика, велика сім’я була

А я його дуже не знаю до землі, не знаю скілько було, не. А було. І коні були, там в хаті, і конюшня є, де коні були, ну, вобщем жили харашо... Хватало. Сім’я і батько раніше... А раніше воно, бачите, своєю землею занімались, сім’я велика, шо зібрали. А зіма прийшла, нема ж такої роботи. Як худоба, [*нерозбірливо*] подавали там, тоді їдем [*нерозбірливо*] корзини плетуть. Отакі, як оця ось тут, так це вже, а то возили такі хароші. І везуть в Михайлівку продавать [*нерозбірливо*].

Вони тоді, тоді дешеві були. Воно розказують шо [*нерозбірливо*]. А все повезуть та й. А потом ще кажуть занімалися. Це поїдуть, нарубають дров або привезуть дрова вони [*нерозбірливо*], по три, по чотири метри так відрубають, а єсть такі шо... Ну, плавня, поїдуть, нарубають, так срубані і везуть на базар продавать, усе гроші. Єслі, каже, на гроші нада робить, така вона поговорка, ну, нада робить. Та сіна понакосюють, сіна багато, в плавнях, понакладають по копичкі, а тоді в стоги, тоже це гарп по п’ять, по шість, здорові. І вони там і зімують. Коли це нада, поїхали, набрали. Лишні є – повіз у Михайлівку на базар, де обично воно, Михайлівка, в Михайлівку на базар.

[А як колхози створювали, то люди]... Та не дуже добровільно йшли. Отакі хазяйства були і в мого діда. Отут скіко худоби було, коні, інвентаря, все в нього забрали, поламали, перевели. Отакого хазяйства [*нерозбірливо*]. А потом худоба, годуваться нічим [*нерозбірливо*]. Це [19]29-й, [19]30-й, а в [19]33-тім ото вони через це. Шо коні звели [*нерозбірливо*] корови беруть, тоже годувать нічим. І ото оце дідівське пропало те, його перевели, поламали. Так як оце січас колхозів [*нерозбірливо*], отак [*нерозбірливо*].

А тоді в 33-м голод іскусвєний був... Потому шо люди в колхози не йдуть, а їх налог давать. Тоді налог наложили на оцю хатку, штраф – продали її. Оце налог заплатив [*нерозбірливо*]. Хату продали, багато таких людей, хату продають, тебе виганяють [*нерозбірливо*], считають тебе куркулем, бо ти багатий. А для кого він робив? Він робив і для тебе і для общєства. [*Нерозбірливо*]. К тому же виращували і хліб, і свиней, кажете: “Я взяв!” [*Нерозбірливо*]. Аж посчітали його як, раз багатий, – значить. Чого вона така політика була? Це воно ж не, не понятно.

Помню трошки, приходили разні, уже ж нема нікого тих, продавав. [*Нерозбірливо*] казали на його, він ото все, як кажуть, шо лєвою рукою брав. Пройшло врємя, шо в його паралізувало, руку лєву відібрало. Ну, кажуть він багато людей продавав. А продавали [*нерозбірливо*] і люди сходяться з села і хто больше. Хто больше. Хто [*нерозбірливо*] напродали на сто рублів там чі що. [Продавали]... Та разне, ну, хто шо, хто шо, шо хатнье, сундуки раніш, скрині були [*нерозбірливо*]. Ну, таке, вони знають, сундуки, скриня маненька, он і щас вона там єсть вона. А сундук у сестри, сундук здоровий, багатий такий. Як роздавали з цим сундуком, – це багата невістка була, з сундуком. Продали наш сундук, продали, а тоді вже ж пройшло врємя, а люди все помнять і знають. Прийшли, война началася, німці прийшли, а [*нерозбірливо*], хто купив сундук. І сестра пішла й забрала. Оце оно наш. А було таке врємя, шо продали. Чого продали? Шо воно, кому воно надо? [*Нерозбірливо*]

В [19]33-му я сам, вспоминать дуже важко. Я помню в садік ходили [*нерозбірливо*], називали дитячий, і я наївся там, кормили там нас, ну, як дітей. А я наївся кіслячок оце жидкий, бо голодний. [*Нерозбірливо*] як шо додому, а тоді воду кип’ятили та в бутилки воду, це до живота собі вони і спаслись, шо живий, живий і досі. А [19]33-й помню [*нерозбірливо*] і багато людей померло. Вже немає Павла Дмитровича в нас він був главним бухгалтєром [*нерозбірливо*] зна-

чить директором музея був. Ви в музеї у нас були? От. Там і моя фотографія єсть. На конях єсть [*нерозбірливо*], вона була маненька, вони увелічили її, зробили більшу [*нерозбірливо*]. Так Павел Дмитрович каже був у музеї, у Запоріжжі.

Голод... Унесло дуже багато, померло, дуже багато война [*нерозбірливо*]. Тоді оце плавні. А були [*нерозбірливо*], шо вода прибувала, а посуха була, не було води. [А в голод от плавня]... Ну, ото ж риба, вона зімою ще там покопали рогозу, очерета ростуть і рогоза. Так у рогоз коріння сильні [*нерозбірливо*] і вони, їх як висушить, сушена була мука і оце коріння оці копали, висушували, переминали. Хто чім, хто чім мог, ну, дуже багато вимерло. І в мене тьотка померла моя [*нерозбірливо*] тоже в [19]33-тім. А так вся сім'я сохранилася.

Передвоєнні [годи]... Та шо ж мені було шістнадцять год. Я кончив 6 класів. Тут. В школу начали ходить при німцях. Трохи походили, писать нічим і нема на чому писать. Хто [*нерозбірливо*] по хозяйськи, начали в нас собирать молоко. Ну, перед войною, а потом німці начали забирать на окопи нас, тоді облава зайшла, потом погнали. Я два раза був на Великих Кучугурах, копали там ми окопи, Великі Кучугури [*нерозбірливо*], тоді ж води не було. І за Василівкою на окопах був. А тоді уже при отступленії, в [19]43-тім мене забрали в Германію. Іду я із Германії...

І хазяйка моя, тоже вона жила в плавні, а тоді з Кушугума вона переїжала, на роботу їздила [*нерозбірливо*]. Ніхто нікого не виселяв [*нерозбірливо*]. Ту, перемичку як зірвали, воно в неділю якраз було. А Запоріжська ГЕС. [*Нерозбірливо*] Ленін. [Не попередили]... Ніхто, нічого [*нерозбірливо*] так кубло солдатів [*нерозбірливо*] худоби скіко було [*нерозбірливо*] [Во время войни]... А як зірвали пермичку, отоді шо робилося в плавнях! О! [*нерозбірливо*]. Ми сиділи пока і смеркло над горою [*нерозбірливо*]. Ну, ми кажем, над горою, ми [*нерозбірливо*] низ кручі, такі там біліють. [*нерозбірливо*] два метри волна іде [*нерозбірливо*]. Пока темно було і пішли додому. А утром [*нерозбірливо*]. А на другий день тоді в лодку, у кого [*нерозбірливо*] потому шо дуже багато людей на деревах було, скот плаває, вулики плавають, шо було все, все [*нерозбірливо*]. Солдатів дуже багато вкрито було. Моя хазяйка в плавнях жила, так тоже каже, шо було по вікна, а потом уже на верх, уже ми повилазили, якраз вона увесь затопив, а ми і каюками [*нерозбірливо*] перевозили там і дуже. Було шо по два, по три трактори [*нерозбірливо*]

Та село наше севакуіровали, наші захватили в [19]43-тім, в октябрі, [*нерозбірливо*], вигнали, хто у плавнях був, хто де мог, а наші були аж у Ляпатихи, у Великій, там зімувала мамаша, тоді догнали. А єсть такі скелянів, багато були. Кажуть через Дніпро в Ляпатихи переправа була, перейшли це аж у Херсонській області, там зімували зіму. [*Нерозбірливо*]. А тоді вже у апрєлі мабуть чі шо в [19]44-тім уже прибула мамаша додому сюди. [*Нерозбірливо*]. А то хата стояла. Наші як захватили, так було в хаті пусто шо...

[В Германію] нас етапом гнали. Бачили, може бачили. [*Нерозбірливо*]. Нас догнали у Миколаїва, а потом з Миколаїва наші там доручили [*нерозбірливо*]. Чого вона була ліквідована [*нерозбірливо*] ліквідірували, у нас такої не було. [*Нерозбірливо*]. Там в Миколаїві [*нерозбірливо*] казарми, туди нас зразу [*нерозбірливо*], як забирали з етапа. А тоді уже з Миколаїва нам етапом [*нерозбірливо*]. Охраняли нас. Так вони нас той, на однім [*нерозбірливо*], а попереді люди, як вони його називали? "Ідьот тройка – коні яблукові". Попереду їде. А нас гонять пішки, а вони всі на конях.

"Ідьот тройка – коні яблукові". Попереду їде. А нас гонять пішки, а вони всі на конях. [*Нерозбірливо*]. Десь будеш там ночувать [*нерозбірливо*]. Заказує, шо в город іде етап, хто шо може зготовить. Привезли борщ, кашка, картошка [*нерозбірливо*]. А тоді нам [*нерозбірливо*]. Я два місяці не [*нерозбірливо*]. Оце пройшли Миколаїв, Україна, Молдавія, Бессарабія, Румунія і аж у березні [*нерозбірливо*]. І нас було [*нерозбірливо*]. Аж до Румунії ми дойшли, осталася тисяча, а ті осталися [*нерозбірливо*]. Це як ворушиться, тогда били, не ворушиться – так, [*нерозбірливо*]. [Втекти важко]... У Румунії дойшли, нас же два таких етапи [*нерозбірливо*].

І це в [19]44-тім через Румунію як ішли дуже, дуже тяжко в Румунії було. Кажуть воюють партізани. І то було селом ідеш, – там тьотка вискочила з хлібиной, там кусок хліба, там той, ото жили тіко [*нерозбірливо*]. А далі уже перемішана пере той, де шось бо. Так мені там один епізод запомнився. Як гнали [*нерозбірливо*], і один вискочив, так він на коні [*нерозбірливо*] як погнав, як ударив [*нерозбірливо*] перерізав, кажуть, перерізав, а [*нерозбірливо*]. Страшно перерізав...

А тоді нас довезли, перейшли, а тоді Карпати [*нерозбірливо*]. Перейшли Карпати, вийшли, – простор, рівнина. Там нас погрузили в вагони, в товарняки [*нерозбірливо*]. Город є, приїхали ми, город є, там нам оце [*нерозбірливо*]. Нас страшне було нужди, невоз-

можно, так нас пороздівали там, постригли все кругом, а одежу – в душову. Там паром і така гарячий воздух шов, все. Туди запхнули, каждому як ну, знаєш такий номерок [*нерозбірливо*]. А ми покупалися перве, потом на другий день ще покупались. [*Нерозбірливо*]. А тоді обратно в вагони нас погрузили і нормально. [*Нерозбірливо*]. Готували погано, невозможно, брат двоюрідній помер. [*Нерозбірливо*]. Та він молодий, шістнадцять год, та він пацаном ще був. [*Нерозбірливо*]. На заводі робив, воєнний якийсь завод, який, я не знаю. А тоді забрали нас. Прийшла машина і погрузили на роботу нас. [Там на заводі було багато наших]... Багато, багато. [А шо вони робили]... Хтозна шо воно було нам, те не нужне, їсти дайте нам, ми голодні були шо, а робить заставляли, гнали. А обували в колотки, в колотки. Дерев'яна, колобукова, дво, у два пальці підошва. А обшито парусим, оббито тут, вона товста підошва, а тут [*нерозбірливо*] прибито і оце дерев'яні шкрьоб-шкрьоб, підгинаєш і...

А потом забрали нас, двадцять один чоловік, на роботу. Так ті із лагєря вирвані були, із лагєря роботи в город [*нерозбірливо*]. Там ми копали, [*нерозбірливо*]. А потом на другу роботу нас перекинули, в [19]44-му, під кінець [19]44-го, фірма [*нерозбірливо*], робили [*нерозбірливо*]. І там льотчики освободили, американці. [*нерозбірливо*]. В [19]45-тім, в апрєлі місяці [*нерозбірливо*], і вони там до августа місяца були. До іюля місяця. Вони ж компліктовували, то малі лагєря були, а потом більші лагєря, більші. [*Нерозбірливо*]. В апрєлі, май, іюнь, іюль. А тоді лагєря здорові [*нерозбірливо*], шо нас зігнали туди сорок шість тисяч, здоровий був лагєрь, багато [*нерозбірливо*].

В Германії. Город [*нерозбірливо*]. Там я багато скелянів понаходив тоже [*нерозбірливо*]. А вона жива ще, парєнь ще живий тоже, сосед по селу, скеляни наші. [*Нерозбірливо*]. А тоді відтіль нас у машину погрузили [*нерозбірливо*] і вже везли до наших. А погрузили всіх, хто ж сів, хто в вагоні ото був, було хто в вагонах, хто на верхи вагонах. До наших, вже додому. Яка радість була! А за нашою прийшли, розгрузився шо він став і ранєних багато було. Построяли мужиків і п'ять мєтрів вперьод, з двадцятого по [*нерозбірливо*], п'ять мєтрів вперед вийшли, построялись по чєтирі і вперьод. П'ять кілометрів пройшли, оце тут будем жить, це вже наші розпоряжались, оце тут будем з двадцятого по [*нерозбірливо*] по двадцять другий год, в августі працювали в [19]45-тім [*нерозбірливо*]. І там проходили [*нерозбірливо*]. Як попав шо [*нерозбірливо*] потому шо

були учасники войни в плєн попадали, тоді як в Германію уже як попав шо воно вже пішло.

[Підозри шо були в Германії, чи як]... Ні. Ну, я був молодий був. Мені [*нерозбірливо*]. І там ми місяць побули у тюрмі. [*нерозбірливо*]. Ні. В Германії. [*Нерозбірливо*]. Все в Германії. Когда наших перевезли ще в Германії. А потом місяць там пробули ми, особий отдєл пройшли, все що. А тоді сто кілометров пішки. Це вже тут було. Американські п'ять кілометрів [*нерозбірливо*], як формірували лагєря вони. А тут [*нерозбірливо*] сто кілометров пішки. [*Нерозбірливо*]. Ще хто год був, – в армію звідтіля пішов. А мені дали [*нерозбірливо*] проєзд, хто чім мог, відтіля йшли ешалони з угльом, з тєхнікою, станками, ну, шо не, все везли сюди. Хто чим може добирайтеся додому. Я на угльовому вагоні угля сів на общому [*нерозбірливо*] наші ті, вже немає їх, ще два. [*нерозбірливо*]. Та дуже, дуже трудно було. Не давали. [*Нерозбірливо*]. Та триста грам – зароблений трудодень, на трудодень давали триста грам, як уроде, а все це так, то триста, а півкіла, це дуже. А воно ж робиш оце, на другий день два трудодні. А прийде вже оце косовище, беруть хліб, аж тоді вже бере [*нерозбірливо*] і на трудодень оце тридцять тисяч кіло товаром. [*Нерозбірливо*]. Оце жило село так. [Вся родина була в колхозі]...

А тоді я в [19]48-ом женився, і в [19]52-ім пішов на трактор, то на конях робив і на волах робив. А тоді мені тєхніка [*нерозбірливо*], да, і пішов, одразу прицепщіком був два годи. А тоді пішов тракторістом. Оформили меня, значить, два годи прицепщіком, оформили тракторістом, і став получать харашо. П'ять кіла хліба, три кіла м'яса – гарантія, це зароблений трудодень. МТС. Шо і тоді шо в колхоз, в колхозі гроші тратили, платили. Тіко МТС платив, а тоді ті вже в [19]50-тих, [19]55-ті года начав колхоз гроші платить, колхоз. Колхози стали багатші. Колхоз платив і МТС платив і ми пішли.

[Працювали] в колгоспі, да, в колгоспі працював я і трактора под МТСом. Трактори. Ми були МТС. І трактора МТС і нам МТС і платив. А шо колхози дають, і колхоз нам платив, така сістєма, ну, вона не довго була така сістєма. А в [19]58-м годі реорганізація в МТС. Техніку всю в колхоз, а то була МТСівська вона. Колхоз тоді ж за неї платив. У нас етот, а тоді самі стали хазяї, це тєхніка була. І ми перейшли, нам отдали тоді і книжки, стали в колхозі робить. [*Нерозбірливо*]. Стали ми в колхозі робить, і по сьоднішній день в колхозі. Так заробляли харашо, нам гарантія була. Три кіла пшени-

ці, харашо заробляли. Стали жить харашо. Стали жить, єщьо ж [*нерозбірливо*]. Мені то важко було з такою рукою на одну цей. Ну, а...

Працював. Двадцять п'ять год на тракторі проробив, а тоді в мене уже оця рука лєва уже отказує. [*Нерозбірливо*]. Я пішов на другу роботу, на місток, на АВМ. [*Нерозбірливо*]. Траву, трави робили. Там я 10 год [*нерозбірливо*] робив. Скельки. Да, отам [*нерозбірливо*] ви були [*нерозбірливо*]. Да. Отам водонапорна башня єсть, а потом дальше місток [*нерозбірливо*] вся тєхніка там хазяїна цього ж було, шо воно перевернулося, всю поламали. Я десять год робив на [*нерозбірливо*]...

В [19]54-тім [*нерозбірливо*] поганий урожай був, ми трактористами були, так ми писали Брежнєву. [*Нерозбірливо*]. А Казахстан вже давав хліб. Відтіля документ прийшов нам гарантію, шо ми на гарантія три кілограма. Тоді документ пришов і нам виплатили, а в нас не вродив [*нерозбірливо*]... [Люди їздили в Казахстан]... Багато було людей. Я не знаю. Комбайнерів багато скелян, комбайнери, так воно заробляли. Хто харашо заробе, а хто воно ж тоже нада, як нагнали сюди людей. А комбайни були і наші багато [*нерозбірливо*] люди на вагони сідали. На другий год обрат получаєм [*нерозбірливо*]. Отаке, така жизнь. Пройшла, пройшла жизнь, харошого, ну, так в [19]70-х годах трошки пожили, нічого. [*Нерозбірливо*]. Тепер кажуть застой, а на людей вніманія обращали, машини людей [*нерозбірливо*]. Цінують людей і машину дають інвалідам [*нерозбірливо*].

А як Каховська [затоплювали це 19]56-є, ето било. Вже переселялися на гору [*нерозбірливо*]. Казали года за два, за три може, прєдупрєждали, строїлись. Єсть люди після того. [*Нерозбірливо*]. Так звідтіля виходили, людям платили за хату. Нова хата менше. Стара дуже – більше платили, потому шо з нової ти можеш поверх перенести дерево там чі шо там. А старої розваляли та кончили, вже нічого. Харашо людям платили, люди построїли дома. [*Нерозбірливо*]. І за дерева платили. За дерева [*нерозбірливо*], шоб не зрубували, не пиляли, за кажду деревину платили. Кажуть, це вже 56-ті, вже той, як залило.

Як прибула вона, начали її роздавать, кажуть Каховська той, не було Каховської, зробили ж Каховську ГЕС, перегородили, вона ж оце держе та Каховська ГЕС, як Каховську тіки той туда будуть, як тіко Каховську вбрать [*нерозбірливо*]. А це все держе Каховська. Таке. Ой. Залили це весной. Це вже [19]48-й год. Та дуже [*нерозбірливо*] і жили в плавнях, єсть возле Дніпра там багато озьор тих бу-

ло. Жили там у лісах. Там дорога ж була раніше із Запорожья на Кармєнку понад Дніпром. Ліснічіство садовили, наказували [*нерозбірливо*], каждий год плани були, там пиляють, а там насажують. Це отєц мій і робив у ліснічестві. Мій батько у ліснічестві він робив [*нерозбірливо*], в армію пішов з Кушугума, а потом і вернувся там в Кушугумі купив [*нерозбірливо*], переїхали сюди [*нерозбірливо*]. Понімали дуже харашо, шо топить було дров це, ну, в оте врємя канешно такого не було в людей нічого. От. Ну, а худоба випасалась. [*Нерозбірливо*]. Дуже багато. [*Нерозбірливо*]. Буває, шо в плавні немає нічого, вигризають [*нерозбірливо*].

І канал. Ну, я тоді канали [*нерозбірливо*] край села, [*нерозбірливо*], а друга дальше. Моя [*нерозбірливо*]. Для чого, ми з вами їдемо та й балакаєм, для чого він робив цей, коли воно робилося? Хто робив? Так перерізає всі річки, все. Такі разговори, [*нерозбірливо*] вода збігала по каналах, а вона соїдіняє всі річки, шоб [*нерозбірливо*]. Біжить вода, можна ж туди їхать.

[Озера там в плавнях були ж]... Ну, разні [*нерозбірливо*], і Дьоготь називався, і Діжкувате. Ну, вобщім для каждого це озеро назва була. Воно колись було продане. [*Нерозбірливо*]. Там того, там того, там того. [*Нерозбірливо*]. А вода як зійде, там риби багато. [*Нерозбірливо*]. Га? Ловили рибу. [*Нерозбірливо*]. Вже як води стане більше, так ми ловили отаке як [*нерозбірливо*] і риба в озерах. І риби було [*нерозбірливо*]. Там де саме бур'яни, там багато риби, і ото по бур'янах корзинкою ото раз [*нерозбірливо*] заторохтить. Так дуже опасна щука була, як велика, вона [*нерозбірливо*]. Так оце як лягаєш [*нерозбірливо*]. Ми молоді були ще [*нерозбірливо*] дуже охотно вона рибаче [*нерозбірливо*]. Як зробив карзінку [*нерозбірливо*]. Ну, як корзинку на себе надів і пішов, куди хочеш пішов [*нерозбірливо*]. На себе надів [*нерозбірливо*] і риби ловили багато. [*Нерозбірливо*]. Колхозні ганяють [*нерозбірливо*] їхнє хазяйство. Ну, а [*Нерозбірливо*]. Попадало це таке озеро, [*нерозбірливо*]. А воно висихає. І лежить отак завдовжки [*нерозбірливо*] пропада, вода висихає осіню [*нерозбірливо*] в оце врємя. [*Нерозбірливо*]. Вода кончається, а він так хто де наткнеться так, а то було як ідеш, кажуть [*нерозбірливо*]

Оце ж море де, плавня була. Сіно косив, огороди садили. До 23-го мая прибуває вода северна, Дніпро було береться [*нерозбірливо*] далеко. Так зразу снєг у марті місяці як розстає, на югі, збігає, кажем оріховська вода. Оріхов знаєте? А Конка тягнеться звідтіля, із

Оріхова. І прибуває оріховська вода, заливає, вона трохи не дуже багато заливає. А потом до 23-го прибуває дніпровська вода, севєрна кажуть вода. І заливає під самі кручі, як скажем, до самих камінь, де жили люди, так аж до хат було. Було, метр-два до хат, боялися хати. А потом до 23-го одступить. Сніга розтали севєрні, вода не стала поступать сюди. А далі по Дніпру сходе вода. Тут же воно, Каменка, а потом пішло вже Ляпатиха Мала, Велика Ляпатиха, туди Дніпром, так сказать... І а Дніпром вона збіга, збіга, а потом уже як вода збіжить, тоді починають появляться гряди. Гряди, ну, островки такі, островки, а тоді дужче і дужче то люди вивозять було, як вже єсть де свиням пастися, там риться, вивозять свиней на ті гряди. Шось трошки приманки дадуть, кукурузи, а то вона собі їсти находе. І скот вивозять. А потом, як дужче вже тода і начинають город...

Та садили картошку, кукурузку, капусту, і буряки, ну, все садили, ну, не вспівала кукуруза ж. Уже потому шо це ж в іюні місяці уже, як кажуть "іюнь, хоч плюнь", а в іюні місяці – вона не вспівала. Не те шо суха вона була, ну, вже дома вона висихала там. А в селищі огороди були, капрусти, капуста сильна була, буряки, картоплі хароші. Ну, в лощінках воно все, ну, цілинні землі. Ну, осінню все убирали, все, і ліс був тут, все воно. Конка і тут... Ну, легенди багато про цю Конку. [*Нерозбірливо*] вона глибока була судоходна [*нерозбірливо*]. Як тіко ви внизу тут були, які рівчаки великі, глибокі, які міліони [*нерозбірливо*], і вони замулились. Вода вся відтіль шла і Конка та, а вона була кажуть раніше судоходна.

Ну, такі легенди ходили: колись турецький золотий коробль, біля Лиса гора, оце ось, заповідник було, кажуть, та й затонув колись біля Лисої гори, ну, це кажуть, золотий глечик, чі шо воно [*нерозбірливо*]. А вона дуже глибока була, судоходна була Конка була. А потом оце вся земля, шо вже і не біжить. Те шо внизу, оце напротів нас, унизу море, так Конка, через Конку зроблений міст камєнний був. Міст, да, камєнний, та більше ста метрів він зробили.

[Коли його збудували]... Оце я не знаю, це вже ж... Був якись, якийсь пан, кажуть, шо в його плавня була, і він тоді як міст зробив. Тоді шо вивозить відтіля – звали [*нерозбірливо*], а як його було звали я не знаю. Хто, кажуть, я не знаю, фамилія його, у цього пана, кажуть, були чеченські робочі. Оце вони на мосту стояли. А вони так і січас, кажуть, чеченці шо творять – там і тоді вони були серди-

ті. Розказують, як ціла історія, ну, вобщім сердиті люди, щас вони не вступають [*нерозбірливо*].

Ну, озер було дуже багато! Дуже риби... Озер дуже багато, називались вони разні, і Гніздець, і Кислякове, і Діжкувате, і могила була велика, там Дика Нерва називалась могила. Дика Нерва. Чого вона так називалась? Оце нам і хто називав ту могилу? У плавнях. Оце городи обросла. А потом єсть велика могила, де уліца Дзержинського, до Дніпра [*нерозбірливо*] це там шістдесят кілометрів [*нерозбірливо*] Біленька – восемнадцять, Біленька [*нерозбірливо*] так там єсть насипана велика могилка. Хто її насипав? Це не знаю, городище називають. А вони наблюдали [*нерозбірливо*]. Чи козаки чи хто воно її насипали. А воно ж нічого. [*Нерозбірливо*] татари ідуть і шо воно. Висока могила, і з неї наблюдать, ну, це така легенда йде.

У плавнях приходили, називали, це розказують молдовани, з Молдавії, бач, занімалися вівці. Коли скупляли вівці відсюди, а потом в його свої вже стало багато. Знаєте, вони ідуть в Маріуполь, в степи сюди були [*нерозбірливо*], там вони літо пасуться [*нерозбірливо*] і заготовлять сіна трохи вони [*нерозбірливо*] покупають [*нерозбірливо*], а на зіму ідуть сюди [*нерозбірливо*]. Потом випиха, така називається трава в Бакаях, випиха. А воно [*нерозбірливо*] глибоке. Були озера, а потом озера висихають в них трава росте. І вони оце зімують. Бувають [*нерозбірливо*] погода як погана, десь там заганя. А то вони [*нерозбірливо*] цеглянка єсть, як холодно шо би. А то вони перезимували, весна настає. В марту місяці вони окотяться, окот проходе, прийняли окот, март місяць, в марту ж, начина вже ж вода. Оріховська, вже сніга [*нерозбірливо*]. Тоді вони звідти виходять, ідуть в Маріуполь степами. Ну, багато [*нерозбірливо*] уже нема нікого їх. Багато наймалися, зімували тут, а на літо йдуть туди до Дніпра. [*Нерозбірливо*] помер один там і вони там поженилися. І жінки відтіль, гречанки. Двоє там женилися. Маріуполь, там греки ж жили, татари, греки, ну, і потом, болгари. І там є місто, жила там наша знакома, шо як Тихоград, єсть село й Тихоград називається, чехи єсть там тоже. І сестра їздила, вже її немає. Так сестра їздила на похорон знакомої нашої. Така інтересна [*нерозбірливо*]. Не знаю як у нас проходила процедура поховання оцих чехів. Тоді чі воно одно там село, чі два, я не знаю. Та вона розказувала, каже: “Тихоград називається”.

І чехи, чехи поселялися на юг. Як воно і по книжках пишуть, називався "Дикий степ", юг України. А тоді вже Катерина, це ж по книжках пишуть, читали, шо в 1756-тім годі стала населять, вона їхала, тут оце проїжала, ну, в книжках ми читали. [*Нерозбірливо*]. І потом Катерина стала населять юг України, а то називався він Дикий степ. І оце ж заселяли, оце по, ну, українці, осюди Камянка, Камянка-Дніпровка, там руські. Друге село – українське. Весьоловський район – це тіко руськими, вони з Курська там, єсть там, живуть росіяни. А потом других то воно, я ж кажу, єсть село самі українці, а десять кілометрів самі руські. От Михайлівка – це так, як українська, а за михайлівською Благороддя отам єсть, а потом ще. [*Нерозбірливо*]. Це вже розказували предки. [*Нерозбірливо*]. Чі Попов, чі хто воно [*нерозбірливо*] построїв, а після Попова, він [*нерозбірливо*]. Так, а в нас, розказували, дід [*нерозбірливо*]. І ото населяли, Україну населяли [*нерозбірливо*] і в 1770-тім годі. В [19]70-тім годі було двісті год Скелькам, двісті год. Воно недавно, я ж кажу, ото Катерина як рішила.

[А то колись село було там же ж, на горі, тут не було нічого, ні хати, нічого не було. А потом постепєнно начали строїть, перва – ото де з гори, з колхоза спускатся, не були там? Перва вулиця, Шевченка вона називається, перва начала строїться кажуть, а оце в якім годі, я вже не знаю.

[Церква була, ходили]... Була сторожка така. Церкви немає в нас, була церква, була здорова. Кам'яна. [А хто її будував]... Оце Весьоловський. Весьоловського району. Так кажуть, руські, кацапи, як кажуть, прийшли. Розказують так от. Вона мало й простояла. Три годи будували [*нерозбірливо*]. Якраз де теперішня церква [*нерозбірливо*]. Це її сторожка. Якраз вона відтіль ограда йшла і ограда. А сторожку оце двері щас же де церква оце сторожка, ну, хто здалека приїде, а холодно то [*нерозбірливо*]. Два [куполи було]. Ну, вона здорова була. [*нерозбірливо*]. Валяли. Я ходив в четвертий клас, як [*нерозбірливо*] валяли. А я якраз відтіль. Два годи я вчився, де церква стояла, я третій-четвертий ходив в цю школу і в вікно видно, все видно як по стінах били, стіни широкі були [*нерозбірливо*] хрести валялися. Ну, вобщім. Все, все полностью. [*нерозбірливо*]. Оце ж [19]38-й, [19]39-й. І года два розбирали камні. У Василівці ограда, цей больниця ота стара больниця огорожена [*нерозбірливо*]. Вона огорожена була [*нерозбірливо*] метрів п'ятдесят [*нерозбірливо*]. Так її забрали ото, огородили больницю [*нерозбірливо*].

[Церква красива була]... Дуже. Дуже. Здорова. Казали із Запоріжжя видно було нашу церкву, вона здорова була. А потом рішили не нужне ж, начали валять і розваляли. А куда [*нерозбірливо*]. Тут [*нерозбірливо*] наш батюшка [*нерозбірливо*], де він жив [*нерозбірливо*]. Строїли три годи. Кажуть це Весьоловський замовив, а камінь на постройку єсть там [*нерозбірливо*] балки кар'єр [*нерозбірливо*]. І там добувався настоящій камінь, харашо [*нерозбірливо*] оброблений шо, шо кирпіч [*нерозбірливо*]. Охраняється [*нерозбірливо*] дуже-дуже [*нерозбірливо*]. Камінь добували, кіньми возили, заготовляли, зімой заготовляють камінь, а літом [*нерозбірливо*]. Три годи строїли...

[І репресії були]... Були. [А кого там, шо казали]... Я, я цього не буду казать, бо я цього не знаю. Говорять різне. [*Нерозбірливо*]. Те, шо я помню ще. [*Нерозбірливо*]. А те, шо я помню. Не хочу розказувать. [*Нерозбірливо*]. А жителі швидко отдайте нам наше, церковне. У нас [*нерозбірливо*] так там була церква при німцях. А потом і школу зробили. Вже наші як зайшли, школа була. [*Нерозбірливо*] прийшов, власть така міняється [*нерозбірливо*]. І отдали церкву, а потом уже батюшка як став – зробили реконструкцію... [Це зараз]... Та оце ж да...

Тетяна Михайлівна: Татьяна Михайлівна, [народилась в] Скельках. [Дівоче прізвище] Папуча. Тоді як стали оце колхози, мій папа керівник колхозу [*нерозбірливо*]. [Весілля там]... До них, з батьками, [перейшли]. [*нерозбірливо*]. Ви ж пообєдалі харашо. [*Нерозбірливо*]. Папа позвав, мама [*нерозбірливо*] одмітили свадьбу і забрали. А раньше так було [*нерозбірливо*] ковбаски не було, там катлетів не було. Борщ варили [*нерозбірливо*], пюре там, картопельку, [*нерозбірливо*] курятинку, огурчік, салат і всьо і кампотік. Не було так як тепер... А пісні співали. Подряд. Українські співали дуже харашо, дуже... А! Обрядові-то! Співали, так це ж співали так це ж були молодьожні. [*Нерозбірливо*]. [Дівчата співали]... А хлопці окремо. А тут не собирались. А співали українські пісні, які хочеш, вже на свадьбах так як і тепер. [*Нерозбірливо*]. А тоді співали дуже харашо. [*Нерозбірливо*]. Ну, в нас це два дня була, а тепер. У нас у селі 4 дня, оце первий день, оце другий. А потом ще й третій, на кури, [*нерозбірливо*] на свадьбу [*нерозбірливо*]. Хто вміє, хто не вміє [*нерозбірливо*]. А там вже наготовляють багато [*нерозбірливо*]...

Уже ми жили з батьками, рядом, з мамкою. В неї менший брат [*нерозбірливо*] ми жили всьо время в них. А потом уже як брат ви-

рос, сказала: “Отут стройтесь”. А раньше не давали, шоб оце ми построїлись. Так ми в одном. [*Нерозбірливо*]. А раньше ми строїлись, не було так як щас, всьо необходімє, ви знаєте, як в городі так і в селі. В селі ще багатше [*нерозбірливо*].

[Оце плавні були... Дерева там]... Ну, верби, осокора [*нерозбірливо*]. А в основном ото верби і осокора. Їх хтось понасажував раньше, бо їх дуже багато, дуже багато було. А нас [*нерозбірливо*] так вони рубали [*нерозбірливо*].

[В колхозі працювала]... В бригаді. На полях була [*нерозбірливо*] на полях [*нерозбірливо*] в одній бригаді [*нерозбірливо*] заносили [*нерозбірливо*] жили [*нерозбірливо*]. Тяжолий труд був, тяжолий.

[Окупацію пам’ятаю]... Канешно пам’ятаю. Я жила в плавні. У Кушугумі. Ну, пам’ятаю найдужче як оце [*нерозбірливо*]. Наші як одступали, зруйнували, вода йшла, а воєнних дуже багато було. Так це дуже пам’ятаю. Вода йде, ви знаєте отаково, отаково [*нерозбірливо*] і солдати ото на дерева повилазили [*нерозбірливо*]. А наші в Кушугумі [*нерозбірливо*], пливло. [*Нерозбірливо*] нічого нам не нада було, бо ми самі такі були, шо хлопці не лізли в окно. Ото в окно виставимо, шо змогли [*нерозбірливо*], шо простяг, пожалуста, і шо вже ж кушать [*нерозбірливо*] кури, качки, гуси оце. А вода йшла [*нерозбірливо*]. І ми ото [*нерозбірливо*]. А потом вже папа з армії прийшов, забрав. [*нерозбірливо*]. Ви знаєте, шо сказав [*нерозбірливо*] у дяді, у папиного брата жили, там здоровий у них [*нерозбірливо*]. Не трогали, не трогали, мама сама пішла працювати, не трогали, не трогали. [*Нерозбірливо*]. Вони як приїхали [*нерозбірливо*]. Ну, правда [*нерозбірливо*] троє дітей, пока [*нерозбірливо*]. В нас у селі було [*нерозбірливо*] я не знаю, я [*нерозбірливо*].

Сидоренко Іван Трохимович, 1927 року народження, с. Скельки, Василівський район, Запорізька область[1]

Ой, я оце почав [*нерозбірливо*]... Попове це сюди, я дванадцять год пасікою займався, це земля, колхозний пасік. [Вуликів було] сто двадцять. Це ж не наше було, у мене було, наверно, пятдесят та і дедушка був там і тож було штук двадцять. Та їх було сто п’ятдесят та

[1] Опитування провели Г. Шахров, О. Мірущенко (1 серпня 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

председателя та бухгалтера, ми ото ухажували. Лісник до мене приходив по мед, казав: "Больше не качай [*нерозбірливо*]", потом почали охотиться, тайком випивать, іще кричать почав. Та десь там у [19]70-х годах. [Я про пасіку] почти знав. Не так сильно може, коло їх тоже надо год п'ять, шість побуть, попринімать. Як мене кусали, те як перевозив, в колхозі вулики, вони ж поганенькі. [*Нерозбірливо*], оте там обнатужив [*нерозбірливо*], а потом ото ж рабочим дадуть разних, таких хлопців необережно. Аби якусь десь вилізе щелинка, вкусе, треба з машини або кришку піднімемо. Так мене покусало, наверно більше як [*нерозбірливо*], поки перевезли оцей [*нерозбірливо*] як на [*нерозбірливо*], як [*нерозбірливо*] лежав, от так, красний горіх [*нерозбірливо*] но пройшов. І не пух, кусали, но не пух. Тепер уже укусе, рука напуха, тут наливається, а вона ж пчела ж, тільки шо і сюди вже, за глаз [*нерозбірливо*] коло глаза.

А коло мене там жив Шарапов, недалеко, председатель. Ми там жили, дружили, на одній вулиці жили, це на тім там жили, як друга хата от дороги. А потом ото він пішов у армію, от. А в мене попався, я його, так він мене взяв ото ж на пасіку, председатель. Він там поработає, а зимою все время ж, там машину гоняв, свободний [*нерозбірливо*].

[Про революцію чи про переворот]... Та я ж конечно молодий. Я то, конечно, не соображав, ну, перед тім чув, шо неправильно робили. А він батько, я і не бачив його батька [*нерозбірливо*] зразу [*нерозбірливо*] а тоді вже тачанка, коні, знаєш. Постепенно ж росте і його ж товариші ж були оце ж, ну, революцію ж там, партизани чи як, чи революціонери. Кажуть: "Ти знаєш, шо дай нам десятку золоту, ми тебе оставим". Дав він, радий дуже, а потом сказали, шо ти, знаєш шо, ти, є шо тебе туди в Соловки не отправили, поїдь десь в другу область, так він у Курському був, там два года скривався і там ото жив і простудився, заболів, приїхав сюди і помер. Ну, хіба це справедливо було, да? Та виселяли, нас. Ну, таких, хто жив крепко, багатий. Ще до колхозів. Десь на Соловки, десь, наверно, в [19]26-м, може в [19]27-м году. Перед [19]32-м годом. Забирали і веселяли. Оце ж Базелевого дочка вийшла заміж, бо їх виселяли. Приїхала бричка, дітей і старий і малих, повкидали і повезли. На Попово на поїзд і туди десь у Сибір, і вони там і жили. Да, у Сибірі, повернулися. Воно ж время тоді після войни і вернулися. Ну, а я приїхав...

[А коли колхози робили]... З товаришем полінкували пашу коровами, тачка така в нас була, то ми загуляли, ну, пацани ж були.

Бригадір нас вигнав, а потом люди вже старші кажуть, моїй матері Палашко: “Ти не давай Іванові корову, то він угробе”. А корову считали, ой, корова була кормиліца. Молочко давала і ми єю робили. Приводили, ото такі тачки були не дай Бог, пережили, а можна ж було наверно і не робить революцію. І ми можем б жили так, як оце ж капіталісти. [Ну, а при німцях жили]... Уже ми дожилися були, шо приїхав же фашист і поділив правильно, а тепер же я тобі кажу... І тепер дивись...

[Як у війну]... Ми дуже культурні люди. Ми нічим не займались. Партізани от там, і я присутствовав, як убивали. Да, комуністи були, осталися і вийшли. І вони, аби були дома не були, щоб поховалися, ніхто б більше не випив. А то карательний отряд приїхав, вони й самі ходили чи через день чи через скільки на учьот [*нерозбірливо*], а тоді от там під горою, де колхоз, там їх розстрілювали. Наші прийшли, і все [*нерозбірливо*] у їх посчитали там, чого ж вони осталися, вони ж повинні були тікать. Всі ж тікали за фронтом, а вони осталися. Іще оружеє було у них, дали, і продукти там і одежа була, от. А два втекло, [*нерозбірливо*] з сільсовета втік [*нерозбірливо*] був дядько здоровий [*нерозбірливо*], а партизан один, товстий дядько був, у революцію він був партизан. Привезли, він ото пойняв і оце як приїхав з Руминії, а ті моменти вони до нього кинулися, то з кінжалом, то ото ж, наверно з пістолетом, драку. А ті утекли. [*Нерозбірливо*] пішов і зверха стріляли карабінами і не попали, і німець за ними гнався. Вони ото з пістолетом. Він річку переплив і [*нерозбірливо*], і в Криму у сестри був і хтось продав його і там впіймали.

Оце німець зайшов з місяць, і усе спокойно, у нас були ж оце ж партизани, називалися, бо на председатель, комуніст був головний один. Як те шо Шевченко було, ти його знаєш Юрка? Шо щас він, да. Був председателем, а тепер він став. Так його дед, потом учитель там партизан був. Їх наверно чоловік десять було чи одинадцять, председатель сельсовета. Вони не втекли, а осталися. А карательний отряд ввечері приїхали, от погукали їх і ото там під горою розстрілювали. Так я ото ж побачив там [*нерозбірливо*], це в неділю було, часа десь в три, в чотири. Німець стреляв в землю так, ану побігли, побігли, коли воно як тільки добігли, як глянули люди побиті в ямі. Бомбосховище було, а машина із-за вугла, понад головами, тю, тю, пулі. Стріляли, так ми з товаришем, були ж малі пацани, та не додому, а туди, вкрай села побігли. Я ото перелякався, біг по рів-

чаках, прибіг до дому і ото ж ноги, жили порвав, не піду. Так баба мені переполох виливала. Так я тиждень почти ногами не ходив. Ну, я уж перелякався то, по рівчаках тікав, первий раз побачив людей битих.

[Тут німці]... Нікого, хлопці не трогали. [*Нерозбірливо*] ходили особенно [*нерозбірливо*] комендант, це ж Василь був [*нерозбірливо*] на горище або через забор [*нерозбірливо*] давав. [*Нерозбірливо*] оце мій це старший брат приїхав, евакуїрували корови, свині, вівці, погнали. Попали туди у Росію, десь чи куди, на Донецьк чи, а небо [*нерозбірливо*], це дед, шо був бригадіром, а брат старший, він [19]23-го года був. І ото ж свиню ж не поженеш, вони оставили нам, там на [*нерозбірливо*], здорова така, собака, і вона вилупила в мене чи вісімнадцять чи шістнадцять [*нерозбірливо*]. І оце вона там походе там, та тій свині вже було мабуть год п'ять. Шо ви думаєте, корова у нас була хороша, оце ж. Тридцять літрів молока корова давала [*нерозбірливо*]. І ото мати ж їм наллє ж, туди у каструлю чи сковороду. І вони сосуть молочко, ну, як нарисовані [*нерозбірливо*]. І тут же німці зайшли, уже як зайшли мотоциклами, шо їхали по вулицям не було нікого. Вступили [*нерозбірливо*] оце тут машини ішли оце, цією дорогою [*нерозбірливо*] цього ж не було. Везде машини ідуть, і ідуть, а тоді одвозять, коли наверно так двоє чи шо лі, то возе один, коли там другий день [*нерозбірливо*]. А тоді ж воно наверно ж уже місяць пройшов чи більше. Зійдуть німці, ми от там ми жили, жили там вже потопило, доїжають і ото як побачили свиню, поросят. І їх наверно чоловік п'ятнадцять, як скочили з машини, як почали ганяться за цими поросятами. А вони ж знаєте, отож такі чух, чух. Спіймали двоє. І несуть. Несуть і ідуть до нас у хату, в двір, до матері. І той дає тому те, і той сахарину, а той марки дає, той консерву, бумажки нам. А поросята забрали, а те надавали. Да, а шо ото [*нерозбірливо*] матиме, не було. От як румини вернулися, вони бросили там.

[Ті румини]... Їх і били, палками били в строю. Баби почали плакать, отож нам построєние. От там вишукували там те, там те, ото крали у людей. А по хатах же [*нерозбірливо*] казарм уже ж не було, от таке було. І калмики були. Називали, як [*нерозбірливо*], я не заню, а калмики чи вони може й татари були, я вам цього не скажу, і погані були. З людьми обращались погано. А в мене ГАЗ був, шофером ото він [*нерозбірливо*] дружив, в кабіні спав і оце ж на Попово возили зерно, то там згружають центнер два, три, схвате, а

то мамки ото привозем [*нерозбірливо*], і закопували [*нерозбірливо*] тоді молодий парень, а [*нерозбірливо*] і все. А ми ж то менші, мамка якось чи як називалось чи матка у плавні не тікає, у плавні тікає, а як [*нерозбірливо*], то вам капут. І ми так і зробили, вечером [*нерозбірливо*] заховали [*нерозбірливо*] наших [*нерозбірливо*], худі, голодні салдати, ото таке.

[То в селі тут повісили], то Книша порізали. Поліцай, він приєзжий. Він дуже вредний був. Він хлопці, [*нерозбірливо*] парашутистів і оце там за Скелькою есть хуторок, там учитель був, шо [*нерозбірливо*] якось інакше [*нерозбірливо*] і ото він попав і їх один дядько побачив і продав. І ото вони їх упіймали і арестували. [*нерозбірливо*] і вообще такий був богатий. Був трибунал, ото ж от той видав і другий, того давали по два гектара ячменя посіяний був та виноград. Ото його там повісили, а там дали по десять год. Там у ето, не кажіть нікому, председателем він був, [*нерозбірливо*] десять год сидів до амністії в [19]53-м. Тут його дід був старостою, ну, [*нерозбірливо*] парашютистами.

[Петро Петрович тоді був старостою]... Та нічого такого поганого не робив. Він, ходили з зошитом і просили людей чи він поганого нічого не робив, так люди всі одзивалися, що він нічого не робив поганого. Ото таке время проходило...

Пережили, я був за брата, уже на кватирі були та купили там на базарі земляночку і там мене в армію взяли ж, на чотирьох [*нерозбірливо*] пішов. Тоді построїли там хату, таку як оце, низеньку і вже як став дружить він пішов у армію, а я став секретарьом, дружив та він ото [*нерозбірливо*] сказав, каже з тебе матеріала, а ти план наріжеш. Тоді ж у мене один син у плавні жив, уже ж можна було та пришлося розвод брать, а розвод [*нерозбірливо*]. А тоді ж [*нерозбірливо*], так шо там не давали [*нерозбірливо*] строять.

[Ігри в нас] вообще не було. Та була, балалайка. Ага. Я на бубні вибивав. Та перед войною і в войну. Там у кого була балалайка, мандоліна. Сіль попала. [Грали] разну чепуху, уже не спомню. [Танцювали]... Полька була, більше [*нерозбірливо*] полька якась там грала, гопачок танцювали. Ага, перед войною. Дівчата на радостях. Гармонія, там бубна, балалайка, мандоліна там, гітара в кое кого. Да, пісні співали хороші. Ну, разні, такі. Про Шевченка більше час співали. Та вже не зумію. Я і не сповню так, щоб. Ну, такі жалобні були пісні, це. Не такі як тепер Ну, бувало [жалобні] такі, в нас була така пісня, уже не сповню шо: "[*Нерозбірливо*] в станцію Попово, ще в

Запоріжжя з Києва [*нерозбірливо*]". Уже забув, як там така інтересна пісня була. Така совместна була. Да, це ж у нас Попово було, Василівки ж не було. Співали дівчата оце пісню: "Когда міленькій тебя поранять, я за место пухового одіяла, я белые ручки подложу. За место [*нерозбірливо*] горячим поцелуем нагрожду". [*Сміється*]. Ага. То наче как дліна була. Пройшло время, ти знаєш. Я із кумом дружив, він заболів, бо по області ж там їздив, здоровий, нема по всій Україні, да, а тепер, це кум мій.

Тоді і вино робили так, ну, а самогон більше. Пополам, самогоночка така, градусів 70-60. [А апарат]... Та каструля буває там, то два бутильки набіжить, бутильок. Ну, може час, ото ж, може за час бутилек, а може і два. [Це медовуха, це взагалі]... Виноград тоже ж давили, грав, як спілий хороший, так, а то сахар добавляли, наче ти знаєш... [Оце робили, а заїдали]... Та риби було повно, ковбаса, м'ясо. Ковбаси було багато, разної, ковбасу самі. Та кабана заріжем, ото ж кишки помиють, м'яса хорошого навибирають. ЇЇ проварюють, а потом в духовку пропечують...

Помню, ти знаєш, оце ж і до войни і після войни, хліб кришили в молоко у миску і ото їли. Вообще-то не правильно, наверно, було. Ото кажуть, шо революція, а воно не революція, а переворот, так воно і є.

[Давно дерев'яні ложки робили]... Давно, в мене хлопці оце, я дерев'яною ложкою із дітей їв [*сміється*]. Пацанами оце тут, не дай бог, дерев'яною тільки ложкою давай, желізною не їли. Ага, з груші робили. У мене там есть такі [*нерозбірливо*] хороші, я в гуцулів там, на Западній купляв. Ну, давай. [Мій батько з западу]... Він оце приїхав, і його організував і оце він показав мед, як робить.

Він там учився і ото ж приїхав, взнав що тут плавні і есть матеріал, лобзик і ото вони тут. Їх дітей багато було, даже його сестра [*нерозбірливо*] у Києві була, в міністерстві робила. Вона може уже і не робе. А його дочка Валя, англійський тут у школі, учительніца вона, преподавала. А одна на Западі там викладає, генерала, генералового сина, так вона там председателем сельсовета робе на Западі, десь в Львівській області чи в Тернопільській, я точно тобі і не скажу. Я з цим Гришою дружив, от і оце він недавно мені дзвонив. Та любе випивать він, давно і давно.

[А на свята, там Різдво]... Ну, вечерю носили, Різдво було, це ж Пасха, от. Різали, старалися люди на Різдво кабанчика зарізать, шоб була ковбаса там, закуска, от. Рибу ж ловили тоді, рибу ж крючки

замерзли, пішов, розрубав на духи, риба і наловив. Рибу ловили. Ой, риба була, ой, вкусна. Тепер вона в цій воді ніяка, як бур'ян. А то було, ти знаєш, як жарять або як юшку зварять, не наїсися. Вона аж гладенька була. Я не знаю, мені дед оце же розказував, шо вроде намічали платину строїть, ще при царю, но він не розрішав. Казали, шо яке багатство і він не розрішав. А чи правда воно. Ну, хіба можна було, от таке золото дно погубить.

Це ж і в Кременчуку і в Києві наробили. Це ж наверно брат приїхав, цей, де коні. По Волгі, каже, шо наробили, і там такі заливи були. Пороги були, я ж думав, шо оце ж, де плотіна, коли ні вони, там говорять, де Бабурка. Там є село за Бабуркой, по ту сторону, я вже забув як його називали. Там моя сестра живе на Бабуркі. Так даже в армії при царю не брали. Там були, оце ж пороги були, а тут зроблений такий канальчик. І були плити гранітні і злиті свинцем, ніхто не зна, хто їх робив. Оті пороги суднами проходили. От там боцмани були, ото вони вміли проходить оцей канал. [Лоцмани]... Так їх і в армію не було, було не брали отих хлопців. Оце я чув от стариків. Чув там ще. Було у край берега такий зроблений вроді ж канальчик [*нерозбірливо*] з боку Бабурки туди ж, на ту сторону, от там як переправа була, я не знаю, там же ж казали ж погиб же от той, от тих, там же київський князь, якийсь. Та я вже не знаю, який, він от тут десь воював, от там на переправлявся і от там на Павло-Кічкасі. Ну, це ж наверно давно, колись. Ну, це якийсь, київський князь погиб. Тут оце напали на його, на переправі, оце коло Запорожья, коло порогів десь чи коло Павло-Кічкасі. Такий розговор був. А чи воно правда чи ні.

Там хата в дядька була, там... До дороги була, а то в центрі була. От там і радіовузол був і мастерська була коло сельсовета. Да, я ото в них був жив, до войни. [*нерозбірливо*] хата була, так ото там такі каміння були. Гроби, казали, шо [*нерозбірливо*] клад. Да, я ото там в низу жив, до войни, там батьковська хата була, так ото там каміння такі були. Гроби. Казали, ото ж індійське кладбище.

Я помню, шо [*нерозбірливо*] там в церкві. Катафельну [церкву помню], та чого ж, так я образець помню і середину. Велика. Висока була казали, аж із Запорожья її було її видно.

[Ще розкопували тут, ще був такий камінь, великий, то сказали в Києві буде]... А там зимою, де була пасіка. Ну, там десь [19]70-й. Ну, може в [19]60-х, ну. [*Нерозбірливо*] вона золота, кольца один [*нерозбірливо*] чотириста [*нерозбірливо*] нашої ери. То могила...

Дві сестри називалась. Ага, і там було од неї, такі могилки, сорок штук. Може замічали [*нерозбірливо*] ми там жили півтора місяця, воїн був закопаний. А воїн закопаний [*нерозбірливо*] шість метрів глибини, буком копалась яма, а тоді така тунель [*нерозбірливо*] і каміння от такі [*нерозбірливо*], як оце, ото ж казать, як оте жовте золото, хіба то золото. Золото [*нерозбірливо*], саме чисте золото. Кольца було одинадцять на пальці. І привозили дівчат, у їх спеціальна щетка, там їх украшали. А потом машина приходила, от така, ну, як.

Знаю, що до мене приходив старичок з портфелем, він руководив там. І начальник був оцього ж, молодий такий парень, виписував продукти. А в мене бухгалтер кумець, він виписував, і ото мене водив туди. А старичок от той, оцей же до мене, там як був з пасікою, нарве трави разної, чай скипятить і ото від з медком пив. І розказував, шо інструмент був золотий, справжній. І в голову могила, ну, то нічого... [*Нерозбірливо*], ну, піду приберусь. Коли там от таке есть, як колодочка в ножа, золото. От то було не вичистели, а воно темне, а тут блистить. Так він ото взяв його, одрубав собі на блешню, откував, а остальне побачив там один і [*нерозбірливо*] копають туди, нові чоботи, костюм золотий, забрав.

Та відьми були там. Кажуть, то в свиню, то там ще в щось. Відьми! [*Сміється*]. Та чого ж, я ходив оце ж до Наді, в [19]47-м году ж уже ж. А ото ж кладбище коло школи, а я [*нерозбірливо*] в низу жив, аж там коло моря. Море ж залило нашу хату вже. Вона в морі. І до кладбища дійшов, ото де в школи от там пам'ятник, там її товариш, він мастер хороший Яша. Він оце мені робив вікна, двері. Дойшов уже, було часа в чотири чи в три, і так місяць

Місяць сходе, пішов же од неї, місяць сходе і до кладбища дойшов, туди на вугол, а воно то підніметься, то присяде. В мене ти знаєш, фуражка піднялась, насилу підхватив. Перелякався і молодий же парень. А потом же у другий вугол, як побіг, а собака ж побачив мене, тоже ж злякався і ото ж побіг. А він ото ж шось там ото ж якусь добичу їв і ото ж, то підніме і то той, а мені показалось, що вроді це там якась відьма чи покойник піднімається, де ти. Тоді [*нерозбірливо*], от такі відьми були.

[А гадалки, знахарьки]... Та оце ж цигани. Та було ось недавно, прийшла одна, просе, дай мені мило. Були. Так вони у плавні, так вони таборами жили. І билися ми бачили, ой билися. Да, я ще з циганом дружив, тут він жив у селі, то. Васька. Ага, молодий парень в

таких годах, як я. Ти знаєш, такі [*нерозбірливо*] на бояні, на балалайкі, на гітарі, який інструмент не взяв – ігра. І такий дружеський, з нами гуляв. А потом он у район поступив у театр, там грав. А потом десь виїхали. Я так і не знаю, де він дівся.

Там вони не дожили, ото вони через шо, шо річка Конка, тут же і трава, коняку пустив і пасеться. Бачив циган, ти знаєш, ми бедно тоді жили після войни, наверно, в 45-м году чи в [19]46-м. Їхали цигани, коні такі, гладкі, блищать і батько на одіялі, розіслане на траві. І качани вже були, такі молоді, полупані. І ото насипані, він ходе на тому одіялі, їсть качани які. І вони понаряжувані як такі, десь передвигалися. Ото єдінствене, як я їх бачив багато, циган. Там, де ото там де рибколхоз, ото там вони шайками, бувало по двадцять шатрів. Табора такі переїжали. [Гадали]... Та, разну чепуху там. Та там разну таку пригадують чепуху, аби шоб виманить шо-небудь. То хліба, то сала кусочок, то крашанку. Ото у них правильна така, [щастя лету, а не моє это] [*нерозбірливо*] гадать. Знахорки були, в мене сусідка була баба, переполох виливала. Ну, як злякаєшся, так вона воскові щось там виливала. Там на низу, як ми були. Та там шось шептала, віск на воду лила, ото таке. Ну, я пацаном тоді був, не в голову було. Оце таке було.

[Бабтисти були, раньше] штунди називали. А хтозна я... Цю веру суботники називалися. [Кажуть, що суботники і штунди, це дві різні вери]... Вроде. Ну, оце в його у батька, він у мене всегда мед брав і сам жив дед. Довго сам жив ось тут недалеко. Гуси держав, гусьми тільки занімався і медом. Їв гуси, свинини не їв, от. А його ж, всю жизнь в млені, випивав, і випивав. Він там жив на восьмому, а робив. Він главний. [А восьмий, це]... Та от там, де школа, от ж там дев'ятий, а там восьмий. Де ви ото там находитесь. Скільки ми там з тим Алешою випивали, ай Боже. Ну, а було ж, це ж столик який низенький стільчики, з однієї миски їли.

[А оце "Зінгер" у стоїть]... Вона точно, як "Зінгер" тільки польський завод їх робив. Після войни. Різні, зінгерські, німецькі. У мене голок разних. Тільки німецькі не очень качественні. Наші десь всі на нозі вдарилась і зігнулась, а у їх от такі. Ну, в мене оце ось здорова машинка, це як [*нерозбірливо*].То в мене була хайзерська, товариш шив там. Німецька, хайзерська, Зінгер і хайзерська, от там трошки [*нерозбірливо*] [19]11-м годі там бабушки. Я вже і вони тоді як продавали. Я візьму дві поставлю, мішки оставив, а на той год, приїду, шоб пшениця була. От так [*нерозбірливо*], а тепер і сюда.

Комбінат був, [*нерозбірливо*] був, от і в каждом селі [*нерозбірливо*] я ж кажу мастерські були, Основський і даже ж оце була мастерська з заду, де вони стула робили, корзини плели, кашолки плели. З рогози такі сумки робили, у плавні. Робем, оце вже став почти не робить, ото там унучкові наготовлю, підготовлю, він он шиє то тапочки, то валенки. І черевички шиє, да.

Я туфлі робив, сапоги поперва робили після войни. Офіцерам давали на пояс же, нашить, а вони продавали ж нам, а я купляв. І ото шив сапоги. [Так колодки різних розмірів... Усі, і жіночі]... Руминки, я шив, ото ж перві появилися, женщинам і туфлі. [Руминкі]... Ну, такі туфлі женські, душечки, бувало так у кого були вони, такі хороші на міху. [Та шив почти і родичі і товаришам. Потом же ж таке ото ж штани есть, сварщикам дають, [*нерозбірливо*] яка кожа. Кріпка, штани оце і оце з його пошили і три года ходю, вони як замшеві. Таке кріпке рядно, а ці, шо оце ж міліони по підворами... На тиждень там [*нерозбірливо*] або ж оце руминське [*нерозбірливо*], ото внукові приносять, уже внук [*нерозбірливо*], а воно таке. Бумажка не бумажка, а клейонка. Купив чи пішов пацан у школу і нема. Або одірвалася, або полопалася.

Син зробив боти. Ото ж на міху, ворітників туди вставив, як наряд в середину. Тут кожана підошва ж, там стелька, прокладка ж там на кожаній, на стелькі і ото він у город їздив, тридцять градусів мороза, витанцьовують. А він стоїть у ботіках. Каже вдивляється підбігають, питають мене: “А в тебе ноги не померзли”. Каже, ні. А я ще в [19]50-х годах у армії попав же служить у Тернопільську область, город [*нерозбірливо*] і ото в бригаді, так я, старші мені приносили на ремонт офіцери, полковніки, так у їх сапоги були, белий мех, канфеї, теплі [*нерозбірливо*] менших не було, а у старших було.

[А на валенки, матеріал]... Я більше доставав і в городі [*нерозбірливо*], а то [*нерозбірливо*] була, давали листи [*нерозбірливо*] метр давали. Різали на куски, і мебель, коли виготовляли. Та я думав, я ж оце ж, от тут от робив, тим давав їм, порізали на кусочки, а багато ж в мене отходів же, кусочки. Прибиль хороший, і войлок такий завтовшки давали, да. І хлопці там різали, отдавали. Зеркала ото ж облажували, колодки там, шоб не побилися ж. [*Нерозбірливо*] людей там робили, штук шиесят. Хорошо заробляли деньги, все було. А чого вони поломали?

Та оце ж, до оцього ж год десять назад, як ото було восемдесять год, туристи їздили. Самий хужий Афганістан. І хоч соседка, і ми

угощали там ото ж пиріжками, як пішли, в нас там у хаті туалет, була вода проведена, як в нас було, як у городі. Тепер в нас весною розломали, і води немає. Дивлюсь тоді в туалеті в унітаз, хіба це люди. І ото побачили в мене дубленки, кожухи, синів був та мій, мій [*нерозбірливо*] не хвате в нас много, в нас ружье весіло в мене ж там. В нас пістолети є і такі, ну, як цигани, не українські. Ну, саме нам понаравилося, було разів три привозили американців. Самі прості люди. Німці ці такі, вони любили стариків, матір виведуть, от тут посадовлять, надівали, ті дубленки і ото всі поперефотографірують-ся коло матері рядом, коло старушки. От так уважали вони старих людей. Німці. Привозили ото ж автобус привіз, пішов же після войни робилися, десь там [19]48-й, [19]49-й год. Так хлопці, ти знаєш, такі справні, такі геройські, одна дівчина так була справна, а ті такі худі, мокрі. Німки, німецькі дівчата. Єх, аби це Вовка був, шо кум наш, оце б ми погуляли...

Трошина Євдокія Олексіївна,1927 року народження, с. Скельки Василівського району, Запорізької області[1]

Я [19]27-го. Батька вбили в [19]43-му. Батьку було сорок три годи. А мама в [19]75м. Мамі було восємдесят год. Вона була девяносто... 1893-го году. Мати Трошина Євдокія Євдокимовна. Пам'ятаю... Дідів обох. Бабушка моя жила сто два года. [Бабушка] багато прожила. Дєдушка – восемдесят три. Ноженки, Ноженки по батькові. А по матері... Бабушка раньше вмерла, а дєдушка вмер в [19]47-му годі на комбайні. А жили тут. Всю вони жизнь тут прожили. В [19]53-м году, дєдушка вмер. А бабушка вмерла в [19]72-м.

Дєдушкин брат умер у голод, у [19]21-му, а дітей сюди до себе забрав дєдушка. Своїх дев'ятеро у бабушки було і двоє, троє ж оце пристало оце ж, сиротами. Ну, ті вже повиходили заміж, дівчата, а батько оце був один з сестрами. А тоді один був з [19]17-го году, у нього брат, а один із [19]20-го году. Такий, як наша старша сестра. А ті сироти були: один із [19]06-го, один із [19]12-го, один із [19]14-го. Так той, шо з шостого года, у двадцять шостім годі поїхав на Донбас і там на рубці робив у шахті. А тоді ті повиростали... Цей менший, ще самий менший, а тоді отак більший – нам дали. А самий менший

---

[1] Опитування провів В. Марчук (2 серпня 2001 р.).

з цих сирот остався – був до вісімнадцятого году прожив,поїхав туда, поступив у комсомол, і робив все время в шахті. [*Нерозбірливо*].

Я пам'ятаю [19]33-й год, пам'ятаю. Я ходила у школу. Чи в [19]34-му? В [19]33-му був голод... Я ж ще не ходила в школу... Да, а в [19]34-му ходила в школу на той... У школі була столова. Нічого такого страшного я не бачила, того шо в те время було харашо, як була корова. І було в нас там запаси якогось там... Мама одежу свою міняла, скільки могла. Оце в город поїде, одежу продала і якісь хлібів, якісь сухариків, якісь ті... А дома було тут, через те, шо плавня була. Вона нас дуже виручала. І була в нас хоть дрібненька картошка, а була. В плавнях сажали. І було багато отакого – буряків, такі діжки огірків люди тоді солили, капусту солили, бо все в плавнях росло. І побіля річки були ще городи кроєм, кроми того, шо дома. Так ото тамочки ото помідорів... Овощі там в нас були. В усіх людей почти були овощі. Це мало у кого на було. А то люди ото овощами виживали. Риба була, багато риби було. Було озера були, був рибколхоз. Ну, в озерах люди все рівно ловили рибку. Як їх багато було – як оце на мені клєточок – так десь виженуть, а десь і наловлять. Ну, такі були озера, шо рибспілка занімала, а то було багато таких дрібних озер, шо...

[Колгоспи тут почали... 19]29-м. Первi колгоспи були. Були і діди наші один раз протестували. А нас отділили от дєдушки. У дєдушки велика сім'я була. Мені було три годи, а мене повели вже, повели в другу хату. По тій самій вулиці купили ста... Недостроєний отак... Так батько пішов зразу. А то шо нам отділили там – кобилу, лоша чи лошичку там так. А батько каже: "Ідіть усі в колхоз. Це неминуче, це буде нова жизнь". І оце ж всі так і послухали. [Спочатку не хотіли]... А тоді послухали, а шо?

У нас корова була [*нерозбірливо*]. Ну, і таке держали – поросята держали, гусей. Всіда нам було гуси, кури. Якось качки погано водились, не знаю, чого, чи може нас не любили качки. Но ото гуси підростуть ото такі і ми гонемо їх до річки, і там вони вихожуються. До вечора походили, вечером, пішли погукали, а вони вийшли. А корова, теля, свині всєгда це були. До войни я не помню, як оце стали колхози і стали харашо робить люди. Так не було такого, шоб не дали на трудодні нічого, шоб голодали. Даже у [19]37-му годі дали наказ десь за зароблений трудодень сім кілограм. Люди засипалися хлібом, запродували! Багато давали. Ну, все время. До войни було харашо. Дуже харашо було.

Тоді розразилася война... Тут була я у войну. В [19]42-м годі мене угнали у Германію. Сестра втекла, мене приїхали, вкинули, у гарбу. Так по дорозі казали: "Та-а, ви й не переживайте! Її десь на дорозі завернуть, їй ще й шістнадцять год немає". А не завертали ніде. Пробула я до сінтября [19]45-го года. Робила на фабрикі. Нас освободили десятого апреля от німця американці. І оце ж ще місяць йшла война, а ми там були. Там у любу минуту могли заскочить есесовці і вирізать, і вибить усе. Ну, якось так благополучно обійшлося. А ті, хто робив у хазяїнів, так і робили, аж поки нас почали виводить і ми ж там уже познакомилися з людьми. Літом після роботи йдемо до людей – то полоть, то картошку копать, тоді як копать, то снопи в'язали. А тоді ж вже і война щитай кончилась для нас. А люди ж просили ж: "Приходьте". А нада було шось їсти, десь находиться. І так ото й заробляли собі на харчі. А вобще на фабрику давали... Один був [*нерозбірливо*] іди сюди. Приїхала сюди, тут стала на учьот, там походила. Через неділю вже ходила на роботу тут, у колхозі.

Зразу ходила у колхоз... Важко було, канєчно. Ну, дуже були люди добрі. Зараз таких немає... Оце вийшли на роботу. Ага. Не дуже розкішно було з харчами. А як якась удова і коровки не має. Сіли їсти – у тієї каша, у тієї молоко. Та поклала кашу, а та молочком залила. Дуже поділялися люди. І ніколи ніхто нікого не ненавидів! Зараз така ненависть. У людей така завість!.. А тоді я ще попала робить... Місяців три робила. Кажу мамі своїй: "Ну, оце доробимо до отчотного, получим – ще ж і мама ходила на роботу – получим, і я куплю собі пальто". Ладно. Пішла на збори... Збори йшли до двох часов ночі. Ще й кіно [*нерозбірливо*]. Оце уже все рішилось, і все отчітався предсєдатель, ну, і можна дать по двадцять копійок на трудодень людям. Так як ми, роздамо гроші чи оставим на востановлєніє хазяйства? Проголосували. Оставим на востановлєніє хазяйства. Сійчас би цього ніколи не було! Так людина робила год, там, за півгода получила якусь сотню. Шо будем балакать – по двадцять копійок на трудодень. Ждуть усі отчетного. А до отчетного дійшло, може кому і більше було там. У кого там дуже багато було, може той... Так облігації... Надо ж було облігації... Підписувалися. А тоді роздавали їх, ті облігації. Ми їх попровіряли вже в [19]53-му годі... Чи піісят сідьмому... Забулась уже... Вернулись нам ті гроші. На двадцять год позичали – через двадцять год вертали. Хто не виграв... Вигравали люди там. О, а хто не виграв, получив там облігa-

ції дали. А із... [Ті облігації]... Заставляли. Заставляли і уговарювали там ото... І хоч не хочеш, а на п'ятдесят рублів підпишись.

А я ж оце так. Ага, хто ж буде ходить підписувать? Оце ти, ти, ти – пішли підписувать. А тут цигани наймалися... Літом наймалися робить. Кажуть: "Ну піди до циган". Пішла: "Дєдушка, здарастуйте!" І він: "Хе! Здоров!" "Я пришла, шоб ви підписалися на облігації". "А, що це за облігації?" "Ну, позика, – кажу, – державна позика". "Е-е, дівчина, шо ти прийшла позичать до старого цигана? Ти ж мені завтра не отдаси, а мені завтра нада у город їхать". А наші люди підписували хоч на піісят рублів. Це саме менше було. А то сто. Жінка сто-сто піісят, чоловік десь... Підписували, вже знають, шо не одкрутися. При отчетному вищитають. І так і підписували. Вищитували. Знімали... З заробленого знімали.

[А то цигани]... Наймались. А перевозить – коней мало було після войни. Поки ж це той... А вони приїжджали і шо заставляли. А вони зерно возили. Стала картошка, вони і картошку перевозили. Оце так. А зімували цигани в Скельці багато, бо тут сіна багато і дрова. Наймають квартірі оце тільки до марта місяця. У марті місяці цигани уже пішли. Вже ми їм не нужні. Вони приїдуть, як ще шось там пішли. Кавуни вони або. А в [19]46-му, в дікабрі місяці, я поїхала до чоловіка. І це вже вернулась вже аж в [19]48-му годі. Трошки побула, як приїхала, і поїхала в Донбас. Там ми робили в шахті... Він год поробив і погиб у шахті...

[Після війни техніка]... Були які в колхозах! Була яка техніка в колхозах. Поділялися оце. Тут нашому менше було. В нас "Червоний партізан" був колгосп. А там "Червоний путіловець", там було більше було. Поділялися. Тракторістів оцих витребували. Орали на коровах... Волочили на коровах. Все робили на коровах. Скирдували оце ж... Косарками косили і в'язали снопи жінки. А ті ж, хто старшенькі такі, снопи уміє в'язать. У копи стягали. Дітлахи йшли, стягали, а вони складали в копи. А тоді ж їдуть коровами та скирдувать в снопи. Возили скирдували снопи, а молотили й весною. Воно в скирді не пропадало. Ніде ни, ніде не затікало... Харашо люди задєлували отак. Шо помолотили, тебе поставлять комбайна. Там зімою буває посилають молодих. Як [погода] не позволяє. Оставляють. І до весни перемолочували все.

[Корови] свої... Колхозних! Оце ж, оце ж як у [19]45-му годі я поробила до того, до осені. Вже роботи менше стало. А в колхозі було двадцять чотири корови. Нада дві доярки. І оце мене і ще одну

таку, шо тоже була в Германії: "Ідіть доярками". І ми оце самі ті двадцять чотири корови кормили, напували, чистили, і молоко носили на прийомний пункт. Так восстанавлювалася хверма. Наш колхоз був тіки зерновий. А другий колхоз... Оце у нас було два колхози – сєльскохозяйствєний, один був промишлєний колхоз [*нерозбірливо*], ета... Там люди корзини плели, віники плели. Там були і плели. Мебєль робили ту, дерев'яну таку – лозову. Оце був промишлєнний. Так це счіталися шо це на грошах... Да, почьотне... Це сщіталось на грошах. Каже: "Та он я висіла на, на канаті". Так ти ж висіла – гроші заробляла, а ми не заробили грошей. Пололи ж тобі те саме сорго. Такий, на віник [*сміється*]. Переробляла, переробляла на [*нерозбірливо*]. Оце бригада була сєльська, і оце, проізводствєнна. Хто по сєльському – получали хліб, а хто по проізводствєнній, получали гроші [*нерозбірливо*].

У рибколхозі людей було не дуже багато. Пока стало море. А як стало море, тоді колхоз розширився. Зразу його рибспілка звали. Шо рибу ловили. [Зараз] стало більше води, а риби стало [*сміється*], менше...

[Оце, як поїхали на Донбас]... Я через год вернулась і знову в колхоз. В мене чоловік погиб. А тут ось померла сестра старша, а дівчинка осталася семи років. І мама вже до пенсії доробляла. Нікому було... Я вернулася сюди... Ну, я год поробила в колхозі, тоді два годи приймала молоко. Люди ж носили молоко здавали. А тоді сім год робила касіром у сільпо. Вийшла заміж і вп'ять у колхозі, і в колхозі...

[Застала, як... Як затопляли... Як, люди не хотіли]... Не хотіли. Їм платили хароші гроші і вони... Платили за пєрєсєлєніє. І чим хужа хата, тим більш платили. А яка це політіка... І так ото... Оце оці вулиці, шо так лежать, як ідете в Скельки. Оце всі нові, були сюди переселилися. А то село отак лежало. Отож новостройка, шо отак лежать вулиці. А оце всі старі вулиці. Оцій хаті сто год... У людей... У людей... Люди туточки... Ота пуста хата, отут пуста хата, там через тин. Багато пустих хат. Ніхто не живе. Великі сім'ї були. Старі повимирали. Тоді ще й молодші повимирали, а онуки повиїжджали в город. Так і стоїть. Не купують хат. Це, це тут старих людей... Це ще тут Надя [*нерозбірливо*].

Отак вулиці лежали. Начинало воно строїться, отак хотіли робить – за нами, туточка є чєтирє хати. Начали... Начинали так робить. Це дєдушка так розказував. Оце шо тут жив. Він був бабушки

моєй якийсь родич. Так він, було розказує, шо начинали село знизу, виходить. Понад це, річкою село дуже давнє було, а степ далеко. Ну, і рішили люди – будем переходить нагору. Начали так строїться – чотири хати построїлися, а тоді зійшлося, сходка зійшлася, і рішили так – а шо? Кому? Карпенкові та Мартинові буде близько. У плавнях. І степ. А ми будемо, як туди, од Орлянки. Пере... переробить план. І начали строять так. Шоб всім було однаково. І оце отут три вулиці. На нашій, мабуть, сто тридцять У нас девяносто восім, і осьо піісят три, вулиці, то тут довгі. А ото шо отак лежать вулиці, то в пядесят пятім годі начали строїть, як начали виселять людей.

[А затопляли]... В [19]55-му. Я сіна накосила. Ми і рогозу нажали, шоб пере... перекрить хату. І не попалось привезти, а після нового году... А плавні корчували. Корчували, корчували. Бо отуточки ж багато було дров... Вже була канава – од Скельки до Дніпра, од [Київської] до Дніпра була канава, і отакі завтовшки дерева. Їх усіх викорчували. Перевезли. Хто куди... Брав на дрова. І трактори були. Організація така була, отож корчували плавні. У Василівці піщекомбінат, де хліб пекли, отеплявся ж дровами. Ото туди...

Туди возили дров. А то й люди накупляли дрова. Десь іще брали, де таке годне було може де на стройку, може колхози. Ну, з канави не осталось ні одної деревини. І так по плавнях було багато, то там, то там верби здорові. Нічого не осталося, й до того, шо й нові корчували! Усе робили, шоб воду [*нерозбірливо*]. Ото годів два добре работали. Звідусіль [*нерозбірливо*].

[Пересилялися] хтозна, кому, як хотілося. Канєшно, там люди держали, гусей... У їх усе в прибиль було. Тільки травичка появилася – у їх уже й козенята пасуться і вівці, все. То з низу не дуже хотілося. Багато людей уже після войни строїлись на низу. Казали: “Ми на низу”. На низу. Садки там хароші були. А на работу сюди ходили.

Та, тоді як я у [19]54-му годі я робила в сільпо, там я ж не одна була, нас одинадцять точок було, і продавці, і – “Ну давайте десь заоремо там, участок”. Заорали. Поїхали в [сільхозпроєкт]. Заорали. Поділили. Посадили, раз попололи, а тут якось суше, суше, суше, суше. Люди так забєспокоїлися. Бачим – хмарно, а [*нерозбірливо*]. Кажу тому, їздовому: “Будете їхать – візміть нас”. Ще там одна була. Помбугалтера. “Візміть нас, ми поїдемо полоть”. “О! Підете пішком”. Ну, а, підем пішком. Вони поїхали, своє попололи. Ми взяли з нею за свій щьот, кажем бугалтерші: “Романовна, ми тепер підем,

подивимось на город". Пішли. Прийшли – не найдем... А там оказується був дощ якийся. Кукуруза вища ростом чоловіка. І буряки, і гарбузи. Та шо ж там садовили? Квасолю, гарбузи, буряки, сояхи, кукурудзу. Ходили, ходили – а тут дорщічки були. Гукаємо: "Іван Іванович! [*нерозбірливо*]". "Шо таке?" "Де наші городи?" "А, дівчата, чого ви прийшли так пізно? А я, – каже, – одно слиню, та пишу, дівчат, де ваші городи [*нерозбірливо*]".

Поїхали осінню позбирали. Шо картошки накопали й буряків.Все було. А то вже начали возить ту [крупу], в магазині люди розбирали. Оце отакі макаронні іздєлія, там вірмішєль, макарони. Люди брали побільше. Коли якось так все обійшлося харашо. Сухий год був. Дали, в колхозі дали, в магазінах були. Ну, дуже виручали плавня! Дрова в плавні, сіно в плавні.

Риба в плавні. У кого бджоли, бджоли в плавні... Оце уже я у войну з дєдушкою пішла – з батьковим батьком. Вони кажуть: "Ідьом до отієї сухої верби". А вони сіно косили й бачили нас. Бачили там озеро. Таке, вже висихає. Пішли... А ловили... Такі корзини були без дна. Вони мені кажуть – була захована корзина: "Ти отут лови в озері". Ну, озеро, може, десь, як оце, до баштана, оце таково. Озерце вже було підсохло. "А я піду отам найду. Там у мене ще..." Немає... Я наловила риби, вийшла вже ж оце, сидю коло тій кучі. А мішок один був. Сиділа, сиділа перебрала де більша, а ту висипала у воду і до дєдушки тікать. Іду... Ійшла, ійшла, йшла, йшла, озером, а дєдушки немає. Подивилась, начала ловить там більша риба. А цю висипала... Тоді як стала!... І куди йти? А лози!.. Тіки небо видно.

І куди йти? І я придумала, що іти нада на сонце – вже ж я сім класів закончила. Піду я на сонце. І ото я корзину оту наділа на себе, щоб воно мене отут не била лоза. І в мішок отуто п'явки червоні, а несу. Вийшла – люди сіно косять, на грядові. Дєдушка не йшов. Не йшов! Я кажу: "Скажите, шо я пішла". І це було так кілометрів у чотирях – у п'яти кілометрх од річки. Вийшла на гору, дивлюсь, дєдушка до річки виходить. Отак, отак люди жили рибою. Багато людей стояло з скотиною тут. Зімували все тут. Даже Якимівський район зімував з скотом, отутечки з скотом, був з бджьолами.

[Корзинами прямо рибу ловили]... Ну, така корзина, без дна. Ну, як оте відро... Оце ж так ідеш – накрила, помацала – нема, накрила помацала – є. А другий... Та так і називали у нас – корзини, ті шо...

Даже не знаю... Тєрпєніє Мелітопольського району, да? І тут стояли вуликами люди.

[А дичина була там]... Обязатєльно! Качки, гуси. Хто був охотний – ідуть в суботу з вечора, на перельот, та тоді ж утром на зорьку. Як сійчас оце машина задаве качку, чи гуску, так – чи її різать, чи ні? А я кажу: “Ну да!” коли в нас сусідка, там де я жила, сусід був охотник. В суботу піде, вбив качку, повісив, висить. Десь там лазе по копиці, перед вп’ять ноччю, а тоді [*нерозбірливо*]. А ще одну вбив, ще. Буду ждать до вечора. А до вечора там лазить по озерах. Ще одну вбив! Повісив, висить та качка. Буду ждать до вечера, до вечера там лазать по озерах! Вп’ять. На вечір ще одну вбив, приходе. А ми з нею робили, молоко приймали. Приходе, а ми... Приніс качок. Уже вечером. А вона каже: “Хай вони виздихають! Шоб я з ними тягалася оце ноччю. Не хочу”. А ше й свєту тоді не було. Одніс, кинув. Рано ми пішли – в чотири часа – молоко приймать, в десять змінились, вже нема того, шось там. Скубе. Кажу: “Так то сциталося, шо вбите, а як задаве машина, так не можна взять обпатрать. Бо це задавлена”.

[А за Хрущова]... Сміялися ж оце. Кукурузника. Да. Свиней багато тоді розводили! Ой-йо-йо-й! Одна свинарка – п’ятде... п’ятсот штук, у нейо. Вона тут у тому свинарнику, а тоді, далі повипускають і роблять шось таке, шо його током б’є, шоб вони не розходились. У нас тут свинарка була, так і в газеті була, в усьому. Ну, я не помню, шоб таке шось погане було, при Хрущові... Сталін позичив... А Хрущов оддавав, да. Начали роздавать отож... Потроху, потроху, і так усі пооддавали, облігації усі, хто держав. А були такі, що й порвались. Діти грались. І в нас за один год порвали, діти. Гралися. Вродє на гроші. Казали, шо це гроші. А тоді сестра моя... Тоже робила в канторі – у рибколхозі, та каже: “Ти знаєш шо? Облігації хай діти не займають, поховайте”. Ще й батькове було, свекрове були облігації за сорок сьомий год. Так ми тоді ті прибрали, і всі нам і вернули. Тільки ті не вернули, що порвали діти, порваних не...

[А за Брежнєва]... Ми уже попривикали до того. Воно все війшло в звичку. Оплачували ж харашо в калхозі, стали робить же ж часи. Заходились, зробили заходи, зробили заходи. Стали робить часи. Помісячно платили гроші. Людям казалося це харашо. Да, платили й грішми, й натурою. І хліб давали, і... Ну, да. Уже не трудодні були, а... [Стали по часам робить]... Та хто його... Да, там десь... Мабуть за [19]55-м. Бо чоловік мій робив на комбайні і на тракторі,

так... Ішов рано, приходив пізно. А вже тоді, як на ремонт, тоді якісь часи стали заводить. А в мене діти завелись, та один в піісят шостому, другий в піісят девятому [*нерозбірливо*]. Писали ж на рублі ото. Виполола пять рядків – руб сємдесят, виполола шість – ще піісят копійок добавили. А тоді рубиль, рубиль двадцять.

Непоганий у нас колхоз. Шарапов! Дуже був хароший предсєдатель. Він був у нас агрономом, а тоді наш, той шо був предсєдателєм помер і його вибрали тим... Оце Шарапов харашо підняв хазяйство. Олійницю построїв і млин, і ото начав дороги слать, от кантори і до того, ото... Це був хороший предсєдатель. Після того [*нерозбірливо*]. І, і, і ці харашо гарювали всі! Оце, як начали розорять. Хто оце сказав, шо нада оце усе повалять? А шо ж ми дітям оставим? Нам-то батьки оставили все! Пеленами носили, камінь збирали, строїлися. А тепер, як така техніка – розорили! Все. Там такий двір був хароший [*нерозбірливо*]! Польовий стан другої бригади! Тракторний. Розорили все! А було і озеро там, ставок такий, і риба.

[Це там така балка була]... І колодязь дуже хароший – всі воду брали! Саморобний ставок. Став зробили і там і рибка була. Був тут десь же кар'єр. Ну, оце ж камені... Хто на... Нам оце машини возили із Чкаловки. Були чкаловські машини, а оце ці, де я пішла заміж [*нерозбірливо*] Василівського району. Як там, там прийдемо, немає [*нерозбірливо*]. То шо, або родичі та й під'їжяють. А якийсь раз і скинули сюди ж. Забор був поганенький такий, вилазило... Наслали. А то... Ото чоловік работав на кар'єрі. Ну, він сюди завозив камінь. Набив, викупив, найняв машину і привіз. А вобще то у нас усі камінні робили. Мало-мало в кого.

Як празнували од начала, із малку, скільки я помню. Не було у нас перерива, щоб там шось, хтось, чогось не празнували. Як пекли паски люди – ще я мала була, і до цих пір так печуть. Як оте Різдво празнували – вечерю носили діти – й до сих пір носять. Так само. І посівають так само, як посівали колись. І ми малі були, до нас приходили посівать хлопці дядькових товаришів. І так і сій час ходять посівають. Свята так, як празнувались, так і празнують. Купала... Ми не вчавствували ніколи у цьому празнику. А ще давніше... Так дівчата ходили той... До річки. Хлопці там палили костри, стрибали. Це вже як розказували нам, а в моє дєтство [*нерозбірливо*].

[Музей в нас хороший]... А ми поотда... і ці поотдавали, і коси і там отово шось [*нерозбірливо*] і ярмо вона отдала. Таке було давали. З корови. Вони ж запряжені були. Й возили ж усе так. Корови ж

ходили в ярмі. Там должно буть. Упряж така ж, щоб корови ходили. І до войни запрягали. І до войни скирдували, бо я помню, шо далеко. Не в оцій балці, де оце тракторна бригада була, а ще дальше там скирдували, а коров нада на обід доїть. І тоді ідуть діти туди ж, до матерів, там коров подоїли, ідемо назад... Це туди йшли, ще часов може десять було. Там поки побігали, полазили. Подоїли коров матері. А додому поки дойшли, і молоко покисло. Вже приходимо, та... Там ще було багато цілини. Цвітів багато по балках! Це до війни. А тоді вже стали скотину скрізь спускать – не стало нічого. Все повиїдали. Де там оціво... Тьотка була кухарка, ізнала харашо трави, які лєчєбні. Вона ото як їсти наготове, а я там бувала часто коли батька. Ідьом, я тобі покажу, які трави од чого. Оце от цього, це от цього, так. Оце ж бачите сидимо, ось синім цвіте, да, петрів батіг – це дуже хороше при як оце не викашляєшся, отхарківающе. Ага, петровий батіг. А це деревій. Це от того, от живота й скотині й людині. А це кривці, це як людина підорветься там де. Кривці жовтим цвітуть. Шалхвєй. Голубуватим. А кривці жовтим цвітуть, вони похожі на молочай. Так як здаля глянеш наче той, но вони такі, квіточки у їх гострі і, і, і листячко таке гостреньке. Ой... Горе...

Та ото тут тьотка була [займалась лєчєбними травами]... В нас бабка одна, така, шо оце молитвами лічіла. На нашій вулиці була вона. А дєдушка був, і його дочка були такі, шо направляли поломи. Костоправи. Тепер уже вже аж, аж. Аж третє покоління. Вже їхня внучка оце січас ще направляє. Я місяць назад упала, два ребра вискочило, так вона мені вправляла. Вправила. До неї багато... Восємсят год їй. Як уєзжать у село – перва вулиця. Вулиця їхня називається, мабуть, Шевченко. Тетяна... Щас... Острогляд. Хароша... Я попала була у [19]82-м году у той, в аварію. Їхали машиною, а тракторист п'яний їхав і на машину. А я крайня сиділа, так у мене ключиця лопнула, троє ребер, і голову потягла. Так була в цієї женщіни заловка ще жива. Мене тоді підобрали туди, привезли. Вона мене склала та женщіна. В неї був такий наче ризовий пояс, обвязала. Тоді привезли до сестри, а тоді додому прийшла вже сама. А тоді ж не вбереглася. Каже: "Де ти була? В кого?" – "У Стьоші". "Тут нам робить нічого. А син каже: "Не так! Давайте на рентген. Я не вийду, пока не зробите сйомки". Пішли ми на рентген, зробили рентген, тоді ждали, поки той... Три, три ребра поломано, і ключиця... А вже ж складене! [*Нерозбірливо*]. А тоді якраз сезон кавунів. "Мамо ви показуйте, де спілі кавуни". А тоді кавунами займались, не динями.

Оце, а вони поперериวали мішки, пішли, а я нагнулася, хлоп [*нерозбірливо*]. Опять [*нерозбірливо*]. Тоді вона мене в послідній раз склала. Обв’язала. Чотири метри ушло. І обшила циганською голкою, сказала: “Оце аж поки усе восстановиться”. Та й восстановилося...

[А ця бабця, шо заговорами лічила]... Нема давно. Ця тоже, видно тоже дуже видно харашо понімала. Збираємось їхать у город, а у мене на цім пальці так обриває, а в роті таке ощущеніє, наче я мила наїлася. А мені сусідка каже: “Ти наче хвора”. А збираємось вже. По восім мішків кавунів. Збираємось їхать, машина приїде вечером. Кажу: “Отак отак”. Вона: “Іди до Саньки”. Пішла я. Кажу: “Тьотю, як можете, поможіть так”. “Ідьом”. Увійшли, сіли на стільчик, і от вона мою руку поклала на свою. Ото сидить, шепче. Я думаю: “У мене пам’ять хароша, я запомню”. Не запомнила, начала дрімать. Я запомнила, шо вона послідне це каже: “Пройде, пройде, пройде”. Наче вона побачила, шо подействовало навєрно, да? Шо казала, що пройде. “Ти, – каже, – тільки не мочи ето...” “Та я, як поїду в город, не вмиватимусь там нічого”. А вже не спала отуто вот, [*нерозбірливо*]. Приїхали в город, пороз’їжжалися ж. Я ж людям не скажу, шо мені не можна. Все вже зробили. На вечір наче стихло, не так болить. Утром устала, ото поки прорвало, криничка там так і була, не прорвала ще. Так і було, дальше не той... І вона ото ж діткам робила младєнческі, од переляку робила, робила оце ж од цього, од прища.

Шевченко Василь Остапович, 1928 року народження, с. Скельки, Василівський район, Запорізька область[1]

[Я 19]28-го. На Рождєство це, може, мабуть, буде сімдесят чотири, якраз на Рождєство мєні день рождєнья.

Батько в мене, батько був у мене 1898-го. А погиб у сорок третьому в Благовіщінкі – це за Балками. Шо він робив до революції? Він до революції хазяйнував. Була пара коней... Бричка своя. То так, а тоді ж началась революція, пішла колективізація. Це колективізація – начали колхози зганять. Те пішло все в колхоз. Я без матері остався ще три годи. Я був з мачухою. Да. З мачухою ріс, а тоді

[1] Опитування провели Н. Сурева, О. Мірущенко. Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

батько женився. Тоді в [19]43-му батько погиб. А мачуха каже [*нерозбірливо*] до мене приймаки. Сім'я у нас була зборна.

У войну, в [19]43-м году, чи [19]41-м... Наші одступили, зайшли німці... Німці тоже ділили колхоз. Так вони ділили, значить, на десятидворки! Оце десять хазяїнів. У каждого була коняка і був інвентар, ну, шоб землю обрабативать! А тепер той трактор [*нерозбірливо*]... Я не знаю, по скільки давали. Воно ж було таке, як у нас собрали урожай – то государству давали, тоді людям, шоб хватало. І на фураж коням, і на посєв. Оте все було у їх було учитано. Німці, вони воювали. Та офіцери були. У нас був комендант полковник Вілле. Вони до всякої мєлочи придирались. Оце їдеш – ну, їздили на підводами. [*Нерозбірливо*]. Він ото встає. Переводчиця – каже: “[*Нерозбірливо*] куда єдєш?” [*Нерозбірливо*]. Так, тєлєга не мазана, пищіть – шоб помазав. [*Нерозбірливо*]. Шоб помазав. [*Нерозбірливо*]. Ну, мазав! [*Нерозбірливо*]. І ото ж хто їде, подорожніх таких. [*Нерозбірливо*].

Тут от у Скельку, у Скельку пошти і бою не було. Наші були уже на Поповій, а німці були по ту сторону Василівки. Ото там січас було видно... Плавня була суха в [19]43-м годі. Називалося Великі Кучугури. Воно зразу видно... Там німці були в Поповій, чи туди, в плавні... Катюші були... [*Нерозбірливо*]. А тоді сюди били. Ото з Поповій і сюди ближче. Стояла по цю сторону города, понад посадкою, то туди била катюша, так в Скельки шибки отак тріскотіли. [*Нерозбірливо*]. Тільки дим чорний [*нерозбірливо*].

Німців виганяли. Ще батько був, німців виганяли. Ну, як ото, у вакуацію. За село. Так ми тікали туди, ну, в рівчаки. В нас було коні, підвода. [*Нерозбірливо*], ну, коняка. [*Нерозбірливо*]. Ну, виганяли, жінки [*нерозбірливо*]. Ми оце хату закрили. А зімой открили. Все імущєство ховали, закопували в ями. А тоді ж вернулися, наші зразу зайшли. Коней зразу забрали [*нерозбірливо*]. Батьків зразу забрали. У нас оце, за перві сутки, на Скельку прийшло тридцять три звєщєнія... І прямо [*нерозбірливо*] і на передову! А потом прийшло три чи більше [*нерозбірливо*]. Хутора по Шевченко, Первомай. Прийшло п'ятсот вєщєній! Пошти наш Василевський район, отуто, Цвіткова ото, Благовєщєнка... Село Балки і Запруда... [*Нерозбірливо*]. А прикритія ніякого не було. Прикритіє, еслі піхота пішла, шоб за піхотою пішли танки. А за танками піхота. Це називається “прикритіє”. Або поперед піхота, а ще й артілєрія б'є, як уже [*нерозбірливо*]. А так одна піхота, як їх в своїй одежі! [*Нерозбірли-*

во]. Я служив [*нерозбірливо*] в Германії... [19]49-й год, [19]50-й год, [19]52-й год... У кого було три года, а нам пошти по чотири служив.

Голод! Голод був у [19]33-му. У [19]33-му не дуже я багато... А тоді ще в [19]47-му був! Це вже послє войни. Так сказать, це іскуственно було зроблене. У [*нерозбірливо*] було все. У [19]47-м году я вже був у Запорожжі. Кончав школу ФЗО. [*Нерозбірливо*] біля доменной печі. Востанавлювали доменну, шо сталь плавили. Тоді була карточна сістєма. Карточна сістєма, в нас счіталась "гаряча" робота, кіло двісті хліба получали. А діти, шо в школу – ті п'ятсот грам. [*Нерозбірливо*]. А рабочі були по кілу, а "гарячі" – кіло двісті. На день. Отака карточка, а тоді різали талон. А тоді...

А, [*нерозбірливо*], мать, після войни. А тоді понравилось, остався. Шахта була така, як підвал. І то ми по дві неділі проробили там. Нам не понравилось: давайте, махньом! А сюди тільки приїхали, додому, а їхав товарняк, танки побиті везли на Запорожжя. Ми в танки позалазили [*нерозбірливо*]. А тоді там на шахту принімали, пішли на шахту [*нерозбірливо*]. На погонний метр – три [*нерозбірливо*]. В нас на погонний метр – тринадцять, дванадцять! Та шо ж це? [*Нерозбірливо*].

Вообще-то, я можу трішки розказати. Скелька населялася, в основном, униз. Ото понизу. А потом населялась, це так, по розказам стариків, коториє тікали от пана. Оце понад гори, і туда, на степ, називалася панська земля. А туда, плавні були, ото де Каховське водохраніліще... Тут були плавні. Люди тікали од панів. І ото по низу поселялись. Занімались, ну, скотоводством, рибу ловили. Пани сюди не касались, бо то на їх території [*нерозбірливо*]. А потом постіпєнно піднімались, ото [*нерозбірливо*], була церква дерев'яна. А потом постепенно начало село отож населяться нагору. Там січас рибколхоз, нанизу, то там ранше, кажуть, була розправа. На низу, як ото сільсовєт, то тоді була розправа. Називалась... А так це ж воно...А Скелька сама назвалась Скелька, потому шо вона поміщається в рівчаки – то воно було в скелях. Шо воно тут рівчаки – то воно було в скелях.

А то шо раньше, то розказують, їздили ноччю ті, як їх, чумаки. Чумаки як їздили, то були ще дерев'яні когті. Тільки з кріпкого дерева. Тоді змазані [*нерозбірливо*]. Колеса були з кусочків [*нерозбірливо*]. Були з кусочків [*нерозбірливо*]. І то вони, як доїхали десь, а їм нада було туди, на ту сторону Дніпра переїхать, а їх не пустили. І вони поїхали отож сюди через Скельку, низом. А Скельки не було

ще... Туди, на Нікополь. Там переправа була, бо їм нада було на сторону. В Запорожже. Запорожжє тоді ж було Олександрія... Та їх питають, де ж ви ночували? Кажуть, отам і отам, у скелях. То там було село понизу. Чумаки шо ранше їздили. Ото Скелька така. А то такі дужчі старики були... Так уже одходять уже... Оті чумаки і назвали село Скельки. Шо населявся, населявся низ, і в скелях ото воно таке, рівчаки...

[Кажуть, шо спочатку не було панів]... Як участок може десь тут був, а земля його на горі. А нижче гори люди ото там населялися, заводили скотину, рибу ловили. Ото тут плавні були... А вони [*нерозбірливо*]. У бібліотєкі була книжка, так її... Називалися "ходаки". Ото прийшли їх тільки шість сімей. Там Папуча, Ромащенко... Їх так і називалося хуторки, "ходаки", значить... Шість фамілій було. І то Шевченко занесені, і то далі, далі... [Від якого пана вони ушли]... А хто зна? Це ж Василівка – там пан був Васильєв. Там замок ото построєний, там він і досі. Тоді Попова – там пан був Попов. Туди, там за пороги, там, де Кинкриновка – Канкринов був. Це на їхні імена.

Так [розказував] дід. А то я книжку брав. А Скелька [*нерозбірливо*]. З дороги кладбіще у нас, за асфальтом дороги, за асфальтом. Там колись стояло, стояло чотири вітряки. То вітряки – то ж сама дешевша була та, енергія. Вітер подув... Та немає, кладбище там!!! Отут на низу кладбище... Тьотка мені сказала, де дід і баба поховані... А так я не помню... Нема ні одного. Січас розорили так... Війна ж началася... Наші одступали, німець одступав! Отако... Не було такого, як оце зразу! [*Нерозбірливо*]. Все під розвал попав!

Там було три птичники... Та нема! Там будяки ростуть!!! Нема цього і признаку. Колхозні були! Колхоз. Ну, січас же у нас оце землі розділили. Тільки шо сприйшов, ходка була, оце ж прєдсідатєль чи як...

Рівчак, а то, шо до войни – там могила... Ті, ото бугри... Був квадрат, трава не росла, вроді як хто вистругав. Отак квадрат і видно, шо земля порушена [*нерозбірливо*]. Чабанів підміняв [*нерозбірливо*] ми там пригорнем, впораємось туди. І хто з нас хотів! А тоді то могила як ото у виді колодязя – так порушена, наче, земля зверха. І коли два парня... Оце недавно, года, може, три... Откопали... Я подививсь, так один чорна борода така, а другий рижий. Два. Так вони молоді, вони з бородами. Я подививсь, прийшов. Думаю: "Рєбята...

Отаке вкопать...” Так воно ж нада сісти, шоб видно було, де той квадрат.

А хто зна, шо там буде... Коли вже ото Маячка і розкопки там робили. Ті археологи, чи як? Так вони могилу там як розкопали [*нерозбірливо*]. Так як розкопали там могилу, тоді докопались каменні [*нерозбірливо*]. І тоді вже їх відтіля удалили. Визвали міліцію. Міліція ту ж плаху одкрила. А там порізаний очерет, ну, комиш, і оце підвал отак у сторону. Вони ж трикутник хотіли построїти у таких... Ото у таки могилах. Ото вони натрапили.

А тоді я ще одну легенду розкажу. Тут, прямо в степ, була – та вона й зараз там – тракторна бригада. Там могила, розказували... Висока могила. Так це були предки... Моїх... Мого батька та родичі. Шевченки. У мене фамілія Шевченко. І у того діда, Вишняка, була книжка, кажуть. Така товста. І ото було там шо хуторів, [*нерозбірливо*]. Садок і ото могила – більш нічого не було. А коли дід оту книжку взяв, то [*нерозбірливо*] могили, тоді на другій сторінці ті могили в розрєзє. Шо там положено, у їй. Ну, ото ж, кажуть, батько взяв, отложив, [*нерозбірливо*], населявсь, цей Шевченко. І пішов. Недовго побув і прийшов. Ну, з вечора. Коли батько розказує, шо тільки начали посеред могили копать яму. [*Нерозбірливо*] тільки викопали, і викопали – тиква. Отака очеретяна, два уха. Здорова. [*Нерозбірливо*]. І то повна монєт золотих. Вони ж ото принесли додому, як висипав, каже, пачку на стіл, як глянули [*нерозбірливо*] золотих копійочок, моніт. Єщо раньше ж... Батько пересчітав їхній і вислав в Америку. Ото все. Америка йому вислала трактор і молотілку. Ото хліб молотить. А трактор і плуг... Так совєтська власть, до колективізації, Росія, чи як його... Так [*нерозбірливо*]. Но тракторів у нас не було. Но купляли... А він двох старших синів послав на курси. І кончили вони же ж курси, а трактор він купив в Америці. І ото, кажуть, начали землю оброблять тракторами. Люди зійшлись, [*нерозбірливо*], то ж воно луче. А тоді ж началась колективізація, [*нерозбірливо*]. Забрали трактора і молотілку. А молотілка та називалася [*нерозбірливо*]. Пас накидався, як ти в курсі дєла. [*Нерозбірливо*]. І повипускав тоже ті молотарки [*нерозбірливо*]. Вона дєлає тищу сто оборотів в минуту. Хароші молотарки! Зерна харашо. [*Нерозбірливо*] треба було регулірувать. І я був помошником у одного парня. Після войни. Біля молотарки.

А закопали [це клад], це ж, кажуть, турки були. Тут турки оставляли... Це ж земля турецька була. Раньше земля турецька була...

Ну, мабуть, не встигали з собою... Вони ж... Казали, тут була річка Кінська... Конка проходила. Так десь був затоплений корабль, він невеликий. Із золотом. І турки і раньше давали ноту, шо ми Конку вичистим, і шо найдем, те заберем. Но наші не розрешили. У яру...Там тополя стояли. Тоді яр іде отак [*нерозбірливо*], а тоді так одна вєтка на восток. А тут отак шпиль. Так там, де тополя жили, той, стояли, там жив тесть мій. Жени батько. То ще до війни і після війни він жив. Там, там ото, де вище, був ставок. У ставка був огород колхозний. [*Нерозбірливо*]. І з ставка там була труба вставлена, і вставив, одкрутив. А оті ручьї, шо ставок [*нерозбірливо*]. І ото ж так стали [*нерозбірливо*]. І ото пішло [*нерозбірливо*] корову завертать, у воскресєніє... Утром, каже, чи перед обід. Каже, коли глянув, ноччю покопані ями. Там він, як розказав, їх зразу видно, де. Ну, так десь, отако во... Значить, в одному місті викопано, потом в другім... Метрів, наверно, [*нерозбірливо*]. Тоді – в третім, аж під верхом викопана. І видно отож попіл, отож золою, попілом печатка, бочоночок стояв. [*Нерозбірливо]*. А хто вибрав? [*Нерозбірливо*]. Усліпу ж копать. Усліпу тоже є копать... А це ж у когось дані були, шо приїхали, викопали... Я, по-моєму, казав, страшно трогать. Там були [*нерозбірливо*] будто зробив хто далі... Там зразу верба така товста. Аж туди вгору. І там були такі підвали, наче пороблені. Так туди німці підво... під'їжджали машинами, такі брезентом криті, і вони ще були обставлені, шпалами. Шпали це ж просмолені, а тоді [*нерозбірливо*]. Я казав, давайте, підемо, покопаємо... Може, [*нерозбірливо*]. Ну, канєшно, це ж, мабуть, граната така, чи там шо... А воно ж там латунь, нікель, бронза... Його нада іслєдовать. А пройшли ж года. Його тільки тронь! [*Нерозбірливо]*. Стояв у лісі госпіталь був, ну, і наші, так вони западна сторона, ото ж западна, і там було багато накопано глини, так як під школою, вони шось той, оце ж рили. Тоді навозино було каміння, камінь, а потом ото задєлали і кончили. Так я колись казав, ну, тут був деректор школи, був один, казав ви знаєте шо, от так і от так. Кажу туди надо, а він: "Та вроде міньорів визвали, вони ходили з отим міноіскатєлем". Та кажу: "Він в [19]47-м". Я йому казав прокопать траншею. От тако от, земля ж буде рихла, туди далі, і тоді можна копать. Там шось є під школою. Ото ж ми, пацанами були бачили, німці багато землі. Отой, а тоді каміння. А потом ото задєлано і кончилось. Так воно ні кому не нужне.

Розрили траншею. Траншея така вузенька, зробили трубу. Там чи газ думали проводить. А тоді [*нерозбірливо*] снаряди. Оце ж той,

шо копав. [*Нерозбірливо*]. Це була окація [*нерозбірливо*]. А німець, як одступав, там стояли у них та, орудія. А снарядів, оце ж винтовки, там куча була! А де вони вже наші знайшли, шо знаряди так лежали... Де вони ділись. То, може, вони попали в землю, ото їх тільки одрили. Трошки туди далі, бомба була на степу. Пацанами були, так скидали, мабуть, німецькі самольоти скидали штуки три. Ну, де шо там позастрявали в землю. Ми прийшли – там тільки дірки. Так вони і стоять десь. [*Нерозбірливо*].

Запорозькі козаки обитали у плавнях. Відпочивали. Куріні строїли хароші. Які холостяки були, ті ото курінівці, [*нерозбірливо*] рогозом вкривали. Їсти варили надворі. А в курінi наносили лози. Їх повстя була, повстя, з овечої шерсті. [*Нерозбірливо*]. А вони і овець держали, воли держали. Ну, бики виращували, кастрірували їх, ото називалось воли. Пасікою занімались. Риболовством. І вони ж самі кожи чинили, кожухи шили. Запорозькі козаки самі ремесники були. Одним словом, усім оцим вони занімались. Отакої. [А куди ж вони поділися]... То пороз'їжжалися... Чи вимерли... Тут же ж раньше...

Та ото ж бабка одна розказувала, шо колись ще старуха розказувала. Ну, а тут то казали наші, шо квадрат такий, шо там трава не росла. В чєм дело, шо не росла трава і ото та, а тоді ж пробували копать, так копали, я ж тобі розкажу от так от, так як оце і ви робите. І ото ж для покойника значить. А то, шоб крестом значить може тут ілі тут. Я тут, оце де там розкопки робили, а сюди наперед трошки там метрів скіки, там могила. Я звоню ж, той Харитонова водив, показував. Ту хату як строяв мені теж казав, у [19]15-м годі. Так ну, той, яму оце де вальки, оце ж де качали на хату, так казав тесть, там два скелета викопали. Так казав біля одного була та череп'яна люлька. Находили ви череп'яні люльки? А я находив, невеличка така, ну, череп'яна і вкинув у те, та в ящик де інструменти, а тоді побив. Ото там ключи то молотки. Аби де-небудь поклав, те шоб вона той. Раньше ж то були череп'яні люльки. Черепяна люлька, а тоді проволочка мідна і ще така, оце проширював він те, димоход, шоб не зосорявся [*сміється*]. От так ото біля люльки прикручено...

[А то Турецький горб]... А, осьо. Так скільки воно ж в посадці, та росте посадка, така шо. Ото ж той парень казав тоже покаже той, бугор мій. Там же як лєгенда є, так оце ти, де ви були, і я Павлові розказував. Кажу: “У вас же там время є”. От там верба така товста, оце пєрвий родник, де камінь біжить, то єсть з під камення вода іде.

Тут стоїть, барєнька, росте, така товста і барєнька. Ото ж гнєт політературному, красні плоди, такі там косточки, так кажуть шо от там десь ілі із барєньки, ілі возлє барєньки, ну, ото так мені люди, а то ж старики. Закопане золото, тиква. Так тільки мол, шоб ну, так метр і... Откопать коло кругом і ото глибоко воно ж той, там колись жив Грузинський, ото де дереза називали, Грузинський, це був у пана пасічник. Там була пасік, ну, пасічник, той погрібник, той підвал такий.

Оте, він був не пан, а був сторіж панський і він занімався пасікою, ну, стеріг панську пасіку. А тоді от той сторіж, як роздув кадило, там ото ж вода бігла, ну, ж вода вона. І він ото ж купив коні, начав заніматься, от там розорав склаптик землі, поливав самотєком, і він виращував чим, овощі там і продавав. А тоді, тут казала, тут уже вмерла тітка одна, каже пасла в нього коров і один дядько тут він же каже, мужик ходе там ото ж, дивиться ж, воно бугорки такі, а тоді каже, така могилка невеличка і ото ж вечером пішов розкопав, вона утром ото ж погнала чи коров чи телят. Каже, видно, шо тиковка стояла і ото викопав і забрав. Кажу, значить в нього були дані якісь, каже на тому. А ця ото ж бабушка розказувала, пасла коров і каже одна змія, ото приспособилась, вилізе у корови по задній нозі і за дойку й сосе корову. Та я ото ж йому сказала, а він каже: "А ти ось прислідi і те, ну, візьмеш лозину чи кирпича і вбий змію, гадюку цю". Я кажу, убила, гукнула його, показала, а він мені каже дав пятерку золоту. Ну, не знаю, п'ять рублів, як дві копійки, золоті. Ото ж лєгенда така ж, ото там жив той, а тоді він там. Ні, вже як та началась рєволюція і його розкурочили. Пани тоді повтікали, а він же як той сторіж був панський.

Та хтозна ж в якого пана... Ну, от тут казали, шо він сторіж був, а він жив [*нерозбірливо*] держав, ото там де ви палатками, там ото дереза на оцю сторону, де шлях із гори. Так там дереза і там єсть могилка, ото кажуть там хата була, конюшня його все, ото все цього ж сторожа. Ну, він там уже роздув, добре був. Так він ще і робочих там держав. Ну, оце ж жінки пололи там отеж овощі, а мужики, він по-під горою сіяв ячмінь, там просо, от таке, на степ він не ліз, а попід горою. Так мені теж було розказують, кажу: "А шо він платив оце ж людям". Він каже: "Ну, оце в косовицю, як хліб уберать, мужикам платив руб у день, а жінкам платив 20 копійок, 15 копійок". Кажу: "Так, а шо можна купить". Кажуть, за трояка, можна було купить хорошого волошка, ну, волош, це він як баран, тільки кастрат.

Хоть хороші ялові сапоги, тоді ж резини не було, а яловені, кожані. Оце ж за трояка. А жінка, ото як заробе за три дні, там 75 копійок чи 80, значить може набрать собі на кохту, оце три, тоді не метр були, а аршин. Аршин менший ніж за метр. Оце три метри матерії на кохту, ілі платочок там купить, запинаться. Тож кажу: "А водка скільки стояла?" – я ж був до всього. А він каже: "А водка, оце як бутилки сейчас із вином, це називала кварта, 75 копійок". Ото стояла, а як менша значить дешевше.

Оце як плавня ж була тут, як плавня, люди були у плавні, жили там. Ну, [*нерозбірливо*] були такі, ото він зарплату жде, гроші які, і він оце у село вийде, накупе телят, ну, малих. Він там може штук восьмеро чи десяток і в плавні. У плавні їх виращує, зімою і года два, три, а тоді ж вони вже взрослі, тоді той продає і за те гроші. А потом як оце ж, було як зразу баче іде по вулиці, то динями продають, то те, то те, почти людей немає. А він оце ж у плавні живе, вийде в село і йде ото ж, побаче якого такого, ну, свобідного. І каже: "Ти знаєш, шо наймись до мене водку пить". Не, це такі були. А той же дума, ну, як. Ну, значить, а були, може де ви бачили, як ото бутилка, а четвертя, три с половиною літри. Ото називалась четверть, водка. І ото він четверть водки купує, водки, закуски, і ото десь в холодку посідають і п'ють. І п'ють такими маленькими чарочками. Це кажуть сьодні будем гулять. Ну, ото ж, ну, йому плавні немає там такого клієнта. Так оце погуляли сьогодні, випили четверть, там вони і поснули. На другий день повставали, він опять бере четверть водки і каже, а сьогодні будем пьянствовать [*сміється*]. А пьянствовать стаканами, здоровими. Ото налили собі, йому по двом стакани гаркнули, поперекидались, проспались. На третій день устає, витягає йому трояк, ото за ті дні, шо водку з ним пив. І пішов собі, ото вийшов тут і пішов опять у плавні [*сміється*]. Ото так люди жили. Наймались водку пить, я казав тепер би цюкнув, так місяцями були біля тебе [*сміється*] аби тільки успівав куплять. Тоді як в армію виряжають чи шо там, так яби неділь дві або три.

Ну, раніше ж виряжали, ось і свайби раньше ж були. Так пили ж такими маленькими чарочками і от як кажуть, як дві або три четверті, тут в нас дід один був, я і з ним усе у степу і канали косили то, ну, і бурян. Так, а він був оцим, як ото гармонь, а він на бубні грав. Бубнарем, так каже: "Ах, свайба була, три четверті водки було". А тепер кажу, оце як дочку отдавав, не знаю, заміж в Запорожье, у мене на Бабурці дочка. Так ото літрів 200, думаєш, самогонки та ящик

скоко купленої та ящиків несколько пива брав, і то думаєш чи хвати чи ні. Ну, і не багато...

[Раніше як хати будували, на низу]... У [19]57-м году виселялись. Ото ми жили на низу до [19]57-го году. А скільки там строїли хат, не знаю я. Змило уже детка, немає і міста того, аж от там, ну, як тобі сказать. Оце ви стежкою, як ото ходили тут на розкопки, так там уже круча така, видно метрів тисяча. Ото ж як ви проходите, там за колодязь був, яма така, а там груша колірована, а я ше туди далі жив, так там уже і города і того. Ну, вулиця ж була, у мене хат було в один ряд, тільки туди, а сюди ото ж були там під горой, та там хата, та там. Нам же ж так, оце як виселяли, оце три тищі заплатили грошей, а тоді три тищі, мені давали хата невеличка була, мала, шість тисяч з лишнім, а тоді три тищі, як от те розвалеш, усе убереш і дерево вирубають, там де ями, шоб оце [*нерозбірливо*] проволками усе загладиш, тоді визвеш комисію, те ну, по тому, по санстанцію, і ота комисія утвердить, і тоді остальну суму виплачували денег, послідню вже. Ото так. Там тільки я проходив, ну, видно ще не впа[...], а може той, такий був чайник, от таково вишки такий, мідний, красна мідь. Я його на причілку на хаті закопував, було у мене радіо, прийомничик "Тула" на пітанії, так я робив зазємлєніе. І ото той чайник у землю закопував і провід же, так він те, одчипив він, а той чайник, ото палкою тут над кручею, як упав [*нерозбірливо*] під кручею мабуть, ото по тому. Та уже воно, хат, хат вже нема і признаку. Ото.

А от тако, ну, глинобитні. Ви бачили як у селі хату строять? Ну, це ж робилися так доски, зверху. Бачив, ото на стіну ставився цоколь, а тоді ж ото доски, а доски, ну, ясно шо доски не роз той, десь, і от тако [*нерозбірливо*], а тоді доски ото вистанавлювались, а ярма відціль, а в середину ото ж вальки і каміння. А оце ж кухня у мене, от так ми без досок, ото каміння, а жінчин брат був, умер уже тоже, самий крайнім жив, так він ото ж облочковував мені, та каже: "Давай трошки той, стіну рубаємо, оце ж, шоб кирпич лутше ж той, стіну". Кажу: "Слухай, стіну тут ти не врубаєш ні за шо". Він: "Чого?" – "Та я, – кажу, с трактора гусениці туди вклав", уклав [*сміється*], уклав, кажу вальки, а тоді ж башмаки з трактора в заміс. Тут сокирою [*сміється*]. Кажу: "Лутше давай цокаля добав, а стіну тут ти не врубаєш, ні за що".

Фундамент тоді саман робили. Ну, саман, оце ж з того, солома і глина. А фундамент я витяг сюда. Та там де оце ви, де ви, стояли

колодками, так туди далі так бугор там, так уже то лісничєство, як заорало, так там видать хата була. Хата от так построєна і так вєранда. І камінь був счесаний, но тільки перекладений, було глинено. Тоді ж цементу й не було, а може й був. То ми тоді большєнство строїли ж так. Пісок і ізвість. А ізвість гасили, було як ж раньше, то занімались дядьки, так ото ізвість як загасе, ну, яму здорову, тоді кажуть, купує корову, десь таку ну, старого або коняку і ото її ріже і вкида туди в яму. І вона ізвість її з'їдає, все оте. А тоді для клєйкості, а тоді ото года через два через три у ту ізвість з песком і кладуть. Це як ото цемент, цемент ти бачиш, ось тут у нас весной, тут над [*нерозбірливо*] розкурочили, розібрали, так мать її щас осіньою строяли. Так її, як оте строїли там фундамент оце було закладемо от так шар кірпіча, тоді поверх кірпіча розствор, марка 600, а тоді зверху тулью, а тоді смолою заливали, ото під усю оту підошву, а тоді разів нєскоко, а потом розводи роствор, там була бетономєшалка, роствор робили марка 800, цемент. А марка 800 це вона іде на [*нерозбірливо*] тіки, це ж він як схватиться, так зелений, такий шо. Це ж цемент куда надо. І ото зробили і воно осадку начало давать, дали стіни трещєни і вода начала. Тоді обмазували жидким стеклом, шоб не було ж. Кончилось оце ж. Там трансформатор стояв. І в трансформаторі було 600 кілограм красної міді, її п'ять рублів кіло. От за 600 кілограм взяли хтось три тищі грошей. От так, і ото кажуть провода познімані, кончилось ото таке.

Ганяли вівців на зіму, ото в плавнях. Зімувалось. Казали [*нерозбірливо*]. Так у їх овець було!!! А на літо вони йшли в Маруполь. Маруполь – це тепер город Осіпенко. Маруполь. Но я там не був. Чи великі [*нерозбірливо*] чи балки, шо вони на літо йшли з вівцями у Маруполь. Ото туда. У їх були найняті люди – чабани. Так ото чабан [*нерозбірливо*] одежу у хазяїна, так у його, у чабана по триста штук овець було собственних. Да, у ущєльє вони ходять. А один дядька – вже нема – розказував, був у них чабаном. І їх було, каже три брати. Три брати, і в їх було двадцять восім тисяч овець!!! Ти представляєш? Двадцять восім тисяч!!! Перед колективізацією. Перед колєктивізацією... Так у їх було шесть тисяч каракурських маток. Каракурських – це сиві. Вони як окот зроблять, тиждень пройде, вони ягнят різали. Ягнята, смужки, продавали. Ото в генералів, папахи, воротняки – то називалось... Були ж такі, шо купляли... Були купці такі, шо находили. А овець доїли, робили бринзу. Із овечого молока бринза...

Скельки ж тут... А на зіму вони приходили сюда... У плавні зімували. Зімувалися в плавнях. Сіно в людей, то закупляли сіно. Закупляли у людей кукургузу. Перед окотом, шоб піддержувать матки, шоб матка сильна була, шоб молока давала, то розказували, чабан купує продукти... Як хазяїн... Як оце три брати було, то вони держали овець двадцять восім тисяч. Ну, казали молдавани. Ну, видно, десь з Молдави... Звідтіля. [*Нерозбірливо*]. У їх отож три брати... Ну, були такі, шо по восім тисяч овець, по дев'ять. Коні, тачанка – то основна ж була сила. Тоді ж машин не було... [А бринзу продавали]... Бринзу солили. [*Нерозбірливо*]. А на літо було йдуть у Маруполь. Наймали людей, стригли овець.

[Були такі шо стригли овець]... Аякже ж?! І то все вручну. То у колхозі були машинки, і током. [*Нерозбірливо*]. Чабани так помагали йому... [*Нерозбірливо*]. Но то було тисяч до трьох. Я пас, мать, года два чи три бідняків... Ти знаєш, шо таке бідняки? Ну, от, оце перед тим... Ягнята як такі вже чималі... Ягнят одлучают, а матки остаються. Тоді барани, одлучають барани... Ну, десятка три було чи більше... Як оце надо осіменять матки, барану чіпляв фартук такий на пузо, на спину зав'язував. Він ото ходе, яка йому хоче – він же чує – і ото чіпляється. Тоді ловлять крючком, [*нерозбірливо*] так. І іскуственно осіменяють. Іскуственно для того, шоб лучше сорта були. А сєм'я получали в Молочанському. За сєм'я платили. А ото я пас [*нерозбірливо*]. Но зато платили харашо. Мабуть, рублів сот п'ять у місяць я получав тоді. Я їх... Но кажен день.

[Ми бринзу не робили]... Та колхоз то робив. Нравилось. Така... Як свіжа, то аж така... Рипить на зубах. Тоже десь сплавляли шерсть. От ж шинелі, суконне таке. А так одіял скільки? По ту сторону Василівки, як їхати, то за Василівку, там на бугор, та так налєво – там були прийомні пункти. Шерсть приймали. Там були чуки – преса. Пресували їх в чуки. А тоді чуки возили на вагон. І каждий колхоз старався, шоб первим сортом. Як перший сорт, колхоз більше ж грошей за неї... Тоді тоже підмазка була. Бо не помажеш, не поїдеш.

Держали [овець], ну, вже на степу тіки, менше. Держали, як і плавні затопили. Оце года два чи три не стало. [*Нерозбірливо*]. Білі були. А які вони... Білі були. Я у тих породах не касався. Самі білі були. Були так, кой-де чорна, рідка, або ряба... Но доказують, так шо, вєтєнарія, шо воно йде яж у дев'яте поколєніє, викидається. Так, як і люди: батько такий був, а... Анекдот колись... Значить, поі-

хала жінка на курорт. [*Нерозбірливо*]. І жили, жили, нема в їх дітей. Тоді поїхала на курорт. Чоловік одпустив. І там забеременіла. І забеременіла од того чорного, шо ото негри, чи як... Вона дума: хоч би дитина була нормальна. Ну, родилась дєвочка, така, як мати. І оця дєвочка, як виросла і вийшла заміж, і родила – чорний мальчик. А той же муж: де ти була? І мати призналася, шо це я винувата. Воно бач, як перейшло! А чи правда чи...

[Розважались як тоді]... То сусіди... Діти сиділи в компанії... Той моргнув. Той мужик сидів, грав, пішов [*нерозбірливо*]. То нам маманя розказала [вона вже вмерла], ну, така старушка, із чоловіком, як сусіда випиває, її гукне. І вона, чоловік у неї пішов до однієї ж... Так як у нас ото забор із камня... А він вечіром... Сапоги розбув і поставив за забором. А сам в носках пішов, тихенько. Постукав у вікно, вона одкрила. А другий, він же сидів, дивився. Взяв його чоботи, ті, шо він зняв, і одніс його жінці. Одніс ото. Жінка взяла заховала. А він же ж своє діло зробив, прийшов, постукав. Жінка одкрила, мовчки. Баче, шо він у носках, мовчить. Утром на роботу. Він встав, пішов, чоботи вбув. Пішов. Приходе, каже: день, два, три? А жінка каже: а де ті чоботи, шо ти ходив? А він [*нерозбірливо*]. Винувата оста... Жінка каже: "Ну, мамо а в чоботи шо ти ходив", хай, кажуть, опять [*нерозбірливо*], а я винувата останусь [*сміється*]. Єта каже, було воно скіки сонце світе, стіки воно і. Так шо і тоді бач, шо весело було і не застали раньше, до войни оце було. І як тільки там, щось чуть, оце до шістнадцяти год у кіно не пускають. У кіно, даже до клуба не, бо за тебе старші є. А тепер телевізор уключив і дивишся усі підряд...

Казали ж ото ж, один дядько розказував оте, як нема його уже умер. Каже, ну, раньше ж клуба як не було, а називалися досвітки, досвідки, чули як це робилось. Ну, оце ж в дядька десь, примерно, моють хату таку, здорову і ото ж молодеж ходе гулять туда. Ну, там же йому шось платять, клуба не було, ну, а надо ж було молодеж, це особенно зимою.

Ну, в хаті, як внутрі. Ну, от тоді ж лави, так і ослін, ото ж скамєйка довга, стіл, каганець це ж тим карасіном світили. Ну, місто було. Ну, і ото ж парень один за те, входе, ну, запізнився, ті ж уже, пізно, десь одинадцять може часов ночі, а корови були ото, ну, так та кошара, а тоді повідками, туди наніч корови заходили. А він каже, а хто це у вас так пізно корову хтось доє. І ото ж тому хазяїєнові, а воно ж, тож відьма.

Каже ж ото, пішла до людей і доє корову. Ну, і це те, ото ж хазяїн її прихватив, і ото ж завів же у хату. А вона ж проситься, вона ж кажуть, тоже привращається в сучку, ну, оцей в собаку. А він узяв і ото кажуть тім та от таково сокирою лапки оце ж передні от так трошки одрубав. Коли от то на утро сусідка, ну, ті пальці забинтовані, ото ж трандить шось. А другий, казали, впіймали, так ту на голові вистригли оце з переду волос, так вона утром прийшла ото ж каже, отдайте мій волос. А оце ж та книжка... І в взяв з березової лози березу і рвать, і ото відьма зразу сказала, чого гоните корову березовою лозиною. Оте, кажуть, зразу те, я розказував чи ні.

Я, мабуть, не розказував, оце одна баба як умерла, а ми, а у дочки умер чоловік і дочка перейшла ж оце до мене. Ну, пройшло ж, може, десь з год, утром ми встали. От тако оце от тут носовий платочик простелений, і на платочку п'ять кучек землі, не розказував вам, ні? П'ять кучок землі. Оце земля ця береться на кладбиші в 12 часов ночі з гроба і оце приноситься і посипане. Щоб в руки як возьмеш, оце як дочка боліє, ми її руки не трогали. Оце все собрав я оте все, гукнув сусідів і от там облив карасіном чи не карасіном, а тим он шо краску розводить, ацетоном. І спалив все оте. А тоді я ходив оте тут в Скельки, там он є, той може і можна і молодий, ну, священик, батюшка. Я ходив до нього та розказав, а він каже в руки нєльзя брать. А тоді через врємя вийшов, п'ятеро яічок так четверо от туто було, от там, а одне закотилося у двір, я ж ото думаю, звідки воно взялося. Тоже я його, тож у руки не трогав, на лопату і облив горючим і спалив. Таке надо все палить, ото такі люди. На все способні. А я ж ото дочці кажу, так це не все, це должні глину колотить навхрест, тоді голки сипать, це ділов должні багато робить. Ну, це надо все одроблять. Голки то магнітом, глину ту змітать чи змивать, шоб не було, от те людина на все способна. Щоб от тебе пощезли, помер. То воно одне все те.

А робиться на шо? Це я так уже у после, як жінка умерла, ну, сусіди ж ото зійшлись, ну, помогли готовить. А я ото по труну поїхав, то комунхоз був тоді ото ж, туди ж на кладова. Це у нас труну давали безплатно. М'яса десь 15 кілограм давали безплатно, така допомога. А остальне уже тоді сам, то туди, то туди. А дочка оце ж тут, а шифанери ото ж от тим, а вона каже, ну, діточки заміж отдавав, внук отдавав і повний шифанер барахла. Як то є, то є думала, яка шоб, шоб я її оце взяв оце ж оті вдови, одна була вдома, і друга вдома, ну, без чоловіків. А вони тепер ідуть тільки б шоб потягти. А я

кажу, ні, у мене такого нема намерєнія. Ну, дочка їсти варе, стирає і діло кончино. От, а те роблять, шоб я, шоб пощез, оце робиться земля з кладбища береться. Колись одна у нас тут ось город держала, та каже, це якби тут у Скельці може хтось і розказав, а то каже в Донецькі. Та ото ж повезли чи кавуни чи шось чи дині ми, кавуни, мабуть, повезли продавать. Каже підходе циганка, і ото ж каже: "Дай я тобі погадаю". "Вона в мене грошей нема", а вона мені каже 20 копійок, ото стояла хлібинка раньше. "Та мені на хлібинку даси" і то ж каже, так вона каже оце ж дивиться на неї, каже: "Ти так з чоловіком погано живеш, каже як оце нема, шо ти його не бачиш, хтозна ну, як". Ну, він за тобою, вона ж взамін, як тільки на глаза вона, каже, порізали б одне одного. Вона тоді і каже, вот з кладбища взята земля, от тільки з родствеників і принесена оце на хвіртку і хрестом посипана. Це робиться у 12 часов ночі. І вона таки розійшлась з чоловіком, ну, циганка каже, ото каже ж циганка каже: "В тебе двоє дітей, мальчик і девочка". А я кажу, троє. А вона каже: "Не перебивай, ти слухай, шо я тобі кажу". Циганка, як вона зна. Чи таке ощущєніе у людини, каже, шо я їй сказала троє, а вона та не слухай того, каже, ти слухай, шо я тобі розкажу. Як будто ото ми по сусідству жили, так як вона... Мені у Запорожі одна казала, так вона якось на долоні оце дивилась і оте каже отево жила оцевочки продольна, оце аж сюда і каже: "Ти діду до 90 год житимеш". Та кажу: "Серце барахлить, уже кажу скоро, учора видно давление таке було..."

От тоді, як корови заболіють гукають до вєтєринара, от цьому, шо я не петрають, а діда гукають, шоб дід помогав. Які заговори, ну, то діло моє... Це молитва можна як так, чи інаше шось направлю. Помога, воно ж люди, ну, уверєні, знають, шо. Ну, як оце сказать, ну, я роблю як на молодика, чи як оце місяць повний, а тоді начинається щербляк. На ущерблєніе місяця. А так – ні.

Колись тут у нас тітка жила, так, туди далі, у неї два сина і один син учителем, ну, теж грамотний парень, зараз учителює, чи в Дніпро... Не знаю, а один тут у Запорожье, ото ж приїхав, бородавки на руці. Я зробив, кончилось. Оцей же брат його приїжжя, каже: "Сходи до діда Василя", – він та. "Я до врачів ходю, вони кажуть", – та врачі, це болі та розігнавсь, теж сусідський. А тоді таке ж прийшов. Прийшов, я йому поробив. Він каже матері: "Не вірю я врачам, врачи пекли, випікали їх, а воно ще дужче, – каже, – дядько зробив, не побачив де і ділось. Не пекло, ні боліло". Кажу: "Надо ж ума на все".

А мене старик вивчив один, чужий. Ну, надо підход до человєка. [У нього не було синів]... Ну, в батька були коє-які розказував, ото там така то така трава. Єсть трава, оце зразу тільки на Великі Кучугурах, називається, чай, Іван-чай. Вона кущики такі, корінь от розплесканий, от такий приятний чай і признаний він жєнщинам волоси мить, хорошо волоси тоді ростуть. І, ну, вона приятна така, так тут її ж немає.

Це мій батько, так колись дома на горищі, на горі ще хата була, оце ж під совхозом і от там аж, бачили майська насосна, туди ж далі там майска насосна. Там є дві балки, а я ото сижу, пацаном був. Полізу на горище, найшов така сумочка, там були, ну, як тобі сказать, як табак-махорка, ото. Ну, корінці такі і я у батька кажу: “Шо то за трава?” А він і каже: “Оце од якоїсь трави корінці, раньше була хвороба сибірка”. Вона і тепер єсть, вдруг чого, так спалюють і корову і ото як у кладові усе. Кажуть, оце травою оце проколювали коняці груди, от ті корінці затягали і воно тільки груди, ото ну, опухоль і все проходило. І ото ж я кажу: “А копали її де?” Каже: “Копали ото навпротів Первого Мая”, там, а не показав яка. І так я, а тоді я бабу одну питав, ну, така ж стара уже була. Каже: “Я не знаю цієї трави”. Кажу, ну, тут мені інтересно яка ж трава, шо він каже вона оттутось, тільки навпротів нас. Ото туди за городами, єсть трава, ну, як тобі сказать, вона похожа на листя з вишні, кругленька. І ото така завбільшички. Як її вівця з’їсть – мигом хана, от така ядовита. Ото я вівців підміняв чабанів, було й кажуть, обминай оцю балку, бо вівця отії травички ото з’їсть, отих листочків. от така ядовита гадость. Там от така дива, листочки такі похожі на ягоди і моментально. А ото ж бачиш друге дєло.

Ну, раньше ж вєтєнарів не було. От тут то, може, де находили, от тут у рівчаку є, от там де та туди як у ярі єсть, у рівчаках де красної глини або білої, там валяються таке кристала, такі як соль наче, встрєчали ви от таке. Ні, таке як соль, кристали от такі. Його єсли перепалить, ну, баночка консервна і воно робиться таке біле, білебіле. І тоді мимо того осипать рани, вєтєнар один не вилічи, а я можу оце. Ну, мимо рани оце помазав чимсь, і ото тим засипав три лістіка, а вєтєнари не в курсе дєла. Це ж раньше їм лічили. А тоді ж єсть таке, там де хверма, от так як гриби, може бачили, кругле. Це ж гриб кругле, тільки воно туди, як наступиш, воно пширк от таке. Ну, воно вроде таке, як перцовки, ото тим рани тоже засипать. Це ж раньше ж молитва єсть, шоб рана заживала, молитва є, от цього, мо-

литви ж є разні. Бо колись тут тітка уже умерла, ну, вона така як я. Чи сокирою шось, кажу: “А ну, давай я по той, пошепчу тобі”. А вона:“У мене є”. І баби ж тоді вчили, і діди вчили, всі прислухались. Ну, вона ж передається, шоб молодшому, а старшому нєзя передавать. Бо воно не піде в пользу. А як молодший за мене, тоді значить.

Та [передавав] дочці, так вона не. То в нас тут був один дід, він багато коє-чого знав. І в нього син був, помер уже. Так він каже: “Тато вивчіть мене”. А він каже: “Ти ж дурний, тобі не можна цього” [*Сміється*]. Оце поняв. [Не всім можна]... Ото ж він. Ні, він дід це знав. Таке шо й розказувать його. Оце мог мужчину спортить, понятно, і мог і наладить. А синові каже: “Ти ж дурний, цього робить, не надо”. Не передав він синові. Було ж разні молитви, ось тут у нас один був, так ходив він до девки. А тоді шо її взяв другий, взяв другий, вона ото пожила, пожила і бросила. А він отой шо до неї не той, нема дєла. Він тоді: “Света ну, шо, каже, нажила”. Іди, до нього прийшла, троє дітей аж. В мене один є секрет, та [*нерозбірливо*] умер уже, дочка заміж як вийшла він тут хат через дві, а він служив на матроса-подводніка, і ото вони восем год пожили на Бабурці, а дітей нема і вони розійшлись. І він ото до неї, ти русявова, ти то ось така, то така, ну, мені дотці не удобно розказувать, шо він облучивсь, ти понімаєш, шо він це він облучєніе. Їм даже не кажуть цього ж, воно те, так бесплоднік. І тоді ото ж вона розійшлась, він узяв другу, тоже дітей нема. А вона комусь другому, той уже онука, та дев’ять класів кончила оце, сей год, дев’ять класів, це вже буде в десятий ходить. Понятно. Ото він казав, ти така і така, а ти ж не гожий. От так, а він же думав, я моряк, я герой, герой, а їх таких багато. Оженився, а дітей немає. А я кажу доцчі, тоді думаю вже, пойняв, кажу, тобі ж нєльзя, ну, невдобно розказувать, шо він получив облучєніе і ото і все. Шоб ви понімали. Ото таке як молнія мир була, це ж атом. І кончилось, все.

[А ходю збираю траву]... Трави, ідем покажу... То берегиня, то із окації ветки, а то ось, як його скажи, пижма. А це як у дітей глисти, або шось потрійне ілі гной. Оце ж дітки, отдихаю, бачиш, тут. Тут м’ята, тут іще [*нерозбірливо*] разні, по ту трав череду ще, дід не ходив, ну, коли ви прийшли. Оце трав-череда, це вообще можна чай заварювать, він приятний який запах. То м’ята, а це ось іззаду, ведмеже ушко, то чай, ото разне. То щавчик там мой путь, тоже трава, разне, те у дєд такий. Дєд [*нерозбірливо*] бачиш, шо не встану, поки

ти услужиш, бачу [*нерозбірливо*] все росте [*нерозбірливо*] жили і послухав той і пожалуйста.

[Нечет] Катерина Федорівна, 1929 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Тут народилися, тут... [Мати зі Скельок]... Тоже така у сім'ї, у голод і Полтаві була, скрізь їздила отака дочка була, з голоду вмерла. [У 1933-му]... Батько Брик Федір Григорович, 1899-го [року], партізан старий. [Ще на Першу світову воював]... Він не офіцер. Він не офіцер. А оце шо тіки офіцерську одежу надів. Я ось винесу карточку, вам покажу... [19]17-го году. Воював. Був у того, як його ото було, у Махна, і був ше, ше якось був, шо називали [*нерозбірливо*]. У Махна, а тоді ше якось. Ше якийсь. Був там. Тоді батька взяли, признали, батько надів офіцерську одежу, десь вони признали, шо Махно, батько був такий у мене... Ось я вам ше карточку, батько був вусатий такий, красивий. Признали, шо Махно. Зачинили батька. І на рострєл. На вішалку. А якось удалося йому, шо вивели його на опознаніє, шоб взнать, це, це полководець, чи ні? Ну, а батька каже – товпа ж народа була велика – батько якось так сказав, шо [*нерозбірливо*] пішов, пішов і пішов воювать! Толпа посунулася, і так йому вдалося втекти. Остався живий.

[А як колхоз створювали]... Та вже казали, шо була в нас кобила і її [приїхали] забрали. Корову забрали. І при німцях корова була, забрали корову... Забрали корову. Так же, усе, і так вони пішли в колгосп. Так і робили... Батько так і на скальній робив, і скрізь так робив ото... А мама ж тоже ж в полі. Я ше була, я ж з [19]25-го. Мені шо, шо розказував коли батько про те ж... Як були такі люди, шо ходили [*нерозбірливо*], забирали... Пшеницю! Оце пшеницю... Забирали все! Ну, да, таких ж, багатіїв. Куркулів, да. Не скажу... [Може] багато було, може ні... Ну, а виселяли, розкуркулювали, шото... Забирали все...

[У нас не було]... Не було нічого. Безкопійні були. Батько бідняк називався. Середняки це ото, шо жили дуже... А як бідняк, то це одна кобільчіна, та плуг, та коровка одна. Це бідняк був, де бідніше. А де куркулі, там... Ото таке. От.

---

[1] Опитування провели О. Мірущенко, Н. Сурева (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

[У 1933-му голод був]... Багато, багато померло. І мій дєдушка уже, і бабушка і так з померли з голоду, їх поховали удома, в городі. Так, кинули їх погріб, погріб завалився, там, підвал... Ногами вверх... Бо голодні самі були. Це в [19]21-му... А в [19]33-му тоже голод страшний був. Це вже в [19]33-му, а у [19]21-му у папи була сім'я, тоже поїхали, поїхали десь не в Полтаву, а ше якось є, чи Оріхов, ше якось... Вони поїхали, а захворювала жінка, і ото забрали і ото на станцій там на якійсь, та кажуть, викопана така яма, і діти ж там. І ото які заболіють – як халєра... Вони прямо так кидають їх туди... І ото батько з жінкою, двоє дітей, вкинули... А батько ше якось остався, у тому, в поїзді. А тоді шо якось попав у той, у божницю, а батько ж був, бачите, красивий. А ше ж молодий. І там дві дєвки були, вхажували, і вони до його пристали. І вони його вилечіли. Батько розказував... І вони його вилечіли і швидко отправила до свого города... У цьому... Не в Полтаву, а як же... Забула вже... У Чернігів! І одправили бистренько до свого [роду]. Батько там вижив ото... А вони, ці дєвки, стали їх шукать, а їх вже немає... Видно, тож заболіли!.. От, і тоді батько приїхав додому. Оце вже як він приїхав, да... А дома вже не було нікого. Один остався племеник, племеник остався з чужими людьми. Уже в хату перейшли чужі люди, племінник остався. Вони його там годували кістками з риби, шо він і умер. А батько, каже, шо така борода була у мене, здорова, був зарозший, така борода була чорна. Я як виглянув, каже, а той племінник каже: "Ви батько?!" А всі тоді бігом з столу, та до його, а він же уже ж сказали, шо отак і отак. І батька вгробили, і це і хлопця там уже... Поки повигоняли їх, все... А тоді вже мама приїхала із того, з Полтави і вони так якось зійшлись, шо удвох. І стала у них одна сім'я, а нас двоє, брат і я осталися. [Брат 1926-го року народження]...

[Батько] воював в цю войну, усе врем'я. Був за Поповій, де оце тутечки та, замок, та, Попова. Як почали забирать, а батько партизаном був. І батька подали на розтрєл. Батько партизан. Батько заховався. Вони батька хотіли забрать, батько сховався. А потом мене. [У селі були предателі]... Та оце ж! Такі ж були, шо повидавали партізанів... Були... [Книш] був [*нерозбірливо*], оце в Скелькі. Та повісили, повісили. Як прийшли вже наші, це руські, на площадь отам біля клуба, кажуть – це я-то не була дома – а казали, шо оцей попався, забрали...

Як німці, як уже прийшли, так тоді вже й там хати пливли... Коні... Вони зірвали плотіну, а там ше були люди... Усе!.. Це високо...

Отут у нас камні, високо, стала вода. Багато людей потопилося, й скоту, й всього...

А потом мене уже в Германію забирать. Ну, і батько вернувся... Кажуть – не поїде вона, поїдеш ти. Поселили нас там у [селі] ми там і ночували там, а на утро шо ж – нада їхать. На Поповій нас згрузили... Це отакіх. [19]25-й год забирали,оце у Германії оце тут. Шо [19]25-го рождєнія. Первий забирали двадцять читвертий, тоді вже й двадцять п’ятий, а тоді вже й двадцять шостий. Оце в етат. Я, [парень] із хутора, махнув мені, шо я буду тікать [*нерозбірливо*]. Нас підводами везли, і ото через Василівку, чи на Попову, а там же воно, чи ви не знаєте, там дорога яка. Там рівчаки, ті, гаї такі, і він махнув мені. А я тоді скочила з підводи, каже: “Я по-большому”. І пашол, там у [гаї], вже там. А подружка побачила, та й собі за мною. Кричить: “Підожди”. А тут уже ті поліцейський, там їхали та побачили. А він тоді – як хочете, я сам, бо вже за тобою біжить валка. [*Нерозбірливо*]. Ну, я тоді шо ж, ускочила, та до мене. У тут поліцай [*нерозбірливо*]. Хтозна, хто як. Ну, повернулися. На Поповій стали грузить, у вагони і батько був, видав партізанів і тоже був таким же [*нерозбірливо*]. І її ухватив тим, а я ж бачу шо остаюсь! Вона мене видала, я остаюсь! А я тоже за нею, а тутечки поліція побачила і завернула. Завернула, ото так я вернулася, а там у мене є [*нерозбірливо*].

Я работала там. [Це в Австрії, в 1943-му році]... Да, да! Да, да... То ж нас уже завезли аж у Австрію. Уже Германія наповнена була, видно, нами. Так вони уже, видно, в Австрію нас. Та там нас було дванадцять душ. Дванадцять душ там нас було. Це ми такечки шо це...

Ну, як вернулася уже ж Австрії туди, ми там отож були, партізани прийшли, і розбили отряд німців, і нас забрали. Забрали, а ми отпрашувались, шоб взять одежу, бо як прийдуть було партизани, то [*нерозбірливо*]. Одежу свою поскидають, а там такі воші. Шо ж зробиш... А ми попросились, шо возьмем одежу. Вони нас отпустили, кажуть, шо, а завтра ми ввечері прийдем. Хвате робить німцям, ідіть у партизани. Тіки ми прийшли ж ото додому, коли тутечки сонечко стало сходить, дивимося уже [*нерозбірливо*]. І оце тут і нас забрали. Забрали, і там був один із Польші, чи той, западний українець. Каже: “Сейчас вас усіх у лісі – пу-пух-пух-пух-пух. Постреляють”. Ну, завели нас у ліс, допрашували, як вас брали партізани, шо вони розбили такий отряд, міст там, чи як. Ну, допросили, а тоді

[*нерозбірливо*]. Там не розстрілювали, а везли на станцію. На станцію привезли, укинули нас у вагони, такі откриті, здорові вагони, одкриті стояли. І там стояв один есесовець із автоматом, на дверях. І оце ми три дні побули там, у тих вагонах. А потом стали нас вести, уже стали балакать, разговори почались. Були у вагоні люди й з Італії, й із Франції, вроді їх оце ж призначено на те.

Призначені, шо вроді оце їх призначення. [*Нерозбірливо*]. Зразу як будуть вести, там під тією, під Італією, єсть такий рівчаки, вирви, шо вони оце туди везуть, а тоді вагони виключають, і вагони туди летять, і ото люди там погибають. Там погибло людей хтозна-скіки. Оце везли нас туди. Стали ми в [*нерозбірливо*], недалеко нас довезли, коли остановився ешалон, і тут же кругом бомби рвуться і [*нерозбірливо*]. Коли ж по тому передає: "Товаріщі руськіє! Хто з вас ще є! Ви освобождьониє англійськими військами, будьте щасливі!" О! Боже! Тут радості зробилося! "Товарищі!" Це ж він не тіки по-руськи передавав, на разних язиках. Радощі страшне! Один так згинається, другий дереться на його, туди дивиться. Поставили [*нерозбірливо*], а менші туди те. Вона каже, шо оцей у нас, шо стояв, підняв руки вгору, автомат, каже, кинув і стоїть, каже, шеренга страшна. А оружіє кидають, каже. І отож стояли ми там, ждали, шо буде. Потом об'явили, шо покамість нічого, обождіть. Ну, ми там ше стояли. А потом прийшов, і рушив вагон той... І повезли нас аж у Італію.

У Італію привезли, там у один дом нас згрузили, дали нам їсти, хто там уже їсть, чи шо. Хлібчика потроху, і якоїсь баланди там, поїли. Люди, які там жили, якось, там приносили нам кой-шо, о. А тоді нас отправили в город Неаполь. В Італії. Город Неаполь, там був великий – великий лагєрь. Там було восім тисяч... [Город Неаполь, в Італії. Город Неаполь. Там був великий-великий лагерь. Там було восім тисяч] оце, салдатів оце, чи плєнних. Ну, як? Плинних оцих оциво [*нерозбірливо*]. Ну, ми там, мабуть, два с половиною місяці були... Італійці нас кормили. Кормили харашо. Харашо [*нерозбірливо*]. Підем получать [*нерозбірливо*], як гливка. Поскладаєм, несем назад. Приймають, нам дають другу. Таку, шоб їли, так стали уже бросать нам консерви кой-які. Так сказали, шо ви розкривайте, все купляйте, шоб ви їли. А кухарі наші були. Кухарили... Вони видавали оце [*нерозбірливо*]. Сиділи вибирали нас... Е, це нас було, мать, шіснадцять чи сімнадцять дівчат... І оце командіра нам дали. І оце він нас обучив, по-воєнному. Видали нам воєнну одежу. Анг-

лійці. Все, обмундірованіє [*нерозбірливо*]. Ну, все-все, для армії. І оце він нас учив. "Ану, запивай!" Мовчать. "Ану, запєвай!" – кричить на мене. А я й забуваю [*нерозбірливо*].

Та я вже те... Уже все. [*Нерозбірливо*]. І оце співаєм – "Од Москви до самих до океанів. До сєвєрних морєй..." Або: "Страна моя, Москва моя, ти самая любімая..." Ото чеканим, в ногу вже вивчилися – раз-два-три... Раз-два-три... І так, кружатся [*нерозбірливо*]. Отак хватаються за руки, целують [*нерозбірливо*]. Забавляються. У городі Неаполі над морем. Ходили купаться. Вода сольона. А тіки був [*нерозбірливо*] вмиваємося, як уже скупаємося. [*Нерозбірливо*] командір наш. А тоді в клуб. А тоді [*нерозбірливо*] наші ряди були напереді, те... А потом почали кричать солдати, шо може там є батько, або брат!.. Шо це ми? Свої люди і наче тих, якихсь... Боїтеся своїх людей. Ми тоді кричать: "Хто із Запорозької області! Хто з Київської? Хто? Сюди, дєвочки!" І ото нас ото розберуть по містам. А тоді ми виходимо, командір уже біля дверей. Станове посерьодкі, веде нас у лагерь.

[Ну, з Австрії як повернулись]... Ну, як повернулися, на допроси це ж нас визивали... На допроси... Ну, у Василівці ж. Ага! [Дмитрин] був. Забрали документи. Там же нам їх більш не повернули, там вже ми і осталися без документів. Ну, да!!! Допрашували. Так шоб те... Неплохо, допросив та й усе... А... Ага. А як переїжяли границю, так тіки стояли там дві жінки якісь, так кричали: "Шо, предателі! Вертаєтесь додому!!!" [*Нерозбірливо*]. А вони оце шо, і, і камінням кидали. І... А тоді тоже предатєль якийсь був, шо нас почали із того... Шо нас оце із города, тищу кілометрів пішки йти. Сказали: будете іти пішки. Ми тільки вирушили пішки, нас вели ж уже...

Там же, у тому, у Італії ше. В Італії. Коли поїзд, шо понад жилізною дорогою. А вже якісь були там більші мене – там же разні люди були. І лікарі, і вчителі... Ну, всякі вчені, де були в плєну. Кажуть: ото наш поїзд пішов. То по нас прислали, а він же ж пішов... Ну, вже ж одішли от станції. А до станції зосталося там шось небагато, чи двадцять кілометрів... Так, а тепер нам нада туди прийти. Тоді вислали нам машини... І ото... Так вони як приїхали машини туди, так як звели два офіцери, матюкалися, шо оце людей так вислав. Разні були [*нерозбірливо*]... У нас...

А тоді тутечки забрали мене на востановлєніє того, [*нерозбірливо*], там работала. В Запорожжі. Січас після Германії У [19]45-му. Осінню уже [*нерозбірливо*][побували], я повернулась. А тоді ж по-

була дома. А зімою почали нас отправлять. Зимою я там, і в канйоні були там, рубали камінь... Не платили! Не платили! Кушать давали – і все. [*Нерозбірливо*]. А потом у палатках... У палатках замерзали тоже. Робили... Мабуть, зіму оце ми перебули. А потом як прийшли додому. У колгосп як пішли... У колгоспі робили. Я ж дояркою була, і пташницею була. Я все так. І ланковою, все пололи. Ну, трудодні, а тоді ж наприпослідку хліб видавали. Хто шо заробив. І трохи грошей там. Ну, тих грошей, шо там нам видавали – ті облігації були. Облігації – хоч як хоч, а двісті пятдесят. А де їх узять, грошей? А ото, шо заробив, – вивернув... І все. Хтозна-кому. А тоді вже пішло луче...

[Які розваги були]... Ні, не було! Як я була, не було нічого! Я на роботі. Вивезли з коровами в степ. Я там... Ото ходимо по лугам. Там луги... Там танці... На гармоню грать, хто уміє. А ми співаєм, та босюка танцюєм. Оце так, аж пиляка летить. Ото такечки, ото така розвага. А то ні, не було. Це вже, як я вийшла заміж... Тоді вже клуб построїли, стали в клуб ходить...

[А як весілля]... Да!!! Да-да! О! Оце ж танцюють, вибивають!.. На конях. Посідіють на тачанку. Тачанка така... Їздили ж в церкву ж... Це була тут церква... Я ше вінчалася. А тоді в нас тут де клуб, стояла тут церква... Так розбили її!.. До войни, до войни! Розбили [*нерозбірливо*]. Розбили церкву.

Я так знаю... Ну, казав, шо построїли внизу, біля води хати тіки були. А тоді вже начали постєпєнно трошки переходить туди на верх, строїться... Почали потроху, а потом зовсім більша почала Скелька буть. А тоді вже, як стали затоплювать її, шо стали рубать, тоді вже люди стали переселяться, ішли віттіво. Ото там новосьола, і там новосьола. І оця вулиця тут добавилась.

Ну, ми тоже жили в плавні, як оце ж затоплювали. То вже я ж прийшла із Германії, а ухожор мій, оце ми при німцях познакомилися, його, мене забрали в Германію, а його ж в армію забрали. А тоді він прийшов з армії і ми поженилися. І так же було трудно... А в плавні, там же там садовили городи, хто хочеш, і садови, шо хочеш. Да, все росло. Аби тіки сила була. Ну, і ми там же...

[19]47-й голод був, було плохо, а там був мій той, брат двоюрідний, та каже – переходьте в плавні. Та ми і пішли в лесничество. Він взяв таку хатину низеньку, таку [*нерозбірливо*]. Ну, оце ж ми перейшли туди у плавню і у нас була тьолочка, а тоді вже коровка. Він у лісничистві робив, а я ж тоже ж так, городи садила, городи садо-

вила. Нам давали п'ятнадцять соток.. А ми вже, це де розриєш у, у тому... Лози, лози ж такі були, верби, лози. Іду, такі верби страшні були, там лоза, а там місцинка отака, розрию – посадила картоплю. Там тоді розрию, посадила ті, буряки, чи капусту, помідори. Ну, всього насадила, так шо стало. Гарбузи там... Ну, все.

А тоді той, корзини чи сапетки плела, училася [*нерозбірливо*]. Сама [ткала] оці корзини. Вже навчилася ткать на станок, із рогозу. Корзинки ці, кошелки. І ото наб'ю і пашол. І ноччю... І оце ж той, сіно косили, то тошо. І так ми обжилися. Тоді стало не лисничество, а той... Лєспромхоз. І нас стали, вирубували, випилювали дерева, вирубували і нас стали виселять. Аж у [*нерозбірливо*]. [А багато там людей у плавнях було]... Багато. Хуторки були. Де ми жили, там, мабуть, ще шість чи сім хаток було. Туди далі Помийниця називалася отака річка, річка глибока, а як яма, називалася Помийниця. Кілометрів вісімнадцять [звідси]. Помийна називалась. Там дві хатки було. Потом оце великий, та, Вовча називалось, там вовків було багато... Називалось Вовче. Ну, да! Там п'ять чи шість хаток було. Оце хуторок такий, називалось Вовче, бо там вовкі були, і назвали, її ж назвали Вовче.

А тоді стали затоплять і нас оце те, в Кременчук! А я кажу в те... В Кременчук стали виселять. Це Полтавщина... Ні, там же ліс є. Там ліс. У лєс, такий як і тут, такий і там ліс. У ліс стали... Ну, ми, якось шо шось не те... А вже оце, то пчьолки були, виращували... І ото ми там... А тоді придбали трошки грошей і оце купили оцю хатину, ми вже два рази її перестроювали. А було ж хазяїн, і помер. А я оце [*нерозбірливо*] осталась. Тут була хата. Була, тіки поганенька. Така, а це ми вже її убрали, та зверху поставили її. Кришу, і веранду поставили, і обдєлали її.

[В плавнях] ловили, рибу, ловили. Там, там там були карасі, щуки, лини оці такі здорові наче гадюк... Багато. Оце ж такі висихають озерчата. Така невелика, як оце дворик. А вони глибоченке таке. Висихла, ну, висихала ж, а риба ж там. Руками прям. Припреш, а тоді не знаєш, шо з нею робить. Та на те, та і на продаж у Бєлєньку. Оце де Бєлєнька за Дніпром... От Бєлєнької там було восім кілометрів.

Так ото... Заносили тими пілотками ту, оце оту [*нерозбірливо*] угору... Та хтозна... За тих. Да, насип. Гора. Висока-висока. Є, січас вона є, в плавні там! Оце аж там вона, ше, ше незатоплена. Кучугури. Там вона ше не затоплена. Це тут є ось Кучугури Великі і Малі.

А то велика гора там... Там кладовище було. І оце як ми як затопляє плавню, виїжжяєм туди. Корова берем, все хазяйство, на ту гору. Як це спала вода... Оце ж почне вода... І в хатах... У хату все вода йде... Все, виїжжай. А то в Бєлєньку почали виселяться... У [19]56-м. Да, почали в Бєлєньку виселать. Прийшов лєйтєнант, а я сиділа, корзину плету. А він каже: "Шо ето дєлається?" А я кажу: "Корзину [плету], гніздо собі дєлаю! Як буде вода, то почеплю, та сяду, [*нерозбірливо*]!" Сидить, сміється! Каже: "Цього [*нерозбірливо*] не будеш! Не влізеш!" [*Сміється*]. Кажу: "А коровам он вимостили", – така, ну, конюшня була – це там ліси, наплели стовпи позакопували, туди ото корову, свиней... Бо як вода, вони самі там стоять... "А я, – кажу – одна, ось сюди вілізу, та й поїхав!"

А тоді поїхав у город, а там мій дядя... Вєтінаром був. Так каже: "До одної зайшов, а она плетьот какую-то, – каже, – корзіну. А я спрашиваю, – што ви дєлеєтє? А вона каже: "Гніздо сєбі плету". Он плете... [*Сміється*]. А дядя пита: "Та я казав, шо це Ніна! Це моя..." Каже: "А яка вона?" – "Та така, малінька, – каже, – вся". – "То моя, – каже, – племінниця". "Чіво ж ти не сказав, шо там є племінниця?" Попросив молока, а я, я ж кажу, не те, боялася... Лейтенен прийшов... Ми собі хату купили, ми ранше вибралися. [Так, а було таке, шо почали затоплять, а люди ще не виїхали]... Ну, а тіко ж уже як зовсім стали затоплять, тоді всих уже виселили... Виїхали понад той бік Дніпра, понад цей бік Дніпра зараннє. Не за год, а так, місяці за два, шо будуть уже плавню затоплять... А тоді вже затопляли так от лили... Оце... А! Оце як зірвали плотіну були...

Нечет Катерина Федотівна, 1929 року народження с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Моє дівоче прізвище] Нечет Катерина Федотовна. Ніна Нечет, то двоюрідного брата дочка. От там над горою. Да двоюрідної сестри. Мій батько і її батько рідні були. А ми двоюрідні. [*Нерозбірливо*], Ніна це вже дочка її [*нерозбірливо*]. Ото Нечети, то вся моя рідня.

[Розказували там за революцію]... Ну, оце ж воно перед войною була революція, а батько мій був з 1901 года. Так його забрали в

---

[1] Опитування провели Н. Сурева, О. Мірущенко (2 серпня 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

евакуацію, вже [*нерозбірливо*] кончалась. Розказував шо, все він там був шо день у день [*нерозбірливо*] в Петербурзі [*нерозбірливо*]. І каже в нас командір такий хороший, каже пішли далеко од того, каже, давайте хлопці заспіваємо “Ще не вмерла Україна” [*нерозбірливо*], каже, так [*нерозбірливо*] прийшли увечері до байрак, а утром устали, командира немає. І не знають, де він дівся. [*Нерозбірливо*], співали пісні “Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля”. Це, батько помер, мені було п’ять год. А це він матері розказував, як прізвище [*нерозбірливо*].

Як колхози організовували, я ще мала була. Мама розказувала. Про колхози, поотбирали землю, коні, все зігнали в колхоз, все забрали. Так вони і виїжджали із села. Тут [*нерозбірливо*] була, давно вони вже померли. Ну, вони сперва виїхали, пережили зіму, уже забула як його [*нерозбірливо*]. Посьолок був так я ще мала була і братік менший в мене був. Я знаю, що посадка і в посадці [*нерозбірливо*] пасти. А мати пішла до батька на роботу, а я підпирала двері, гарбузами котила, щоб той не прийшов до нас. [Верблюд], ну, дитина була.

Ну, оце ми перезимували, приїхали додому сюди, у свою хату. [*Нерозбірливо*] уже нічого. І батько сперва не хотів, так вони тільки накладали, тільки зерно стать і того, шо немає. І приходили у хату, це я вже сама бачила. Бабушка хвора лежала. Тоді, як ото ями довбали в хаті, бабушка ж померла [*нерозбірливо*], я ще була мала, похорону не було. А мамина бабушка вмерла вже як [19]67-й [*нерозбірливо*] сто год було. Прийшли дядьки в плащах і начали довбать [*нерозбірливо*] полів не було тоді, долівки ми називали. А я кричала, боялась. Зерно шукали, люди ховали. Здавать ніхто не хотів, в кого було ховали і в ямах і де хоч. Зачиняли і [*нерозбірливо*]. Ще сусідка є, старша мене, так розказує, шо в їх в хаті збиралися ті шо, шукали зерна. Шо де найдуть, каже, весь поварять, попечуть і п’ють, гуляють. А людей позачиняли в той, в комору. Тих, шо не найшли нічого. А я, каже, підкралася, побачила, де їхній ключ, пішла одімкнула ночью. Вони п’яні, а я каже [*нерозбірливо*] тікаю. Так вони зв’язали її. За те одкрила [*нерозбірливо*]. Робилось страшно. А тепер не дають землю, ой, горе.

А прабабушка ж батькова тут умерла, ще п’яти год не було. [*Нерозбірливо*] помню шо, шо баба здорова була. Помню як ями долбали, в дворі, я кричала чи не в дворі [*нерозбірливо*]. Ми кричимо на лежанкі, сидимо, а вони і мати розказувала, взяли утекли ж в плавні

так те її голодовка, уже дожилися, шо один мешечок ячменя у плавнях. То рибки впіймає, то шо, то ше грошей зароблять [*нерозбірливо*]. Із Скельки приїжджали забрать ті, були ж такі чи комусь отдасть чи сам аби в когось забрав. [*Нерозбірливо*], так каже мужики вроде [*нерозбірливо*], а ми ж земляках [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] величенькі, кажуть, як тільки побачуть, шо їдуть кіньми сюда, то біжить нам ізвещайте. Ага, це мамка каже приїхали, мішок тіки ячменю стоїть, один схватив і на гарбу. А я ж кажу: "[*Нерозбірливо*] в мене ж четверо дітей". Він каже, тіки на гарбу поклав і рушать, а я каже лягла, він тільки [*нерозбірливо*] положе, а я стяну, а тут мужики біжать [*нерозбірливо*], так вони як глянули, шо мужики біжать, і в погоню. І не взяли даже ячменю. Другий раз приїхали і застали мужиків. Зайшов один каже до нас і розказує за коней, які і те друге, от тільки надо забрать, це не твоє заслужене там, ну, видумували шось. А батько сидить і брат менший, в мене батько був високий, здоровий. Каже, вислухав, каже всі закони ви розказали. А він каже, батько грамотний, вони закони [*нерозбірливо*], шо остались. На брата каже: "Юрка, а ну, держи двері!" – та він щас каже [*нерозбірливо*] дав дера. Так вони каже вирвали двері [*нерозбірливо*], боялися. Каже: "Ще раз приїдете – без голови останетеся". От таке твориться. Так як і сейчас – хто хоче той і [*нерозбірливо*]...

[*Нерозбірливо*] дитину нагуляну.... [*Нерозбірливо*] взяли посадили. [Шукали до чого причепиться]... Да, причепилися, не здав квасолю значить. [Навіть питали чого її знайти не можуть]... Ну, спеціально, і сейчас спеціально роблять чого хочеш. [*Нерозбірливо*], катастрофа, Україна [*нерозбірливо*] на два года. А жінка захворіла, тіф, один. Положили в Запорожье, у больницю. І вона в гарячкі була [*нерозбірливо*], а сина того забрала мати назад. А він прийшов з тюрми, а жінки нема. І тоже ж свої розтягли, шо де було в землянці. Корову брат узяв, ну, той узяв, там хату [*нерозбірливо*] і все розібрали. Так він приїхав же в Скельки, а тут брати у нього [*нерозбірливо*]. Так баба осталась в селі, а [*нерозбірливо*], а мати пішла заміж, а тоді брат народився, забрали і мене. Як раз перед войною. Я в школу, в п'ятий клас перейшла, один квартал походила, заболіла тоже. Якби не бросила, то п'ять класів би кончила. Ну, вона мені не нужна [*нерозбірливо*].

Я в п'яти годах, батько вмер мій молодим, а я так тільки, в очах в мене, знаю, шо чорний був батько. Ото ж голод був, сіяли уже, голод був. Сіяли на степу ячмінь весною. І мужики на жерстині жари-

ли той ячмінь і ото ж [*нерозбірливо*] їдять, ну, голодні ж були. А я каже, до їх підійшов. А вони кажуть, Кузьма Федотович, покуштуй, яке добре. І каже, я жменьку от так узяв, потер, каже, і з'їв. А голодний був і приключився туберкулез кишечника, [*нерозбірливо*] попав і батько бистро умер. Мені було п'ять год і він умер. От таке, діти мерли, страшне. Оце за місяць, троє дітей умерло і батько. Чотири душі за місяць умерло. Да, сестра і два брати і батько, оце умерли в один місяць. Так мати у постелі лежала, думали, шо вона уже не оживе. Всіх поховала, одна каже, був застрахований батько, начинали страхувать, то шо. Лежить хворий та і каже, Надько [*нерозбірливо*], я тобі одну Катьку оставлю на потеху. Бачиш, одне за одним померли.

Ото так ми осталися з матір'ю і бабушка материна з нами. І голод і холод. Тоді мати пішла робить у колхоз, дояркою. А ми з бабою дома. Мати пішла за другого заміж, вибрались із Скельки у плавні, тоді із села тікали у плавні. Це десь, ще я мала була. Да. [*Нерозбірливо*], колхози началися.

[*Нерозбірливо*], люди більше тікали у плавні. Ото ліс, плели корзини і ото мій же жених [*нерозбірливо*] матір забрав, а з бабою осталася, до чотирьох класів походила в школу [*нерозбірливо*] оце дивлюся і падаю. Малокров'я признали. Я в п'ятий клас перейшла, квартол походила і не змогла вчиться [*нерозбірливо*], а тут і война.

[*Нерозбірливо*], оцей не рідний батько, [1]900-го году був, а [1]900-й год, то тоді ж брали, а тоді начались совети наверно [*нерозбірливо*] і його не взяли в армію. Тоді, як оця война загриміла, його взяли в той, лазарет. До тих, до больних, до ранених. І вже німці, як пішли [*нерозбірливо*], а він в Запорожі був, лазарет. Був в Запорожі, уже ж одступали наші. І каже, несу солдата і питаю, відкіль. А він відтіль і відтіль. "А де німці?" Каже: "Та німці по п'ятам ідуть за нами". Думаю, та це далекий чоловік, він не поместу мені каже. Не вірив, каже. Коли правду цей солдат [*нерозбірливо*]. Та вже коло Запорожья. А ми були в плавні, я, і мати, і брат от цього батька, маленький. І об'явили, шо Кременчук перервали [*нерозбірливо*]. А ми в плавні жили. І вечером, як пішла война чи та вода.

Прорвало плотину, так матері [*нерозбірливо*] корову ж, а ми на полику спимо, на дворі. [*Нерозбірливо*]. Я крізь сон почула, шо щось наче реве, а воно так вода ішла, шо прямо бурлила, ревла. Я проснулась, темно, темно і начала кричать, не пойму, де я. Коли чую мати обзивається: "Катя, Катя, ми їдемо всі". Якийсь там мужик у

неї оказався, і лодку взяли і по оцій [*нерозбірливо*] приїхали по нас та забрали там була [*нерозбірливо*] і вона на возвишеном місці, іще оплетина і ото туди коров позводили, поприв'язували [*нерозбірливо*], стояли. А пором одірвався, начали переправлять корови, через пором. А вона така [*нерозбірливо*] була, шо який [*нерозбірливо*] там от такий. І не видержав і перервався чи десь витерся, шо коров [*нерозбірливо*] спасли [*нерозбірливо*] породи. Корови ото стояли аж [*нерозбірливо*] на березі нас вивезли [*нерозбірливо*].

Так ми виїхали і на березі розклали [*нерозбірливо*] та полягали. Я просипаюсь, мацнула, гребінка немає. Оце так в детстві більше помниш, чим [*нерозбірливо*]. Коли і батько підійшов, а йому як ото сказали шо [*нерозбірливо*], а він, у мене ж у плавні сім'я [*нерозбірливо*], вони сказали тільки туди і назад. Так він кинувся їхати, воно то і не далеко Кушугум, оце Запорожье. Поїзд же не ішов, по шпалах прибіг і ото нас на березі найшов. Назад у плавні відвезли, вода уже одійшла. А сам пішов [*нерозбірливо*], а його уже немає. За ніч увезли воєнні, а тут і [*нерозбірливо*], він не знає [*нерозбірливо*] вирвався од їх. Прийшов у плавні [*нерозбірливо*], а тоді ми [*нерозбірливо*] стріляли [*нерозбірливо*].

Да, виїхали ми при німцях [*нерозбірливо*], а батько став партизанам помогать [*нерозбірливо*], купив конячку, бричку. І оце як вечір, думаю ну, че той батько, кожного вечора їде, і як вроде бере рибалить. І мати хліб пече, утром устаю, батько дома. Чую [*нерозбірливо*], а воно оказується [*нерозбірливо*]. А вони йому мармишки давали. А він каже, [*нерозбірливо*] вечір [*нерозбірливо*] тому, тому [*нерозбірливо*]. Я розкидала, не дивлячись, шо воно. А тоді мого батька німці схватили, обдурили людей, [*нерозбірливо*] і сказали, хто піде соняшники косить, той різать, того не тронем, хто буде дома – будем заберать у Германию. Мужики, які були де, пішли соняшники і вони обдурили [*нерозбірливо*], забрали. І забрали нашого батька. А тут і нас евакуірували, об'явили, шо збирайтеся [*нерозбірливо*]. Німці тікають уже і нас гонять. Кому ми нужні були. Та батьків же брат був і коні у нього були [*нерозбірливо*] колхоз розділили. Поділили коні вже все, год проробили в колхозі, не в колхозі, а в [*нерозбірливо*]...

Німці, як зайшли, поле і брички роздали людям. І заставили робить нас. Нас повигоняли, були ми аж у Рогачове, знаєш, де Рогачове. Туди оце, Орлянка, Білозірка, Переможне, а тоді Рогачове [*нерозбірливо*], село здорове. Ну, Рогачик називається тому шо воно,

як вам сказать, ну, [*нерозбірливо*] рівчаки, рогачиком і назвали. І ото ми там під конвоєм втекли. А хто не втік [*нерозбірливо*]. На нашій бричкі [*нерозбірливо*]. А дядько такий хитрий тай каже [*нерозбірливо*]. А йому ніяк тікать, конвої переслали на нашу бричку і він з одним договорився, ось прийдемо в Рогачик, от тут у мене в первім провулку живе сестра, можна я заїду на ніч до неї. А утром я приїду [*нерозбірливо*]. Той взяв і забрав [*нерозбірливо*]. Тільки дядько повернув у провулок. І всі за ним. І завернули і нас. Прийшли туди на пункт, начали [*нерозбірливо*]. А мамка пішла та каже [*нерозбірливо*] дядько. Сюди поглядайте, як тільки ми коні запряжем і будем їхати бистро бросайте очерідь і тікайте за нами. Коли дивимось дядько розвернув коні, а конвої поставали там шось і своє [*нерозбірливо*], а ворота ж откриті. І він вилетів і коні [*нерозбірливо*]. І балка, через балку і на другу вулицю вискочив і за хатою став, шоб сюди не видно нас було. А за нами ще дві підводи, одніє лоша везе, а одні волами ідуть. І заскочили [*нерозбірливо*] деревина була, гарба зачипилася. Так ми побігли рятувать, а відтіль німці стріляють. Так вони вернулися, завернули. А ми в степ попали.

Поїхали ми у степ, нас направили рогочанські, шо в степу у них там домик есть і землянка і скотина там колхозна. Ми ще [*нерозбірливо*] качани ломали. [*Нерозбірливо*]. Коли вдруг, ми поселились в домі. Стріляють, снаряди рвуться, прибігають німці, вигнали нас з хати на двір. [*Нерозбірливо*] пулі свистять, ми кричимо діти, а цей дядько, шо нас віз, тоже ж з нами, взяв, коні німці забрали. А він зброю поховав там [*нерозбірливо*] були, він взяв та поховав їх. Німці до нього збрую дай, а він каже: "Я не знаю, брали ж німці коні і забрали, немає". Стріляють, б'ють нас, вигнали з хати, у землянку показали нам, ідіть. Тільки перейшли в землянку, а відтіль вигонять – радіо проводять, телефон проводять. Куча гною і ми між ними і гноякою [*нерозбірливо*]. А тоді трошки перебили. Так той дядько витяг збрую. А корови колхозні повигонювались, стояли там і корови і воли, так піймали конячку, запрягли вола і корову. Оту бричку, ото шо нашу і вони німці показують, на Ляпатиху. Показують дорогу [*нерозбірливо*], а ми виїхали на Ляпатиху, а тут соняхи. Дядько крутнув тими збруєю своєю у соняхи. Я ще коров того, мати каже налигай, слідом біжить корова. Ми їдемо, корова. Скотина тоже боялася. Каже: "Налигай", – може вона нам буде, я взяла і корова пішла до мене і я за підводою з коровою іду. До Рогачика доїжаєм, нас, нам показували на Ляпатиху, а ми до Рогачика, шоб ближче

додому. Доїжаєм до Рогачика, танка німецька стоїть. Танкісти почали по нас стрілять. Вони, я поняла сейчас, оце вони спеціально стріляли, лякали нас. Вони з танка нас розстріляли [*нерозбірливо*], так все время перелет, перелет. А тут балка і ми в ту балку [*нерозбірливо*] скотиною, а воно темніє і затихло. Через [*нерозбірливо*] і ми не ворушимось, скотина води хоче, цілими днями ходила голодна. Там колодязь був, і мати з дядьком з одним, по манесеньку тягнуть, шоб він не скріпів, колодязь. По очереді напувають скотину. Стало розвидняться, мужики городами полізли в село, кажуть нема.

Ми ото виїхали та [*нерозбірливо*] довезли. Мабуть там місяць ми були. Наші не зайняли Рогачики, ми були на [*нерозбірливо*] і нас [*нерозбірливо*]. Я була молода, тільки взросла. Як прийдуть на окоп виганять [*нерозбірливо*] худенька. Як у день стою [*нерозбірливо*] на окопи, і давали в руки мерзлу землю довбали. А один раз попався видно [*нерозбірливо*] тоже всякі і він над нами [*нерозбірливо*] замітину млентаж копать. І ми верхній шар [*нерозбірливо*] збили, а він стоїть і каже: "Мама", – показує лягай. Руські. І таке придумав, ми один шар збили [*нерозбірливо*] і до землі [*нерозбірливо*] і чуть розговори наших солдатів. Ми плакали страшне. І німець коло нас, не трогав нас [*нерозбірливо*] він сам показав [*нерозбірливо*] і понині помню. Голос якийсь [*нерозбірливо*], не гармонія, а на губі. Гармошки. Грає, а другий кричить: "Гришка грай, шоб і моя мамка почула!" А ми тужимо. Ото таке було. А до дому ішли цілий тиждень з Рогачика. Солдати туди їдуть, а ми на зустріч ідемо.

Трохи і на кухні робила у німців. То гоняли на окопи, а то не стали ганять, мене стали ховать. Заходе утром німець, ми сіли снідать, нічого по-руському не понімає [*нерозбірливо*], ну, вообщем як він нам розказував, шо ми поняли на кухні. І нас чотирьох забрав. Прийшли на кухню, на їхню. Той же ж кладовщік їхній, німець, [*нерозбірливо*]. Прийшов і каже, ми вам дамо бумажки будуть на окопи, вам взять. Ви покажете ці бумажки і вас ніхто не троне. Шоб ми вас не шукали, ви щоб кажде утро приходили на роботу, а вечером додому. Дав бумажку і вас ніхто не трогатиме. Думаю, як іти землю довбать, то картошку чистить на кухні ж, легше. Або води натягать, ото таке заставляли. То пол помить, школа була і ото [*нерозбірливо*].

[А шо вони там їли]... Так, ту, оце як ми прийшли, він, каже, ми будем вам пайок давать. На утро і додому на вечер. Ну, прийшли

оце хлібина, як і в нас печуть. Ми ж тоді пекли хліб, а тепер булочки печуть, наче як пирог розрізане, кусочок ковбаси, а шо ж іще. Оце по кусочку масла, хліба і колбаси. Оце поїли утром, а вечором будете іти додому дам, і поможите там. І на бумажку він записує, а ми пайок взяли з його рук і кажемо, ми більше не прийдемо. А бумажки не дав нам. Люди не ходять на окопи, а ми будем підчиняться німцям. На утро гоняють на окопи, а у нас бумажки немає. Ми поховалися, та на горище та в туалет, то туди, то туди. Пройшли, нада йти [*нерозбірливо*] каже, чого позно прийшли. А ви ж нам бумажки не дали. А він сигналив на окопи, а ми ховались. Він тоді отдав нам бумажки і оце гонять на окопи, ми показали [*нерозбірливо*]. В мене братік маленький, я іще шось з'їм, а шось йому принесу. [*Нерозбірливо*].

Порозбивали школи, насіння понасипане, семочки, засипана школа, це ж наші насипали. Німці кришу знімають, немає ж [*нерозбірливо*] немає [*нерозбірливо*]. Дома поразбирали, оце ми жили на кватирі в одних [*нерозбірливо*], оце зайдуть німці, хазяйка в одній кватирі, а ми в другій. Подивляться людей багато, так вона заради нас спасла хату, раз багато людей. Як зайдеш в комнаті, там пусті, то закривають хату і стелю знімають [*нерозбірливо*]. Спалили Рогачик [*нерозбірливо*]. Не було [*нерозбірливо*]. А ми насіння того наносили багато. Тоже [*нерозбірливо*], на мішечки і носим. До хазяйки і проса наносили, просо і товкли. Насіння потовчем, семочек нажаримо, ото так тоді [*нерозбірливо*]. Топили насіння, насіння крупне, тепер такого немає. Прямо таке [*нерозбірливо*] насіння і топим насінням. Оце прям, трошки, трошки. А воно горить, як розгориться насіння, цілий день горить.

А весною вже наші [*нерозбірливо*] прийшли. Ми б прийшли швидше, так мати в черевичках, а воно грязюка була, і це не повезло. Рогачик там саме чорнозьом – і дощ пройде, й не замерзне. Машина не іде, там багато осталось [*нерозбірливо*]. Вже ми поняли, шо тікать, воно понятно було. Так вікно на вулицю [*нерозбірливо*], земля і машини горять, оце ж, вид, чи не сподівались наші [*нерозбірливо*]. Рогачик був внизу, а тут, по-моєму, під Рогачиком гора, тільки наші солдати вийшли, а ті [*нерозбірливо*] дивимось машина горить на дорозі [*нерозбірливо*] солдат біжить [*нерозбірливо*] і у носках бігли солдати, оце який не, у їх обуві не було. [*Нерозбірливо*] і вже розвидняється, а вони біжать, а ми кажем: "Ага парні, ага, наїлися вашого хліба". [*Нерозбірливо*] дивимось [*нерозбірливо*], о, іде

наш солдат. Старий один, а один молодий. Такий молоденький, годів може сімнадцять чи вісімнадцять [*нерозбірливо*], шо прийшли евакувати і він вернувся з армії, там був [*нерозбірливо*] нога ото калічна [*нерозбірливо*] ранений був. Не довезе нас на степ, і оце дивлюсь, нічого я йому не кажу, все время дивлюсь на нього. Він помітав та каже: "Чо ти так в мене вдивляєшся?" Кажу: "Ти знаєш, шо, от так і от так, ми були в Рогачку, ішов солдат старий і молодий і я кажу так удивилась, шо точно ти ішов". Каже: "А на якій вулиці?" На центральній, кажу, вулиці. Кажесь, тільки наш дом минули і опять [*нерозбірливо*], шо опять немає. Каже: "То я і ішов центральной вулицей". Як би я знала кажу, шо [*нерозбірливо*] пішла до тебе, ну, чи він пішов рядом, я ж не знала його вообще. Багатенько старший, ото таке [*нерозбірливо*] пережили багато.

Оце прийшли ми у марту, сорок четвертого года, ще война ішла, як ми із фронта прийшли. Я зразу пішла в колхоз робить. Ким я тільки не була, і в бригаді, і свинаркою, і стаханкою, і дояркою. Ким тіки не була. Поки до пенсії доїхала, а ноги тепер не ходять.

[А дід мій...] А він же на войну попав в евакуацію як прийшов, ми прийшли аж весною, а вони тут десь раньше вирвались з бою. Приїхав, і зразу матері каже [*нерозбірливо*] давай мені, я пішов. "Солдати, – каже, – в хаті, просять, та ми при часті заберем тебе і все. Я пішов воювать, і ото довоювався, шо [*нерозбірливо*] вибили ж, там отбите, там ранене". Прийшов же ж, вже колхози, вже нічого тут немає. В лазареті довго лежав і додому не попав, батьки не думали, шо він живий. Він може за войну менше розказать тому шо, він не чує ж, ви питайте.

[Оце поженилися]... В [19]51-му [*нерозбірливо*]. Як було, його батьки багатші були, а у мене ж і батька нема, неньки, даже хату строїли, я строяла хату сама. Після войни план пустий, а мамі де аби було построїться, ми на квартирі жили. А председатель картошку брав в оце время, а може [*нерозбірливо*]. Та поже, сказав, шо вас план строїться. Ми з матірю тягали з колодязя воду, за городами. Ногами місили, саман робили. Мати ще здоровенька була, тачку найняла, за три дні копала город [*нерозбірливо*] перевезли і земля буде, строїли і не виклали [*нерозбірливо*]. Де ми були на кватирі, хазяїн прийшов з войни сліпий, і ще ми там оказалися, і ото де хочеш, земля [*нерозбірливо*] будем строять хату. Колхози, в колхозах начали бригаду робить [*нерозбірливо*] строїли кому надо. Всі не по-

строїли та дерева немає [*нерозбірливо*]. Це вже ми строїлись [*нерозбірливо*] де батьки. Це вже ми [*нерозбірливо*]. А тоді не дай Бог.

[Ну, построїлись]... Ото ж от колхоза ми склали саман і зиму стояли самі стіни, нема ж дерева, нема з чого зробить. А тоді верхній шар, воно ж глина, розкисло, штурнули, другий раз склали. І в посадках тоже крали, бо не можна ж було рубать посадку, а дерево ж лежить, нарубала мати. У однієї жінки стойлечок. [*Нерозбірливо*] тоді ж було плавні. Було дерево, не рівне, ну, а, дерево. Понастеляли стелі, це ж нема, нема [*нерозбірливо*] робить, нема чим білувать. Я одна [*нерозбірливо*]. Так уже вони рідного батька брат, каже: "Прийдеш в посадку [*нерозбірливо*], де хорошу [*нерозбірливо*] напиляем перед вечером, а ти найди такого дядька, шоб привіз, то шо заготовили, шоб ночью його не оказалося, бо ще і судить будуть". Ми [*нерозбірливо*] понарізали, понакладали [*нерозбірливо*] прикрили. І мені один візовий обіщав, каже, якщо надо буде, каже я за всяку ціну зроблю. Прийшла на бригаду вечером, уже [*нерозбірливо*] поубігали [*нерозбірливо*] стояв. Бригадір [*нерозбірливо*], я до бригадіра от так і от так, надо дерево нам привезти. А він [*нерозбірливо*] хто хоче хай. А посилать нікого не буду [*нерозбірливо*], а Леоненко де, той шо обіщав. Він каже дома, а він живе не далеко. [*Нерозбірливо*], а я іду і стежки не бачу. Думаю, як уже Мишка откаже, це все пропало. Підходю, шо таке, кажу от так і от так, ми напиляли, а я питала, ніхто не хоче. А він каже: "Чого ти їх питала, я ж тобі сказав, шо я зроблю". Прийшов на бригаду, давай на бригадіра, давай мої коней. А він: "Ні, вони виморені". А він каже: "Я беру свої коні, ти поняв мене?" Дав коні, бричка така, [*нерозбірливо*] мачта [*нерозбірливо*], гарба називалась. І поїхали в посадку. Зразу прийшли, ніде нікого близько нема, воно от села далеченько. Наклали на бричку, прикрили бризиком, а тепер каже: "Іди попереду вдоль дороги і дивись з Василівки або Василівку, ніяка машини близько немає, і махнеш мені". Я вийшла, глянула близько немає машин, йому махнула, а сама через дорогу. Так коні добрі, він перелетів через дорогу, воно ж і не було машин, а от так зробили бугор, [*нерозбірливо*] там і там [*нерозбірливо*] коні не виїхали. Перелетів через і до посадки і над посадкою в село. Обминули [*нерозбірливо*].

От так ми строїлись. Я сама і хату скривала, робила. Бачила, як люди роблять [*нерозбірливо*] очерет вкривали. [З очерету робили]... Це тоді не було черепиці та шифера. Це той я помню [*нерозбірливо*], ото ж я сама пішла в плавні і найшла хороший бакай, такий хо-

роший. Не розігнулася, до колін лежала за день, це ж [*нерозбірливо*] спина болить, обв'язана [*нерозбірливо*] і ото лежала на хату на [*нерозбірливо*] за день. Тоді ж не було моря, було плавня. Колхоз наш [*нерозбірливо*] плавня була, нема, соломи нема чого. В плавню поїхав, лози нарубав і топи. Та, ой, Боже, хіба можна все розказати.

В [19]56-му затопили [плавню], в [19]56-му. А в плавнях не було тоді вже людей, вони собирались затоплять, випилювали дерева, лозу вирубували, все убирали люди і вийшли із плавнів. І затопили за [*нерозбірливо*]. Плавні затопили, уже там нікого не було. Зробили море, а тоді [*нерозбірливо*] топлива, можна вугілля було не куплять, поїхати, нарубать [*нерозбірливо*] лози [*нерозбірливо*]. І рибина, тоді риби було. Оце затопляєм ми сьогодні, а постепенно вода убовляється і літом [*нерозбірливо*], хто угодна нам ловив. Другі [*нерозбірливо*] і [*нерозбірливо*] нема нічого в мене [*нерозбірливо*]. Тут яма хороша глибока і тут, а по середині цвях. Як їздили, а воно ще водичка була і повибивало колії. Доходю до колії, а вона, води там уже от так, а вона от так рушиться вода. А тоді були у нас [*нерозбірливо*], в'юни, риба в'юни. А та довга, сіренька і луски немає, тільки головку одріжеш і кишечки вийшли і жар, такі добрі. А в мене ні в шо і взять [*нерозбірливо*], вони пищать. [*Нерозбірливо*] там, де ворушиться, там раз викину на берег, і викину. Навикидала, так я в косиночку вв'язала і в фартух, а вони живучі. Іду, іду, а він вилазе з фартуха [*нерозбірливо*].

Може, хто і полював, ну, в нас там [*нерозбірливо*], де ми жили, у плавнях. Там [*нерозбірливо*] робили там мужики, корзини плели [*нерозбірливо*], городи в нас там, які хоч, скільки хочеш займай города. Вода зійшла, садови, земля сира. Корови держали, свині, птиця. Оце вода прибуває весною, а кури уже самі знають, у курнику сидять. Вода уже залила, уже хату затопило по вікна, нам надо вибираться на лодки, на бугор, там є такий, ми казали кучугури. Там у нас шалашики на літо, от ми на воді їх, тільки вода залили скрізь, кури на сідалі сидять, їхали на лодкі, ціп-ціп, вони всі поплигали в будку і не ловили їх.

Кажду весну прибудь води. Тільки до берега до бугра до того, торкнули, кури, уже вони знають, куди ходять. Корови прив'язані стоять, бо вода ж кругом. Поїдемо, верби ж високі, а у їх [*нерозбірливо*] у воду, гілочки уже зелені, наломаєм гілочок, коровам привезли. Як тільки вода спадає, шо гряди покажуться, одвязуємо коров і вони самі на гряду, а вечером ідуть додому. Це наче в череді було.

Така жизня була. Таке, чого тільки, хорошого немає там, все покуштували.

[Свиней вирощували в плавнях]... Не багато, [*нерозбірливо*] для себе. Ага догудується, що [*нерозбірливо*], ріжуть. Корова, теля, свині [*нерозбірливо*] коней держали. Вода залела, підіхали до курника, ціп-ціп-ціп. А там землянки в нас були і сад. Ну, плетене, стобчики так переплітають [*нерозбірливо*] виплели, поставили, обмазили і [*нерозбірливо*], землянка. І [*нерозбірливо*], дров багато було [*нерозбірливо*], я любила і зимою ходить [*нерозбірливо*]. Це лисиця була, а вовка не було. Гадюк багато було, я боялась [*нерозбірливо*] кругом трава [*нерозбірливо*] стежечка і те [*нерозбірливо*]. Не було у хаті. А так ідеш стежкою, оглядашся, як глянула, гадюка от так наче плига за мною, так я як побігла, втекла от неї.

[Як до Сталіна]... На нього не ображали, ніколи [*нерозбірливо*]. Сталін та і все. А, як помер – траури робили. У мене брат двоюрідний, комуніст, так плакав, приходив до нас, нема Сталіна. Та на Сталіна десять Сталінів [*нерозбірливо*], а тепер, тоді був хороший, а тепер шо хочеш. [А Хрущев]... Я і сейчас [*нерозбірливо*] тоді хоть пожили при Хрущеві. Як кажуть, той [*нерозбірливо*].

Село ще построїлося, як пани ще були. До революції, пани були. Так оце Василь, пан був, у нього люди робили там, тиждень [*нерозбірливо*] два тижня. А тут цілина була [*нерозбірливо*]. Якийсь пан взяв на виду там построївся, тепер же ж воно [*нерозбірливо*] і об'явив, хто до мене перебіжить, перейде, буде тиждень мені робить, а два тижня собі [*нерозбірливо*]. І оце мій рід перший поселився. Тоді вони не Нечети були, це вже Нечети, баба моя пішла за Нечета. Нечет стала. А тоді Ромашови чи Ромащуки. Вони у Василівкі і були, жили і знали, шо той пан таку волю дає і решили, там же ж, це ж робочі там. І хтось там сказав, пану [*нерозбірливо*], так він поставив стражу на ніч, шоб не втекли. А мої пращури були такі величенькі, сильненькі. Взнали, шо їх стережуть, взяли та повязали ту стражу всю. Позав'язували роти і сім'ю забрали і одежу забрали і поїхали [*нерозбірливо*]. А тоді уже почали, на низу, щас там залито, були це сперва, [*нерозбірливо*] не було, на низу була вулиця в два ряди, одна до берега, одна під вул[...]. І ото перві населялися моя рідня. Це вже мені мама розказувала матері, а мати їй розказувала історію. І їх придрожнили Ходуни. Що ходили от пана к пану, де лутше. [*Нерозбірливо*], тоді фамилій мало признавали, у каждого на вулиці.

Призвіщ тут, фамилій [*нерозбірливо*]. Ну, понімаєте, хто як себе повів, таке і призвіще. А я ж все время була у плавнях. Я тільки забуваю, як мати називала батько мій [*нерозбірливо*], весною коропи [*нерозбірливо*] тільки такі на шию. І холодно, у валенках один прийшов. В таких валенках, а тут короп недалеко, так він кинувся за коропом і в валенках в воду [*нерозбірливо*], а мати якось назвала [*нерозбірливо*], а як назвала уже забула. І так і прикріпилося. А Ходуни, того шо от пана до пана ходили. І сейчас їх [*нерозбірливо*] і тоже не Ходуни, я вже Назаренко. Моя материна бабушка не білянська, вони приїзжжі, вони приїзжжі. А тут не знаю [*нерозбірливо*].

[А як розважались] [*нерозбірливо*] на санках з гори. Нема гори, снігу наносем [*нерозбірливо*], а нема санок, кураїну натоптала, сіла на кураїну [*нерозбірливо*]. Ну, бур'ян такий, сейчас його немає, казали перекоти поле, називали. Тепер же його немає, я не бачила.

[А коли вже дівчата такі були, на вечорниці, на поседелки збирались]... Я до того не дожила. У дев'ятий клас ходила ж, мене у плавні забрали, там [*нерозбірливо*] хат. Це патіфон мій батько купив цей, це [*нерозбірливо*] хату і патіфон. І пластинок чи п'ять чи шість [*нерозбірливо*] і то каждий вечір [*нерозбірливо*]. "На горі верба рясна", чули таке. Ото найінтересніша [*нерозбірливо*]. Женщина, но уже забула яка. А з другого боку пластинка [*нерозбірливо*] "Любив, подаруйте [*нерозбірливо*]. Допер, шо сам не вмер, а вона мені ще вчинила, панича полюбила", оце вона під кінець була. Реготу стільки [*нерозбірливо*]. Да, панича полюбила. А тепер буду каже, кричать, на все село гукать, а тоді оце, оце перечитує, а теля не згадує. Кажу [*нерозбірливо*].

А німці, як прийшли, ми вже в село виїхали сюди і ховали, той патіфон. І хтось сказав за патіфон. Ми тоді вже не включали його. Прийшли, перерили і все [*нерозбірливо*]. Хто-то підказав, шо є патіфон. Всяке було. Ми прийшли в ту хату. А хазяйка перейшли до нас [*Нерозбірливо*].

Свекруха [пряла]. Я прийшла [*нерозбірливо*], в мене баба пряха, скалер, підстілки ткала. Бабушка моя, бабушка. [Мене вчила]... Я вже заміж пішла, то я вже не сідала, я ж на роботі всегда, в мене ж [*нерозбірливо*]. А як заміж пішла, зима [*нерозбірливо*], а баба та мати, ткала всьому селу [*нерозбірливо*] лежали [*нерозбірливо*] вони хорошо робили, так ткать багато було. У їх всегда [*нерозбірливо*]. Тоді мати приходе моя та каже: "Я вже не можу, мамка [*нерозбірливо*], зимою хай нічого не робе, хай прийде допліта, те шо дали і нау-

чем і забирай верстат і буде робить”. Так я ще попоткала людям. [А так багато ткали по селу]... Багато [*нерозбірливо*] баби.

Мати моя приїхала. Приїхав двоюрідний брат, воно якраз голод був, ото [*нерозбірливо*]. [І вони з Чернігова сюди]... Да, бо [*нерозбірливо*], а тіки чого оказалося, мій брат, материн двоюрідний брат, от тут на заробітках був. Я не знаю, де він заробляв, це ж ще моєї матері брат, а батько хотів матір отдать за багатого, в магазині робив, продавцем, багатий був. А мати не хоче його. Прийшли старости, а мати сказала, я не піду. Так батько побив матір [*нерозбірливо*], а я каже пішла до тітки [*нерозбірливо*] плачу, не можу як. А батько пішов [*нерозбірливо*], а тітка каже: “Так, Коля їде у той, як він сказав, у Таврію на роботу”, поки батька дома нема, пішов на охоту, він переодівся і тікать. І мати ж то осталася [*нерозбірливо*] взяла, каже, переїдьте [*нерозбірливо*] із тим братом двоюрідним поїхали, там город [*нерозбірливо*] вони сімнадцять кілометрів [*нерозбірливо*] називається, називається [*нерозбірливо*]. І вони сіли в поїзд, приїхали в Київ зразу, а в Києві пересажувалися [*нерозбірливо*]. І вони там [*нерозбірливо*] їхати сюди, а батько з охоти прийшов, пойняв, це вона втекла за [*нерозбірливо*], я щас дожену і на коні і на станцію [*нерозбірливо*]. Каже [*нерозбірливо*] посердився [*нерозбірливо*], де дочка [*нерозбірливо*]. І приїхав подивиться і понаравилось. Поїхав [*нерозбірливо*], а воно таке було, якраз революція мати казала [*нерозбірливо*]. Привіз всю сім’ю сюди, не кватир, а сам поїхав ще кое шо взять, і там його убили [*нерозбірливо*]. Каже [*нерозбірливо*], менше мене і понаравилось жить, а каже поїду назад, не буду я тут жить, вони мене кацапкою називають.

З Полтави [*нерозбірливо*], я вже оце як мати вмерла, найшла [*нерозбірливо*] взяла написала. Так там моя тітка десь Надька єсть, може ви знаєте [*нерозбірливо*] не рідної тітки [*нерозбірливо*]. Коли вони мені освітили, і от там і от там твоя тітка Надька живе, вона сама і дали адрес. І начала я переписуватися, і тітка до того [*нерозбірливо*] шо я оце одна в хаті, дітей немає. Приїжджай, може тобі понаравиться, я тобі все отдам [*нерозбірливо*], думаю, хочеться на родину подивиться [*нерозбірливо*] брата свого [*нерозбірливо*] подивились на родину, а тітки вже немає. Оце весною вона мені написала шо і як, а я думаю, ну, шо буду писать, як не бачила [*нерозбірливо*], а тоді вже надумала їхати і написала...

Острогляд Марія Іванівна, 1929 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Острогляд] Марія Іванівна [19]29-го [року], тут народилася. І батьки. Батько в мене сам сирота, а мати – скелянська, дід і баба були [*нерозбірливо*]. Батьки в мене в Михайловкі, батько – в Михаловкі, а мати скелянська. Василів[ського району] Михайлівка, [*нерозбірливо*], Михайлівка – це сюди, там були хутора такі, раньше були, малі такі хутора, Драні називали на їх, там люди, мало людей жило, там п'ять-шість хат було, пішком ходили, не їздили ні машини, ніде. Серед степу... Один [хутір] Шевченко назививався, один Драний хутір назививався, Терн, Терн та Терновка називали, це там їх нема, вже все позносили, нема нічого там тепер

В [19]41-м, це до війни. Дуже харашо все давали. Нам дали хліба тоді, нам дали хліба тоді багато, так шо ж ми, ми ту хату повисипали... Колхоз, колхоз роздавав, усе роздавали як начали нас бомбить [*нерозбірливо*]. Як нас бомбили... А після війни вже не стали. І в голоді були. І в холоді були. В чому ми ходили? [*Нерозбірливо*]. [Німців пам'ятаю]... Ходили по хатам, зерна надавали [*нерозбірливо*] які забрали вакуіроваться...

Голод був, голод був, в [19]47-ім голод був, [19]48-й, а [19]33-й я не помню. Голод був. [Багато людей померло]... Багато. Нашого роду дуже багато. А голод же ж, канешно, був. Знаєте, тоді бросали, дітей вивозили, у поїзд садовили, а там хто хотів той як, у нас була тут одна жєнщіна, вона жила [*нерозбірливо*], двоє дітей і поїхали [*нерозбірливо*], вони як виросли приїхали до неї, вона сказала [*нерозбірливо*]. Бачили там така скала там, який рівчак?.. То бувало там дітей кладуть під рівчак [*нерозбірливо*], та голодні ж люди нема хлібу [*нерозбірливо*]. А голод який був, пацюків били на степу [*нерозбірливо*] То ж пацюки були, а то є на степу ховрахи, це [*нерозбірливо*]. У плавні такого дуже не було, потому шо там дуже [*нерозбірливо*] було багато, там не було такого дуже [*нерозбірливо*].

Плавня, як вам сказать, плавня була така: озеро було, там річка, оце в нас, де січас залито водою, там вода, ото плавня, понад желізною дорогою там була у нас річка, називалася Конка, там в однім річки єсть турецька та, корона. Це турецьке, це турки тут вроді їхня земля турська, а на Лисій горі, там [*нерозбірливо*]. Лисою горою

---

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (серпень 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Д. Аванесян.

там корабль [*нерозбірливо*] затоплений, вони просили викопать, но наші ніхто їм не дав, ніхто не дає, так воно як пройшов, вони пройшли. А плавні були, там був скот, там жили люди, там жили, ну, вобщє. Рибу ловили, яка це січас оце ловлять, а тоді ти забрела, скинула юпку з себе, зав'язала вузол, потягла по вузлу та ловила рибу. Як вода замерзла, льод замерз у озері, озеро тоді отаке було, називається духи – ну, це пробила, пробивають, рибу ловлять. Так шо пробив, а вони як навилазять – викидай, скіки тобі хочеться. Скіки тобі хочеться було! Ну, тепер його немає, верби були страшні. Плавні, там худоби було скіки. А як же! Городи були там в нас, поруби були, сіно косили, усе тоді, птиця була [*нерозбірливо*].

Лодка. Ну, оце на латахах і це кача, качка нанесла, [*нерозбірливо*] набрала [*нерозбірливо*] і попливла далі. Виїхала, виїхала на гряди, а на гряді тут [*нерозбірливо*], це не можна в миру було передать [*нерозбірливо*], а як зірвало перемичку в войну, так багато людей [*нерозбірливо*], затопило [*нерозбірливо*] так там партізанів багато [*нерозбірливо*].

Заходьте було до, там називається гряда, ну, [*нерозбірливо*], води нема, [*нерозбірливо*], можеш город садить, можеш ні, можеш скотиняку свою, корів, ну, як це тобі розказати. Це ж ти знаєш по телевізору як показують раньше, напнула там два. Три, чотири [*нерозбірливо*], обставила сіном [*нерозбірливо*], рогози були [*нерозбірливо*], це все по жізізній дорогі [*нерозбірливо*], крили хати, не було ще хати з шифером, і черепиці не було, тоді були під соломою і під рогозою, і під очеретом. Оце зв'язували два таких кульки і оце накривали хати, стара хата по вулиці Шевченко, оце стара. Оце точно були наші всі хати, а так оце вже тоді [*нерозбірливо*], оце заборів, оце заборів не було нічого.

Господарювали в плавнях. Господарство велике було, коні тоді у кажнім дворі були корови і коні. А земля була така. Вони самі землю там занімали [*нерозбірливо*], самі, хліб молотили, простелали котки [*нерозбірливо*], оно [*нерозбірливо*], оно в нас один стоїть коток, ото туди желізо забите, а тоді причепляли [*нерозбірливо*], і котком молотили хліб, самі вони молотили, самі вони віяли, такі були віялки, насипали, віяли їх, а тоді вже там скіки їх приїдуть [*нерозбірливо*], скіки їм було положено здать хліба, приїхали. А були такі, як ото Махно, коли залітали, забирали хліб, вони розказували, шо були забирали. А ноччю їздили [*нерозбірливо*], було моя мама си-

дить шиє там то кожухи, то те [*нерозбірливо*], ото пан приїжа, тачанкою і ото.

Ну, а так же ж ну, шо. Тоді ж не тако, тоді ж було хіба так, як січас одна дитина в сім'ї, тоді жили по двенадцать – по тринадцять дітей. Ну, як я вже пішла в [19]50-м году заміж, вони [*нерозбірливо*], нема нікого, по двоє, по троє, по четверо людей, я одна була сама наймолодша, старі були самі. Ходили по рибу, чоловіки. Ви на низ не ходили? Там був міст. Там була така Конка, там ото сядеш, як оце ми сидимо з вами і ото так [*нерозбірливо*], а туди ж переїжджають люди в плавні і сіна гарбами везуть. Дрова возили. Угля не було – солома, курай і дрова, а [*нерозбірливо*], відро як натопиш [*нерозбірливо*]. А батьки жили у плавнях жили [*нерозбірливо*], в куренях [*нерозбірливо*], хто зімою був там, а хто виходив на зіму сюди.

Озера були... Там був і той [*нерозбірливо*] і Плетениха, і Дурний і Лиман, [*нерозбірливо*]. А біля мосту, де ми сиділи оце, ногами бовтали, отак тут не перегин, а осюди на край вроді вода чиста, тіки вона біжить і біжить. Як тіки оце хтось ходить – то вже всьо. [*Нерозбірливо*], коні пішли [*нерозбірливо*] – то вже нічо не видно. [*Нерозбірливо*]. А так, залите все – ви нічо не можете його найти. Шо люди вам розкажуть, то ви самі бачили, інтересно подивіться самі. Оце ж моєї матері, старший брат, дядько, вони це жили на плавні, вони мене малою забрали. Оце гулять ходили, оце як на ферму їдеш там називається Помийниця... Озеро. Да. Ходила пішком через плавню в город. В Запорожьє. Там переїхали [*нерозбірливо*], там перейшла через гряди, там те, те, те. Оце вони встануть утром... Землянки були у плавнях, землянки були, то в землянках ліси поплетені такі, землянкі оце коні, корови, ну, все, шо є. [Хатина була з землі]... Вони жили, батьки у хаті, тутово..

Лієвський Володимир Григорович, 1930 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

[Лієвський] Владимір Григорович, [з 19]30-го. Всі [зі Скельок], і мати і батько. Матирене, оце де мастерська - план був, а батьків ось ближче. [*Сміється*]. Діда, Григорій Іванович, а того Никифор, а по

[1] Опитування провели Г. Шахров, Н. Швайба (серпень 2001 р.). Дешифрував аудіо-запис та створив транскрипт О. Пашненко.

батькові уже й не знаю. [Батько був 18]94-го. Інвалід був батько [*нерозбірливо*]. [А мати була з 18]96-го. Ну, за діда я не можу сказать, а материн же... Тоже не знаю, як по батькові. Він зі Скельок, оце його дворище. А жив на хуторі, оце [*нерозбірливо*]. Шевченко. І він дожив до 99-ти год, не був в больниці. Прийшов сюди, пішов у больницю, шишка на голові росла, дали йому бутилку лекарства, він випив за больницей, приходе із бутилкою пустою, і нарікав. [*Нерозбірливо*] випив, може мені средне жить, а я набрехав... [Він помер] в [19]60-х годах, там не можу, я знаю, шо в [19]47-м годі оце ж приходив до нас, погода така була, дубова. [*Нерозбірливо*] я б тебе удержав, но сліпий уже каже, не бачу. Іду ж по воду [*нерозбірливо*]. [Яке господарство було]... Не знаю. Я помню про советску власть, а батько...

[Плавня була]... А чого ж, пам'ятаю. Там і жили в плавнях. Люди однаково жили, що на горі. Там огороди просто було. Плавня була вообща, скот був там. Всі корма, оце ж все воно шло у плавні. Це весною було от таке море, розливалось, кажну весну. Це плавня постепенно вона, одвозили [*нерозбірливо*] доярок ото там все время [*нерозбірливо*]. Донецка, обично, область, несколько областей тут находились [*нерозбірливо*]. Завезуть туди, бросять і ото до осені вона ніде не піде, на том місті, де її прикормлюють.

Це ж Конка перва, потом [*нерозбірливо*] от та була, була Пойда, Осоки малі, Осоки великі, лиман як же його, лиман Дурний один, і лиман не знаю який, просто лиман. Лиман, а цей здоровий лиман, лиман Дурний. [*Нерозбірливо*] ти знаєш, як лиман цей називався? Ну, оцей. О, Лисий. [*Нерозбірливо*], а цей Дурний, да.

Головко Василь Юхимович, 1932 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1]

Мої батьки тут народилися. Тут вони жили. Тут, у Скельках, тут і... Тоже ж так, зразу, як тому... Колхозів же ж не було зразу. Потом у колхози ж то зігнали, так ото... Землі не було в їх. Це вже потом, в промартелі була земля. Нічо. Корзини плели раншe. Це вже сучасники. Плели це в плавні вони зімою, вони плели. Зріжуть різку, дома везуть у Михайлівку і продають там ці корзини, от...

[1] Опитування провели В. Марчук, Н. Сурева (6 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт Т. Молдавська.

В плавнях озера, все було! Там озер дуже багато було. Їх як називать, так... Ну, приблизно... Хрещатики були! Клокунка річка була, Лопушна була! О. Ну, бакаїв там разних було, озер, лощини!.. Бакаї... Ну, таке ж саме, як річка, тільки менше. Арик такий, ми називали. І оце там риба була всєда. Риба... Вода спадає... Ну, по весні вода прибува, так як, оце зараз в море, пошти, оце поки... Весною. Потом вода сходе, і ми там городи садим уже. Вода сходе, городи садим уже. А риба остається в озерах, і ловим тоді вже накривачкою. Не вудкою, так, накривачкою. Накривачка, отако плететься накривачка. Отака заввишки. О... Біз дна. А тоді чмок! А тоді накриваєш його – вона заторохтить, рибина. Як є рибина, вона по тому – дрип, і, і ловиш. О... [Були] щука, карась, лин, оце така.

Озере, озера здава... Ну, є, то балка Хомина. Оце зразу ж йде, оце ж за селом, Мала балка. Потом Хомина. Дальше балка. Потом слєдующа Дашиська балка. І там же ж Дзержинська. Хто його, відкіль воно це взялося... А це вже... А то вже Маячанська балка. То Маячка село.

[Коней там пасли в плавнях]... Тут вода. А там гряди! Туди коней виганяють, вони там... Туди їх завозять дубами. Дуб такий, чи лодка, здоровий... І завезуть туди, да. І вони там на випасі. Понятно? Пасуться там. А конюхи, наприклад, чи сторожа, чи як би назвать, чи пастухи. Вони їздять. На сутки поїхав, попас, приїхав. Чи на скіки, ну, на скіки вони там догаварюються. Там курінь, усе там у їх, і пасуть.

Тут Базилевич якийсь приїхав. Він з-під Києва дето-то приїхав... І начав оце мебелью заніматься, начали набирать людей. От бригаду таку, вони начали робить. І вон уперед-вперед нас робили. А ми пішли до них учениками... Це в тридцять першому годі. Це в нас тут було проїзводство, мебельний цех. Воно от Запорожжя було. Промартєль була, вона була ше промартіль. Вона десь в тридцять первом годі, заснувалась. І тут плели корзини, от, мебель робили, стула, віники в'язали, понятно. Це батьки наші. А потім вже ж і ми пішли туди, в ету саму. Учениками сначала були. У цеху. В нас та чоловік сємдєсят робили, в цеху, мебель цю... Віники робили один цех, а ми мебель робили. Проізводство у нас, було сєльске хазяйство було... Промартіль!

Вобщем в тридцять пєрвом. А ми вже ж пішли, після войни. У сорок сідьмому, робить туда. Учениками, і так воно... Я шофьором. Послєднє врем'я. Плавню закрили. [Всьо] закрили, шофьором я

був. На мебельном. Ну, тут вже ми перейшли на те, на таку мебель. Це, із лози, перейшли на гарнітури. От Запорожья. Да, як плавню закрили, тоді пішли. Ми перейшли... Нас передавали... Куди нас тіки не передавали. Тоді аж у Запорожья передали. В Запорозьку мебельну фабрику. Ми там... Послідні двадцять сім год я робив. Ну, я шофьором... Деталі возив, туда, назад, сюда... Заставили нас там креслики робить. Помню, креслик, там, самі по собі, там хватаєш, спинку робить, там те, се...

Да, то оце да! Да, да! Я сам придумав! Там ми таких не робили, оціх не робили! От, ні креслів, ні качалок ми не робили! От, після войни ж не було нічого, стула одні клепали, і всьо. Прості! То вже стуло, то видумане. А ми просте, отаке, ось як маненьке!.. Отаке, як маненьке! Простіньке... А тіки воно велике. Оце такі ми клепали. І ото план, і план, і план!.. І ото так, ногою кинув, кинув... Ну, конвеєр. Не то шо, як все сначала робе: той вилку робе, той подстилку робе, той спинку робе. Той сідініє прибив, і той пішов, те, полачили його там, обжигнули, полачили.

Оце первий раз як уїзжяєм – найдуть, начальництво найде, де лоза є, шоб не... Масів великий був. На неділю їдемо. Це чоловік двадцять. Це туди завозимо катьол, кубов на шість катьол такий великий, шо варить отцу палку, от. Ми їдемо туди. Копаєм землянку. Вирили землянку, от. Ставимо катьол, от. Ну, катьол там привозять машиною. А ми їдем волами. Волами, продуктів, на неділю, значить їдемо. Кухарка... Кухарка з нами їде, от. І тоді ето... Дівчата їдуть, читирі дівчат – оту палку шкурить. Оце біля котла вони вчотирьох стоять... Кору з неї зняли. Да. Оце ми катьол установили, викопаєм землянку. Сіна наносим, нари там поробим, і на неділю. Оце кухарка варе нам галушки, два рази на день. Оце ми цілий тиждень їмо галушки. І це в суботу додому їдемо. І це ми безплатно їздили, а тоді стали нам платить, за проїзд. Воно туди день, назад день. Да. Ну, волами ж. Це ми утром поки в понеділок зберемося, голови потой – і поїхали. Поки туди, ну, це кілометрів п'ятнадцять, туди їхать... Да, мости [там]! Бакаї там, переїджяєм через воду там. Ну, це вже вода як спаде, вже ж менше. Ну, а переїзжяєш ж. А і зімою, тоже ж. У снігу, замерзши їдемо. Як по той, у цеху робим. Там-то на моторах... Потом обратно їдем на заготовку. Ми так робили...

[Почав займатися лозоплетінням] з сорок сідьмого году. З ученика... Научили, і так став робить. Учеником... І так у старших. Показували, і далі, й далі, й далі, постєпєнно. Ну, [навчиться] можна й

за день. [*Нерозбірливо*]. Заказ був, ми стула робили. Заказ, як то заказ ми робили. Кресла робили. По два кресла в день. У нас, це я імію в виду, це я сам іздєлаю, а там же ж машинка. Палку він моче, там заготовка, ми ідем [*нерозбірливо*] готоває. На фабрикі. Я дєлаю – в мене все. Гвозді принесли мені, все. По два кресла... По восім часов работаю.

З чого починаю... З хрестика починається перве діло. Любе стуло. Хрестик, обруч. [*Нерозбірливо*]. Ножки, ножки... Ну, оце ж снаб, снабженець нам виділяє. Він одбирає, напрімєр, палку, на любе деталь там. Хрестик, хрестообозка, пострєлка, спинка – разне палка, дєталька. Товща, тонша. Він заготовлює, її [суше].

Ну, ну, не всю мочить нада. Например, ножки – тіки побрискать, вони роздаються. Потому, шо єслі вона сира – її скіки не гни, вона не спуститься. А єслі таки трошки сира – чуть-чуть прогнув [*нерозбірливо*]. Так шо нас цьому не вчили. Це я сам все придумав. Нас ото учили план давать, о. Вміть план давать. Ну, в основному... Заказ рідкий був, например, у нас у клубі був – сцену видєлувать... Це для себе. Заказують... План – стулья був. І ото робили їх... Якби була лоза А щас її нема ж. Там у балкі єсть, так там вообше страшно туда лазить. [*нерозбірливо*]. Там ше є, у нас робе. Лозу. Тільки ж тонко. А не товсто, лозу. Оце я ножиком її на, на той, отак же наколю, отак же, і оце, і оце колю, оце на четверо, на четверо погано, там в мене на три є. І оце три раз розколов. Потом в машинку. І оце закрив. Забрав додому. В машину вкинув. Понятно. І оце сюди зає... І вона чиста. Понятно? Отам отход ононо... Так вона щас чиститься. А як не чиститься, так тоді варять.

[А як Каховку затопили]... Та ну, як, уже ж плотину, ставили, Каховку. Бригади були, вирубували лозу, верби. Вирубували все [*нерозбірливо*]. Ну, вирубали ж [*нерозбірливо*]. Каховку поставили... Нічого немає щас. І риби було навалом, а щас нема нічого. Який мальок був, при плавні, який мальок у плавні зародився, риби зразу як завели – риби було навалом. Года три-читирі. А це не стало риби, і... А сщас вообще. Це ж, ставки, виращували мальок, стали виводить, і мій син став там... Ну, нема ж грошей – нема малька. Нема...

Я знаю, шо оце, ранше, оце розказували. Оце в нас Кінська тут була, це ж море. А то річка, Конка. Оце проходила. Так оце Дніпропетровська область була. Границя була. Оце... Так оце як шось там на те, надухори, десь шось украв, або вбив шось – і ото тіки Кінську

перейшов, переплив – всьо. Уже ніхто тебе не возьме. То вже Дніпропетровська область, всьо, кончилось. Понятно? Оце так ми... Батьки розказували.

[А ще в нас там по селі є дразнять, одних Жаби дражнять... Других Ходуни]... Нас Огирі. Да, на наших, оце, на рід казали... А хтозна!.. Чого... Ось Кирики! Тоже нєізвєсно...

[А як війна почалась... Німець]... Розігнав. Колхози зразу розі... розпалися. А потом обратно розпалися, а потом обратно так зійшлися, о. І колєктівно так робили. Ну, дав землю. Роздав по, по участку. Це шо дома, то і в степу дав. Понятно? Ну, там сотих по тридцять. Каждому було. Ми садили там... Садили, е, ну, були тоді кавуни, дині там такіє, я не знаю. Оце наділи давав так. І значить, шоб сторіж сторожував там, так значить ми наділи отак понарізувано, каждий. Зразу садовиш там понад краєм картошка, чи шо, потом кавуни, дині, там оцей, помидори садиш. А далі і кукурудзу садиш. А тут сторіж сидить на вишкі. Йому видно, отако, він все баче. Шоб кукурудза не заслоняла, а оце ж огороди, низько, низько... Ну, оце давав наділи. А ото партізани були в плавнях, хто видавав партизанів! Тут у нас один видав партизанів – йому дали два гектари землі за це.

Ну, плавні... То як [*нерозбірливо*]. Це вже у войну тут партізани були, це в же у войну. А так було ні. [У войну] тут була, да. Та, було двінадцять год. Да, були в окупації. Тут як наші відходили – от, одійшли, тоді ми тут при німцях були, от. Ну, мужики-то пішли на фронт, а от самі сім'ї такі – діти і жінки, от, пооставалися. А тоді вже як німців гнали, тоді вже ми пішли у плавню. Там ховалися, днів, навєрно, десять, у кущах. От німці ж гнали, нас забирали, виганяли в евакуацію... Забирали, виганяли, і ми запрягали коров...

Та, ну, були й партізани, були й в нас такі, знаєте... Аби названіє. Шо то за партизани. Їх кинули, самольотом... Парашутісти, да. Їх вибросило. А один був, один тіки був із Жержинського. Знакомий. Ну, от, його, видно, там же ж ісلєдовали, шо він знав план плавнів, расположеніє... І вибросили його. Ну, на шо вони їх вибросили, аж у лісу, там вибросили. Там гряди були, все, і мій батько був там, коні пас, о. І вони бачили. Батько мій їхав кийком там, і бачив цих парашютістів. [Кияком – це лодкою]... [Лукункою, ще її називають]... А вони ж сиділи, оці парашютисти. Спустились. Ну, вони хотіли сюди вийти. На сушу. Ну, куди ж ти вийдеш, у плавню, вода, ти ж, заливи кругом, ти ж не перепливеш. Нада, і автомат же ж, мать, нести за

собой. Ше ж рюкзак. Так же ж голий не випливеш. Це ж далеко. І оце із батьком був напарник, шо коні пас. Вийшов і заявив. Ну, він отсидів. Його судили, він отсидів, канєшно.

О. І оце ж ці партизани. І вони начали виходить сюди. А цей же заявив, а тут поліція, міліція, німці, окружили всі, увесь берег, оце ж начали їх ловить. Ну, шо ж... Половили, вони перепливали ото там. Автомат один бросив в воду, переплів. З автоматом по воді важке ж, він бросив. Тоді його піймали, там автомат той. Тоді вже його закули в кайданах, ниряли, пускали, шоб він найшов, де той автомат. Ну, там хлопці плавали харашо – ну, наші, селянські – так ниряли, найшли автомат. Ну, шо то за партизани? Здався один... Лодкою підїжяють. Він з автоматом стоїть, а до його лодкою підїжяють, забирають. Ну, як забирають, ну, ти ж з автоматом? Ну, куди ти, да? Так він здався, ото виваляв би. У засідці ж! Вони до мене пливуть!

А то наші партизани були. Воно знаєш, якось... Воно ж фронт як перейшов, воно ж предатель считалось... Бо ми ж тут, у плєну, у плєну були. Понятно? Ми вроді винуваті. І дітвори, й матері. Де ж вони дінуться? І так як предателі. І мужиків хватало, і вдіті ото в гражданському, і за Балки їх вибили ото. А де хто був партизан – ходив ото, це ж у плавні був, з пов'язкою цією... Ті не погнали туди. Тут побули, сюди, туди-сюди. Понятно? А воно перемеженилось, і... [Ті чоловіки, ті шо остались тут у войну, їх всіх постріляли]... Тут виваляли пошти всіх. Даже молоді хлопці, двадцять шестий год, їх не можна було ше на фронт – перебила пошти половина, а тоді одізвали їх. Тоді начали на учьобу їх... Двадцять шестий год, молоді хлопці. Ну, це таке було. Тут оце ж, моя, моя жінка – друга вже, в мене жінка вмерла, це я женився на другій – вона там живе... Так її мати їздила їздила, підводою поїхала в Балки, і ото ж чоловіка взнала по одежі, у купі. І ото забрала його й повезла додому. Чоловіка й брата. Обох убило отам. В підводу вкинула й повезла, поховала тут на кладбіщі... Ото їхали туди, забирали своїх... Узнавали... Та шо ти... Варварськи. Та й вобще Україну, вобще Сталін хотів вислати. Та йому кажуть: "Ти шо? Шутиш? У нас же не хвате вагонів. Всю, всю Україну вивести в Сибір".

В сорок сьомому... Є... Тяжоло, канєшно, було. Ето, ну, люди пацюки їли, нас пацюки називали їх. А як їх сщас називають? Ета... Як? Як же?.. Водяні криси. Щури ще на їх кажуть. Ну, в нас пацюки... Видра іначе. Видра іначе. Їли. Ховрашки їли. Ну. Було-було, конєшно. Ну. Мало у нас тут померли. Тут була сім'я вимерла одна,

і друга та, мати вмерла. [Голод був в сорок сьомому році]... Забрали увесь хліб, викачали, і всьо. Не оставили нічого. І всьо. Сталін усе викачав. І голод...

Ну, голод... В тридцять третьому був, да... Їздили батьки в город, по хліб. Їздили, привезуть, а тоді по кусочку ділять. Нам давали... Це я, да... В тридцять третьому шось мені тоже так, вроді, вроді й я помню оце. Ну, це мені три годи було... Ну, вроді...

[А як Сталін вмер лучше трошки стало]... Канєшно ж лучче! Да! Саме мені оце, на моїй жизні, мені саме лучче понравивсь Хрущов. Оце одлигу він дав, свобода була, тоже саме. Хоч виступав добре. Як дає, так... [Налоги поодміняв]... Да! Все поодміняв. Це ж було після войни. Шо, шо недорьод, шо те!.. Корову ось як держиш – двісті шістдесят літрів молока отдать нада було. Ну, це по жирності як воно підійде! По жирності нада було там чотирі і п’ять сотих... Як підійде. Так ще доносювать по жирності нада. До триста носить.

Сорок кілограм м’яса. Двісті крашанок. І овоща давай ще. І оце деревина росте – то начали вже дерево вирубувать – деревина, з деревини давай. І шо під деревиною – і те давай. Тоді начали вирубувать дерево.

[Хрущов поодміняв]... Да! Ну, перве, перве Малєнков був. Малєнков зразу став. Малєнков одмінив. А тоді Хрущов. Хрущов вже одкрив Сталіна, вже пішли, пішли... Ну, Малінкова тоже бистро зняли, а чого?..

[Кажуть, шо Хрущов начав коров забирать, в піісят сьомому році]... Та!.. Чув... Та! Не було цього! Чо це він забирав? Ото він там одно вещь запоров трошки з хлібом. Шо було кукурудзи багато насіяно, а тоді начав вроді у той, пшеницю кукурудзою мінять. У той, у хліб. А кукурудзи було! Боже мой! Фуражу!.. Які там корови отнять? Свиней держи скіки хоч. Фуражу бери. В степу їдь, і кучі лежать кукурудзи. І мені понравився тоже. Хрущов мені... Було так...

[А за Брежнева] так, воно ішло і йшло!.. Ну, Брежнєв добивав уже. Це в же я точно знаю, шо добивав. Було воно непогано, а воно ресурси стікають, стікали, стікали... Там ми за границею задолжали багато при йому, він набрав долгів, от. І вже я, ось той, у дев’яностім годі... От кажуть, було там, у дев’яностім годі. Так я вже, мати вмерла в мене, у дев’яностім годі, так я не мог купить на... Уже в магазінах не було нічо. Не мог купить на те, на поховання. У нас нада було поховать, тіки те, у магазін, список, тоді дадуть, водку дадуть...

Недавня Катерина Християнівна, 1932 року народження, с. Скельки Василівського району Запорізької області[1].

Недавня Катерина Християнівна. [Я з 19]32-го. Батька було звать Дібров Християн Павлович. А мати Дібров Ганна Максимовна. Дівоча фамилія матері була Ільченко Ганна Максимовна. [Вони були] 1899-го. Батько й мати. Материн батько [рудакоп], всю жизнь проробив. А батьків батько [*нерозбірливо*] до революції. Мабуть, [*нерозбірливо*] держали, косили [*нерозбірливо*].

Розповідали [про революцію] таке шо [войни були]. Жили вони в плавні. Кажуть: "Утром білі, [потом] красні". Ну, [революційна] [*нерозбірливо*]. Ховалися усі, в сіно, в сарай. Бо боялися. Банди були, вирізали, не дай Боже, как. Я не знаю там, шо за [*нерозбірливо*]. [*нерозбірливо*], собиралися й, різали ото [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] казали, собиралися ото шайками й ото вирізали. Так, казали мамка, шо ховалися в плавнях оце ось. А ноччю, кажуть, мужики в [землянках] не ночували. [*Нерозбірливо*].

Комуна [була] [*нерозбірливо*]. А, [*нерозбірливо*]. Батько, він [вєтінаром], а мати [*нерозбірливо*] робили. А тоже ж було [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*], корову забирали оце [*нерозбірливо*]. Як на полях, оце [*нерозбірливо*]. А тоді комуна, комуна і о так ото в нас і називали. А тепер хоч [*нерозбірливо*].

[Як війна] [*нерозбірливо*]. Я вже взросла була, мені було вже десять, одинадцять, в [19]42-му мені було вже десять год, в [19]43-му. Одинадцять, дванадцять. [*нерозбірливо*]. Наше дєтство рано кончилося, ми вже взрослі були, бо ходили ж на работу. Я [*нерозбірливо*] робила. От батька не стало, батько [*нерозбірливо*] в [19]43-му році, батько й брат, а я сама старша була, нас п'ятеро дітей і мамка, небагато [*нерозбірливо*], от. І німців помню харашо, красних знаю, [*нерозбірливо*] стояли, проходили [*нерозбірливо*].

[*Нерозбірливо*] отуди далі, на мост, на четирнадцятий. Була [*нерозбірливо*] там [*нерозбірливо*] і проїхали. Значить, ми там дітьми були, а там [*нерозбірливо*] була, лазили ж там, [*нерозбірливо*] кругом, ну, як. [*Нерозбірливо*] ще одно було. Гудуть, гудуть трасою, гудуть, гудуть. [А звідки], от не знаю, чорт його зна. Ми бігали дивилися, матациклами їхали [*нерозбірливо*]. Ми близько не підхо-

---

[1] Опитування провели Р. Молдавський, Н. Швайба (1 серпня 2001 р.). Дешифрувала аудіо-запис та створила транскрипт В. Ликова.

дили, бо боялися, бо кажуть [*нерозбірливо*]. І ото тікали. А тут удома з [*нерозбірливо*]. Гудуть, гудуть, матацикли верещать. [*Нерозбірливо*] і кричать: “Паньонка, паньонка, отворь! Яйца, кури, малако”. Мамка не одкрила. Вони погатили, погатили в двері, і поїхали. А тоді вже ж, як оті проїхали. А ми на другий день вже встали з дітьми і пішли по селу. [*Нерозбірливо*] стояли кухні в нас, дивилися, значить, шо це таке. [*Нерозбірливо*] в нас тут садок такий хороший був [*нерозбірливо*]. Коні були здорові, такі [важковози]. І палатки стали [*нерозбірливо*]. Жарили, жарили, бросили у палатках, стали [*нерозбірливо*]. Ага. А вони приїхали. [*Нерозбірливо*], гармати повезли. Ну, помню я [*нерозбірливо*]. А тоді поїхали вони. А тоді другі заїхали А тоді брата мого брали в Германію Три рази тут при німцях. А він тікав [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] мамка корзинами там заставили, то ж приказали нам [*нерозбірливо*].

[Брат] в сьомий клас ходив. Ага. А батько, значить, красні як одступали там, батька [*нерозбірливо*], узнали, тими [*нерозбірливо*] їхали, [*нерозбірливо*], ото гнали тут [*нерозбірливо*]. Батько був за главного. [*Нерозбірливо*], доїхали до Сталіно і там [*нерозбірливо*] і вони під [*нерозбірливо*] там і [*нерозбірливо*]. А тоді вже зима прийшла [*нерозбірливо*]. Як вони називались, [*нерозбірливо*], а вони так під [скирдами] були. [*Нерозбірливо*] приїхали, німець один і переводчик другий. Автомати через плечо, був з наганом. [*Нерозбірливо*] розстріляю.

Ну, каже, виїхали в голий степ. А скирди лежали, ну, солома [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*], робив біля коня, мамка в колгоспі [*нерозбірливо*]. Ну, а коли красні прийшли, брата забрали. На другий день красні [*нерозбірливо*] прийшли. На другий день, [*нерозбірливо*] брали і повернули в тюрму. Забрали [*нерозбірливо*]. Батько погиб, брат первий [*нерозбірливо*]. На другий день забрали, на третій день [убили]. Ну, той, ми [*нерозбірливо*]. Мамка через [*нерозбірливо*]. А батько, батько похований у [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] була багато год назад, [*нерозбірливо*]. І ото там братська могила, і там уже вони поховані.

Та помню я. Коли батько в нас вернувся [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] плавні ж там були. [*Нерозбірливо*] озеро називалось, глибоке. Батько там робив. Ага, оце ж [*нерозбірливо*] пасти. Коли уже одступали, а там партизани були, там [*нерозбірливо*], багато їх було там. Самольот наш впав. Оце парашутісти. [*Нерозбірливо*], ну,

так оті ж хлопці були парашутісти. [*Нерозбірливо*], пішли вони в партізани.

Не наші. От я розказую, [*нерозбірливо*], вже того дядька нема давно. [*Нерозбірливо*] і нашли вони парашют, з тим же ж чоловіком [*нерозбірливо*]. Батько і каже: “Давай переріжем напополам”. [*Нерозбірливо*], забрали [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*], так мамка [біля його], ходили, як уже прийшов [*нерозбірливо*]. [*Нерозбірливо*] ходили, [*нерозбірливо*].

Нашого батька Дібров Християн Павлович. А то напарник. Медведенко. Да. [*нерозбірливо*] умерла, діти померли. Ага. А наш батько, значить, оце багато там на [*нерозбірливо*] було [*нерозбірливо*]. І там ото, видно, з цими хлопцями вже знюхався. [*Нерозбірливо*] голодні були [*нерозбірливо*]. Думаю, батько тіки пішов, ага, [*нерозбірливо*], пішов, я вже не бачила коли, нас спать відправили. Коли вже мамка розказують, як уже красні прийшли, то батько був зв’язався з цими партізанами. Вони ж оті хлопці, яких позбивали, вже ж були партизанами, там багато було. Там може й наші були з ними. Бо знали все. А сусід у нас був [*нерозбірливо*]. До войни забрав [*нерозбірливо*] в армію, Шурко Рябов, вони [*нерозбірливо*], недавно вмер, [*нерозбірливо*] Коли перемичку розірвали, Дніпрогес розірвали і навіть [*нерозбірливо*]. І ото два года німці були, два года скитався, ранив собі руку був. Альона [*нерозбірливо*], тут була у нас Яковенчиха, вона [*нерозбірливо*]. Казали, вже вмерла. Уже нас учила після войни. А у войну оце в німців була переводчиком. Їде, було, на [*нерозбірливо*], на [*нерозбірливо*], їде. Комендант і вона. Бачить бачила, коло [*нерозбірливо*], боялися. Альона [*нерозбірливо*] наша. Переводчиком робила. Молода, красива. [*нерозбірливо*] вона була з цим Шурком, ото ж [*нерозбірливо*]. А Шурко цей кадровий охвіцер був. І вона, значить, зна, шо вони балакають і Шуркові передавала, а Шурко вже передавав у плавні ото ж нашим солдатам. А [у цього] Шурка сестра була. З [19]31-го году, [Олька], подруга моя – ходили в школу. Ага, і заносила пісьма [*нерозбірливо*]. Шурко писав, а вона. А вона йому ж передавала Так я знаю, шо її колись [*нерозбірливо*]. Коли, коли Шурко ж цей з однієї хати в другу [*нерозбірливо*], і рука ото перебита. Так оце я знаю оце, тоді красні як прийшли, я знаю шо прийшла. Оце [*нерозбірливо*] влаштували, муки, біла-біла, а мука та була із того, з [квасолі]. Бо баба блинів нам напекла, а вони такі, гливкі. Так оце той Шурко.

ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

Наукове видання

УСНА ІСТОРІЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

ТОМ 9

Редактор Юлія Головко
Комп'ютерний набір Надія Швайба
Комп'ютерна верстка Петра Бойко
Коректори: Любов Ващенко, Юлія Головко, Анатолій Бойко, Ксенія Осторгляд

Підписано до друку 8.02.2010. Формат 70×100/16
Папір офс. №1. Гарн. Petersburg. Ум. друк. арк. 41,2
Наклад 300 прим.

Видавництво ПП «АА Тандем»
Адреса: 69032, м.Запоріжжя, а/с 7633, тел.. (061) 222-70-10

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 931 від 24.05.2002